

УНИВЕРЗИТЕТ У НОВОМ САДУ

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

**ДИСКУРС ЈУЖНЕ УГАРСКЕ У
НАРАТИВНИМ ИЗВОРИМА
ОД XI ДО XVI ВЕКА**

ДОКТОРСКА ДИСЕРТАЦИЈА

Ментор:

Проф. др Ђура Харди

Кандидат:

Ма Небојша Карталија

Нови Сад, 2022. године

КЉУЧНА ДОКУМЕНТАЦИЈСКА ИНФОРМАЦИЈА¹

Врста рада:	Докторска дисертација
Име и презиме аутора:	Небојша Карталија, МА
Ментор (титула, име, презиме, звање, институција)	проф. др Ђура Харди, редовни професор, Филозофски факултет Нови Сад
Наслов рада:	Дискурс јужне Угарске у наративним изворима од XI до XVI века
Језик публикације (писмо):	Српски језик (ћирилица) или (навести ћирилица или латиница) _____
Физички опис рада:	Унети број: Страница 309 Поглавља 15 Референци 807 Табела Слика Графикона Прилога 13
Научна област:	Историја
Ужа научна област (научна дисциплина):	Медијевистика, Општа историја средњег
Кључне речи / предметна одредница:	Средњовековна Угарска, јужна Угарска, пограничје, Бачка, Срем, Банат, Мачва, Браничево, Београд средњовековни наративни извори, средњовековни путописци, имагологија,
Резиме на језику рада:	Још од времена позне антике Панонија је представљала рубну, али веома значајну област Римског царства. На поменутом простору крајем IX века дошло је до формирања угарске државе. Њена христјанизација и уздицање на ранг краљевине утицала је на ближе повезивање са токовима западноевропске историје. Сређивање ситуације на простору Балкана почетком XI века омогућила је отварање нове ходочасничке руте, која је својим значајним делом водила преко територије Угарске. Овакав развој догађаја довео је до ближих контаката већег броја становника западне Европе са поменутиим простором. Ову тенденцију су додатно увећали крсташки ратови. Монголски продор, као и каснија експанзија Османлија, која је довела до пада средњовековне Угарске, додатно су утицали на интересовање за ову рубну земљу западног хришћанства. Докторска теза <i>Дискурс јужне Угарске у наративним изворима од XI до XVI века</i> , представља покушај да се кроз критичко сагледавање средњовековних извора реконструише перцепција овог дела угарске државе, њеног

¹ Аутор докторске дисертације потписао је и приложио следеће Обрасце:

5б – Изјава о ауторству;

5в – Изјава о истоветности штампане и електронске верзије и о личним подацима;

5г – Изјава о коришћењу.

Ове Изјаве се чувају на факултету у штампаном и електронском облику и не кориче се са тезом.

	<p>становништва и екоисторијских чинилаца. Под јужном Угарском у нашем излагању, подразумеваћемо део њеног јужног пограничја, а ове области данас чине територије данашње северне Србије, која административно припада АП Војводини, тј. Бачка, Банат и Срем, уз области Мачве и Браничева. За хронолошки оквир смо узели период од почетка XI века до 1526. године. Горња граница означава излазак Краљевине Угарске на политичку сцену Европе, док се доњом годином завршава њен политички субјективизам, што је последица османске експанзије. Због значајног броја извора, нашу анализу ћемо ограничити на латинске изворе. У тексту нашег рада тежићемо да прикажемо који су фактори утицали на перцепцију јужне Угарске у историјским изворима, како је текла њена еволуција, тежећи да оценимо колико се ово субјективно виђење разликује од објективних сазнања до којих је историјска наука дошла.</p>
Датум прихватања теме од стране надлежног већа:	19.12.2014.
Датум одбране: (Попуњава одговарајућа служба)	
Чланови комисије: (титула, име, презиме, звање, институција)	<p>Председник: др Ненад Лемајић, редовни професор, Филозофски факултет, Универзитет у Новом Саду.</p> <p>Ментор: др Ђура Харди, редовни професор, Филозофски факултет, Универзитет у Новом Саду (Ментор).</p> <p>Члан: др Хрвоје Грачанин, редовни професор, Филозофски факултет, Свеучилиште у Загребу.</p> <p>Члан: др Борис Стојковски, ванредни професор, Филозофски факултет, Универзитет у Новом Саду.</p>
Напомена:	УДК: 94(439.5)“10/15“

KEY WORD DOCUMENTATION²

Document type:	Doctoral dissertation
Author:	Nebojša Kartalija
Supervisor (title, first name, last name, position, institution)	PhD Đura Hardi, full professor, Faculty of Philosophy Novi Sad
Thesis title:	The Discourse of Southern Hungary in Narrative Sources from the 11th to the 16th Century
Language of text (script):	The Serbian language, The Serbian Cyrillic script
Physical description:	Number of: Pages 309 Chapters 15 References 807 Tables Illustrations Graphs Appendices 13
Scientific field:	History
Scientific subfield (scientific discipline):	Medieval history
Subject, Key words:	Medieval Hungary, southern Hungary, borderland, Bačka, Srem, Banat, Mačva, Braničevo, Belgrade, Medieval travel writers, Medieval narrative sources, Imagology.
Abstract in English language:	Since late antiquity, Pannonia represented a peripheral, but very important area of the Roman Empire. At the end of the 9th century, the Hungarian state was formed in this area. Its Christianization and elevation to the rank of a kingdom influenced its closer association with the currents of Western European history. The pacification of the Balkans region at the beginning of the 11th century enabled the opening of a new pilgrimage route, a significant part of which led through the territory of Hungary. This development of events led to closer contacts of a larger number of residents of Western Europe with the mentioned area. This tendency was further increased by the Crusades. The Mongol invasion, as well as the later expansion of the Ottomans, which led to the fall of medieval Hungary, further influenced the interest in this marginal country of Western Christianity. The PhD thesis, The Discourse of Southern Hungary in Narrative Sources from the 11th to the 16th Century, is an attempt to reconstruct the perception of this part of the Hungarian state, its population and eco-historical factors through a critical analysis of medieval sources. Southern Hungary, in our presentation, refers to the part of its southern borderland, and

² The author of doctoral dissertation has signed the following Statements:

56 – Statement on the authority,

5B – Statement that the printed and e-version of doctoral dissertation are identical and about personal data,

5r – Statement on copyright licenses.

The paper and e-versions of Statements are held at the faculty and are not included into the printed thesis.

	<p>these areas make up the territories of today's northern Serbia, its administrative part AP Vojvodina, which in turn consists of Bačka, Banat and Srem, along with the areas of Mačva and Braničevo. For the chronological framework, we took the period from the beginning of the XI century to 1526. The former chronological point marks the emergence of the Kingdom of Hungary on the political scene of Europe, while the latter marks the end of its political subjectivism, which is a consequence of the Ottoman expansion. Due to the considerable number of sources, we will limit our analysis to Latin sources. In the body of this work, we will strive to show which factors influenced the perception of southern Hungary in historical sources, how its evolution went, while attempting to assess how this subjective view differs from the objective knowledge that historical science has come to.</p>
Accepted on Scientific Board on:	19.12.2014.
Defended: (Filled by the faculty service)	
Thesis Defend Board: (title, first name, last name, position, institution)	<p>President: Nenad Lemajić, PhD, Full Professor, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad.</p> <p>Menthor: Đura Hardi, PhD, Full Professor, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad.</p> <p>Member: Hrvoje Gračanin, Full Professor, Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Zagreb.</p> <p>Member: Boris Stojkovski, PhD, Associate Professor, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad.</p>
Note:	UDC: 94(439.5)“10/15“

Садржај

Списак скраћеница.....	7
Скраћенице извори:	7
Скраћенице литература:	14
Увод.....	19
Методолошке поставке.....	27
Деконструкција	27
Семиотика и <i>деталъан опис</i>	28
Имагологија	29
Перцепција <i>Другог</i> у средњем веку.....	33
Преглед наративних извора о јужној Угарској	47
Путовање у средњем веку и пренос знања	69
Путни правци.....	76
Простор и природне карактеристике јужне Угарске.....	95
Устројство и организација Краљевине Угарске	121
Становништво и етничка слика јужне Угарске	126
Економија јужне Угарске.....	147
Војни сукоби и проласци војски.....	154
Развој перцепције јужне Угарске током средњег века.....	217
Закључак	222
Извори и литература.....	232
Непубликовани извори:.....	232
Извори:.....	232
Литература:.....	248
Интернет странице:.....	293

Прилог 295

passagium faciendum, ed. Ch. Kohler, RHC, HA II, Paris 1906, 368-517

Brodarić, *Mohačka bitka 1526*.....Stjepan Brodarić, *Mohačka bitka 1526.*, prev. Stjepan Sršan, Vinkovci 1990.

Brodericus, *Historia verissima*Stephanus Brodericus, *De conflictu Hungarorum cum Solymano Turcarum imperatore ad Mohach historia verissima-Oratio ad Adrianum VI. pontificem maximum*, eds. Petrus Kulcsár, Csaba Csapodi, Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum Series nova, VI. Budapest 1985.

Caes., *BGall*Caesar, *The Gallic War*, trans. H. J. Edwards, Loeb Classical Library No. 72, London 1958.

Carmen/ SardelićRogerije iz Apulije, *Carmen miserabile*, prev. Mirko Sardelić, Zagreb 2010.

Carmen/Bak-Rady*The Deeds of the Hungarians. Epistle to the Sorrowful Lament upon the Destruction of the Kingdom of Hungary by the Tatars* trans. Martyn Rady, János M. Bak, László Veszprémy, Budapest-New York 2010.

Cass. var.*Cassiodori Senatoris Variarum*, ed. Theodorus Mommsen, MGH AA XII, Berolini 1894, 1-385.

CFHBCorpus Fontium Historiae Byzantinae

Chronicle of Arnold of Lübeck.....*The Chronicle of Arnold of Lübeck*, trans. Graham A. Loud, London-New York 2019.

CSHBCorpus Scriptorum Historiae Byzantinae

DAI I..... Constantine Porphyrogenitus, *De administrando imperio*, trans. R. J. H. Jenkins, G. Moravcsik, Washington D. C. 1967.

DAI II Constantine Porphyrogenitus, *De administrando imperio: Commentary*, trans. R. J. H. Jenkins, G. Moravcsik, Washington D. C. 2012.

DFMagyar Nemzeti Levéltár, Budapest (Hungarian National Archives). Mohacs előtti

DHA I.....*Diplomata Hungariae antiquissima accedunt epistolae et acta ad historiam Hungariae pertinentia I*

Dlugosz, *The Annals*Jan Dlugosz, *The Annals of Jan Dlugosz: A History of Eastern Europe from A.D. 965 to A.D. 1480*, trans. Maurice Michael, 8

Chichester 1997.

Ekkehardi Uraugiensis, *Chronica*.....Ekkehardi Uraugiensis,
Chronica, ed. Georgius Waitz, MGH SS VI, Hannoverae 1844.

Exp. Tot. Mun......*Expositio totius mundi et gentium*, trans. Jean Rouge, Paris 1966.

Fargrskinna.....*Fargrskinna, a Catalogue of the Kings of Norway*, trans. Alison Finlay, Leiden-Boston 2003.

Flor.....Florus, *Epitome of Roman History*, trans. E. S. Forster, Loeb Classical Library No. 231, Cambridge, Massachusetts 1929.

Frutolf of Michelsberg and His Continuators*Chronicles of the Investiture Contest-Frutolf of Michelsberg and His Continuators*, trans. T. J. H. McCarthy, Manchester 2013.

Gesta Friderici I*Gesta Friderici I. Imperatoris Ottonis et Rachewini*, ed. Adolfus Hofmeister, MGH SS rer. Germ. XLVI, Hannoverae-Lipsiae 1912.

Hdt.....Херодот, *Историја*, пред. Милан Арсенић, Београд 2005.

Hes. *Theog.*Hesiod, *Theogony. Works and Days. Testimonia I*, trans. Glenn W. Most, Loeb Classical Library No. 57N, Cambridge, Massachusetts-London 2006.

Hippoc.Hippocrates, *Airs, waters, places*, Hippocraes vol. 1. Greek text with an English, trans. W. H. S. Jones, Loeb Classical Library No. 147, London-New York 1923, 65-137.

Io.Skyl.....Ioannis Skylitzae, *Synopsis Historiarum*, ed. Ioannes Thurn, CFHB 5, Berlin 1973.

Iord. Get......*Jordanis Romana et Getica*, ed. Theodorus Mommsen, MGH AA V-1, Berolini 1882, 53-138.

MGH AAMonumenta Germaniae Historica, Auctores Antiquissimi

MGH SS rer. Germ.Monumenta Germaniae Historica, Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum separatim editi

MGH SS rer. Germ. N. S.Monumenta Germaniae Historica, Scriptores rerum Germanicarum, Nova series

MGH Monumenta Germaniae Historica

Michael Attaleiates, *The History* Michael Attaleiates, *The History*, trans. Anthony Kaldellis, Dimitris Krallis, London 2012.

Michaelis Attaliatae, *Historia* Michaelis Attaliatae, *Historia*, CFHB 50, ed. Eudoxos Th. Tsolakis, Athens 2011.

Odo of Deuil/ Berry Odo of Deuil, *De Profectione Ludovici VII In Orientem: The Journey of Louis VII to the East*, trans. Virginia Gingerick Berry, New York 1948.

Odonis de Deogilo, *Liber de via sancti sepulchri* Odonis de Deogilo, *Liber de via sancti sepulchri*, ed. Georgius Waitz, MGH SS XXVI, Hannoverae 1882.

Orderici Vitalis, *Ecclesiasticae Historiae* I-V Orderici Vitalis, *Ecclesiasticae Historiae libri tredecim* I-V, ed. A. Le Prevost, Paris 1838-1845.

Otto of Freising, Rahewin, *The Deeds* Otto of Freising, Rahewin, *The Deeds of Frederick Barbarossa*, ed. Charles Christopher Mierow, Richard Emery, Toronto 1994.

PG Patrologia Graeca, ed. Jacques-Paul Migne, Paris 1857-1866.

Piccolomini, *Europe* Piccolomini, Aeneas Silvius, *Europe (c. 1400-1458)*, trans. Robert Brown, Washington D. C. 2013.

Pius II, *Commentaries Vol. 1-2* Pius II, *Commentaries Vol. 1-2*, ed. Margaret Meserve, Marcello Simonetta, Cambridge, Massachusetts-London 2003-2007.

PL Patrologia Latina, ed. Jacques-Paul Migne, Paris 1844-1855.

Plin. *NH* Pliny, *Natural History II*, trans. H. Rackman, Loeb Classical Library No. 352, Cambridge, Massachusetts-London 1961.

PO Patrologia Orientalis

QE Quellen und Erörterungen zur Bayerischen und Deutschen Geschichte 926-1283. Neue Forschungen

Rubruck, *The Mission* *The Mission of Friar William of Rubruck: His Journey to the Court of the Great Khan Möngke, 1253-1255*, trans. Peter Jackson, London 1990.

- Skylitzes, *A Synopsis*John Skylitzes, *A Synopsis of Byzantine History, 811-1057-* Translation and Notes, trans. John Wortley, Cambridge 2012.
- SRH I-II*Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum I-II*, ed. Emericus Szentpétery, Budapest 1937-1938.
- Strab.*The Geography of Strabo Cambridge III*, trans. Horace Leonard Jones, Loeb Classical Library No. 182, Massachusetts-London 1924.
- The Illuminated Chronicle**The Illuminated Chronicle of the Deeds of the Hungarians from the Fourteenth century*, trans. Janos Bak, Laszlo Vespémi, Budapest 2018.
- The Continuation of the Chronicle of John Skylitzes*.....*Byzantium in the Time of Troubles: The Continuation of the Chronicle of John Skylitzes (1057-1079)*, trans. Eric McGeer, John Nesbitt, Leiden-Boston 2020.
- Thomas of Split, *History of the Bishops of Salona and Split*.....Thomas of Split, *History of the Bishops of Salona and Split*, ed. Damir Karbic, Mirjana Matijević Sokol, James Ross Sweeney, Budapest-New York 2006.
- Thurocz, *Chronica Hungarorum I*.....Johannes de Thurocz, *Chronica Hungarorum I-Textus*, eds. Erzsébet Galántai, Gyula Kristó, Budapest 1985.
- Thurocz, *Chronica Hungarorum II-2*Johannes de Thurocz, *Chronica Hungarorum II-Commentarii 2. Ab Anno 1301 Usque Ad Annum 1487*, ed. Elemér Mályusz, Julius Kristó, Budapest 1988.
- Thuroczy, *Chronicle*Janos Thuroczy, *Chronicle of the Hungarians*, trans. Frank Mantello, Bloomington 1991.
- Toma Arhiđakon, *Kronika*.....Toma Arhiđakon, *Kronika*, prev. Vladimir Rismondo, Split 1970.
- Tuberon, *Komentari o mojem vremenu*Ludovik Crijević Tuberon, *Komentari o mojem vremenu*, prijev. Vlado Rezar, Zagreb 2001.
- Vita Lietberti*.....*Vita Lietberti episcopi Cameracensis auctore Rodulfo monacho S. Sepulcri Cameracensis*, ed. Adolfus Hofmeister, MGH SS XXX-II, Lipsiae 1934, 838-866.
- Vrančić, *Putovanje iz Budima u Drinopolje*Antun Vrančić, *Putovanje iz*

Budima u Drinopolje, u: Alberto Fortis, *Put po Dalmaciji*, prir. Josip Bratulić, Zagreb 1984, 119-145.

Willelmi Tyrensis, *Chronicon A*.....Willelmi Tyrensis Archiepiscopi, *Chronicon*, ed. R. B. C. Huygens, Corpus Christianorum. Continuatio Mediaevalis Vol. LXIII A, Tournhout 1986.

WT I-II.....William, Archbishop of Tyre, *A History of Deeds Done Beyond the Sea I-II*, Cambridge 1943.

Anonymi/Rady-Veszprémy *Anonymi Bele Regis notarii Gesta Hungarorum. Anonymus, notary of King Bela, The Deeds of the Hungarians*, ed. and trans. Martyn Rady and Laszlo Veszpremy, in: *Anonymus and Master Roger*, Budapest-New York 2010, 2-129.

Anonymi/Szentpétery *P. magistri qui Anonymus dicitur Gesta Hungarorum*, trans. Aemilius Jakubovich†, Desiderius Pais, SRH I, Budapest 1937, 33-117.

ВИИИЈ I.....*Византијски извори за историју народа Југославије I*, ур. Георгије Острогорски, Београд 1955.

ВИИИЈ III.....*Византијски извори за историју народа Југославије III*, ур. Георгије Острогорски, Фрањо Баришић, Београд 1966.

ВИИИЈ IV.....*Византијски извори за историју народа Југославије IV*, ур. Георгије Острогорски, Фрањо Баришић, Београд 1971.

ВИИИЈ VI.....*Византијски извори за историју народа Југославије VI*, ур. Фрањо Баришић и Божидар Ферјанчић, Београд 1986.

ГИБИ V*Грџки извори за българската история V*, съст. М. Войнов и др., София 1964.

Данило Други, *Животи краљева и архиепископа српских*Данило Други, *Животи краљева и архиепископа српских; Службе*, Стара српска књижевност у 24 књиге: Књига шеста, прир. Гордон Мак Даниел, Дамјан Петровић, Београд 1988.

Ђурађ Сремац, *Посланица о пропасти*.....Ђурађ Сремац, *Посланица о пропасти угарског краљевства*, прев. Мирко Полгар, Београд 1987.

ЛИБИ III..... Латински извори за българската история III, съст. М. Войнов и др., София, 1965.

Орбини, *Краљевство Словена*Мавро Орбини,
Краљевство Словена, прев. Здравко Шундрица, Београд 2006.

ПСРЛПолное Собрание Русских
Летописей

Стари српски записи и натписи I-VI*Стари српски записи и
натписи I-VI*, прир. Љубомир Стојановић, Београд 1902-1923.

Стари српски родослови и летописи*Стари српски родослови и
летописи*, прир. Љубомир Стојановић, Сремски Карловци 1927.

Скраћенице литература:

- ActaOrientHung.....Acta Orientalia Academiae
Scientiarum Hungaricae
- AHR.....The American Historical
Review
- BBK.....*Biographisch-
Bibliographisches Kirchenlexikon 1-33*, ed. Friedrich Wilhelm Bautz, Hamm-Herzberg-
Nordhausen 1975-2012.
- BF.....Byzantinische Forschungen
Byzantinoturcica I-II.....Gyula Moravcsik,
Byzantinoturcica I-II, Leiden 1983.
- BZ.....Byzantinische Zeitschrift
- CEU.....Central European University
- Christian-Muslim Relations 2.....*Christian-Muslim Relations:
A Bibliographical History Volume 2 (900-1050)*, eds. David Thomas et al., Leiden-Boston 2010.
- Christian-Muslim Relations 3.....*Christian-Muslim Relations:
A Bibliographical History Volume 3 (1050-1200)*, eds. David Thomas et al., Leiden-Boston 2011.
- Christian-Muslim Relations 5.....*Christian-Muslim Relations-
A Bibliographical History Volume 5 (1350-1500)*, eds. David Thomas et al., Leiden-Boston 2013.
- Christian-Muslim Relations 6.....*Christian-Muslim Relations-
A Bibliographical History Volume 6: Western Europe (1500-1600)*, eds. David Thomas et al.,
Leiden-Boston 2014.
- Christian-Muslim Relations 7.....*Christian-Muslim Relations:
A Bibliographical History Volume 7: Central and Eastern Europe, Asia, Africa and South America
(1500-1600)*, eds. David Thomas et al., Leiden-Boston 2015.
- DOP.....Dumbarton Oaks Papers
- EHR.....The English History Review
- EI² I-XIII.....*The Encyclopaedia of Islam I-
XIII*, eds. B. Lewis, V. L. Menage, Ch. Pellat, J. Schacht, Leiden-London 1986-2004.
- EMC I-II.....*Encyclopedia of the Medieval
Chronicle I-II*, ed. Graeme R. Dunphy, Leiden-Boston 2010.

- EncMedWar I-III*The Oxford Encyclopedia of Medieval Warfare and Military Technology I-III*, ed. Clifford J. Rogers Oxford 2010.
- Engel, *The Realm of St. Stephen*Pal Engel, *The Realm of St. Stephen: A History of Medieval Hungary, 895-1526*, London-New York 2001.
- Gračanin, *Južna Panonija*.....*Hrvoje Gračanin, Južna Panonija u kasnoj antici i ranom srednjovjekovlju (od konca 4. do konca 11. stoljeća)*, Zagreb 2011.
- Györffy, *Az Árpád-kori I-IV*György Györffy, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I-IV*, Budapest 1987-1998.
- Hagenmeyer, *Chronologie*..... Heinrich Hagenmeyer, *Chronologie de la Première Croisade (1094-1100)*, Paris 1902.
- Hammer, *Historija Osmanskog carstva I*Joseph von Hammer, *Historija Osmanskog carstva I*, Zagreb 1979.
- HAZUHrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku
- JAZU.....Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti
- JÖBJahrbuch der Österreichischen Byzantinischen Gesellschaft
- KMTL*Korai magyar történeti lexikon (9-14. század)*, szerk. Gyula Kristó, Pál Engel, Ferenc Makk, Budapest 1994.
- LdM I-IX.....*Lexikon des Mittelalters I-IX*, eds. Robert-Henri Bautier, Robert Auty, Norbert Angermann, Stuttgart-Weimar 1999.
- Le Gof, *Srednjovekovna civilizacija zapadne Evrope*Žak Le Gof, *Srednjovekovna civilizacija zapadne Evrope*, Sremski Karlovci-Noví Sad 2010.
- Madgearu, *Byzantine Military Organization*.....Alexandru Madgearu, *Byzantine Military Organization on the Danube, 10th-12th Centuries*, Leiden-Boston 2013.
- Makk, *The Arpads and the Comneni*Ferenc Makk, *The Arpads and the Comneni: Political Relations Between Hungary and Byzantium in the 12th Century*, Budapest 1990.
- Marković, *Putovanje Antuna Vrančića g. 1553.*.....Petar Marković, *Putovanja po*

balkanskom poluotoku XVI. vieka : 6. Putovanje Antuna Vrančića g. 1553, Rad JAZU 71 (1884) 1-60.

NDBNeue Deutsche Biographie 1-27, Berlin 1953-2020.

ODB I-III*The Oxford Dictionary of Byzantium I-III*, ed. Alexander P. Kazhdan, New York-Oxford 1991.

Pálosfalvi, *From Nicopolis to Mohács*.....Támas Pálosfalvi, *From Nicopolis to Mohács: A History of Ottoman-Hungarian Warfare, 1389-1526*, Leiden-Boston 2018.

PBWProsopography of the Byzantine World

Rad JAZURad Jugoslavenske akademije znanosti i umetnosti

RE*Real-Encyclopadie der classischen Altertumswissenschaft*, A. F. Pauly, G. Wissowa, W. Kroll, K. Witte, K. Mittelhaus, K. Ziegler, H. Gartner, Stuttgart-Munchen 1894-1980.

REB.....Revue des etudes Byzantines

RHCRecueil des historiens des croisades

RHC, HA.....Recueil des historiens des croisades, Historiens Armeniens

RHC, Occ.....Recueil des historiens des croisades, Historiens occidentaux

ROL.....Revue de l'Orient Latin

Runciman, *A History of the Crusade I-III*Steven Runcima, *A History of the Crusade I-III*, Cambridge 1951.

SemKond.....Seminarium Kondakovianum

StSl.....Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae

The Crusades: an encyclopedia I-IV.....*The Crusades: an encyclopedia I-IV*, ed. Alan V. Murray, Santa Barbara-Denver-Oxford 2006.

The economy of medieval Hungary.....*The economy of medieval Hungary*, eds. József Laszlovszky, Balázs Nagy, Péter Szabó, András Vadas, Leiden-Boston 2018.

Vasary, *Cumans and Tatars*.....Istvan Vasary, *Cumans and Tatars: Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans, 1185-1365*, Cambridge 2005.

VL 1-14.....*Die deutsche Literatur des Mittelalters. Verfasserlexikon Band 1-14*, hrsg. Kurt Ruh et al., 1977-2008.

БИГБеоградски историјски гласник

ГИДНСГласник историског друштва у Новом Саду

Гласник ЕИГласник Етнографског института

Годишњица НЧ.....Годишњица Николе Чупића

ГСНД.....Гласник Скопског научног друштва

ЗВРИ.....Зборник радова Византолошког института

Златарски, *История I-I-III*.....Васил Златарски, *История на Българската държава през средните векове I ч. I-III*, София 2007.

ЗМСДН.....Зборник Матице српске за друштвене науке

ЗМСИЗборник Матице српске за историју

ЗФФЗборник Филозофског факултета у Београд

Ивић, *Историја Срба у Војводини*Алекса Ивић, *Историја Срба у Војводини од најстаријих времена до оснивања потиско-поморишке војне границе*, Нови Сад 1996.

ИГИсторијски гласник

ИСН I.....*Историја српског народа I*, ур. Сима Ћирковић, Београд 1981.

Историја Османског царства*Историја Османског царства*, ур. Роберт Мантран, Београд 2002.

ИЧИсторијски часопис

Калић-Мијушковић, *Београд*Јованка Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку*, Београд 1967.

Лексикон градова*Лексикон градова и тргова средњовековних српских земаља*, ред. Сениша Мишић, Београд 2010.

ЛМСЛетопис Матице српске

Острогорски, *Историја Византије*Георгије Острогорски, *Историја Византије*, Београд 1998.

Поповић, *Од Будима до Константинопоља*Михаило Ст. Поповић, *Од Будима до Константинопоља- Via Traiana у светлу путописне литературе у периоду од 14. до 16. века*, Нови Сад 2017.

Прилози за КЈИФПрилози за књижевност, језик, историју и фолклор

Рокаи и др., *Историја Мађара*Рокаи Петар, Ђере. Золтан, Пал, Тибор, Касаш. Александар, *Историја Мађара*, Београд 2002.

Споменица ИАССпоменица Историјског архива Срем

Узелац, *Под сенком Пса*Александар Узелац, *Под сенком Пса: Татари и Јужнословенске земље у другој половини XIII века*, Београд 2015.

Ферјанчић, Сирмијум у доба *Византије*Божидар Ферјанчић, Сирмијум у доба *Византије*, Сремска Митровица: у част двадесетпетогошњице ослобођења града, ур. Радомир Прица, Сремска Митровица 1969, 33-56.

Увод

Дискурс јужне Угарске у наративним изворима од XI до XVI века представља покушај да кроз анализу наративних историјских извора опишемо област која је играла значајну улогу у светско-историјским токовима. Неопходно је да пре него што приступимо даљем излагању дефинишемо неколико кључних параметара за разумевање предмета. На овом месту ваља напоменути да је јужна граница Угарске представља велику географску област која се простире од територије данашње Далмације до Румуније. У нашем излагању ми ћемо се ограничити на сегмент средњовековног угарског пограничја, које кореспондира са делом територије данашње Републике Србије, тј. предмет наше научне анализе биће територија данашње северне Србије, која административно припада АП Војводини, тј. Бачка, Банат и Срем, уз области Мачве и Браничева. Поменуте области су током знатног дела средњег века чиниле знатан део јужне границе Угарске, иако су у појединим тренуцима биле део Византије, средњовековне Србије или Османског царства. Ограничили смо се на поменуту област зато што се највећи број догађаја из политичке историје одвијао управо на датом простору.

Хронолошки оквир нашег излагања почиње са XI веком, да у највећој мери окончали Мохачком битком из 1526. годином. За почетак излагања изабран је поменути период из разлога што је простор јужне Угарске био укључен у шири контекст европских дешавања. Отварање нове ходочасничке руте, као и крсташки ратови који су непосредно уследили, водили су значајан део путника преко простора Угарске и Балканског полуострва. Такав развој догађаја погодовао је ближој интеракцији са простором западне Европе. Управо су ови контакти довели до пораста броја информација о Угарској, као и дефинисању њене перцепције на Западу. Монголски продор у Европу и експанзија Османлија утицали су на поновни пораст интересовања за Угарску, као рубну област западне Европе и хришћанства. За доњу хронолошку границу нашег излагања изабрали смо 1526. године, односно пораз на Мохачу који је означио нестанак јединствене угарске државе.

Што се тиче извора који говоре о простору јужне Угарске услед њихове разнородности и многобројности ми ћемо се у нашем излагању ограничити само на наративне изворе латинске провенијенције у периоду од XI до XVI века. При њиховој анализи ми ћемо се првенствено позабавити етнографским и екоисторијским аспектима. На основу података покушаћемо да реконструишемо питањем перцепције људи и простора

према поставкама историјске имагологије и деконструкционизма. Приступилићемо критичкој анализи података из наративних извора, тежећи да укажемо каква је вредност ових података за историјску реконструкцију перцепције јужне Угарске.

Наше излагање смо поделили на неколико тематских целина, које су груписане у осам поглавља. У уводном поглављу дали смо кратак приказ концепције нашег рада, уз осврт на најзначајније изворе и литературу које ће бити коришћене.

Друго поглавље под називом *Методолошке поставке* има за циљ да представи начин на који ће тећи научна анализа дискурса везаног за простор јужне Угарске у периоду од XI до XVI века. Наша анализа ће почети са позиције историјске имагологије и деконструкционизма, да бисмо се потом посветили питању историјског памћења, односно преноса знања и информација о простору јужне Угарске током поменутог хронолошког периода. У овом поглављу позабавићемо се и дефинисањем концепта локалног знања и преноса информација са освртом на средњи век.

Наредно поглавље под називом *Перцепција Другог у средњем веку* има за циљ да представи најважније концепте у перцепцији *другости* код средњовековних аутора. Користећи имаголошки приступ покушаћемо у наредним поглављима да прикажемо како се с протоком времена мењала перцепција Угарске и њених становника. Такође, желимо да презентујемо каква је била перцепција других етничких заједница из угла наративних извора насталих на простору Угарске.

Четврто поглавље, *Преглед наративних извора о јужној Угарској* посвећено је приказивању историјских извора која су предмет наше научне анализе. Њих смо груписали према тематским круговима којим припадају, тежећи да прикажемо из каквих социјалних миљеа су долазили аутори поменутих извора. Уз биографске податке на овом месту пружили смо кратак осврт на концепцијске поставке и особености дела, те њиховој перцепцији Угарске, њених становника, са посебним освртом на простор њеног јужног пограничја.

Пресудну улогу у ширењу средњовековног корпуса знања имала су путовања. У поглављу под називом *Путовање у средњем веку и пренос знања* тежили смо да прикажемо каква је била географска перцепција средњовековног човека, на који начин се она мењала и како су информације које су доносили путници учествовале у формирању перцепције

Другог у средњем веку.

У шестом поглављу *Путни правци* пружили смо анализу најважнијих путних праваца који су се протеза преко Балканског полуострва и каква је била улога простора Угарске у ширим европским комуникацијама. На основу расположивих извора начини смо и осврт како је изгледало путовање преко територије Угарске и какве су биле његове специфичности. На овом месту покушали смо да прикажемо какво су место поменуте саобраћајнице заузимале у перцепцији средњовековних путника.

Седмо поглавље *Простор и природне карактеристике јужне Угарске* пружа нам анализу података из наративних извора који се тичу перцепције простора Угарске и њеног јужног пограничја. У поменутом поглављу бавили смо се анализом географских и података о простору који нам говоре о природним карактеристикама. На овом месту анализирали смо перцепцији простора коју нам пружа путописна литература, али и средњовековне географске карте.

Како су европски путописци гледали на политичко и црквено устројство је тематика осмог поглавља. Подаци о овој проблематици, у односу на друге, су малобројни, али нам откривају на којим информацијама је почивала перцепција западних извора о питањима политичког утицаја владара, војне моћи и црквеног уређења Краљевине Угарске.

Девето поглавље под називом *Становништво и етничка слика јужне Угарске* бави се приказом етничке кретања у периоду од настанка средњовековне угарске државе све до периода турског освајања. На територији Краљевине Угарске и на њеном јужном пограничју, уз већинску угарску популацију, живеле су и друге етничке заједнице. Односи са номадским групацијама које су насељавале Угарску и њено пограничје били су комплексни. Цивилизацијске разлике између становништва Краљевине и номадских популација доводили су неминовно до сукоба. Интеграција номада у седелачко друштво Угарске било је дуготрајан и сложен процес. На овом месту позабавићемо се и променама етничког састава које су биле последица војних инвазија и сукобима на простору пограничја.

Наративни извори пружају веома ограничену слику економских активности на тлу Краљевине Угарске. Упркос фрагментарном карактеру поменутих извора у десетом поглавље под називом *Економија јужне Угарске* покушали смо да прикажемо каква перцепција истих и у којој се сведочанства одговарају реалној економској ситуацији.

Једанаесто поглавље *Војни сукоби и проласци војски* посвећено је перцепцији јужне Угарске током војних конфликата који су се догађали на њеној територији. Наративни извори посвећују највише простора догађајима везаним за пограничне сукобе и ратне операције. Због свог географског положаја средњовековна Угарска је представљала веома важну транзитну зону између Истока и Запада. Прелазак великог броја путника преко њене територије неминовно је морао довести до инцидената. Сукоби су могли бити локалног карактера, као у случају транзита крсташких војски или су били део ширих војних операција. Монголски продор у Европу, као и познији сукоби с Османским царством увелико су утицали на формирање перцепције Угарске, као и њену еволуцију на хришћанском Западу.

У дванаестом поглављу *Развој перцепције јужне Угарске у током средњег века* трудили смо се да дамо сумарну анализу еволуције перцепције поменутог простора. На овом месту смо начинили осврт на најважније мотиве који се јављају у наративним изворима, а везани су за простор пограничја, улогу угарске државе, њених владара и становништва у важним историјским догађајима током средњег века.

У тринаестом поглављу презентовали смо завршна разматрања о нашој теми. На овом месту осврнули смо се на еволуцију перцепције јужне Угарске у периоду од више од половине миленијума. У Закључку смо желели да укажемо на који се начин перцепција становника Угарске мењала, као и на чињеницу да је с протоком времена значај поменутог простора растао, те је он у одређеном броју случајева одиграо важну улогу у оквирима не само европске, већ и светске историје. На овом месту тежићемо да оценимо колико се дата субјективна перцепција историјских извора о Угарској и њеној историјској улози разликује од објективних закључака до којих је дошла историјска наука.

Пре него што започнемо наше централно излагање кратко ћемо се осврнути на најзначајније изворе и литературу коришћене у нашем раду. Као што смо поменули посебно велик број ходочасника се одлучио да користи сувоземни пут који је водио преко јужне Угарске током XI века. За анализу виђења пограничног простора у предкрсташким изворима консултовали смо радове Александра Узелца. Од истог аутора веома је користан

преглед проласка крсташа преко Балканског полуострва *Крсташи и Срби (XI–XII век)*.³ Верски сукоби који су резултовали избијањем Првог крсташког рата, додатно су појачали интересовање за ову деоницу пута. Значајне информације о кретању крсташа преко територије Угарске доносе нам дела Алберта Ахенског и Виљема Тирског.⁴ Поменути аутори доносе значајне информације о путовању крсташа, њихове односе са становницима Угарске. Иако простор који је посвећен транзицији преко простора Угарске, информације које доносе су прилично индикативне за перцепцију ове земље, њених становника и власти из визуре крсташа. Као најбољи преглед феномена крсташког рата користили смо синтезе Стивена Рансимана и Кенета Сетона.⁵

Описе Угарске, њених природних потенцијала, као и комплексних односа између припадника династије Арпада можемо пронаћи у делима француског аутора Ода де Деја и немачког племића и клерика Отона Фрајнзишког. Потоњи аутор је у свом делу дао и опис проласка крсташких снага цара Фридриха Барбаросе за време Трећег крсташког рата (1189-1192).⁶ Ходочашће у Јерусалим из 1172. године, саксонског војводе Хајнриха Лава, Барбаросиног рођака, описано је у делу Арнолда из Либека. Даље излагање везано за простор Угарске односи се на опис Барбаросиног учешћа у Трећем крсташком рату. Њега

³ Александар Узелац, *Скитски разбојници у бугарској пустињи: поглед једног ходочасника на Поморавље средином XI века*, 59 (2010) 59-76; Idem, *Западните пљетешественици в 'Deserta Bulgariae' преди првви крѣстоносен поход*, Списание Епохи т. XXV књ. 1 (2017) 196-206; Idem, *Крсташи и Срби (XI–XII век)*, Београд 2018.

⁴ Albert of Aachen, *Historia Ierosolimitana: History of the journey to Jerusalem*, trans. Susan B. Edgington, Oxford 2007; Willelmi Tyrensis Archiepiscopi, *Chronicon*, ed. R. B. C. Huygens, Corpus Christianorum. Continuatio Mediaevalis Vol. LXIII, Tournhout 1986; William, Archbishop of Tyre, *A History of Deeds Done Beyond the Sea I-II*, Cambridge 1943. Што се тиче основних библиографских података о ауторима и њиховим делима коришћени су енциклопедије и специјализовани речници као што су Neue Deutsche Biographie 1-27, Berlin 1953-2020; *Die deutsche Literatur des Mittelalters. Verfasserlexikon Band 1-14*, hrsg. Kurt Ruh et al., 1977-2008; *Lexikon des Mittelalters I-IX*, e d s. Robert-Henri Bautier, Robert Auty, Norbert Angermann, Stuttgart-Weimar 1999; *The Oxford Dictionary of Byzantium I-III*, ed. Alexander P. Kazhdan, New York-Oxford 1991; *Korai magyar történeti lexikon (9-14. század)*, szerk. Gyula Kristó, Pál Engel, Ferenc Makk, Budapest 1994; *Christian-Muslim Relations: A Bibliographical History Volume 2-7* eds. David Thomas et al., Leiden-Boston 2010-2015; *Encyclopedia of the Medieval Chronicle I-II*, ed. Graeme R. Dunphy, Leiden-Boston 2010.

⁵ Steven Runciman, *A History of the Crusades I-3*, Cambridge 1951-1954; *A History of the Crusades I-VI*, ed. Kenneth M. Setton, Madison 1969-1985.

⁶ Odonis de Deogilo, *Liber de via sancti sepulchri*, ed. Georgius Waitz, MGH SS XXVI, Hannoverae 1882; Odo of Deuil, *De Profectione Ludovici VII In Orientem: The Journey of Louis VII to the East*, trans. Virginia Gingerick Berry, New York 1948; Otto of Freising, Rahewin, *The Deeds of Frederick Barbarossa*, ed. Charles Christopher Mierow, Richard Emery, Toronto 1994; *Gesta Friderici I. Imperatoris Ottonis et Rachewini*, ed. Adolfus Hofmeister, MGH SS rer. Germ XLV, Hannoverae-Lipsiae 1912; Otto of Freising, Rahewin, *The Deeds of Frederick Barbarossa*, ed. Charles Christopher Mierow, Richard Emery, Toronto 1994.

још детаљније приказује Барбаросин биограф, Ансберт.⁷

Турбулентној историји XIII века посвећено је даље наше излагање. Уводно излагање биће посвећено монголској експанзији. За реконструисање комплексних етничких покрета, у првом реду Кумана, од велике помоћи била је монографија Норе Беренд *At the Gate of Christendom: Jews, Muslims and 'Pagans' in Medieval Hungary, c. 1000-c. 1300*.⁸ У даљем тексту пружићемо анализу сведочанстава о монголској инвазији на Угарску које нам доносе историјска дела Рогерија Сплитског и Томе Архиђакона.⁹ Уз детаљне информације о току монголске инвазије, поменути аутори пружају важне информације о етничким кретањима и унутрашњим приликама у Краљевини Угарској. Овај турбулентан догађај довео је до драстичних демографских, економских, административних и војних промена. Покушаћемо да укажемо на најважније последице монголског продора у Угарску. У анализи монголског продора у западну Европу користили смо публикације Чемберса, Синора, Џексона, као и зборник под *The Routledge Handbook of the Mongols and Central-Eastern Europe: Political, Economic, and Cultural Relations* под уредништвом Мајорова и Хаутале. Такође, веома детаљна анализа улоге Монгола у дешавањима на тлу Угарске дата је у монографији Александра Узелца.¹⁰

Што се тиче перцепције Угарске у XIII веку, она је парадоксално одређена посредним информацијама из првенствено географских дела. И поред чињенице да наведени подаци потичу углавном из другоразредних извора, они нам ипак пружају увид на

⁷ *Arnoldi abbatibus Lubecensis chronica a. 1172-1209*, ed. Johannes M. Lappenberg, MGH SS XXI, Hannoverae 1869, 100-250; *The Chronicle of Arnold of Lübeck*, trans. Graham A. Loud, London-New York 2019; *Historia de expeditione Friderici I imperatoris*, ed. A. Chroust, MGH SS rer. Germ. N. S V, Berolini 1928; Ansbart, *The History of the Expedition of the Emperor Frederick*, The Crusade of Frederick Barbarossa: The History of the Expedition of the Emperor Frederick and Related Texts, trans. Graham A. Loud, Farnham 2010, 33-134. О Барбароси детаљније: Ferdinand Opll, *Friederich Barbarossa*, Darmstadt 1990; John B. Freed, *Frederick Barbarossa: A Prince and the Myth*, New Heaven-London 2016.

⁸ Nora Berend, *At the Gate of Christendom: Jews, Muslims and 'Pagans' in Medieval Hungary, c. 1000-c. 1300*, New York 2001.

⁹ *The Deeds of the Hungarians. Epistle to the Sorrowful Lament upon the Destruction of the Kingdom of Hungary by the Tatars* trans. Martyn Rady, János M. Bak, László Veszprémy, Budapest-New York 2010; *Rogerije iz Apulije, Carmen miserabile*, prev. Mirko Sardelić, Zagreb 2010; *Toma Arhiđakon, Kronika*, prev. Vladimir Rismondo, Split 1970; Thomas of Split, *History of the Bishops of Salona and Split*, ed. Damir Karbic, Mirjana Matijević Sokol, James Ross Sweeney, Budapest-New York 2006.

¹⁰ James Chambers, *The Devil's Horsemen-The Mongol Invasion of Europe*, London 1979, 185-113; Denis Sinor, *The Mongols in the West*, *Journal of Asian History* 33-1 (1999) 1-44; Peter Jackson, *Mongols and the West 1221-1410*, London-New York 2005; *The Routledge Handbook of the Mongols and Central-Eastern Europe-Political, Economic, and Cultural Relations*, eds. A. V. Maiorov, Roman Hautala, London-New York 2021; Александар Узелац, *Под сенком Пса: Татари и Јужнословенске земље у другој половини XIII века*, Београд 2015.

перцепцију Угарске. Међу подацима који се наводе у мањем броју можемо пронаћи оне који се односе на јужну Угарску. Опис Угарске доносе нам извори попут политичко-географских трактата као што су *Anonymi descriptio Europae Orientalis* и *Descriptiones terrarum*.¹¹ Поред географских описа, поменута дела доносе значајне информације о политичким односима Угарске са суседним државама.

За перцепцију Угарске, као и њеног значаја у сукобу са Османлијама половином XIV века веома су значајна дела Енеје Силвије Пиколомини (Пије II).¹² Тек аутори с краја века, попут Јована Туроција, доносе нам конкретније податке о јужном угарском пограничју.¹³ Веће интересовање за овај простор изазван је експанзијом Османлија. Описи ратних сукоба с турском државом ће бити централни мотив у историјским изворима током наредна два века. Као веома користан преглед истиче се дело Тамаша Палосфалвија *From Nicopolis to Mohács: A History of Ottoman-Hungarian Warfare, 1389-1526*, у коме је дат комплетан историјат угарско-османских сукоба до Мохачке битке.¹⁴ За сагледавање овог дуготрајног конфликта из другог угла користили смо више прегледа историје Османског царства чији су аутори Јозеф фон Крамер Јозеф Матиз, Роберт Мантран.¹⁵

Знатно већи обим података о јужном угарском пограничју доносе извори друге половине XV века. Италијански ренесансни биограф Матије Корвина, Антонио Бонфини, упркос свом фокусу на ратне кампање угарског владара на Западу доноси помене о сукобима на немирној граници.¹⁶

Завршни хронолошки период нашег рада обрађују историјски извори из XVI века. У опису турбулентних догађаја који су се догађали на јужним границама Угарске, извори највише простора посвећују освајању Београда 1521. године. Аутори попут Туберона,

¹¹ *Anonymi Descriptio Europae Orientalis: „Imperium Constantinopolitanum, Albania, Serbia, Bulgaria, Ruthenia, Ungaria, Polonia, Bohemia“ anno MCCCVIII exarata*, ed. O. Gorka, Cracoviae 1916; *Anonymi Descriptio Europae Orientalis - Onuc источне Европе*, прир. Т. Живковић, Д. Кунчер, А. Узелац, прев. Драгана Кученар, Београд 2013; Marvin L. Colker, *America Rediscovered in the Thirteenth Century?*, *Speculum* 54 (1979) 712-726.

¹² Pius II, *Commentaries Vol. 1-2*, ed. Margaret Meserve, Marcello Simonetta, Cambridge, Massachusetts-London 2003-2007; Piccolomini, Aeneas Silvius, *Europe (c. 1400-1458)*, trans. Robert Brown, Washington D. C. 2013;

¹³ Johannes de Thurocz, *Chronica Hungarorum I-Textus*, eds. Erzsébet Galántai, Gyula Kristó, Budapest 1985; Idem, *Chronica Hungarorum II-Commentarii 2. Ab Anno 1301 Usque Ad Annum 1487*, ed. Elemér Mályusz, Julius Kristó, Budapest 1988; Janos Thuroczy, *Chronicle of the Hungarians*, trans. Frank Mantello, Bloomington 1991.

¹⁴ Tamas Pálosfalvi, *From Nicopolis to Mohács: A History of Ottoman-Hungarian Warfare, 1389-1526*, Leiden-Boston 2018.

¹⁵ Joseph von Hammer, *Historija Osmanskog carstva I*, Zagreb 1979; Jozef Matuz, *Osmansko carstvo*, Zagreb 1992; *Историја Османског царства*, уред. Роберт Мантран, Београд 2002.

¹⁶ Antonio, Bonfini, *Rerum ungaricarum decades I-IV*, eds. Iosephus Fögel, Béla Iványi, Ladislao Juhász, Leipzig 1936; Idem, *IV dekada Rerum Ungaricarum decades*, prev. Milica Kisić, Novi Sad 2020

Ђурђа Сремца и Бернардина Франкопана уз извесне разлике детаљно описују неповољну политичку ситуацију која је неминовно довела до пада Београда и пустошења значајног дела јужног пограничја.¹⁷ Опис Угарске и њеног мохачког пораза из 1526. године можемо пронаћи код Стефана Бродарића. Код поменутог аутора налазе се подаци о јужном пограничју.¹⁸ Пад Београда, као и пораз на Мохачу оставили су велик траг на европске савременике. Перцепција Угарске као презиђа хришћанства, која се појавила од времена првих сукоба с Османлијама, после ова два катастрофична догађаја додатно се повећала. Такав поглед на ову краљевину и њену јужну границу у својим делима су исказали аутори попут Хуана Луиса Вивеса.¹⁹ Иако је наше хронолошко излагање ограничено на период до 1526. године, у раду смо се осврнули на два извора из постмохачког периода чији су аутори Антун Вранчић и Фрање Транквила Андреиса.²⁰

Поглавље под називом Прилог садржи тринаест прилога различитог карактера. У поменутом поглављу налазе се историјске карте, репродукције објављених и необјављених извора, који имају за циљ да додатно да илуструју простор јужне Угарске, као и његову перцепцију.

¹⁷ Ludovik Crijević Tuberon, *Komentari o mojem vremenu*, prijev. Vlado Rezar, Zagreb 2001; Ђурђа Сремац, *Посланица о пропасти угарског краљевства*, прев. Мирко Полгар, Београд 1987.

¹⁸ Stephanus Brodericus, *De conflictu Hungarorum cum Solymano Turcarum imperatore ad Mohach historia verissima-Oratio ad Adrianum VI. pontificem maximum*, eds. Petrus Kulcsár, Csaba Csapodi, Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum Series nova, VI. Budapest 1985; Stjepan Brodarić, *Mohačka bitka 1526.*, prev. Stjepan Sršan, Vinkovci 1990.

¹⁹ J. L. Vives, *De Europae dissidiis et bello Turcico*, J. L. Vives, *De Europae dissidiis et republica*, trans. Edward V. George, Gilbert Tournoy, Leiden-Boston 2019;.

²⁰ Vrančić, Antun, *Putovanje iz Budima u Drinopolje*, u: Alberto Fortis, *Put po Dalmaciji*, prir. Josip Bratulić, Zagreb 1984, 119-145; *Trankvil Andronik Dalmatinac Govor Nijemcima o poduzimanju rata protiv Turaka*, Govori protiv Turaka, Split, 1983, prev. Vedran Gligo, 227-255.

Методолошке поставке

Наша перцепција прошлости је неизбежно обликована утицајем разних историјских наратива. Они нам пружају податке о прошлости, али нам такође доносе поглед на перцепцију савременика, обавештавајући нас о њиховом религијском, политичком и идеолошком идентитету. Уз историјску критику наративних извора у нашем раду покушаћемо да применимо и методолошке приступе који су присутни у другим научним дисциплинама. Сматрамо да би примена деконструкције и семиотике допринела дубљем прожимање у симболичку раван коју нам доносе средњовековни наративни извор везани за историју јужне Угарске.

Деконструкција

Постмодернизам представља еклектички филозофски покрет који се формирао током друге половине XX века. Он је у својој основи носио негацију метанаратива, доводећи у питање основне постулате модернизма које се огледају у објективној и рационалној спознаји стварности. Постмодерна се противи појмовима епистемичке сигурности и стабилног значења. Овакав приступ интерпретацији стварности имао је свог одраза на студије историје.²¹

Важно место у интерпретацији стварности за постмодернисте имао је језик, који су сматрали недетерминисаним и покретљивог значења, услед чега његова презентација стварности не може бити објективна. Ово важи једнако за књижевност, као и за сваку другу употребу језика. Да би се дошло до адекватног тумачења потребно је деконструисати текст који је предмет научне анализе. За концепт деконструкције заслужан је француски филозоф Жак Дерида (1930-2004). Он је развијен с циљем новог разумевања метафизичког на пољу филозофије и интелектуалне историје, да би крајем седамдесетих и почетком осамдесетих година XX века бива усвојен од стране књижевне критике тзв. школе с Јејла. Деконструкцију можемо дефинисати као приступ текстуалном критицизму који доводећи у питање способност језика да на адекватан начин репрезентује стварност. Поменути приступ полази од претпоставке да ниједан текст не може имати фиксно значење и да читалац мора

²¹ Иако теоријско-методолошки врло критична према постмодернистичком приступу, његову детаљну анализу, с посебним освртом на деконструкцију, пружа нам хрватска историчарка Мирјана Грос. Mirjana Gross, *Dekonstrukcija historije ili svijet bez prošlosti*, *Historijski zbornik* 1 (2009) 165-195.

одбацити филозофска и друга предубеђења када приступа његовој анализи.²² Иако много више заступљен у модерној књижевној критици, деконструкција је пронашла своју примену у анализи средњовековних наративних извора. Деконструкцијом можемо сматрати свако ново тумачење средњовековног текста које доводи у питање ранија тумачења или оно које у први план стави недовољно познат аспект текста.²³

Семиотика и детаљан опис

Интерес за мултидисциплинарни приступ у изучавању историје почиње са појавом француске историографске школе Анала. Дискусија о мултидисциплинарности јавља се крајем четрдесетих и почетком педесетих година, да би интензивно интересовање за њу било посебно присутно током седамдесетих и осамдесетих година. Сходно овој тенденцији у медијевистичким студијама све више се почињу користити приступи других научних дисциплина као што су социологија, антропологија, психологија, медицина и др.²⁴ Интердисциплинарна сарадња средњовековних студија и антропологије показала се веома плодотворном.²⁵ Њој су значајно допринели познати антрополози Виктор Турнер (1920-1983) и Клифорд Герц (1926-2006).²⁶ Поменути аутори су указивали на значај семиотике за интерпретацију културе.²⁷ На овом месту ћемо се посебно осврнути на Герцове

²² О деконструкционистичком методу више видети: Jonathan Culler, *On Deconstruction: Theory and Criticism after Structuralism*, Ithaca 1982; Robert F. Berkhofer Jr., *Beyond the Great Story: History as Text and Discourse*, Cambridge-London 1997; Keith Jenkins, *The Postmodern History Reader*, London-New York 1997; John D. Caputo, *Deconstruction in a Nutshell*, New York 1997; *Deconstructions: A User's Guide*, ed. Nicholas Royle, Basingstoke-New York 2000; Alun Munslow, *The Routledge Companion to Historical Studies*, New York-London 2000, 69-74; Christopher Norris, *Deconstruction: Theory and Practice (New Accents)*, London-New York 2002; C. Behan McCullagh, *The logic of history: putting postmodernism in perspective*, London-New York 2004; Alun Munslow, *Deconstructing History*, London-New York 2006.

²³ Maurice Sprague, *Deconstruction in Medieval Studies*, Handbook of medieval studies: terms, methods, trends 1, ed. Albrecht Classen, Berlin-New York 2010, 393-405.

²⁴ О мултидисциплинарности у студијама средњег века видети: Gerhard Jaritz, *Interdisciplinarity in Medieval Studies*, Handbook of medieval studies: terms, methods, trends 1, ed. Albrecht Classen, Berlin-New York 2010, 711-716.

²⁵ О студијама заснованим на интердисциплинарној примени историје и антропологије: Natalie Z. Davis, *The Possibilities of the past*, The Journal of Interdisciplinary History 12-2, The New History: The 1980s and beyond (II) (1981) 267-275; Clifford Geertz, *History and Anthropology*, New Literary History 21-2 (1990) 321-335

²⁶ О поменути ауторима више: Barbara A. Babcock, John J. Macaloon, *Commemorative essay: Victor W. Turner (1920-1983)*, Semiotica Vol. 65 Iss. 1-2 (1987) 1-28; *Clifford Geertz by his colleagues*, eds. Richard A. Shweder, Byron Good, London-Chicago 2005; Гордана Горуновић, *Клифорд Герц: антрополошка каријера*, Антропологија 2 (2006) 67-88; Александар Бошковић, *Клифорд Герц: једна каријера*, Гласник Етнографског института 55-1 (2007) 245-251.

²⁷ О развоју семиотике у средњовековним студијама: Jonathan D. Evans, *Medieval studies and semiotics: Perspectives on research*, Semiotica Vol. 63 Iss. 1-2 (1987) 13-32.

методолошки приступ. Он се сматра једним од оснивача интерпретативне или симболичке антропологије. Герц у својој интерпретацији полази од поставки Макса Вебера да је човек животиња ухваћен у мрежу значења коју је сама изатка, сматрајући да та мрежа представља културе. Њеној анализи се не може приступати као у експерименталним наукама, које имају за циљ проналажење законитости, већ на интерпретативни начин с циљем проналаска значења.²⁸ Антропологија према томе представља упоредно проучавање култура, тј. анализу протока симбола. Уска повезаност антропологије са етнологијом је одваја од других научних дисциплина које проучавају културу. Специфичност Герцовог приступа етнографији је тзв. *густ* или *детаљан опис* (енгл. Thick description).²⁹ Танки опис се бави само појавним стварима, док густ опис представља описивање суштине неке појаве. Антрополошка анализа, према Герцовом схватању, треба да се своди на коришћење густог описа. Да би се дошло до суштине неке појаве, потребно је приступити промени фокуса. За густ опис карактеристична је комплексна специфичност и усмеравање пажње на посебне околности. У њему је присутно истраживање са учешћем, које је временски дуго, али контекстуално и просторно ограничено. Из овог произилази да је култура акумулирани тоталитет симболичких система, на основу којих људи схватају себе и свет око себе. Живот у друштву карактерише проток симбола, који је јаван, али не увек и транспарентан. Према Герцу, задатак антрополога приликом записивања културе је да протумачи тумачење културе које у одређеном тренутку врше припадници те културе.³⁰ Сматрамо да принцип густог описа, иако првенствено коришћен у антропологији може наћи своју примену у анализи перцепције средњовековних наративних извора.

Имагологија

Под утицајем постмодерне, лингвистички обрт је оставио значајан траг у модерној историографији. Основно тумачење поменуте теоријске поставке лежи у схватању да језик не представља номенклатуру за ствари ван њега, већ да он обликује мишљење и производи

²⁸ Clifford Geertz, *The Interpretation of Cultures: Selected Essays*, New York 1973, 5.

²⁹ Термин је Герц позајмио од енглеског филозофа Гилберта Рајла. Gilbert Ryle, *Collected Papers Volume 2: Collected Essays 1929-1968*, London-New York 2009, 496-497. Најбољи пример Герцовог коришћења *густог описа* је његов есеј посвећен борби петлова на Балију. Clifford Geertz, *Deep Play: Notes on the Balinese Cockfight*, *Daedalus* 101-1 (1972) 1-37.

³⁰ Aleksandar Bošković, *Kratak uvod u antropologiju*, Beograd 2010, 101-104.

властите категорије. Поменута тврдња имплицира да је објективно представљање реалности, услед овакве природе језика, упитно. Поједини постмодернистички аутори иду толико далеко да негирају историју као дисциплину, сматрајући је њена реконструкција историјских догађаја тек накнадни конструкт. Други, пак сматрају да због особених идеолошких, симболичких и имагинарних елемената, да историјским изворима треба приступити на сличан начин када се попут књижевних текстова, у којима је могуће пружити анализу наратива, реторских и жанровских особености. На овај начин могуће је доћи до темељних идеолошких и културних поставки аутора.

Интересовање за етничку различитост постојала је још и у време антике. Аутори попут Херодота, Тукидида, Есхила, Тацита су у својим делима су доносили информације о етничким карактеристикама. Током ренесансе долази до даљег уобличавања националних стереотипа, који су осим у књижевности типизирани у табличним приказима народа, *Völkertafel*. Тенденција дефинисања обележја националног карактера наставила за време просветитељства, а потом идеалистичке филозофије и позитивизма. Претходницу имагологије можемо тражити у студијама психологије народа (*Völkerpsychologie*) из друге половине XIX века. Поменуте постмодернистичке методолошке поставке постале су темељ нове културне историје која је усмерена на истраживачка питања везана за комплексне културне форме, репрезентацију и перцепцију. Нова културна историја је крајем шездесетих година XX века утицала да се унутар компаративне књижевности развије имагологија.³¹ Концепцијске темеље нове дисциплине ударен је од стране белгијског компаратисте Хуга Дисерника (1927-2020).³² Под његовим утицајем у оквиру Високе техничке школе у Ахену (Rheinisch-Westfälische Technische Hochschule), која је припадала Филозофском факултету, покренут је програм студија компаративне књижевности 1966/67. године. Уз Дисерника, водећи представници ахенске школе су Манфред Фишер, Карл Улрих Синдрам и Јуп Лерсен. Компаратистичке студије су на поменутој школи егзистирале

³¹ Термин имагологија је представља латинско-грчку кованицу (лат. *imago*-слика, представа и грч. *λόγος*- реч, појам, смисао) коју је увео у употребу Оливера Бракфелда 1962. године. Oliver Brachfeld, *Note sur l'imagologie ethnique*, *Revue de Psychologie des Peuples* 17 (1962) 341-349.

³² То је учињено у његовом кардинално важном раду: Hugo Dyserinck, *Zum Problem der 'images' und 'mirages' und ihrer Untersuchung im Rahmen der Vergleichenden Literaturwissenschaft*, *Arcadia* 1 (1966) 107-120. Превод поменуте студије: Idem, *O problemu „images“ i „mirages“ i njihovu istraživanju u okviru komparativne književnosti*, *Kako vidimo strane zemlje: Uvod u imagologiju*, прir. Davor Dukić, Zrinka Blažević, Lahorka Plejić Poje, Ivana Brković, Zagreb 2009, 23-35.

све до 2000. године, када су услед кадровских решења укинуте.³³ Ахенски имаголози су одиграли кардиналну улогу у формирању и развоју ове научне дисциплине.

Током целокупне историје, у свим људским заједницама, постојао је феномен *Другога*, који је зависио од културног и хронолошког контекста. Однос заједнице према *Другога* карактерише динамика и стална редефиниција, зависно од материјалних, симболичких или емотивних потреба. Поменути феномен је директно везан за процес стварања идентитета, који настаје у контакту са својом супротношћу, тј. *Другим*. У процесу аутодефиниције *Другост* постаје далеко значајнија од истоветности.³⁴ Феномен *Другости* није ограничен само на етничко порекло и верску припадност. Категорије *Другог* могу бити дефинисане социјалним статусом или другим личним особинама. Током процеса стварања колективних идентитета, дистинкцијом у односу на *Другог* постаје још значајније, посебно за време крупних политичких, друштвених и културних догађаја, који карактерише несигурност. У процесу стварања идентитета значајну улогу формирању имају суседни народи. Повлачење физичких или симболичких граница је још један корак у дефинисању сопственог идентитета у односу на *Другог*.³⁵ Повлачење граница води ка стварању социјалних, културних и моралних категорија, што има за даљу последицу хијерархизацију међу културама.³⁶

Имагологија се бави проучавањем система перцепција којим је обликован идентитет одређене групације. Мултидисциплинарни приступ је учинио да имагологија пређе из домена књижевности на поље историје. Предмет анализе нису само били књижевни, већ и други писани текстови. Историјска имагологија је усмерила свој фокус на интерпретацију перцепција, стереотипа или типичних слика (*imagema*), на основу који је стварана искривљена слика или предрасуда о страним земљама и културама (*mirage*). Унутар имагологије перцепције се могу поделити на: аутопредставе (представа сопствене групације или земље), хетеропредставе (представе других) и метапредставе (представе о представама

³³ Davor Dukić, *Predgovor: O imagologiji, Kako vidimo strane zemlje: Uvod u imagologiju*, prir. Davor Dukić, Zrinka Blažević, Lahorka Plejić Poje, Ivana Brković, Zagreb 2009, 8-10.

³⁴ Goran Therborn, *European modernity and beyond: The trajectory of European societies 1945-2000*, London 1995, 229. На потребу изучавању граница према *другима* у процесу дефинисања сопственог идентитета неке групе указао је норвешки антрополог Фредерик Барт. Frederick Barth, *Introduction, Ethnic Groups and Boundaries*, ed. Frederick Barth, Boston 1969, 15-16.

³⁵ *Cultivating Symbolic Boundaries and the Making of Inequality*, eds. Michèle Lamont, Marcel Fournier, Chicago 1992.

³⁶ Riva Kastoryano, *Codes of Otherness*, Social research 77-1 (2010) 79-80.

других о себи).³⁷ Што се тиче односа према *Другом* он може бити позитиван, означавањем као (манија или филија) или изразито негативан (фобија).³⁸ У нашем раду покушаћемо да на основу наведених методолошких поставки имагологије реконструишемо каква је била перцепција Угарске у односу са другим етничким групацијама и државама.

Са развојем имаголошких студија дошло је и до промене перцепције простора. Он више није виђен само као физичка, већ као и мултидимензионална категорија.³⁹ Простор је постао активан и важан елемент имаголошке перцепције. Зависно од контекста историјских извора он је попримао различита симболичка, митолошка, религијска или идеолошка својства.⁴⁰ Сходно наведеноме, предмет наше анализе биће и подаци о простору, као и њихова симболичка улога у формирању наративима који се баве пограничјем јужне Угарске.

³⁷ Детаљни осврт на имаголошку методу: Joep Leerssen, *Imagologija: povijest i metoda*, *Kako vidimo strane zemlje: Uvod u imagologiju*, прир. Davor Dukić, Zrinka Blažević, Lahorka Plejić Poje, Ivana Brković, Zagreb 2009, 169-185.

³⁸ Daniel-Henri Pageaux, *Od kulturnog imaginarija do imaginarnog*, *Kako vidimo strane zemlje: Uvod u imagologiju*, прир. Davor Dukić, Zrinka Blažević, Lahorka Plejić Poje, Ivana Brković, Zagreb 2009, 131-133.

³⁹ David Harvey, *Evaluation Geographical Knowledge in the Eye of Power: Reflections on Derek Gregory's Geographical Imaginations*, *Annals of the Association of American Geographers* 85-1 (1995) 161.

⁴⁰ На промену перцепције простора утицао је француски филозоф и социолог Анри Лефевр. Henri Lefebvre, *The Production of Space*, Oxford 1991.

Перцепција Другог у средњем веку

Када је реч о средњовековној имагологији⁴¹ веома важно место заузима питање перцепције *Другости*. Важно место у одређивању према овом феномену током антике било је повезано са припадношћу класичној цивилизацији Грчке и Рима. Сви други народи, без обзира ком културном и цивилизацијском нивоу се налазили, сматрани су варварима.⁴² Првобитно овим термином, који су створили стари Грци, означавани су сви они који нису говорили њихов језик и припадали хеленској култури. Варварима су по успону Рима сматрани и они, који поред грчке нису припадали римској цивилизацији.⁴³ Упркос космополитском ставовима хришћанства, подела на цивилизоване и варварске народе остала је доминантна у светоназору позног Римског царства. Тако су поданици Рима, без обзира да ли су хришћани или пагани, на варварске популације гледали са неповерењем или стрепњом. Са опадањем војне моћи Царства и све већом потребом за интеграцијом варварског елемента у војни апарат, односи постају све комплекснији. Тако варварска популација добија све значајније место у функционисању државе, али бројне предрасуде према њима остају. Западно Римско царство је напослетку и пало услед сукоба са својим варварским поданицима, али његов културни и политички утицај је остао трајан. Тако су на парадоксалан начин управо варвари постали баштиници римске империје.⁴⁴ Дихотомна перцепција на Римљане и варваре, која се првобитно темељила на културним и цивилизацијским разликама, након христијанизације се изместила на верски план. Насељавање све већег броја варвара на територију Царства учинило је да је разлика између две популације буде што све мање јасна. Због тога је прихватање хришћанства почело да буде основна вододелница између цивилизованих и варвара. Прихватањем нове религије дојучерашњи варвари нису постали само део хришћанске екумене, већ и епигони Царства.

⁴¹ Детаљније о средњовековној имагологији: Peter Hoppenbrouwers, *Medieval peoples imagined*, *Imagology: The cultural construction and literary representation of national characters: critical survey*, eds. Manfred Beller, Joep Leerssen, Amsterdam-New York 2007, 45-62.

⁴² О концепту варварства видети: Denis Sinor, *The Barbarians*, *Diogenes* 5 (1957) 47-60.

⁴³ О перцепцији варвара од стране Грка и Римљана: Barry W. Cunliffe, *Greeks, Romans, and Barbarians: Spheres of Interaction*, London 1988; Edith Hall, *Inventing the Barbarian: Greek self-definition through tragedy*, Oxford 1989; Pericles Georges, *Barbarian Asia and the Greek Experience: From the Archaic Period to the Age of Xenophon*, Baltimore-London 1994; Andrew Sherratt, *Fata morgana: Illusion and Reality in 'Greek-Barbarian' Relations*, *Cambridge Archaeological Journal* 5 (1995) 139-156; *Greeks and Barbarians*, ed. Thomas Harrison, Edinburgh 2002.

⁴⁴ Walter Goffart, *Rome's Final Conquest: The Barbarians*, *History Compass* 6-3 (2008) 855-883. О утицају варвара на трансформацију Римског царства детаљније: Peter S. Wells, *The Barbarians Speak: How the Conquered Peoples Shaped Roman Europe*, Princeton-Oxford 2001.

У таквој идентитетској трансформацији термин *варварин* постаје све више синониман са паганством. Ширење хришћанства на простору западне Европе утицала је на то да се већина варварских нађе на њеним границама. Управо је притисак Авара, Словена, Викинга и Мађара утицао на хомогенизацију хришћанског идентитета у раном средњем веку.⁴⁵

Христијанизација Римског царства била је важан корак у редефинисању његовог идентитета. Царство је и даље почивало на римском културном наслеђу, али његов верски фокус се померио од паганства ка хришћанству, које је све више јачало. Од својих почетака хришћанство је било веома инклузивна религија. Ово је посебно видљиво у теологији апостола Павла.⁴⁶ Тако посматрано сви народи су Божија деца и тиме способни да буду спашени. Упркос томе идеја хришћанства као *Новог Израела*, у својој радикалној интерпретацији, неминовно је водила ка ексклузивизму према одређеним заједницама. Неконзистентни став према *Другости* био је значајна карактеристика средњовековног погледа на свет.

У животу средњовековног човека вера је заузимала значајно, ако не и централно место. Верска припадност представљао примарну идентитетску категорију, након које су долазиле друге одреднице, попут припадности етничкој и локалној заједници. За дефинисање хришћанског идентитета од кардиналног значаја је био концепт *Другости*. Од својих почетака хришћанство је морало да се одреди према јудаизму, у чијем је окриљу настало, тако и према римском паганизму, званичној религији Царства.⁴⁷ Дихотомни однос према јудаизму карактерисао је хришћанство од његовог настанка. Основни верски постулати нове религије су почивали на јудаизму, али догма да је Исус Христос Син Божији и месија, неминовно је морала довести до разлаза унутар јудео-хришћанске заједнице.⁴⁸ Упркос анимозитету римских власти, које су биле изразито сумњичаве према хришћанству, број њених припадника је био у константном порасту. Чак ни прогони, укључујући и онај

⁴⁵ О перцепцији варвара у средњем веку: W. R. Jones, *The Image of the Barbarian in Medieval Europe*, *Comparative Studies in Society and History* 13-4 (1971) 376-407; Walter Pohl, *Christian and Barbarian Identities in the Early Medieval West: Introduction*, *Post-Roman Transitions: Christian and Barbarian Identities in the Early Medieval West*, eds. Walter Pohl, Gerda Heydemann, Turnhout 2013, 1-46.

⁴⁶ *Нема више Јудејца ни Јелина, нема ни роба ни слободнога, нема више ни мушког ни женског, јер сте ви сви један (човијек) у Христу Исусу.* Гал 3: 28. О Павловој мисији међу Хеленима и варварима: Arend Th. van Leeuwen, *Christianity in World History*, London 1964, 118-133; 197-204.

⁴⁷ Eric Robertson Dodds, *Pagan and Christian in an Age of Anxiety-Some Aspects of Religious Experience from Marcus Aurelius to Constantine*, Cambridge 2000.

⁴⁸ Daniel Boyarin, *Border Lines: The Partition of Judaeo-Christianity*, Philadelphia 2006.

Диоклецијанов, нису успели да униште ову заједницу.⁴⁹ Верске реформе цара Константина, које су коначно декриминализовале хришћанство, означиле су почетак успона ове религије.⁵⁰ Цар Теодосије I је 380. године едиктом *Cunctos populos*, хришћанство проглашава једином званичном религијом Царства. Оно се показало знатно виталнијем од државе унутар које је егзистирало. Варварске државе које су настале након пада Западног Римског царства у себе су инкорпорирале империјално наслеђе и хришћанску веру. Христијанизација Европе је био дугорочан процес, који трајао више од једног миленијума и пресудно је утицао на идентитет средњовековног човека.⁵¹

Између хришћанства и паганства постојао је однос заснован на међусобном антагонизму. Паганизам је из хришћанске визуре преципиран као монолитна религијска целина. Међутим, оваква перцепција паганизма је хришћански конструкт. У Римском царству није егзистирала једна, већ читав спектар паганских религија, због чега би било правилније да се говори о паганизмима. Верске реформама Константина Великог и његових наследника нису довели нестанка паганства, али пораст утицаја хришћанство се негативно одразио на положај многобоштва у Царству. Упркос формалној забрани паганизма у IV веку, светилишта паганских богова су остала активна у многобројним областима Запада још неколико столећа. Христијанизација је као што смо рекли остала трајна тековина Римског царства. Изградња нових варварских држава упоредо је пратио процес прихватања

⁴⁹ G. E. M. de Sainte-Croix, *Aspects of the Great Persecution*, Harvard Theological Review 47-2 (1954) 75-113; Idem, *Why Were the Early Christians Persecuted?*, Past & Present 26 (1963) 6-38; P. S. Davies, *The Origin and Purpose of the Persecution of AD 303*, Journal of Theological Studies 40-1 (1989) 66-94; Paul Keresztes, *From the Great Persecution to the Peace of Galerius*, Vigiliae Christianae 37-4 (1983) 379-399.

⁵⁰ О христијанизацији Римског царства видети детаљније: Andrew Alföldi, *Conversion of Constantine and Pagan Rome*, Oxford 1969; Ramsay MacMullen, *Christianizing the Roman Empire: A.D. 100-400*, New Heaven-London 1984; Raymond Van Dam, *The Roman Revolution of Constantine*, Cambridge 2007; Paul Veyne, *When Our World Became Christian, 312-394*, Cambridge 2010; Радивој Радић, *Константин: надмоћ хришћанства*, Београд 2010; Чарлс Метсон Одал, *Константин и хришћанско царство*, Београд 2013. О верској политици Римског царства током IV века видети: Марко Шукунда, *Верска политика Римског Царства од 311-380. године*, Београд. (Докторска теза у рукопису).

⁵¹ О христијанизацији варварске Европе видети детаљније: Richard. E. Sullivan, *The Carolingian missionary and the pagan*, Speculum 28 (1953) 705-740; Robert Bartlett, *The conversion of a pagan society in the middle ages*, History 70 (1985) 185-201; *Christianity and Paganism 350-750: The Conversion of Western Europe*, ed. J. N. Hillgarth, Philadelphia 1986; Richard A. Fletcher, *The Conversion of Europe: From Paganism to Christianity, 371-1378*, London 1997; Carole M. Cusack, *Conversion among the Germanic Peoples*, London-New York 1998; Ramsay MacMullen, *Christianity and Paganism in the Fourth to Eighth Centuries*, New Heaven-London 1999; Jenny Jochens, *Late and Peaceful: Iceland's Conversion through Arbitration in 1000*, Speculum 74 (1999) 621-655; Robin Lane Fox, *Pagans and Christians in the Mediterranean World from the Second Century AD to the Conversion of Constantine*, London 2006; Питер Браун, *Успон хришћанства на Западу: тријумф и разноликост: 200-1000. године*, Београд 2010; Nathan J. Ristuccia, *Christianization and Commonwealth in Early Medieval Europe: A Ritual Interpretation*, New York 2018.

хришћанства, које је неумитно водила нестанку паганске религије на простору Европе. Прихватање нове религије је за савременике представљало је својеврсни облик легитимације на међународном плану и улазак у хришћанску екумену. Тренутак преласка на хришћанство владајуће елите није аутоматски значила христијанизацију комплетне заједнице неког народа, већ само почетак таквог процеса. Примери истрајавања паганских обичаја и светковина и после преласка на хришћанство указују да је процес религијске конверзије био дуг и комплексан. Из хришћанске визуре њихова религија је сматрана за веру урбаног, цивилизованог простора, док су рурални предели припадали паганству. За сам термин пагани, према Исидору Севиљском потиче од *pagus*, односно руралне области Атине, у којима су настањени пагани одржавали своје верске свечаности. Они живе без закона и вере у Бога.⁵² Значајно обележје паганства за хришћанске ауторе било је идолопоклонство, које је везано за посебна култна места као што су били храмови, свети гајеви, поља и др. На овим местима вршене су крвне жртве у којима су жртвоване животиње или чак људи. Друга обележја многобоштва била су веровање у пророчишта, магију и вештичарење.⁵³ Како је Европа постајала све више хришћанска, паганске популације су постајале израженије на њеним рубовима. У њиховом негативном портретисању ишло се толико далеко да су представљане у виду гротескних чудовишта. Чудан физички изглед одражавао није само телесну различитост, већ и њихову духовну удаљеност од истинске вере.⁵⁴ Значајан извор информација о фантастичним популацијама биле су средњовековни романи о Александру Великом.⁵⁵

⁵² *The Etymologies of Isidore of Seville*, trans. Stephen A. Barney, W. J. Lewis, J. A. Beach, Oliver Berghof, Cambridge 2006, VIII.10.1-2, 183.

⁵³ О паганизму и односу са хришћанством у средњем веку видети: Robert Bartlett, *The Conversion of a Pagan society in the Middle Ages*, *History* 70 (1985) 185-201; *The Pagan Middle Ages*, ed. Ludo J. R. Milis, Woodbridge 1998; Bernadette Filotas, *Pagan Survivals, Superstitions and Popular Cultures in Early Medieval Pastoral Literature*, Toronto 2005; James Palmer, *Defining paganism in the Carolingian world*, *Early Medieval Europe* 15 (2007) 402-425; Robert Bartlett, *From Paganism to Christianity in Medieval Europe, Christianization and the Rise of Christian Monarchy: Scandinavia, Central Europe, and Rus' c. 900-1200*, ed. Nora Berend, Cambridge 2007, 47-72; Hans-Werner Goetz, *Christians and Pagans in the Period of Missionary Activities: Similar Conceptions in a Religious Confrontation*, *The Creation of Medieval Northern Europe. Christianisation, Social Transformations, and Historiography: Essays in Honour of Sverre Bage*, eds. S. Sonnesyn, L. Melve, Oslo 2012, 29-43

⁵⁴ Valerie I. J. Flint, *Monsters and the Antipodes in the Early Middle Ages and the Enlightenment*, *Viator* 13 (1984) 65-80; David Williams, *Deformed Discourse: The Function of the Monster in Medieval Thought and Literature*, Liverpool 1997;

⁵⁵ Детаљније о романима о Александру у средњем веку: *The Alexander Romance: History and Literature*, eds. Richard Stoneman, Agnieszka Wojciechowska, Krzysztof Nawotka, Groningen 2018; *Alexander the Great and the East: History, Art, Tradition*, eds. Krzysztof Nawotka, Agnieszka Wojciechowska, Wiesbaden 2016; *Alexander the Great in the Middle Ages: Transcultural Perspectives*, ed. Markus Stock, Toronto-Buffalo-London 2016.

Током средњег века хришћанство је имало веома антагонистички приступ према *Другости*. Посебно велики ниво антагонизма у био је усмерен ка јеврејској заједници, јер је она за хришћане била инкорпорација *Другости*. Монотеизам је издвајао Јевреје од других народа током антике. Инсистирање на својој верској особености и невољност да се укључе у политеистичке верске системе неминовно је водило Јевреје у сукоб са грчким и римским властима. Антисемитизам у периоду антике је био првенствено заснован првенствено на етничким и културним основама.⁵⁶ Христијанизација Римске империје довела је до поновног сукоба Јевреја са новим религијским системом, те антисемитизам прелази на теолошко поље.⁵⁷ Јевреји су перципирани као популација која одбацује Христову жртву и њоме извојевано спасење. Средњовековни аутори су толико далеко ишли да су целокупну јеврејску заједницу оптуживали за трајни грех деицида. Чињеница да је хришћанство потекло на јеврејским основама је представљало разлог изразито негативног сентимента према јудаизму. Страх да би ближи контакт Јевреја с хришћанима могао водити ка њиховој јудаизацији увек је био присутан. Антисемитски став је са културног прешао на теолошко поље. Да Јевреји кваре хришћанско друштво био је доминантан став клера на Западу. Овакво мишљење делио је и један од највећих средњовековних папа, Гргур VII (1073-1085). Јеврејска заједница је била лишена права да поседује непокретности, да се баве многобројним професијама, а били су приморани да се баве непопуларним занимањима као што је било лихварство. Јевреји су наилазили на читав број социјалних рестрикција, нису могли да улазе у брачне заједнице са хришћанима, морали су да живе у посебним деловима насеља, тзв. гета, да носе препознатљиву одећу итд. Такође, јеврејска популација је била жртва погрома и присилне христијанизације. Јевреји су били оптуживани за посебан облик злочина који се назива крвна клетва. Ова лажна оптужба се састојала у томе да Јевреји у својим ритуалима користе крв хришћанске деце. Анимозитет према Јеврејима посебно је растао у периоду крсташких ратова и доводио је до прогона ове популације на ширем простору Европе.⁵⁸

⁵⁶ Антисемитизам у антици: Jerry L. Daniel, *Anti-Semitism in the Hellenistic-Roman Period*, *Journal of Biblical Literature* 98 (1979) 45-65.

⁵⁷ О еволуцији антисемитизма на прелазу из антике у средњи век: Robert Chazan, *From Anti-Judaism to Anti-Semitism-Ancient and Medieval Christian Constructions of Jewish History*, New York 2016.

⁵⁸ О односу хришћана и јеврејске популације у средњем веку и међусобној перцепцији: Karl W. Deutsch, *Anti-Semitic Ideas in the Middle Ages: International Civilizations in Expansion and Conflict*, *Journal of the History of Ideas*. 6-2 (1945) 239-251; Hans Liebeschütz, *The crusading movement in its Bearing on the Christian attitude*

Joш већи степен анимозитета средњовековна Европа је гајила према исламу. Од свог настанка у VI веку ислам се налазио у сталној експанзији на рубним просторима хришћанства. Муслимани, сходно учењу пророка Мухамеда, своју религију су перципирали као последњу и најсавршенији објаву Бога (Алаха). Јудаизам и хришћанство, који су му претходили, иако богонадахнута учена су доживела своје кварење, коју је тек Пророка појава исправила. Зато су Јевреји и хришћани, као *народи Књиге*, у теорији требали да буду толерисане мањине под влашћу исламског владара, калифа. У пракси, најбоље чему су се припадници поменуте две религије могли надати под исламском влашћу, био је положај грађана другог реда. Хришћанска Европа је била још мање инклузивна према муслиманима. Тако је термин *Сарацени*, који је коришћен за муслимане северне Африке, постао синониман за све муслимане, а потом за све противнике хришћанства. Ретки су случајеви хришћанских владара који су толерисали присуство исламске популације, која је имала привредну или војну улогу. Исламска пракса цихада и крсташки ратови довели су до додатне радикализације односа између две заједнице. Једна од ретких позитивних последица ближе интеракције на простору Свете земље и Шпаније било је поновно откривање класичних знања која су стигла у западну Европу преко исламских посредника.⁵⁹

Веома важно место у средњовековном светоназору имала су предања о пореклу одређене популације (*Origo*).⁶⁰ Она су била заснована на неколико традиција: грчко-

towards Jewry, *Journal of Jewish Studies* 10 (1959) 97-111; Rosemary Radford Ruether, *Faith and Fratricide: The Theological Roots of Anti-Semitism*, New York 1974; Jeremy Cohen, *The Friars and the Jews: The Evolution of Medieval Anti-Judaism*, Ithaca-London 1984; Idem, *The Jews as the killers of Christ in the Latin tradition, from Augustine to the friars*, *Traditio* 39 (1983) 1-27; John Gilchrist, *The Perception of Jews in the Canon Law in the Period of the First Two Crusades*, *Jewish History* 3-1 (1988) 9-24; Anna S. Abulafia, *Christians and Jews in the Twelfth-Century Renaissance*, London-New York 1995; Idem, *Christians and Jews in dispute. Disputational literature and the rise of anti-Judaism in the West c. 1000-1150*, Aldershot 1998; Ivan G. Marcus, *Jews and Christians Imagining the Other in Medieval Europe*, *Prooftexts* 15-3 (1995) 209-226; Daniel Callahan, *Ademar of Chabannes, Millennial Fears and the Development of Western Anti-Judaism*, *The Journal of Ecclesiastical History* 46 (1995) 19-35; Israel Yuval, *Two Nations in Your Womb: Perceptions of Jews and Christians in Late Antiquity and the Middle Ages*, Berkeley 2006; Irven Resnick, *Marks of Distinction: Christian Perceptions of Jews in the High Middle Ages*, Washington D. C. 2012; Paola Tartakoff, *Conversion, Circumcision, and Ritual Murder in Medieval Europe*, Philadelphia 2020.

⁵⁹ Richard W. Southern, *Western Views of Islam in the Middle Ages*, Cambridge, Massachusetts 1978; Kenneth Baxter Wolf, *The Earliest Spanish Christian Views of Islam*, *Church History* 55 (1986) 281-293; Norman Daniel, *Islam and the West. The Making of an Image*, Oxford 1993; John C. Lamoreaux, *Early Christian Responses to Islam*, *Medieval Christian Perceptions of Islam*, ed. John V. Tolan, New York 1996, 3-31; John V. Tolan, *Saracens: Islam in the Medieval European Imagination*, New York 2002; Idem, *Sons of Ishmael: Muslims Through European Eyes in the Middle Ages*, Gainesville 2008; Vjeran Kursar, *Srednjovjekovne percepcije islama*, *Povijesni prilozi* 24 (2003) 133-148; Charles L. Tieszen, *Christian Identity amid Islam in Medieval Spain*, Leiden-Boston 2013.

⁶⁰ Walther Pohl, *Narratives of Origin and Migration in Early Medieval Europe*, *The Medieval History Journal* 21-2 (2018) 192-221.

римској, библијској, али и на митологијама класичног и средњовековног периода. Присутна је тенденција уклапања наратива у грчко-римско митску историју. Често почетна тачка у наративу о пореклу је везана за Троју или библијску причу из књиге *Стварања*.⁶¹ Под утицајем класичне културе и римске традиције, бројни варварски народи су тежили да своју најранију историју повежу са митом о Троји. Тако су тројанско порекло себи приписивали Франци, Енглези, Велшани, Шкоти, Нормани па чак и Турци.⁶²

Други моменат повезивања с класичном традицијом везан је за једну од најславнијих личности антике – Александра Великог. Стављајући његово ратовање на Истоку у средњовековни наратив, народи попут Саксонаца и Пољака су себе перципирани као потомке Александрових војски. У поменутих предањима фокус се помера са односа Грка и Римљана с варварима на дихотомни однос између хришћанских и нехришћанских популација.

Са предањима о пореклу уско су везана и она о сеоби у нову домовину. Наратив ових дела је био у великој мери истоветан, варварске популације предвођене (полу)легендарним владарима се одлучује на сеобу, сукобљавајући се током миграције са непријатељски настројеним народима, напослетку стигавши у нову отаџбину. Поменута предања су црпала инспирацију како из Вергилијевих *Енеида*, тако и библијске књиге о *Изласку*.⁶³

Веома рано међу средњовековним наративима појавио се онај који се тичао изабраног народа. Директно преузет из Светог писма, односно Прве посланице Петрове, он

⁶¹ Adam J. Goldwyn, *Trojan Pasts, Medieval Presents: Epic Continuation in Eleventh to Thirteenth Century Genealogical Histories*, Brill's Companion to Prequels, Sequels, and Retellings of Classical Epic, ed. Robert Simms, Leiden-Boston 2018, 154-174; Nurgül Kivileim Yavuz, *From Caesar to Charlemagne: The Tradition of Trojan Origins*, *Medieval History Journal* 21-2 (2018) 251-290.

⁶² Richard Waswo, *Our Ancestors, The Trojans: Inventing Cultural Identity in the Middle Ages*, *Exemplaria* 7-2 (1995) 269-290; Elizabeth A. R. Brown, *The Trojan origins of the French and the Brothers Jean du Tillet*, *After Rome's Fall: Narrators and Sources of Early Medieval History*, ed. Alexander C. Murray, Toronto 1998, 348-383; Emily Wingfield, *The Trojan Legend in Medieval Scottish Literature*, Cambridge 2014; Hugh A. MacDougall, *Racial Myth in English History: Trojans, Teutons, and Anglo Saxons*, Hannover 1982, 7-27; Cassandra Potts, *Atque unum ex diversis gentibus populum effecit: Historical Tradition and the Norman Identity*, *Anglo-Norman Studies* 18 (1995) 142; Thomas J. MacMaster, *The Common Trojan Origin of Franks and Turks in the Chronicle of Fredegar*, *Atlantide* 2 (2014) 1-12; Margaret Meserv, *Empires of Islam in Renaissance Historical Thought*, Cambridge, Massachusetts-London 2008, 22-64; Michael Clarke, *The Legend of Trojan Origins in the Later Middle Ages: Texts and Tapestries*, *Origin Legends in Early Medieval Western Europe*, eds. Lindy Brady, Patrick Wadden, Leiden-Boston 2022, 187-212; Helen Fulton, *Historiography and the Invention of British Identity: Troy as an Origin Legend in Medieval Britain and Ireland*, *Idem*, 338-362.

⁶³ Walter Pohl, *Narratives of Origin and Migration in Early Medieval Europe: Problems of Interpretation*, *The Medieval History Journal* 21-2 (2018) 192-221.

је постао чест идеолошки мотив међу варварским народима по њиховој христијанизацији.⁶⁴ Тако се у реторици каролиншке епохе појавио поменути мотив.⁶⁵ Један од најпознатијих аутора Франачке под Каролинзима, Алкуин из Јорка, у житију Светог Вилиброрда Франке описује као народ од Бога изабран.⁶⁶ Иста идеја је присутна и у законнику лангобардског краља Лиутпранда (712-744).⁶⁷ У седмом и осмом веку услед интензивног мисионарског деловања на Старом континенту идеја изабрања је постала све присутнија у англо-саксонској Енглеској.⁶⁸ Овај топос ће се с новим интензитетом јавити поново у XIII веку, после прогона јеврејске популације.⁶⁹

Фокална личност у средњовековном светоназору била је владарска. Он је био отелотворење целокупне заједнице, свих њених вредних врлина, да би потом у његовој персони била оличена целокупна држава.⁷⁰ Владар, као и његови поданици су били Божији изабраници. Архетипски узор тражени су у старозаветним личностима из Светог писма, као што су Мелхиседек, Мојсије, Исус Навин, цар Давид или Соломон.⁷¹ Поред царских,

⁶⁴ *A vi ste избрани род, царско свеиштенство, свети народ, народ добитка, да објавите добродетељи Оног који вас дозва из таме к чудном виду свом; Који некад не бејаште народ, а сад сте народ Божји; који не бејаште помиловани, а сад сте помиловани.* Прва посланица Петрова гл. 2: 9-10. О идеји изабрања у хришћанству видети: *The Encyclopedia of religion* 5, ed. Mircea Eliade, New York-London 1987, 78-80; David Novak, *The Election of Israel: The Idea of the Chosen People*, Cambridge 1995; Mary Garrison, *Divine Election for Nations: A Difficult Rhetoric for Medieval Scholars?*, *The Making of Christian Myths in the Periphery of Latin Christendom* (c. 1000-1300), ed. Lars Boje Mortensen, Copenhagen 2006, 275-315; Conor O'Brien, *Chosen Peoples and New Israels in the Early Medieval West*, *Speculum* 95-4 (2020) 987-1009; Ibidem, *The New Israel Motif in Early Medieval Origin Legends*, *Origin Legends in Early Medieval Western Europe*, eds. Lindy Brady, Patrick Wadden, Leiden-Boston 2022, 239-258.

⁶⁵ Mary Garrison, *The Franks as the New Israel? Education for an identity from Pippin to Charlemagne*, *The Uses of the Past in the Early Middle Ages*, eds. Yitzhak Hen, Innes Matthew, Cambridge 2000, 114-161.

⁶⁶ *... ad electos a Deo populos regni Francorum.* Alcuin, *Vita Willibrordi Archiepiscopi Traiectensis*, ed. Wilhelm Levison, MGH SS rer. Merov VII, Hannoverae et Lipsiae 1920, 124; *The Anglo-Saxon Missionaries in Germany: Being the Lives of SS. Willibrord, Boniface, Sturm, Leoba, and Lebuin, together with the "Hodoeporicon" of St. Willibald and a Selection from the Correspondence of St. Boniface*, trans. C. H. Talbot, London 1954, 9;

⁶⁷ *The Lombard Laws*, trans. Katherine Fischer Drew, Philadelphia 1996, 153.

⁶⁸ Miriam Adan Jones, *A Chosen Missionary People? Willibrord, Boniface, and the Election of the Angli*, *Medieval Worlds* 3 (2016) 98-115.

⁶⁹ Geraldine Heng, *Empire of Magic: medieval romance and the politics of cultural fantasy*, New York 2003, 90.

⁷⁰ О овом питању видети сада већ класичну студију: Ernst H. Kantorowicz, *The King's Two Bodies: A Study in Mediaeval Political Theology*, Princeton 1957.

⁷¹ Samantha Kelly, *The New Solomon: Robert of Naples (1309-1343) and fourteenth-century Kingship*, Leiden-Boston 2003; Elka Bakalova, *King David as a Model for the Christian Ruler: Some Visual Sources*, *The Biblical Models of Power and Law. Les modèles bibliques du pouvoir et du droit*, eds. Ivan Biliarsky, G. Radu Păun, Frankfurt am Main 2008, 93-131; M. Cecilia Gaposchkin, *Louis IX, Crusade and the Promise of Joshua in the Holy Land*, *Journal of Medieval History* 34 (2008) 245-274; Žarko Vujošević, *Moses as a Role Model in Serbian Charters after 1371: Changing Patterns*, *Balkanica* 39 (2008) 69-78; Thomas F. X. Noble, *Images, iconoclasm, and the Carolingians*, Philadelphia 2009, 234-235; Evan F. Kuehn, *Melchizedek As Exemplar for Kingship in Twelfth-century Political Thought*, *History of Political Thought* 31-4 (2010) 557-575; Elizabeth Boyle, *Biblical kings and kingship theory in medieval Ireland and Norway*, *Speculum septentrionale. Konungs skuggsjá and the European Encyclopedia*

поједини владари, посебно у Византији, су на себе узимали и свештеничке прерогативе.⁷² На обликовање идеје идеалног владара, посебно у Византијском царству, утицало је идеолошко наслеђе везано за Константина Великог (306-337).⁷³ Централна личност на Западу када је реч о владарској идеологији и културном утицају је свакако Карло Велики (768-814). Каснија традиција је овог значајног владара средњег века повезала са Светом земљом и (прото)крсташким наротивом.⁷⁴

У појединим случајевима, улогу предводника или заштитника заједница које је пратило Божије изабрање преузимали су светитељи. Ранохришћански светитељи се често јављају као заштитници средњовековних држава. Тако је Свети апостол Јаков (Сантјаго) био заштитник Шпаније, Свети Дионисије (Денис) Француске, Свети Мауриције Немачке, док је патрон Енглеске био Свети Ђорђе.⁷⁵ Заслуге појединих владара у христијанизацији својих поданика, њихова лична побожност или мученичка смрт утицала је на њихову канонизацију. Мученичком смрћу су страдали чешки кнез Свети Вацлав и његова бака, Света Људмила.⁷⁶ Као жртве братоубиства пали су руски кнежеви, Свети Борис и Глеб.⁷⁷ У Енглеској култови светих краљева мученика, Едварда Мученика и Едварда Исповедника,

of the Middle Ages, ed. Karl G. Johansson, Elise Kleivane, Oslo 2018, 173-200; Jerzy Pysiak, *Saint Louis as a New David and Paris as a New Jerusalem in Medieval French Hagiographic Literature*, The Character of David in Judaism, Christianity and Islam, eds. Marzena Zawadowska, Mateusz Wilk, Leiden-Boston 2021, 154-187; Laura Fábíán, *The biblical King Solomon in representations of western European medieval royalty*, The Routledge History of Monarchy, eds. Elena Woodacre, Lucinda H. S. Dean, Chris Jones, Zita Rohr, Russell Martin, London-New York 2019, 54-69.

⁷² Више о тенденцији цезаропазма у Византији видети: Жилбер Дагрон, *Цар и првосвештеник*, Београд 2001.

⁷³ *The Life and Legacy of Constantine: Traditions through the Ages*, ed. M. Shane Bjornlie, London-New York 2016.

⁷⁴ *The Legend of Charlemagne in the Middle Ages: Power, Faith, and Crusade*, eds. Matthew Gabriele, Jace Stuckey, New York 2008; Matthew Gabriele, *An Empire of Memory: The Legend of Charlemagne, the Franks, and Jerusalem before the First Crusade*, Oxford 2011; Florin Curta, Jace Stuckey, *Charlemagne in Medieval East Central Europe (ca. 800 to ca. 1200)*, Canadian Slavonic Papers Vol. 53 Iss. 2-4 (2011) 181-208.

⁷⁵ Gabrielle M. Spiegel, *The cult of Saint Denis and Capetian kingship*, *Journal of Medieval History* 1 (1975) 43-69; Jan van Herwaarden, *The origins of the cult of St James of Compostela*, *Journal of Medieval History* 6 (1980) 1-35; David A. Warner, *The Cult of Saint Maurice: Ritual Politics and Political Symbolism in Ottonian Germany*, Los Angeles 1989. (PhD thesis); Olivier de Laborde, *Richard the Lionheart and the birth of a national cult of St. George in England: origins and development of a legend*, *Nottingham Medieval Studies* 39 (1995) 37-53; Jonathan Good, *The Cult of St George in Medieval England*, Woodbridge 2009; Karen Blough, *The Lance of St Maurice as a component of the early Ottonian campaign against paganism*, *Early Medieval Europe* 24-3 (2016) 338-361.

⁷⁶ Heinrich, Jilek, *Die Wenzels und Ludmilla-Legenden des 10. und 11. Jahrhunderts*, *Zeitschrift für Ostforschung* 24 (1975) 79-148; Martin Homza, *Mulieres suadentes – Persuasive Women Female Royal Saints in Medieval East Central and Eastern Europe*, Leiden-Boston 2017, 80-142.

⁷⁷ Stephen Maczko, *Boris and Gleb: Sainly Princes or Princely Saints?*, *Russian History* 2-1 (1975) 68-80; Edward S. Reisman, *The Cult of Boris and Gleb: Remnant of a Varangian Tradition?*, *Russian Review* 37 (1978) 141-157; Helen Y. Prochazka, *Warrior Idols or Idle Warriors? On the Cult of Saints Boris and Gleb as Reflected in the Old Russian Military Accounts*, *The Slavonic and East European Review* 65 (1987) 505-516; R. M. Price, *Boris and Gleb- Princely Martyrs and Martyrology in Kievan Russia*, *Studies in Church History* 30 (1993) 105-115.

биће потиснути оним Светог Томаса Бекета.⁷⁸ Француски краљ Луј IX Свети (1226-1270) је због своје изузетне побожности проглашен за светитеља.⁷⁹ Када је у питању Угарска, светац заштитник ове земље постао је њен први краљ, Свети Стефан (1000-1038). За време његове владавине одиграла се интензивна христијанизација Угарске и њено уздицање на ранг краљевине од стране папе. Због својих заслуга у ширењу хришћанства Стефан је канонизован 1083. године за време владавине краља Ладислава I.⁸⁰

Следећи степен у развоју идеје изабрања био је сакрализација државе. Тако се француски краљеви од XII века уз своју титулу користе придев *christianissimus*. Са сличном праксом су наставили и немачки владари. Од крунисања Карла Великог 800. године, западно царство је познато као Римско царство. Термин Свето царство (*Imperium sacrum*) по први пут је почео да се користи 1157. године за време влада Фридриха I Барбаросе (1157-1190). Он одржава царске амбиције на владавину Италијом и доминацију у односу са папством. Назив Свето римско царство користи се од 1254. године. После дијете у Келну у званичну употребу ће ући назив Свето римско царство немачке народности (*Sacrum Imperium Romanum Nationis Germanicae*).⁸¹

Кардинално место у формирању средњовековног идентитета, посебно на хришћанском Западу, имала је идеје крсташког рата. Њена генеза везана је за хришћанско-исламске сукобе на простору Свете земље у другој половини XI века. Теорија светог рата је имала централно место у оправдавању идеје крсташког рата. Средњовековни концепт светог рата заснован је на идеји праведног рата (лат. *bellum iustum*) која је постајала током

⁷⁸ Christine E. Fell, *Edward King and Martyr*, Leeds, 1971; Emily L. O'Brien, *The Cult of St. Edward the Confessor: 1066-1399*, Oxford 2001. (PhD thesis); Carpenter, D. A., *King Henry III and Saint Edward the Confessor: The origins of the cult*, EHR Vol. 122 No. 498 (2007) 865-891; A. J. Duggan, *The Cult of St Thomas Becket in the Thirteenth Century*, St Thomas Cantilupe Bishop of Hereford: Essays in his Honour, ed. Meryl Jancey, Hereford 1982, 21-44; *The Cult of St Thomas Becket in the Plantagenet World, C. 1170-C. 1220*, ed. Paul Webster, Marie-Pierre Gelin, Woodbridge 2016.

⁷⁹ Marianne C. Gaposchkin, *The Making of Saint Louis: Kingship, Sanctity, and Crusade in the Later Middle Ages*, Ithaca, New York 2008; Jacques, Le Goff, *Saint Louis*, Notre Dame 2009.

⁸⁰ Рокаи и др., *Историја Мађара*, 24-25; 30-31; Engel, *The Realm of St. Stephen*, 27-28; Gábor Klaniczay, *Holy Rulers and Blessed Princesses: Dynastic Cults in Medieval Central Europe*, Cambridge 2002, 114-154; László Veszprémy, *Royal saints in Hungarian chronicles, legends and liturgy*, *The Making of Christian Myths in the Periphery of Latin Christendom (c. 1000-1300)*, ed. Lars Boje Mortensen, Copenhagen 2006, ed. Lars Boje Mortensen, Copenhagen 2006, 217-245.

⁸¹ LdM IV, 2025-2028. (P. Moraw); Ulrich Nonn, *Heiliges Römisches Reich Deutscher Nation*, *Zeitschrift für Historische Forschung* 9-2 (1982) 129-142; Joachim Whaley, *Germany and the Holy Roman Empire Volume 1: Maximilian I to the Peace of Westphalia, 1490-1648*, Oxford-New York 2012, 17; Thomas Renna, *Was Frederick Barbarossa the First Holy Roman Emperor*, *Quidditas* 35 (2014) 49-82.

антике. Она бива реинтерпретирана у хришћанском контексту од стране Светог Августина.⁸² Иза покретања крсташког рата требао је да стоји легитимни ауторитет, оличен у папи или цару. Развојем крсташке идеје покретачи и носиоци могли су бити из редова вишег племства. Крсташки рат је такође био условљен и праведним поводом и праведном намером. Први крсташки рат 1095-1099. године био је ограничен на ослобађања Свете земље од исламског јарма, док је већ у наредном походу дошло до ширења идеје на борбу против пагана и неверника на тлу Европе. Да крсташка идеје није била искључиво везана за Свету земљу показује неколико примера. Тако су реконквиста у Шпанији, рат против паганских Словена на северу Европе, освајање Прибалтика или походи против јеретичких група у Француској, Немачкој и Угарској имали обележје крсташког рата. Модел на коме је био заснован крсташки етос је почивао на ходочашћу у Свету земљу, заснован на мотивима из Светог писма. Крсташка идеологија је блиско повезана са концептом хришћанства као јединствене верске целине коју представља Цркву, на челу са папством.⁸³

Још од периода неолитске револуције однос између номада и седелачког становништва су обележени сукобима. Номади су још од антике представљали оличење *Другости*.⁸⁴ Херодотов приказ Скита постао је фундаментално важан за обликовање перцепције номада, која је остала присутна кроз средњи век.⁸⁵ Номадски пасторализам као економски систем увелико је обележен нестабилношћу. На њега утиче неколико фактора као што су доступност природних ресурса, попут вегетације и воде, бројност стоке и величина популације коју треба исхранити. Уколико само један од наведених фактора налази у дисбалансу, преживљавање целокупне номадске популације може бити доведен у питање. Миграције су условљене пасторалним обликом економије, социополитичком организацијом номадског друштва и њиховим односом са седелачким популацијама. На

⁸² Frederick H. Russell, *The Just War in the Middle Ages*, Cambridge 1975; John Mark Mattox, *St. Augustine and the Theory of Just War*, London-New York 2006.

⁸³ О идеји крсташког рата детаљније: James A. Brundage, *Canon Law and the Crusader*, Madison 1969; H. E. J. Cowdrey, *The Genesis of the Crusades: The Springs of Western Ideas of Holy War*, The Holy War, ed. Thomas Patrick Murphy, Columbus 1976, 9-32; Jonathan Riley-Smith, *Crusading as an Act of Love*, *History* 65 (1980) 177-192; Christoph T. Maier, *Crusade Propaganda and Ideology: Model Sermons for the Preaching of the Cross*, Cambridge 2000; Jonathan Riley-Smith, *What Were the Crusades?*, San Francisco 2002.

⁸⁴ О општој перцепција номада у историјским изворима: Rudi Paul Lindner, *What Was a Nomadic Tribe?*, *Comparative Studies in Society and History* 24-4 (1982) 689-711 . О слици номадских народа у западним изворима детаљније видети: Johannes Gießauf, *Bilder und Topoi vom eurasischen Steppennomaden im Spiegel der spätantiken und mittelalterlichen Geschichtsquellen des lateinischen Westens*, Graz 2000. (Докторска теза у рукопису).

⁸⁵ Hdt IV.46; Everett S. Lee, *A Theory of Migration*, *Demography* 3 (1966) 47-57; Anatoly M. Khazanov, *Nomads and the Outside World*, Madison 1994, 15.

њихове покрете утицала је комбинација негативних фактора у матичном региону, као и позитивни фактори у региону који је тежиште миграције. Покрети номада су неминовно водили сукобима са седелачким становништвом.⁸⁶ Фантастична популација која је из равни имагинације прешла на поље реалне политике средњег века били су Монголи. До тада веома мало познат народ ратника-коњаника је постао велика претња безбедности хришћанског Запада. Перцепција Монгола била је обликована апокалиптичким традицијама у којима су они виђени као библијски народи Гога и Магога. После првобитних сукоба, Монголи су у имагинацији западноевропских народа били преобраћени у потенцијалне савезнике у борби против ислама. Тежње да се овај мало познати народ християнизује или макар спречи његов прелазак на ислам, допринела је порасту европских знања о Азији.⁸⁷

Упркос великом броју погинулих и огромном разарању дугорочно гледано монголска опасност се показала ефемерном. Много већа опасност за Европу била је оличена у Турцима Османлијама. Перцепција муслимана, као непријатељски настројеног *Другог*, се мењала током векова сукоба. Хетерогена муслиманска популација је у очима Европљана првобитно била изједначена са Сараценима. Појава Турака Селџука непосредно пред почетак Првог крсташког рата утицала је на промену перцепције муслимана. Етничка одредница Турчин је постала синоним за муслимана, а ова тенденција се наставља и са Османлијама.⁸⁸ Све до друге половине XIV века, Турци су перципирани пре као идеолошки

⁸⁶ Више о средњовековним номадима: Aleksander Paroń, *Medieval nomadism*, The Routledge Handbook of East Central and Eastern Europe in the Middle Ages 500-1300, ed. Florin Curta, London-New York 2021, 62-82.

⁸⁷ О перцепцији Монгола на средњовековном Западу више: John Andrew Boyle, *Alexander and the Mongols*, Central Asiatic Journal Vol. 24 Iss. 1-2 (1980) 18-35; Devin A. DeWeese, *The influence of the Mongols on religious consciousness of 13th century Europe*, Mongolian Studies 5 (1978-1979) 41-78; Gregory Guzman, *Reports of Mongol cannibalism in the thirteenth-century Latin sources: oriental fact or western fiction?*, *Discovering new worlds: Essay on medieval exploration and imagination*, ed. Scott D. Westrem, New York 1991, 31-68; Charles Burnett, Patric Gautier Dalche, *Attitudes toward the Mongols in medieval literature: The XXII kings of Gog and Magog from the court of Frederick II to Jean de Mandeville*, *Viator* 22 (1991) 153-167; Seymour Phillios, *The outer World in the European Middle Ages*, *Implicit understandings: observing, reporting, and reflecting on the encounters between Europeans and other peoples in the early modern era*, ed. Stuart B. Schwartz, Cambridge 1994, 23-63; Peter Jackson, *Medieval Christendom's encounter with the alien*, *History Research* 74-186 (2001) 347-369; Mirko Sardelić, *Europski klerici i misionari o Mongolima: percepcija stepskih barbara u Europi sredinom*, *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti* 29 (2011) 1-21; Denise Aigle, *Mongol Empire Between Myth and Reality: Studies in Anthropological History*, Leiden-Boston 2014; Charles W. Connell, *Western views of the origin of the 'Tartars': An example of the influence of myth in the second half of the thirteenth century*, *The Spiritual Expansion of Medieval Latin Christendom: The Asian Missions*, ed. James D. Ryan, Farnham 2017, 103-126.

⁸⁸ Maxime Rodinson, *Europe and the Mystique of Islam*, Seattle-London 1987, 36; Norman Daniel, *Islam and the West. The Making of an Image*, Oxford 1993, 14. Сами припадници османске династије су термин Турчин користили у прежоративном контексту. Он је означавао сељачки, примитивни слој становништва. Halil Inalcik,

противник, него реална претња хришћанској Европи. Почетак шесте деценије XIV века довео је до трајног насељавања Османлија на европском тлу. Наиме, 1352. године турске снаге су заузеле напуштену тврђаву Цимпе, која се налазила на европској страни Хелеспонта. Оближње Галипоље је разрушио јак земљотрес ноћ између 1. и 2. марта 1354. године. Грчко становништво, у страху од нових потреса је напустило град, у које су се населиле Османлије, што је представљало само почетак њихове експанзије.⁸⁹ Турска победа у бици на реци Марици 1371. године омогућила је дубљи продор на Балкан.⁹⁰ Ни поновни покушај заустављања турске претње од стране, српске властеле окупљене око кнеза Лазара Хребљановића, није дао дугорочне резултате. Битка на Косову 1389. године завршила се погибијом српског и османског владара, и довела је само до кратког хијатуса у османској експанзији ка северу.⁹¹ Убрзо се на путу османског продора наша Угарска, што је довело до драстичне промене у перцепцији ове ратоборне исламске популације. Османлије су све више бивале перципиране као опасност за целокупан хришћански свет. Освајање Београда 1521, као и катастрофални пораз на Мохачу пет година касније још више су учврстили овакво виђење у круговима европских хуманиста.⁹²

The Meaning of Legacy: The Ottoman Case, Imperial Legacy: The Ottoman Imprint on the Balkans and the Middle East, ed. L. Carl Brown, New York 1996, 21.

⁸⁹ Острогорски, *Историја Византије*, 493; *Историја Османског царства*, 24-25. (Ирен Белдичану); Радивој Радић, *Страх у позној Византији: 1180-1453 II*, Београд 2000, 38-40; Idem, *Црно столеће: Време Јована V Палеолога (1341-1391)*, Београд 2013., 246-248; 262-265; Glanville Downey, *Earthquakes at Constantinople and Vicinity, A.D. 342-1454*, *Speculum* 30 (1955) 600; Peter Charanis, *On the date of the occupation of Gallipoli by the Turks*, *Byzantinoslavica* 16 (1955) 113-117.

⁹⁰ Стојан Новаковић, *Срби и Турци XIV и XV века*, Београд 1960, 196-216; 448; *ИСН I*, 599-600. (Раде Михаљчић); *Историја Османског царства*, 39-41. (Никола Ватен); Радивој Радић, *Црно столеће: Време Јована V Палеолога (1341-1391)*, Београд 2013., 406-408. О бици на Марици детаљније: Петар Томац, *Битка на Марици*, *Војноисторијски гласник* 1 (1956) 61-64; Гавро Шкриванић, *Битка на Марици (26. септембра 1371)*, *Војноисторијски гласник* 3 (1963) 71-94.

⁹¹ *ИСН II*, 43-46. (Раде Михаљчић); *Историја Османског царства*, 47. (Никола Ватен); Радић, *Црно столеће*, 516-519. О Косовској бици постоји многобројна литература, овде ћемо навести најреферентније научне радове: Франђо Раќки, *Вој на Косову*, *Rad JAZU* 97 (1889) 1-68; Гавра Шкриванић, *Косовска битка*, *Цетиње* 1956; Петар Томац, *Косовска битка*, Београд 1968; Sima Ćirković, *Kosovska bitka kao istorijski problem*, *Novi Sad* 1992; *Косовска битка 1389. године и њене последице*, Међународни симпозијум Химелстир 1989, уред. Никола Тасић, Веселин Ђуретић, Београд 1991; *Kosovo: Legacy of Medieval Battle*, eds. Wayne S. Vucinich and Thomas A. Emmert, *A Modern Greek Studies Yearbook Supplement*, Minneapolis 1991; *Бој на Косову, старуја и новија сазнања*, уред. Раде Михаљчић, Београд 1992; *EncMedWar II*, 470-471. (Ferenc Sebök).

⁹² О перцепцији Турка Османлија у средњовковној Европи: Robert Schwoebel, *The Shadow of the Crescent: The Renaissance Image of the Turk 1453-1517*, New York 1969; Nancy Bisaha, *Creating East and West: Renaissance Humanists and the Ottoman Turks*, Philadelphia 2004; Kate Fleet, *Italian Perceptions of the Turks in the Fourteenth and Fifteenth Centuries*, *Journal of Mediterranean Studies* 5-2 (1995) 159-172; Antun Nekić, *Европске предоджбе о „турској“ пријетњи (14.-16. столјеће)*, *Povijesni prilozi* 43 (2012) 81-118; Martina Barešić, *Percepcija o Turcima u srednjovjekovnim latinskim narativnim izvorima*, Zagreb 2016. (Diplomski rad u rukopisu). (Доступно на интернет

Самом својом природом јужноугарско пограничје је било простор етничких, верских и политичких контаката разнородних популација. Поменути контакти су утицали на формирање перцепције *Другог*, како у западној Европи, тако и у самој Угарској. На формирање дискурса о јужној Угарској утицала је првенствено верска перцепција поменутог простора. Популација Угарске било је етнички и верски хетерогено. Већинско становништво, Угри, су припадали западном хришћанству. Уз њих Угарску и њен погранични простор су настањивале нехришћанске групације попут туркичких народа, Печенега, Уза, Кумана. Покушаји християнизације ових популација показале биле су непотпуног карактера. У познијем периоду на њеној територији порастао је број православних Срба. И поред чињенице да су хришћани, услед конфесионалних разлика, они су доживели негативну перцепцију у једном броју извора. Сукоб са Монголима додатно је допринео перцепцији Краљевине Угарске као граничне области хришћанства. Он је утицао на формирање наратива о Угарској као *antemurale Christianitatis*, презиђу хришћанства. Интензивнији сукоб са Османлијама допринео је додатном учвршћивању поменутог наратива.⁹³

Поред елемента верске припадности, на перцепцију *Другог* на простору јужне Угарске су утицале културне и социо-економске разлике. У првом реду овде се ради о номадизму, заступљеном међу туркичким популација. Супротности и сукоби између већинског седелачког становништва и номада најевидентније су у случају Кумана.

страница: <https://repozitorij.ffzg.unizg.hr/islandora/object/ffzg:1607/datastream/PDF/download>). (Датум приступа: 25.08.2022).

⁹³ Метафору *Antemurale Christianitatis* по први пут је искористио чувени проповедник Бернар из Клервоа у контексту опсаде Едесе 1147. године. Он је током времена везиван за Пољску, Угарску, а потом и Хрватску. Своју употребу је пронашао и на Пиринејском полуострву и Балтику. О употреби термина *Antemurale Christianitatis* видети детаљније: Paul W. Knoll, *Poland as "Antemurale Christianitatis" in the Late Middle Ages*, *The Catholic Historical Review* 60-3 (1974) 381-401; Paul Srodecki, *Antemurale-based frontier identities in East Central Europe and their ideological roots in medieval/early modern alterity and alienity discourses*, *Collective Identity in the Context of Medieval Studies*, eds. Michaela Antonín Malaníková and Robert Antonín, Ostrava 2016, 97-120; Zrinka Blažević, *The Image of the Wall: The Antemurale Christianitatis Myth from an Imagological Perspective*, *National Stereotyping, Identity Politics, European Crises*, eds. Jürgen Barkhoff, Joep Leerssen, Leiden-Boston 2021, 160-172.

Преглед наративних извора о јужној Угарској

Наративне изворе који нам доносе податке о простору јужне Угарске током средњег века можемо поделити у неколико категорија. Најбројнија категорија су свакако средњовековне хронике. Раст интересовања средњовековних аутора за простор Угарске био је директно повезан са новом, копненом, саобраћајницом ка Светој земљи која је ишла преко њене територије. Све већи број ходочасника који су се кретали простором југозападне Европе и Балкана неминовно је довео до тога да информације о Угарској постану све присутније у средњовековним изворима. Значајну улогу у опису интеракција становника западне Европе са простором Угарске и јужног Балкана имају житија црквених прелата и светитеља који су путовали ка Светој земљи. Иако ова дела имају примарно хагиографски карактер, она доносе значајне информације о верској и етничкој слици јужне Угарске и њеној перцепцији западноевропског човека с почетка XI века. Један од првих аутора из XI века који је помиње овај путни правац је Адемар из Шабана.⁹⁴ Он је описао путовање ходочасника окупљени око личности Виљема II, грофа Ангулема, који су се упутили ка Светој земљи током 1026. године. Знатне информације о ходочашћу ка Светој земљи Адемар је добио од другог чувеног ходочасника, Светог Симеона из Трира, са којим се сусрео у Ангулему током његовог путовања ка Нормандији 1025. године.⁹⁵ О ходочашћу ангулемског грофа и његових пратиоца говори још и анонимни спис *Дела ангулемских прелата и грофова (Historia pontificum et comitum Engolismensium)*. О значају путног правца кроз Угарску за западноевропске ходочаснике сведочи и чувени хроничар Раул Глабер у свом делу *Historiarum libri quinque*.⁹⁶

Значајно детаљнији опис Угарске и ширих балканских прилика даје Радулф у *Vita*

⁹⁴ О Адемару из Шабана и његовом ходочашћу детаљније: Christian-Muslim Relations 2, 648-656. (Michael Frassetto); Karl Ferdinand Werner, *Ademar von Chabannes und die Historia pontificum et comitum Engolismensium*, Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters 19 (1963) 297-326; Ibidem, *Ademar von Chabannes und die Historia pontificum et comitum Engolismensium*, Einheit der Geschichte, Sigmaringen 1999 243-272; Richard Landes, *Relics, Apocalypse, and the Deceits of History: Ademar of Chabannes, 989-1034*, Cambridge, Massachusetts-London 1995; (Michael Frassetto); Daniel F. Callahan, *Ademar of Chabannes, Charlemagne, and the pilgrimage to Jerusalem in 1033*, Medieval Monks and Their World: Ideas and Realities, Studies in Honor of Richard E. Sullivan, eds. David Blanks, Michael, Frassetto, Amy Livingstone, Leiden-Boston 2006, 71-80; Ibidem, *Jerusalem and the Cross in the Life and Writings of Ademar of Chabannes*, Leiden-Boston 2016.

⁹⁵ О њиховом сусрету детаљније: Robert L. Wolff, *How the News was brought from Byzantium to Angoulême; or, The Pursuit of a Hare in an Ox Cart*, Byzantine and Modern Greek Studies 4 (1978) 139-189.

⁹⁶ О Раулу Глаберу и његовом делу: Christian-Muslim Relations 2, 719-726. (Michael Frassetto); John France, *War and Christendom in the thought of Rodulfus Glaber*, Studia Monastica 30 (1988) 105-119; Richard Lander, *Rodulfus Glaber and the dawn of the new millennium: Eschatology, historiography, and the year 1000*, Revue Mabillon 68 (1996) 57-77.

Lietberti episcopi Cameracensis auctore Rodulfo monacho S. Sepulcri Cameracensis (Житију Светог Литберта епископа Камбреа). У њему је описано ходочашће бискуп Литберта и његових пратиоца из 1054. године које је имало за циљ Јерусалим. Ово дело је настало вероватно у периоду између 1094. и 1099/1100. године.

Анали из Нидерлајтаха (Annales Altahenses Maiores) су царски анали из манастира Нидерлајтаха, у регенсбургској дијецези, који обухвата период од 708. до 1073. године. Они представљају једну од најважнијих извора за историју Царства у XI веку.⁹⁷ Овим анализама налази се опис Великог немачког ходочашћа 1064-1065. године који представља веома индикативан извор за етничку слику Балканског полуострва, као и верску перцепцију становника Угарске.

У периоду који је предмет наше научне анализе свакако најзначајнија категорија извора представљају средњовековне хронике. Подаци о јужној Угарској су првенствено бележени у релацији са крупним историјским дешавањима као што су крсташки ратови, продори Монгола или ратне операције против Османлија.

Аутор најдетаљније историје Првог крсташког рата био је Алберт Ахенски. О њему имамо мало података. Претпоставља се да је био монах из Ахена и да је рођен око 1080. године. Једна од претпоставки је да је Алберт био каноник катедралне цркве Свете Марије у Ахену. Његово дело *Historia Ierosolimitana* (Јерусалимска историја), чини 12 књига и обухвата период од 1095. до 1119. године. Алберт је своје дело писао током друге или треће деценије XII века. Првобитна његова намера је била да пружи само опис крсташког похода. Првих шест књига описује ток Првог крсташког рата, са посебним фокусом на делатност Готфрида Бујонског, док других шест описује прве две деценије догађаја у крсташким државама. Док је прва половина његовог дела богата описима, друга има тенденцију аналитичког списка. И поред религијског жара он лично није посетио Свету земљу, вероватно због забране својих надређених. Велика вредност његовог дела се састоји у томе што се заснива на усменим извештајима учесника крсташког рата и независно је од других извора.⁹⁸ Дуго је сматрано да је дело Алберта Ахена било панегирик лоренском војводи Готфриду Бујонском што се детаљном анализом не може закључити.

⁹⁷ EMC I, 53-54. (Graeme Dunphy);

⁹⁸ LdM I, 286-287. (P. Ch. Jacobsen); NDB I, 133-134. (Franz-Joseph Schmale); VL 1, 111-114. (F. J. Worstbrock). О Алберту Ахенском детаљније: Peter Knoch, *Studien zu Albert von Aachen*, Stuttgart 1966.

Алберт Ахенски је имао велики утицај на каснијег хроничара, Виљема Тирског. Подаци о најранијем периоду живота Виљема Тирског веома су ограничени. Претпоставља се да је он рођен око 1130. године у Јерусалиму, у породици која се доселила из Европе. Осим помена своје мајке, он није писао о породичним приликама. Можда га је ниско порекло нагнало да прећути податке о својој породици. Виљем наводи да је после студија седам слободних вештина које су трајале десет година, студирао теологију у Паризу и Орлеану. Током боравка у Болоњи похађао је студије световног права. Иако наводи да је студирао и црквено право, ниједан од наведених учитеља није био канониста. После школовања у Европи вратио се на Исток после 1163. године. Био је полиглота, уз француски и латински, говорио је арапски, грчки, а познавао је хебрејски и друге источне језике. По повратку у Свету земљу постао је каноник катедрале у Тиру под својим пријатељом, бискупом Петром од Барселоне. На даље напредовање у каријери утицало је покровитељство јерусалимског краља Амалриха I (1163-1174).⁹⁹ Надбискуп Фредерика од Тира, поставио га је за архиђакона августу 1167. године, да би годину дана касније био ангажован у важној дипломатској мисији на двору византијског цара Манојла I Комнина (1143-1185). Како се краљ Амалрих I спремао на освајање Египта, било му је потребно савезништво са Византијом. Виљем Тирски је пронашао цара Манојла приликом похода у Србији.¹⁰⁰ С великом лакоћом завршио је преговоре са византијским василевсом, а затим се вратио Јерусалим до краја године. Споразумом између два владара било је прецизирано да ће Византинци заузети приобалне области у Египту, док ће Амарлихове снаге заузети унутрашњост. Овај заједнички поход 1169. године завршио се неславно.¹⁰¹ Затим је боравио у Риму како би одговорио на оптужбе надбискупа Тира, Фридриха. По повратку у Свету земљу проверено му је образовање десетогодишњег престолонаследник, будућег краља Балдуина IV (1174-1185), који ће бити познат као *краљ губавац*. Наводно је управо Виљем Тирски приметио да је Балдуин оболео од ове опаке болести.¹⁰² Смрт Амарлиха I довела је до сукоба између више фракција на двору. Како су иза њега била два брака, око Амарликових супруга створене су интересне групације. Први брак је склопио са Агнеза од

⁹⁹ За владавину Амалриха I видети детаљније: Gustave Schlumberger, *Les campagnes du roi Amaury I*, Paris 1906.

¹⁰⁰ WT II, XX, 4,347.

¹⁰¹ Paul Magdalino, *The Empire of Manuel I Komnenos, 1143-1180*, Cambridge 2002, 74-75.

¹⁰² WT II, XXI.1, 397-398. О личности овог владара детаљније: Bernard Hamilton, *The Leper King and His Heirs- Baldwin IV and the Crusader Kingdom of Jerusalem*, Cambridge 2000.

Куртенеа, која је била мајка принцезе Сибиле и Балдуина IV. У другом браку се оженио са Маријом Комнин, братаницом цара Манојла I Комнина, с којом је имао ћерку Изабелу. Виљем Тирски је у свом делу више био наклоњен Марији Комниној и грофу Рајмонду од Триполија. Као човек од поверења, Виљем је постављен за канцелара 1174, а наредне године је постао и надбискуп Тира. На овим одговорним функцијама био је до 1184. године. Он је активно учествовао у политичком животу Латинског краљевства. Посредовао је у преговорима с грофом Филипом Фландријским око питања регенства у краљевству. Такође, надбискуп Тира је учествовао у преговорима са Византијом око заједничких војних операција против Арапа. Учествовао је и у преговорима у Кнежевини Антиохији у име византијског цара Манојла Комнина (1143-1180). Од октобра 1178. до јула 1180. године Виљем Тирски је био одсутан из Латинског краљевства, због учествовања на Трећем Латеранском сабору (1179). Поново је боравио у дипломатској мисији у Цариград у периоду 1179-1180. године.¹⁰³ Он је потом покушао да дође на положај јерусалимског патријарха. Међутим, на путу до тог достојанства био је спречен од стране својих противника. Наиме, подршка Рајмонду Тулушком коштала је Виљема патријаршијског трона.¹⁰⁴ Наименовање Гија Лузињана за регента и утицај Агнезе Куртене спречило је га је у намери да постане патријарх. Уместо њега на патријаршијски трон 1180. године дошао је његов супарник Ираклије.¹⁰⁵ Последњи помен Виљема Тирском у дипломатичкој грађи имамо у краљевској дипломи из марта 1183. године. Да је остао на положају канцелара и у наредној години можемо видети и у његовој *Историји*. На положају надбискупа Тира наследио га је надбискуп Јосија у октобру 1186. године. Његови каснији помени су индиректни. Наводно је екскомунициран од стране патријарха Ираклија на Велики четвртак, највероватније 1183. године. Иако се наводи да је разлог екскомуникације био лични сукоб са актуелним патријархом, вероватнији је разлог политичко непријатељство и присталице патријарха Ираклија. Евентуална екскомуникација вероватно је коинцидирала с проглашењем Гија Лузињана за регента латинског краља. Не знамо када је тачно Виљем Тирски умро. Он свакако није међу живима после 21. октобра 1186. године. Могући датуми смрти

¹⁰³ Перцепција Цариграда у делу Виљема Тирског: Edouard M. Langille, *La Constantinople de Guillaume de Tyre*, Byzantion 63 (1993) 173-197.

¹⁰⁴ О његовом покушају да дође на трон јерусалимског патријарха видети: Peter W. Edbury, John Gordon Rowe, *William of Tyre and the patriarchal election of 1180*, EHR 93 (1978) 1-25.

¹⁰⁵ Benjamin Z. Kedar, *The Patriarch Eraclius*, Outremer: Studies in the History of the Crusading Kingdom of Jerusalem presented to Joshua Prawer, ed. B. Z. Kedar, H. E. Mayer, R. C. Smail, Jerusalem 1982, 177-204.

надбискупа Тира је 29. септембар 1184, 1185. или 1186. године.¹⁰⁶

Виљем Тирски је аутор два значајна дела која се баве историјом крсташких држава и Блиског истока уопште.¹⁰⁷ *Gesta orientaliū principū* (Дела источних кнежева) представља историју муслиманског света од времена пророка Мухамеда до периода у коме је аутор живео, које је написано на захтев краља Амарлиха. Ово дело нажалост није сачувано. Најзначајније историјско дело Виљема Тирског *Historia rerū in partibus transmarinis gesta*. У свом делу описује период у развоју крсташких држава од 1095. до 1186. године. У фокусу његовог излагања је историја Свете Земље. Он прави велику дигресију приликом чега излаже позадину сукоба на Блиском истоку, описујући период византијско-персијских ратова и арапског освајања Свете земље које је потом уследило. Након тога у осам поглавља излаже историју Првог крсташког рата. У књигама IX-XXIII Виљем Тирски описује историју крсташких држава на Истоку. Рад на *Историји* је трајао скоро деценију и по, од 1170. до 1184. године. Што се тиче хронологије, она је у овом делу често нетачна. Он често греша и код веома познатих података, као што су године владавине латинских краљева. Иако се у свом излагању бави Првим крсташким ратом и каснијим борбама за очување крсташких тековина *Историја* не представља историју цркве. Она је пре свега преставља политичку историју хришћанских држава на Леванту. Приликом описивања Првог крсташког рата Виљем Тирски је користио дела Алберта Ахенског, Рајмонда Дагијеа, Фушеа од Шатра, Болдрика од Дола, анонимно дело *Gesta Francorum* или неко сродно дело. У његовом излагању о почетку Првог крсташког похода прати излагање Алберта Ахенског када помиње Петра Пустињака. Овде уводи идеју да је Петар Пустињак проповедао о крсташком походу још пре сабора у Клермону. Веома дуго су трајале дебате о узајамној повезаности Алберта Ахенског и Виљема Тирског. Њихово излагање је веома уједињено до 1099. године, након чега његово излагање дивергира.¹⁰⁸

¹⁰⁶ О личности и делу Виљема Тирског: LdM IX, 191-192. (H. Möhring); ODB III 2197-2198. (Michael McCormick); Christian-Muslim Relations 3, 769-777. (Alex Mallett); Hans Prutz, *Studien über Wilhelm von Tyrus*, Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde 8 (1883) 93-132; R. H. C. Davis, *William of Tyre*, Relations between East and West in the Middle Ages, ed. Derek Baker, Edinburgh 1973, 64-76; Rudolf Hiestand, *Zum Leben und zur Laufbahn Wilhelms von Tyrus*, Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters 34 (1978) 345-380; Peter W. Edbury, John Gordon Rowe, *William of Tyre, Historian of the Latin East*, Cambridge 1988.

¹⁰⁷ О историјској делатности Виљема Тирског: August C. Krey, *William of Tyre. The making of an historian in the Middle Ages*, Speculum 16 (1941) 149-166.

¹⁰⁸ О историографској делатности Виљема Тирског: D. T. W. C. Vessey, *William of Tyre and the art of historiography*, Mediaeval Studies 35 (1973) 433-455.

Освајање Јерусалима и стварање нових хришћанских држава није означило крај сукоба на простору Свете земље. Пад грофовије Едесе постаће катализатор новог крсташког похода. Сувоземну руту преко Угарске у Другом крсташком рату користили су немачки и француски краљеви, Конрад III и Луј VII. О њиховом проласку сведочанства су оставили најзначајнији интелектуалци тог периода, који су им уједно били и најближи сарадници, Одон из Деја и Отон Фрајнзишки.¹⁰⁹

Одо из Деја (Odon de Diogilo; Eudes de Deogilo) рођен је око 1100. године. Био је бенедиктински монах и блиски сарадник Сугерија, познатог опата Сент Денија. Касније је постао администратор француског краља Луја VII (1137-1180). Учествовао је Другом крсташком рату као краљев секретар и лични капелан. Са овог похода вратио се у Француску 1149. године. Постао је 1150. године опат манастира Светог Корнелије у Компјену, у Пикардији. Наредне, 1151. године после смрти Сугерија, постао је опат Сен Денија. За разлику од свог ментора Сугерија није стекао значајнији политички утицај. Сугерије нам је оставио опис овог неуспелог војног подухвата у свом делу *De profectioe Ludovici VII in Orientem* (*О делима Луја VII на Истоку*). Ово дело има две јасне тенденције. Права је приказивање Луја VII у позитивном, скоро хагиографском светлу. Његово дело уз примарну, апологетску улогу, требало је да послужи и као водич за будуће крсташе. Друга тенденција верска нетолеранција према Византинцима, које оптужује за неуспех крсташког похода и издају¹¹⁰ Одо из Деја умро је 8. априла 1162. године.¹¹¹ За нас је посебно интересантан опис проласка крсташа преко територија Угарске. У извесним сегментима Одон зависи од другог веома важног извора за ток Другог крсташког рата, а то је Отон Фрајнзишки.

Овај значајни немачки средњовековни аутор је рођен 1112. године као пето дете Леополда III, маркгрофа Аустрије и Агneze, ћерке Хајнриха IV Салијског. Из првог брака са Фридрихом Хоенштауфеном, швапским војводом, Агнеза је имала сина, цара Конрада

¹⁰⁹ Детаљнији преглед извора Другог крсташког рата: Giles Constable, *The Second Crusade as Seen by Contemporaries*, *Traditio* 9 (1953) 213-279.

¹¹⁰ О идеолошким поставкама на којима је настало ово дело видети: Beate Schuster, *The Strange Pilgrimage of Odo of Deuil*, *Medieval Concepts of Past: Ritual, Memory, Historiography*, eds. Gerd Althoff, Johannes Fried, Patrick Geary, New York 2002, 253-278; Jonathan Phillips, *Odo of Deuil's De profectioe Ludovici VII in orientem as a source for the Second Crusade*, *The Experience of Crusading Vol. I: Western Approaches*, eds. Norman Housley, Marcus Bull, Cambridge 2003, 80-95.

¹¹¹ LdM VI, 1359. (Pascal Bourgain); EMC II, 1162-1163. (Jerzy Pysiak); ODB III, 1512. (Michael McCormick).

III. Дакле Отон је био полубрат краља Конрада III и стриц будућег цара Фридриха I Барабросе. Образовао се у манастиру Нојбур, чији је ктитор био његов отац. Именован је опатом манастира 1126. године, након чега се упутио на студије у Париз. Отон се у вратио са студија 1132. године, након чега се замонашио у бенедиктинском манастиру Моримунд у Бургундији. Постао је опат овог манастира 1138. године, након чега га је Конрад III, поставио за бискупа Фрајзинга. Био је посредник у преговорима са папство за време Конрада и његовог наследника. Такође, неуспешно је посредовао у решавању сукоба са Велфима и Бабенберзима. Отон је био учесник Другог крсташког рата (1147-1149). Преминуо је у Моримунду 22. септембра 1158. године.¹¹²

Отон Фрајзиншки био је један од најзначајнијих историчара средњег века. Његово најпознатије дело је *Chronica seu rerum ab initio mundi ad sua usque tempora 1146 libri VIII*. Ово дело је познато и под називом *Historia de duabus civitatibus (Историја о два царства)*, како га је и сам аутор називао.¹¹³ Дело је писано између 1143. до 1146. године, а касније је допуњено. У првих седам књига приказана је историја од настанка света до 1146. године, док је осма књига посвећена будућим догађајима, појави Антихриста, Другом Христовом доласку и Страшном суду. Касније је Отон допунио дело до свог времена. Основна идеја овог дела је приказивање сукоба државе Божије и земаљске државе, којом управљају следбеници Ђавола.¹¹⁴ Он закључује да само сарадња световних власти и Цркве може спасити овај свет. Захваљујући овој концепцији, Отон се сматра за првог филозофа историје. Ово дело се заснива на идејама Светог Августина и Оросија. Отон је историју Божије државе поделио у три периода: први у коме су, за чију израду Отон је користио ране црквене историчаре попут Руфина и Оросија, а од каснијих Екхарда и Фрутолта из Миклсберга. У овом делу доноси први помен Презвитера Јована, митског хришћанског владара који влада огромном државом на Истоку, за кога су се европски владари надали да ће помоћи у борби против ислама.¹¹⁵ Заправо, овде је реч о моћној монголској држави, која је западним

¹¹² LdM VI 1581-1583. (K. Schnith); EMC II, 1174-1175. (Alastair Matthews); Милош Антоновић, *Наративни извори за историју Европе: средњи век*, Београд 2009, 182-187.

¹¹³ Otto, Bishop of Freising, *The Two Cities*, trans. Charles C. Mierow, New York 2002.

¹¹⁴ О Отоним есхатолошким погледима: Ray C. Petry, *Three Medieval Chroniclers: Monastic Historiography and Biblical Eschatology in Hugh of St. Victor, Otto of Freising, and Ordericus Vitalis*, Church History 34-3 (1965) 282-293.

¹¹⁵ О Презвитеру Јовану више: Charles E. Nowell, *The Historical Prester John*, Speculum 28-3 (1953) 435-445; Robert Silverberg, *The Realm of Prester John*, Athens, Ohio 1972.

хришћанима могла да буде потенцијални савезник.¹¹⁶ *Хронику* Фрајнзишког наставио је Отон из Светог Василија и она се односи на период од 1146. до 1209. године.

Другу веома значајно дело је панегирик *Gesta Friderici imperatoris* (*Дела цара Фридриха*) у четири књиге.¹¹⁷ Као блиском царевом рођаку Отону је било поверено да напише биографију владара, у чему га је спречила прерана смрт. Отон написао прве две књиге, док је друге две написао његов настављач, Рахевин, који је излагање наставио до 1169. године. Прва књига описује борбу за инвеституру и долазак на власт Конрада III. Друга књига обухвата хронолошки кратак период од 1152. до 1156. године. *Дела цара Фридриха* су веома вредан извор због чињенице да је Отон приликом писања користио царске архиве, цитирајући у целости изворе, који су касније изгубљени. Квалитети овог дела су фактографска тачност и хронолошка прецизност. Овај спис као и *Хроника*, одишу нотом песимизма и у њему Отон поново указује на неопходност сарадње Цркве и Царства.¹¹⁸

Вести о катастрофи код Хатина 1187. године брзо су нашле пут до западне Европе. Када је папа Урбан III чуо за овај пораз хришћанске војске умро од туге.¹¹⁹ Освајање Јерусалима од стране султана Саладина 1187. године изазвало је шок у читавом хришћанском свету и постало је катализатор новог крсташког рата, чији је главни носилац био цар Светог римског царства, Фридрих I Барбароса (1155-1189).¹²⁰ Сведочанство о учешћу цара Трећем крсташком рату (1188-1195) сачувано је у званичној латинској верзији хронике познате под називом *Historia de expeditione Friderici imperatoris*. У каснијој рукописној традицији из XIII века име њеног аутора је забележено као Ансберт (*nomine Ansberte*). Овај непознати свештеник је вероватно био пореклом из Аустрије и припадао је

¹¹⁶ Douglas M. Dunlop, *The Karaits of Eastern Asia*, Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London 11-2 (1944) 276-289.

¹¹⁷ Otto of Freising and his continuator Rahewin, *The deeds of Frederick Barbarossa*, trans. Charles Christopher Mierow, Richard Emery, New York 1953. О међусобно односу Отонових дела: Karl Morrison, *Otto of Freising's Quest for the Hermeneutic Circle*, Speculum 55-3 (1980) 207-236.

¹¹⁸ О идеолошким поставкама овог Отоновог дела: Sverre Bagge, *Ideas and narrative in Otto of Freising's Gesta Friderici*, Journal of Medieval History 22-4 (1996) 345-377.

¹¹⁹ Овај податак нам наводи хроничар Ерноул, настављач дела Виљема Тирског. *The Old French Continuation of William of Tyre, 1184-97, The Conquest of Jerusalem and the Third Crusade-Sources in Translation*, ed. Peter W. Edbury, London-New York 2016, 75.

¹²⁰ Биографски подаци о овом владару: LdM IV, 931-933. (A. Becker); NDB V, 459-478. (Hermann Heimpel); *The Crusades: an encyclopedia I*, 472-475. (Graham A. Loud). О току Трећег крсташког рата: Runciman, *A History of the Crusade III*, 8-17; Edgar N. Johnson, *The Crusade of Frederick Barbarossa and Henry VI, A History of the Crusades II*, ed. Kenneth M. Setton, Madison 1969, 87-114.

круговима блиским немачком цару, вероватно у његовој канцеларији. У свом делу Ансберт је описао догађаје који су непосредно претходили, као и сам ток похода.¹²¹

Извесне информације о проласку немачких путника и крсташа преко територије Угарске у другој половини XII века доносе нам два немачка хроничара то су Хелмонд од Босауа и Арнолд из Либека. Један од најбољих извора за немачко учешће у крсташким походима је свакако хроника Арнолда од Либека. Он је био опат манастира Светог Јована из Либека од 1177. године све до своје смрти. Његово дело, *Chronica Slavorum*, представља наставак на хронику Хелмонда од Босауа и покрива хронолошки период од 1172. до 1209. године. Арнолд из Либека је своје дело завршио не касније од 1214. године и оно има посебно велику вредност, пошто говори о савременим догађајима. Извори његовог дела су неизвесни, по свему судећи они су усменог карактера, које је сакупио од очевидца. Од седам књига његове хронике прва, друга и пета односе се на познији период владавине саксонског и баварског војводе Хајндриха Лава, с посебним освртом на његово ходочашће у Свету земљу, чији је један део путовања водио управо преко територије Угарске, као и његов пад са власти и боравак у егзилу. Трећа, четврта, шеста и седма књига баве се догађајима у северним деловима немачке, да би Арнолд потом своје излагање фокусирао на ширу политику Царства. Међу догађајима које је описао су и Трећи и Четврти крсташки рат. Хроника пружа веома занимљив погледу немачко друштво за време владавине цара Фридриха Барабросе и његових наследника. Захваљујући подацима ове хронике можемо да реконструирамо кретање немачких ходочасника и крсташа с друге половине XII век.¹²²

За реконструкцију монголског продора у Угарску и његових последица важне изворе представљају дела Рогерија Сплитског и Томе Архиђакон. Рогерију је рођен око 1200. године у месту Турис Цепиа (*Turis Seria*).¹²³ Правничко образовање и титулу магистра је стекао у Болоњи. У свештеничку службу је ушао 1231. године, као капелан код Јакова

¹²¹ О Ансберту: NDB I, 306-397. (Helmut Plechl); VL 4, 59-60. (F. J. Worstbrock); *The Crusades: an encyclopedia* II, 581. (Alan V. Murray); EMC I, 110-111. (Maria Bláhova).

¹²² Биобиблиографски подаци о Арнолду из Либека: LdM I, 1007-1008. (M. Wesche); NDB I, 381. (Hans-Joachim Freytag); VL 1, 472-476. (Dieter Berg; F. J. Worstbrock); *The Crusades: an encyclopedia* III, 963-964. (Graham A. Loud).

¹²³ Тома Архиђакон наводи да је место његовог рођења било *Turis Seria*, данас је то место Торемађоре. Подаци о Рогерију код Томе Архиђакон: Thomas of Split, *History of the Bishops of Salona and Split*, 358; 360; 362. (латински изворник); 359; 361; 362. (превод на енглески); Тома Архиђакон, *Kronika*, 170-172.

(Ђакома) де Пекоара, који је био бискуп Палестрине и кардинал. Први пут је путовао у Угарску 1233. године, као члан кардиналове пратње, који је тамо боравио у својству папског легата. Циљ мисије било је решавање сукоба између краља Андрије II и надбискупа Роберта, а она је трајала две године. Рогерије је прво постао капелан, а затим и архиђакон у Великом Варадину (мађ. Nagyvárad; нем. Grosswardein, данашња Орадеја у Румунији). Лично је сведочио монголском продору у Угарску. По освајању Великог Варадина 1241. године побегао је у Томасбрук, где се крио неко време. У мају 1241. године је постао монголски заробљеник, а из тог заробљеништва је побегао у другој половини наредне године. Како је његово бискупско седиште било уништено, вероватно се вратио у Италију кардиналу Јакову, да би потом био постављен за архиђакон у Шопрону 1243. године. Монголско ратовање у Угарској и последице разорне кампање описао је у свом делу *Carmen Miserables*, које је посветио свом патрону, кардиналу Јакову де Пекоаре. Дело је настало између 1243. и 1244. године.¹²⁴ Учествовао је на сабору из 1244. године у Риму, који је сазвао папа Иноћентије IV (1243-1254). Вероватно под утицајем његовог сведочанства папа је упутио дипломатску мисију на монголски двор. У Лиону је као капелан Јована од Толеда боравио све до почетка 1249. године, када је постављен за каноника загребачког каптола. У априлу исте године папа га је поставио за сплитског надбискупа, упркос противљењу житеља овог града. Оваквим током догађаја био је незадовољан и краљ Бела IV који није био консултован везано за Рогеријево постављање и тек наредне године га је потврдио. Нови надбискуп је стигао у Сплит 20. фебруара 1250. године. Последњих шеснаест година живота провео је у овом граду, где је и сахрањен у локалној катедрали.¹²⁵

Неколико личних разлога је утицало на Рогерија да напише дело *Carmen Miserables*: настојање да стекне подршку свог патрона како би добио ново намештење након страдања његове бискупије је била свакако један од њих, жеља да се на сабору у Лиону представи као експерт за питање Монгола, као и тежња да задобије подршку угарског краља. Упркос овом личном сентименту, Рогеријево дело је прворазредни извор, који је сачинио директни

¹²⁴ Једану од првих критичких анализа овог дела је дао Тихамер Турчањи. Tihamér Turchányi, *Rogierius mester Siralmas éneke a tatárjárásról*, Századok 37 (1903) 412-430; 493-514.

¹²⁵ Биографски подаци о Рогерију Сплитском: EMC II, 1290. (Stanislaw A. Sroka); KMTL, 576-577. (Tibor Almási); Franz Babinger, *Maestro Ruggiero della Puglia, relatore prepoliano sui Tartari*, Nel VII centenario della nascita di Marco Polo, ed. Roberto Almagia et al, Venice 1955, 53-61. О функцијама које је Рожер обављао у Угарској видети: Tibor Almási, *Megjegyzések Rogierius magyarországi méltóságviseléséhez*, Acta Universitatis Szegediensis: Acta Historica 86 (1988) 9-14.

очевитац судбоносних догађаја. *Carmen miserabile*, представља песму у прози, која по свом карактеру спада у категорију епистографских дела. Оно је упућено кардиналу Јакову де Пекоари у форми писма, али суштински Рогеријев спис представља опис монголског разарања Угарске. Дело у себи носи дидактичку поруку да унутрашње нејединство пред претњом каква су Монголи може резултовати само уништењем. Рогерије је догађаје у Угарској посматрао кроз апокалиптичку призму, сматрајући да су они оличење борбе између Добра и Зла.¹²⁶

Други најважнији извор који описује монголску провалу у Угарску долази из пера Томе Архиђаконa Сплитског. Далматински хроничар рођен је око 1200. године, а умро је 8. маја 1268. године. После студија теологије и права у Болоњи, постао је нотар у Сплиту 1227. године, а три године касније постаје архиђакон овог града. Његово дело *Historia Salonitana* садржи историју Сплита и оближње Салоне од римских времена до 1266. године. Иако се у свом излагању ограничава на приморје, Тома Архиђакон је значајна допуна Рогерија Сплитског, приликом описа монголско пустошења Угарске.¹²⁷

Важан извор за перцепцију монголског уништења Угарске је поетско дело *Жалосна песма о уништењу угарске краљевине од стране Татара (Planctus destructionis regni Hungariae per Tartaros)*.¹²⁸ Ова римована историја је настала током монголске инвазије на Угарску, вероватно у првој половини 1242. године. Њен аутор је вероватно локални свештеник, који је био близак двору. Дело је писано под утицајем Светог писма и класичне књижевности. Драматична судбина Угарске је приказана реалистично, што потврђују сведочанства Рогерија Сплитског и Томе Архиђаконa.¹²⁹

Монголски продор из 1214/42. године изазвао је интересовање за овај опасан и енигматичан народ. Западна Европа је током средњег века представљала релативно изолован простор. Географска знања су у првом реду доносили путници, ходочасници, трговци и авантуристи. Појава Монгола као спољнополитичког фактора првог реда утицала је на тежњу европских интелектуалних кругова да стекне ближе информације о Азији

¹²⁶ Rogerije iz Apulije, *Carmen miserabile*, prev. Mirko Sardelić, Zagreb 2010, 14-15.

¹²⁷ О Томи Архиђакону детаљније: EMC II, 1427-1428. (László Veszprémy); KMTL, 659-660. (Tibor Almási); Kerubin Šegvić, *Toma Splitsanin, državnik i pisac (1200-1268)*, Zagreb, 1927; Mirjana Matijević-Sokol, *Archdeacon Thomas of Split (1200-1268)-a source of early Croatian history*, Review of Croatian History 3 (2007) 251-269.

¹²⁸ *Planctus destructionis regni Hungariae per Tartaros*, ed. Ladislaus Juhász, SRH II, 589-598.

¹²⁹ EMC II, 1221-1222. (Leslaw Spychala).

уопште. Постојао је веома изражена жеља да се Монголи покрсте или макар да се осујети њихов прелазак на ислам. Мисионарска тенденција утицала је на пораст броја историјских извора који су у себи поред географских доносиле и бројне друге информације о рубним деловима западне Европе.

Anonimy descriptio Europae Orientalis представља анонимни политички, економски и географски трактат који је настао почетком XIV века.¹³⁰ У њему је описан простор Балкана и Мале Азије. Иако је на његово постојање указао француски библиотекар Анисе Мело још 1744. године, у фокус научног интересовања доћи ће тек почетком XX века. Критичку анализу поменутог извора дао је пољски историчар Олгјерд Гурка 1916. године.¹³¹ Спис је био без наслова, који тек добио у Гуркином издању. Интересовање за овај историјски извор порасло је након Првог светског рата. У српској историографији први га је увео Владимир Ћоровић.¹³² Према Гуркином мишљењу, поменути спис је настао 1308. године у окружењу Карла Валоа. Његов аутор је анонимни Француз, вероватно доминиканац¹³³, ангажован у дипломатској мисији на Балкану.¹³⁴ У науци су изнета другачија мишљења о хронологији овог извора и пореклу аутора. Приређивачи српског издања *Descriptio Europae Orientalis* сматрају да аутора овог дела треба тражити у интелектуалном кругу папе Клемента V.¹³⁵ Датирање овог списка данас се може померити на крај 1310. или почетак 1311. годину.¹³⁶ У делу су описане следеће области: Византија (Константинопољско царство), Албанија, Рашко краљевство (Србија), Бугарска и Рутенија, Угарска, Чешка и Пољска.

Аноним није боравио на Балкану, али његов извор доноси податке са терена. Иако су његова излагања другоразредног карактера, оно нам пружа информације о односима међу балканским државама, као и податке везане за природу, економију и етнички састав становништва. За наше излагање интересантна су поглавља које говоре о краљевини

¹³⁰ О поменутом извору: EMC, 518-519. (Ryszard Grzesik).

¹³¹ *Anonymi Descriptio Europae Orientalis: „Imperium Constantinopolitanum, Albania, Serbia, Bulgaria, Ruthenia, Ungaria, Polonia, Bohemia“ anno MCCCVIII exarata*, ed. O. Gorka, Cracoviae 1916. (=ADEO/Gorka)

¹³² Ћоровић је представио нашој научној јавности овај извор у раду: *Један нови извор за српску историју из почетка XIV века*, Прилози за КЛИФ 4 (1924) 67-74. У следећем раду Ћоровић се позабавио овим извором из контекста албанске историје: *Anonymi Descriptio Europae Orientalis*, Архив за арбанаску старину, језик и етнологију 1-2 (1923) 236-238.

¹³³ ADEO/Gorka, XI-XII.

¹³⁴ ADEO/Gorka, III-XXXIX.

¹³⁵ ADEO/Живковић et al., 38-40. Гурка је оставио простора тумачењу да је аутор поред деловања у кругу Карла Валоа био повезан са папством. ADEO/Gorka XXIV.

¹³⁶ ADEO/Живковић et al., 51-60.

Угарској и Рашкој.

Од краја XIV века питање турске опасности играло је све значајнију улогу у интелектуалним круговима Европе. Војне успеси Османлија утицали су да они више не буду перципирани само као симболичка, већ и реална претња. Међу првим европским интелектуалцима који су препознали опасност коју јачање Османлија носи са собом био је Енеја Силвије Пиколомини, италијански хуманиста, писца, дипломата и свештеник. Он је рођен 1405. године у италијанском месту Корсигњану (данашња Пијенца) у Републици Сијени. Класичне студије и право је похађао на локалном универзитету. Као секретар учествовао је у раду Базелског сабора у периоду 1431-1442. године, да би потом прешао на двор цара Фридриха III где је обављао дужност канцелара. Путовао је у више дипломатских мисија у Енглеску, Шкотску, Француску, Италију и Свето римско царство. После бурног приватног живота у коме је добио двоје ванбрачне деце, Пиколомини је одлучио да се замонаши 1446. године. Његова црквена каријера је била веома успешна, већ наредне године постао је бискуп Трста, а 1450. године бискуп Сијене. Од папе Калиста III 1456. године добија кардиналски шешир. Две године касније попео се на трон Светог Петра под именом Пије II. Његов понтификат обележила је тежња ка заустављању отоманске експанзије која је све више претила Европи. Пиколомини је упозоравао на турску опасност још током тридесетих година XV века. Пад Цариграда 1453. године још више га је учврстио у антитурском сентименту.¹³⁷ Сабор који је сазван у Мантови имао је за циљ организовање широке европске коалиције против Османлија, која би покренула нови крсташки поход на чије чело Пије II је желео да се лично да се стави, али је 1464. године подлегао болести у Анкони.¹³⁸

За разумевање перцепције балканских и ширих европских прилика половином XV века веома је важно Пиколоминијево дело *Европа (De Europa)*. На први поглед спис је

¹³⁷ О реакцији Пиколоминија на пад Цариграда: Leslie F. Smith, *Pope Pius II's Use of Turkish Atrocities*, *Southwestern Social Science Quarterly* 46 (1966) 408-415.

¹³⁸ Примаран извор информација о Енеји Силвију Пиколомију је његовој аутобиографији под називом *Коментарии: Pius II, Commentaries Vol. 1-2*, ed. Margaret Meserve, Marcello Simonetta, Cambridge, Massachusetts-London 2003-2007. Секундарна литература: Christian-Muslim Relations 5, 456-458. (Nancy Bisaha); Cecilia M. Ady, *Pius II (Aeneas Silvius Piccolomini) the Humanist Pope*, London 1913; Berthe Widmer, *Enea Silvio Piccolomini, Papst Pius II*, Basel 1960; Arthur White, *Plague and Pleasure: the Renaissance world of Pius II*, Washington D. C. 2014.

географски организован. Своје излагање ренесансни аутор започиње описом Угарске, након кога следе Трансилванија, Влашка, области Грчке, Албанија, Босна, области Хрватске и аустријских покрајина. Након тога следе они описи Пољске, Ливоније, немачких покрајина. Пиколомини своју пажњу потом усмерава ка земљама Скандинавије, да би потом следи опис Чешке. Излагање наставља са географским прегледом Фризије, Холандије и централних области Немачке и Швајцарске. Затим следе опис француских покрајина, Фландрије, Енглеске, Шкотске и Ирске. У даљем излагању се сели на југ Европе, односно у Шпанију и Португалију, да би завршна поглавља била посвећена опису италијанских покрајина. Географски опис садржи локализацију земље или области, топографски и хидрографски опис. Пиколомини се у великој мери позива на античке изворе, у првом реду Страбонovu *Географију*. Од средњовековних аутора у његовом делу су присутни подаци преузети од Јорданеса и Отона Фрајнзишког. Да се овде не ради о искључиво географском делу наводи и сам аутор. Након географских карактеристика, следи историјско излагање у коме је дат приказ античке и/или средњовековне прошлости. Посебну пажњу Пиколомини политичкој историји за време живота цара Фридриха III. Поглавља о пореклу Турака, биткама код Варне и на Косову, као и она о паду Цариграда и бици код Београда, прекидају географски след дела. Иако ренесанси аутор не поседује знатну количину информација о простору Балкана, он је у његовој идеолошкој концепцији веома важан. За перцепцију *Другости* у Пиколоминијевој *Европи* пресудан је верски моменат. Претња верском и политичком јединству Европе за ученог аутора представљају Османлије. Њихово присуство у југоисточној Европи има за последицу њену варваризацију. Пиколомини сматра да је обавеза хришћана да се тај простор поврате у новом крсташком походу, на чијем челу треба да се нађу цар и папа. Да би смо у потпуности разумели Пиколоминијеву перцепцију догађаја у југоисточној Европи неопходно је да из дело *Европа*, консултујемо и његову аутобиографију *Commentarii rerum memorabilium quae temporibus suis contigerunt*.¹³⁹

Угарску историју током друге половине XV века одликује скроман број наративних извора. Међу малобројним изворима истиче се *Chronica Hungarorum* (*Хроника Угра*) чији је аутор Јанош Туроци. Биографски подаци о поменутом аутору су оскудни, он је потицао

¹³⁹ Pius II, *Commentaries Vol. 1-2*, ed. Margaret Meserve, Marcello Simonetta, Cambridge, Massachusetts-London 2003-2007.

из редова нижег племства из северне жупаније Туроц, рођен је вероватно око 1435. године. О његовом образовању немамо информација, познато је да се определио за нотарску каријеру. Од 1467. године био је службеник краљевског суда у Будиму, са кратким периодом прекида 1470. до 1475. године када је био нотар у премонстариском манастиру у Иполишагу. Са око педесет година Туроци је био изабран за заменика судије. Под утицајем свог окружења, Туроци се одлучио да напише историју Угарске која се састоји из четири хронолошка сегмента и започиње најранијим периодом историје овог народа, а окончава се са 1488. годином. За период до 1387. године његово дело увелико црпи податке од својих претходника. Самосталну вредност поменуто дело има за хронолошки период од 1387. до 1487. године. У одсуству других историографских дела, Туроци је знатне информације црпео из сведочанства савременика. Такође, захваљујући свом положају имао је приступ краљевским повељама и другим званичним документима. Поред присутних хронолошких погрешака, као и других непрецизности ово дело је веома важан извор за угарску историју поменутог периода, посебно за прве сукобе са Османским царством. Непосредно по окончању његове хронике Туроци је преминуо 1488. или 1489. године.¹⁴⁰

За перцепцију Угарске у другој половини XV века, неизмерно је важно дело италијанског хуманисте Антонија Бонфинија (1427-1502). Биографски подаци о овом аутору су веома оскудни. Рођен је у малом италијанском месту Патрињоне, у Асколију. Школовао се код чувеног хуманисте и филолога Еноха из Асколија, код кога је Бонфини савладао класичне језике и књижевност. По завршетку студија Бонфини је у периоду 1463. до 1472. године предавао у јавним школама у Асколију, након чега се сели у Реканати. У овом граду је живео и радио све до свог одласка у Угарску. У овом граду се и оженио са Спином, ћерком локалног капетана, са којом је имао четворо деце, три ћерке и сина. Први пут је посетио Угарску 1484. године, да би поново боравио две године касније. Разлог доласка у Угарску лежи у његовом дивљењу према владару ове државе. Матија Корвин је био прослављени борац против Турака и заштитник правоверног хришћанства. Уз то, угарски краљ је био и велики мецена уметника, писаца и научника. Управо у окриљу овог владара настало је монументално Бонфинијево дело у коме је приказана историје Угарске од *Rerum Ungaricarum decases*, подељено у четрдесет пет књига, које су груписане у пет

¹⁴⁰ EMC II, 1429-1430. (Lilla Kopár); Christian-Muslim Relations 5, 557-565. (Andrew Ayton).

декада. За историју угарско-турских сукоба посебно су важни подаци који су приказани у четвртој и петој декади. Бонфини је био плодан аутор, уз поменуто историјско дело он је написао *Symposion sive de virginitate et pudicitia coniugali* и *Historia Asculana*, које је посветио Беатрици Арагонској. Написао је збирку епиграма посвећених Иванишу Корвину, сину Матије Корвина. Као врсни познавалац класичних језика он је са грчког на латински превео Херодијаново дело *Historia*, списе Хермогена и Филострата, као и дело Антонија Аверулија *De architectura*.¹⁴¹

Учестали сукоби са Османлијама утицали су на појаву крсташког сентимента међу ученим круговима, којима је припадао и чувени хрватски Феликс Петанчић (Felix Brutus Petancius (de Petanciis), Felix Petancius Ragusinus, Felice Petanzio). Он је рођен у Дубровнику око 1455. године. Своју каријеру је започео као учитељ у родном граду, да би потом био именован за канцелара у криминалном суду. Преселио се у Будим 1487. године, где је живео под покровитељством свог кума Кристофора Стојковића, модрушког бискупа. Захваљујући њему постао је надзорник скрипторијума краљевског двора. После смрти краља Матије Корвина, вратио се у Дубровник, за који је вршио дипломатске мисије. Захваљујући свом мецени постављен је за канцелара у Сењу. Учествовао је у више дипломатских мисија у Француској, Венецији и Родосу, које су повезане са угарско-турским ратом 1500-1503. године. Присутан је хијатус у изворима до 1510. године, када је Петанчић поново послат у дипломатске мисије везане за Лигу из Камбреа. Потом је послат у дипломатску мисију у Цариград 1512. године. Време и место његове смрти нису познати, претпоставља се да је преминуо између 1517. и 1522. године.¹⁴²

Помене привредног потенцијала Срема нашли су своје место код италијанског хуманисте Петра (Пјетра) Ранзанија (Pietro Ransano, Petrus Ranzanus или Petrus Ransanus) у његовом делу *Epithoma rerum Hungaricarum*. Он је рођен у амалфитанској четврти Палерма између 1426. и 1427. године. Основно образовање је добио код хуманисте Антонија

¹⁴¹ ЕМС II, 189. (Stanislaw A. Stroka); LdM II, 411. (Michele Feo). Детаљнији биографски подаци о Антонију Бонфинију: Giulio Amadio, *La vita e l'opera di Antonio Bonfini, primo storico della nazione ungherese in generale e di Mattia Corvino in particolare*, Montalto Marche 1930; Milica Kisić, *Antonio Bonfini, istoriograf ugarskog kraljevstva*, Istraživanja 24 (2013) 129-149.

¹⁴² Биографски подаци о Фелику Петанчићу: Christian-Muslim Relations 7, 50-51. (Luka Špoljarić); Dragutin Kniewald, *Feliks Petančić i njegova djela*, Beograd 1961; Branko Krmpotić, *Dubrovčanin Feliks Petančić kancelar senjski*, Senjski zbornik 6 (1975) 297-304; Michael B. Petrovich, *The Croatian Humanists and the Ottoman Peril*, Balkan Studies 20 (1979) 262-263.

Касарина и доминиканског свештеника Енрика Лугарда. Бакалауреат стиче у Фиренцу 1447. године, а потом магистратуру из теологије 1456. године. Као доминикански монах улази у службу папе Калиста III. Од 1476. године био је бискуп Луцере и васпитач Јована Арагонског, сина краља Фердунанда, да би наредне године био послат као кардинал и папски нунције у Угарску. Ранзани постаје део двора краља Матије Корвина од 1488. године. Управо је он одржао посмртни говор овом чувеном угарском владару, после чега се вратио у Италију.¹⁴³ Други аутор који се осврће на плодност поменутог простора је италијански хуманиста Марти Галеоти (1427-1497). Он је рођен у месту Нарни у Нумбрији. Током студија медицине у Падови и Верони, Галеоти је склопио пријатељство чувеним угарским хуманистом Иваном Чесмичким (Janus Pannonius). На његов позив дошао је у Угарску 1461. године. После кратког боравка у Италији, где је био предавач на универзитету вратио се у Угарску 1465. године. Тада је постао секретар библиотеке Матије Корвина и васпитач његовог сина Иваниша.¹⁴⁴

Занимљив поглед на пад Београда 1521. године пружа дубровачки хуманиста Лудвик Цријевић Туберон (1458-1527). Његов живот је веома мало познат. Рођен је у Дубровнику, школовао се у Паризу. За време студија узео је своје књижевно име, по угледу на римског историчара Квинта Алија Туберона. По повратку у Дубровник се замонашио 1484. године. Од 1502. до смрти био је опат манастира Светог Јакова у Вишњици, у околини Дубровника. У Угарској је боравио током 1508. године у посети код Калочко-бачког надбискупа. Туберон је преминуо у Дубровнику, вероватно од куге.¹⁴⁵ Његово најзначајније историјско дело носи назив *Commentarii de temporibus suis* (*Коментари мога времена*). Спис обухвата хронолошки период од 1490. до 1522. године, односно од смрти краља Матије Корвина до избора папе Хадријана VI. Спис је организован у једанаест књига у којима је описана историја југоисточне Европе. Прве четири књиге су посвећене опису борби које су уследиле

¹⁴³ Биографски подаци о поменутом аутору: Ranzano, Pietro, *Dizionario Biografico degli Italiani* 86 (2016) (B. Figliuolo) ([https://www.treccani.it/enciclopedia/pietro-ranzano-\(Dizionario-Biografico\)/](https://www.treccani.it/enciclopedia/pietro-ranzano-(Dizionario-Biografico)/)). (Датум приступа: 25.08.2022).

¹⁴⁴ Биографски подаци о Галеотију: Marzio, Galeotto (Galeottus Narnensis), *Dizionario Biografico degli Italiani* 71 (2008) (G. Miggiano) ([https://www.treccani.it/enciclopedia/galeotto-marzio-\(Dizionario-Biografico\)](https://www.treccani.it/enciclopedia/galeotto-marzio-(Dizionario-Biografico))). (Датум приступа: 25.08.2022).

¹⁴⁵ Биографски подаци о Туберону: Christian-Muslim Relations 7, 147-148. (Vlado Rezar); Idem, *Dubrovački humanistički historiograf Ludovik Crijević Tuberon*, *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku* 37 (1999) 51-60; Tuberon, *Komentari o mojem vremenu*, X-XVIII.

после смрти Матије Корвина. Историја Дубровника је обухваћена петом књигом, а до шесте до једанаесте књиге описују продор Османлија на простору Балкана. Због критике папства коју износи, његово дело је 1734. године доспело на папски *Index librorum prohibitorum*.¹⁴⁶

Сведок бурних догађаја на који су се одиграли на простору јужне Угарске почетком XVI столећа био је Ђурађ (Ђорђа) Сремац (Georgius Sirmiensesis, Szerémi György). Он је рођен око 1490. године у Каменици (данас Сремска Каменица), а вероватно је умро у Бечу после 1548. године. Његов отац је био у служби Иваниша Корвина. Што се тиче његовог порекла оно представља предмет спорења. Срби су чинили веома велики број становника Срема, а сам Ђурађ је добро говорио српски, што отвара могућност да је био српског или другог словенског порекла. Он се школовао у Футогу, а након посвећења постао је капелан варадског бискупа Фрање Перењија. Затим постаје краљевски капелан 1520. године. Током 1521. године био је у служби Андрије Баторија, да би по паду Београда, ступио у службу Јакова Банфија, све до његове смрти, која је уследила као последица тровања. Од 1522. године Ђурађ је постао капелан краља Лудвига II. Вести о мохачком поразу је дочекао у Будиму. Након Мохачке битке прелази у служби Јована Запоље. Узео је учешће и на сабору у Токају 1526. године, а по паду Будимпеште 1541. године Сремац је као члан пратње краљице Изабеле Јагелонске, отишао у Ердељ. Последњи период живота је провео школујући се у Бечу где је и преминуо. Током боравка у Ердељу написао је своје најзначајније дело *Epistola de perdicione regni Hungarorum* (*Посланице о пропасту угарскога краљевства*), које описују период од 1484. до 1543. године. Ово дело је аутобиографског карактера написано на наговор чувеног угарског хуманисте Антуна Вранчића. *Посланице* представљају најзначајнији извор за живот и деловање самозваног цара Јована Ненада.¹⁴⁷ Хронологија Ђурђевог списка није увек поуздана. У делу користи квазихуманистичку терминологију, називајући Србе Трачанима, Секеље (Сикулце) Скитима које приказује са симпатијама. Извори су му пре свега усмени с великим бројем

¹⁴⁶ Christian-Muslim Relations 7, 148-153. (Vlado Rezar); Idem, *Dubrovački humanistički historiograf Ludovik Crijević Tuberon*, *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku* 37 (1999) 61-88; Tuberon, *Komentari o toj em vremenu*, XX-LIX.

¹⁴⁷ О интигрантној личности и делу Јована Ненада видети: Алекса Ивић, *Споменица цара Јована Ненада Суботичког 1527-1927*, Суботица 1927; Idem, *Четиристогодишњица цара Јована Ненада (1527-1927)*, Братско 21 (1927) 1-117; Ивић, *Историја Срба у Војводини*, 65-82; Поповић, *Срби у Војводини*, 189-201; Борис Стојковски, *Цар Јован Ненад звезда падалица позног средњег века: неколико разматрања о изворима*, Војвођански простор у контексту европске историје: Личности војвођанског простора, уред. Владан Гавриловић, Светозар Бошков, Нови Сад 2014, 181-190; Ibidem, *Цар Јован Ненад*, Будимпешта 2018.

мотива из епске књижевности. И поред грубих историјских грешака, па чак и измишљотина, дело Ђурађа Сремца представља важан извор овај турбулентни период историје Угарске.¹⁴⁸

Турска претња хришћанској Европи постала је веома очигледном крајем XV и почетком XVI века. У интелектуалним круговима развио се манир писања антитурских говора, који је посебно изражен међу угарским хуманистима с простора Хрватске.¹⁴⁹ На овом месту осврнућемо се на ауторе који су се у својим говорима позабавили простором јужне Угарске и његовим значајем за безбедност хришћанске Европе.

Страх од турске експанзије након пада Београда изражен је и у списима угледног хрватског племића Бернандина Франкопана (1453-1530). Он је био син хрватског бана Стјепана III Франкопана од Модруше и Ижоте д' Есте, војвоткиње од Фераре. Поред тога што је био истакнути војсковођа и дипломата, Бернандин Франкопан је био велики патрон културе, организујући превод Библије на глагољичко писмо на свом поседу у Модруши. Како су се његове територије налазиле у пограничном појасу оне су трпеле честе турске упаде. Због тога се Франкопан посветио све своје снаге борби против турске опасности.¹⁵⁰ У делу *Oratio pro Croatia* (у пуном називу *Bernardini de Frangepanibus comitis Segniae, Vegliae, Modrusiique etc. Oratio pro Croatia Nürenbergae in Senatu Principum Germaniae habita*)¹⁵¹, обједињени су његови позиви за деловање против турске претње. *Oratio pro Croatia* се састоји из четири дела: писма папи Хадријану VI, као и три говора која је у периоду 24. до 28. новембра одржао пред царском дијетом у Нирнбергу 1522. године.

Један од водећих интелектуалаца, у чијем делу је описана мохачка катастрофа, свакако је био Стефан Бродарић (Stephanus Brodericus). Познати бискуп, дипломата и хуманиста рођен је 1480. године у Јерошину. Између 1499. и 1506. године Бродарић се школовао на универзитетима у Болоњи и Падови. По окончању студија постао је секретар

¹⁴⁸ Подаци о Ђурађу Сремцу и његовом раду: Christian-Muslim Relations 7, 260-269. (Zsolt Szebelédi); Ђурађ Сремац, *Посланица о пропасти*, I-XXXI; Михаило Динић, *Ђорђе Сремац и наша народна епика*, Прилози проучавању народне поезије 6 (1939) 158-166.

¹⁴⁹ Детаљнија анализа антитурских текстова са простора Хрватске. Neven Jovanović, *Antiturska iterata-ponovni pogled na hrvatsku renesansnu protutursku književnost*, Colloquia Maruliana 25 (2016) 101-146; Christian-Muslim Relations 7, 491-515. (Neven Jovanović).

¹⁵⁰ О личност Бернандина Франкопана више видети: Christian-Muslim Relations 7, 85-86. (Violeta Moretti); Petar Strčić, *Bernardin Frankopan i njegovo doba. Prilog za sintezu o vrhuncu srednjovekovnoga razvoja i početka borbe za opstanak Frankopana i hrvatskoga naroda*, Modruški zbornik 3, ed. Boris Olujić, Modruš 2009, 3-27.

¹⁵¹ О поменутом делу детаљније: Christian-Muslim Relations 7, 86-89. (Violeta Moretti); Idem, *Oratio pro Croatia Bernardina Frankopana*, Modruški zbornik 3, ed. Boris Olujić, Modruš 2009, 165-186.

угарског краља, да би потом прешао у службу свог мецене печујског бискупа, Сатмара. Њега је и наследио на дужност печујског бискупа у периоду 1532-1537. године, да би потом био именован за бискупа Ваца.¹⁵² Он је учествовао у више дипломатских мисија, попут оне 1521. године у Пољску која је била повезана с одбраном Београда. Након пада овог стратешки значајног града, Бродарић је 1522. године послат код новоизабраног папе Хадријана VI је тражио помоћ у даљој борбу против Турака. На његове молбе римски првосвештеник је одговорио позитивно и послао је помоћ у Угарску. Заједно с братом Матијом 1524. године је боравио на папском двору тражећи поново помоћ, овог пута од папе Клементa VII. После окончања ове мисије одлази за Беч где се састао са Кампегејем с циљем тражења подршку у борби против Османлија који су озбиљно угрозили Угарску. Бродарић је 1525. године посредовао у измирењу цара Карла V и француског краља Франсоа I. Као лични секретар угарског краља, из прве руке је сведочио о поразу у Мохачкој бици 1526. године. Противно његовим саветима, да се сачекају појачања која су предводили Крсто Франкопан и Јован Запоља и да се битка не прихвати на Мохачком пољу, краљ Лудвиг II је то учинио. Бродарић је био један од ретких који су битку преживели. После пораза на Мохачу, краткотрајно прелази у табор Фердинанда I Хабзбуршког, да би од 1527. па све до своје смрти верно служио Јована Запољу. Као и у претходном периоду, он је учествовао у неколико дипломатских мисија.¹⁵³ Боравио је код краковског бискупа Томицког, да би потом тражио помоћ од пољског краља против свог дојучерашњег господара Фердинанда Хабзбуршког. У Пољској је боравио заједно са Запољом све до повратка у Будим 1529. године. Наредне године као дипломата боравио је у Венецији, да би 1533. године покушао да посредује у помирењу Фердинанда I и Запоље. Преговарао је о миру са хабзбуршким претендентом на угарски престо преговарао је у Бечу 1534-1535. године. Посетио је 1536. године Карла V у Напољу, да би потом боравио на папском двору покушавајући да поново измири свог господара са Фердинандом Хабзбуршким. До измирења је напoкон дошло 1538. године. Наредне године, Бродарић је послат у Пољску како би за Запољу испросио ћерку пољског краља Сигисмунда, што је и успео. У пратњи пољске принцезе вратио се у Будим. Последње године живота провео је на црквеним дужностима. Стефан Бродарић је преминуо у Вацу

¹⁵² Szabolcs Varga, *Stjepan Brodarić kao biskup Pečuha (1532-1537)*, Podravina 9 Podravina: Časopis za multidisciplinarna istraživanja (2010) 34-38.

¹⁵³ О Бродарићевом дипломатском ангажовању у служби Јована Запоље: Teréz Oborni, *King John I of Szapolyai's Diplomat: István Brodarics*, Podravina 18 (2010) 23-33.

17. новембра 1539. године.¹⁵⁴

Најзначајније његово дело је *De Conflictu Hungarorum Cum Solymano Turcarum Imperatore Ad Mohach Historia Verissima*. Ово дело је апологетског карактера у коме аутор жели да одговори на критике да је угарска страна одговорна за мохачки пораз и продор Османлија који је потом уследио.

Бојазан због османске експанзије у Европи изражена је у делу шпанског хуманисте Хуана Луиса Вивеса (1493-1540) *De Europae dissidiis et bello Turcico* (*О сукобу у Европи и турском рату*).¹⁵⁵ У поменутом сатиричном спису који је писан на угледу на Лукијана, аутор се залаже за прекид сукоба међу хришћанским државама који су потресали Европу и за формирање јединственог фронта против Турске. Вивес кроз дијалоге својих ликова истиче значај Београда као града који представља не само границу Угарске, већ и целог хришћанства. Како је његово дело написано у децембру 1526. године, оно представља један од хронолошки најближих извора који помиње Мохачку битку, године и њене катастрофалне последице по Угарску.

О девастацији простора јужне Угарске који је уследио после Мохачке битке налазимо сведочанства у путописним списима чувеног хрватског хуманисте и црквеног прелата Антуна Вранчића (лат. Antonius Vrancius, Wrancius, Verantius, Werantius, итал. Antonio Veranzio, мађ. Verancsics Antal) (1504-1573).¹⁵⁶ Рођен је у Шибенику, где је провео прве године живота. Потicao је из познате племићке породице, а бригу о васпитању младог Антуна и његовог брата Миховила, преузео је њихов рођак по мајци, бан Петар Бериславић, а после његове смрти ујак Ивана Статилић. Вранчић одлази на студије прва у Падову, Бечу и Кракову. По окончању студија постао је 1530. године постао је секретар ердељског кнеза Јована Запоље, у чијој служби је провео скоро две деценије. Истовремено је и обављао дужност будимског препозита. На страну Хазбурговаца, прелази 1549. године, где се

¹⁵⁴ За Бродарићево биографију и књижевну делатност видети детаљније: Christian-Muslim Relations 7, 154-160. (Péter Kasza); Idem, *Remarks to the biography of Istvan Brodarics*, Podravina 9 (2010) 17-22.

¹⁵⁵ О личности и делу поменутог шпанског хуманисте: Carlos G. Noreña, *Juan Luis Vives*, The Hague 1970; *A Companion to Juan Luis Vives*, ed. Charles Fantazzi, Leiden-Boston 2008; Christian-Muslim Relations 6, 654-674. (Edward George). Детаљније о делу: Michael Zappala, *Vives's De Europae dissidiis et bello turcico, the Quattrocento Dialogue and 'open' Discourse*, Acta Conventus Neo-Latini Torontonensis, eds. Alexander Dalzell, Charles Fantazzi, Richard Schoeck, Binghamton 1991, 823-830.

¹⁵⁶ Биографски подаци о аутору: Senia Belamarić-Divjak, *Antun Vrančić/Antonius Verantius, 1504-1573.*, Latina et Graeca Vol. 2 No. 6 (2004) 101-102.

истакао као успешан дипломата. Вранчић је 1553. године постављен за печујског бискупа и саветника угарског краља Фердинанда I. Учествовао је у више дипломатских мисија у Пољској, Француској, Енглеској, Италији и Турској. Током четворогодишњег боравка у Турској, заједно са холандским дипломатом Бусбеком пронашао је важан антички епиграфски споменик, *Monumentum Ancyrantum*.¹⁵⁷ Због успеха ове мисије, Фердинанд је именован Вранчића за јегарског надбискупа. На ново дипломатско путовање Вранчић је упућен од стране Фердинандовог сина и наследника, Максимилијана II. Он је постао намесник у Угарској, а 1569. године бива постављен за острогонског надбискупа. Непосредно пред крај живота, Вранчић је награђен и кардиналским шеширом. Преминуо је у Прешову 15. јуна 1573. године.¹⁵⁸

Антун Вранчић је од стране Фердинанда Хабзбуршког упућен у дипломатску мисију у Турску 1553. године. Опис овог путовања дао је у незавршеном спису под називом *Путовање из Будима у Дринопоље (Iter Vuda Hadrianopolium)*. Њега је инкорпорирао у своје дело *Путовање по Далмацији (Viaggio in Dalmazia)* из 1774, италијански писац Алберто Фортис.

¹⁵⁷ О Вранчићевој улози у проналаску овог важног епиграфског споменика антике видети: Bratislav Lučin, *Antun Vrančić i Monumentum Ancyrantum*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 45-1 (2019) 219-251.

¹⁵⁸ Биобиблиографски подаци о Антуну Вранчићу: Darko Novaković, Vladimir Vratović, *S visina sve. Antun Vrančić*. Zagreb 1979; Marianna D. Birnbaum, *Croatian and Hungarian Latinity in the Sixteenth Century*, Zagreb 1993, 270-306; *Zbornik o Antunu Vrančiću*, ured. Vilijam Lakić, Šibenik 2005; *Christian-Muslim Relations* 7, 362-371. (Éva Gyulai).

Путовање у средњем веку и пренос знања

Пре него што се посветимо анализи историјских извора који говоре о простору јужне Угарске и података који они доносе позабавићемо се питањем преноса знања у средњем веку. Империјални наратив позне антике и раног средњег века био је првенствено везан за политичке, верске и културне центре Царства. Они су имали пресудну улогу прикупљања знања, као и обликовања империјалне идеологије и идентитета.¹⁵⁹ Због овакве приступа знању, фокус историјског наратива био је везан управо за поменуте центре. Све наведено је утицало на перцепцију *Другости*, која је била првенствено везана за рубне области империје. Перцепција историјских догађаја на периферији обликована је класичним и посткласичним знањем и информација које су проистекле из директних контаката. Поменута тенденција је наставила да буде присутна и када је у питању о средњевековни период.

Ако је један процес обликовао људску историју, то су била путовања. Било да се ради о индивидуалним покретима или миграцијама читавих народа, путовања су фундаментално обликовале ток средњовековне историје. Свет средњег века био је у сталном кретању. Сви су путовали: владари, племићи, витезови, свештеници, студенти, сељаци, јеретици итд. Разлози који су стајали иза одлука да се путује били су разнородни, од питања пуне егзистенције, трговине, ратних сукоба, ходочашћа, образовања до чисте жеље за истраживањем нових и непознатих земаља. Због свега наведеног, с правом средњовековног човека можемо означити синтагмом *Homo viator* - човек путник.¹⁶⁰ Формирање перцепције *Другог* на средњовековном Западу била је увелико условљена информацијама стеченим путовањима. Без обзира на њихов примарни карактер, путовања су утицала на формирање перцепције географске другости. Информације с којима су се путници враћали са путовања могле су изазвати или чак учврстити предубеђења и стереотипе о *Другоме*. У оба случаја оне су додатно утицале на формирање аутоперцепције. На обликовање идентитета хришћанског Запада значајно је утицала перцепција других

¹⁵⁹ О стварању империјалне културе и идентитета: Richard Hingley, *Globalizing Roman Culture-Unity, diversity and Empire*, London-New York 2005, 49-71; Herfried Munkler, *Empires: The Logic of World Domination from Ancient Rome to United States*, Cambridge 2007, 80-107; Averil Cameron, *Byzantine Matters*, Princeton 2014, 26-45; Greg Woolf, *Tales of the Barbarians: Ethnography and Empire in the Roman West*, Oxford 2011, 59-117.

¹⁶⁰ О феномену путовања у средњем веку, с посебним освртом на српске земље видети: Радивој Радић, Радослав Петковић, *Средњовековни путовања*, Београд 2011.

култура.¹⁶¹ Интерпретација *Другости* кретала се између античког етногеографског наслеђа и података до којих су дошли разнородни путописци.

Још од Хомеровог епа *Одисеја*, тема путовања била је веома важан елемент у грчко-римске културе. Алегорија Одисејевог путовања постала је важан елемент неоплатонске филозофије, који је имао утицај и на касније хришћанске мислиоце.¹⁶² На обликовање античке перцепције света у знатној мери је утицао *отац историје*, Херодот из Халикарнаса (око 484-око 425 пре н. е.). Знатан део његовог дела *Историја*, заснован је на писању из аутопсије. Описи других народа као што су Персијанци, Египћани и Скити, утицали су на аутоперцепцију старих Грка.¹⁶³ Античко виђење света доживело је своје даље уобличавање у делима Страбона (64/63 пре н. е.- после 21 н. е.), Плинија Старијег (23/24-79) и Клаудија Птолемеја (око 100-око 170). Поменути аутори су наставили да играју пресудну улогу у географској перцепцији средњег века.¹⁶⁴ Колико је био велик ауторитет античког наслеђа показује и то да је Птолемејев геоцентрични поглед на свет био важећа парадигма све до појаве дела *De revolutionibus orbium coelestium (О револуцији небеских сфера)* Николе Коперника 1543. године.¹⁶⁵

Средњи век није означио прекид са античким наслеђем, али је оно доживело своју реинтерпретацију кроз визуру хришћанске вере. Поглед на свет који је проистицао из тумачења Светог Писма постао је пресудан у погледу разумевања и рецепције знања. Сходно томе знања која су претходила библијском, сматрана су недовољно потпуним да би пружила целокупну интерпретацију Божије творевине. Средњовековна географија је

¹⁶¹ О географском елементу у перцепцији *Другог*: David Blanks, *The Sense of Distance and the Perception of the Other*, *Journal of Medieval Worlds* 1 (2019) 21-44.

¹⁶² Robert Lamberton, *The Neoplatonists and the Spiritualization of Homer*, *Homer's Ancient Readers*, eds. Robert Lamberton, John J. Keaney, Princeton 1992, 115-133; Hugo Rahner, *Greek Myths and Christian Mystery*, London 1963, 328-386.

¹⁶³ François Hartog, *The Mirror of Herodotus*, Berkeley-Los Angeles 1988, 260-309; Detlev Fehling, *Herodotus and His Sources*, Leeds 1989, 100-104; 115-117; 240-243; James Redfield, *Herodotus the Tourist*, *Classical Philology* 80 (1985) 97-118; John Gould, *Herodotus*, London 1989, 86-109; Detlev Fehling, *The Art of Herodotus and the Margins of the World*, *Travel fact and travel fiction: studies on fiction, literary tradition, scholarly discovery and observation in travel writing*, ed. Zweder von Martels, Leiden-New York-Köln 1994, 1-15.

¹⁶⁴ Marjorie Chibnall, *Pliny's Natural History in the Middle Ages*, *Empire and Aftermath: Silver Latin II*, ed. T.A. Dorey, London 1975, 57-78; Katherine Clarke, *In Search of the Author of Strabo's Geography*, *Journal of Roman Studies* 87 (1997) 92-110; Mary Beagon, *Roman Nature: The Thought of Pliny the Elder*, Oxford 1992; *Ptolemy in Perspective Use and Criticism of his Work from Antiquity to the Nineteenth Century*, ed. Alexander Jones, New York 2010.

¹⁶⁵ О Николи Копернику више: John Freely, *Celestial revolutionary: Copernicus, the man and his universe*, London-New York 2014.

тежила да наслеђе грчко-римске географије уклопи у хришћанске оквире.¹⁶⁶ Путовања су значајан елемент Светог писма, у коме реферише на географских локација које се налазе на Блиском истоку и ван њега.¹⁶⁷ На хришћанску перцепцију географије првобитно је утицао хришћански апологета Паулије Орозије (око 375/385- око 420) са делом *Historia Adversum Paganos Libri VII (Седам књига историје против пагана)*.¹⁶⁸ Још већи утицај је имала *Етимологија*, дело Исидора Севилског (560-636) које је у себи садржавало компилацију дотадашњих географских знања.¹⁶⁹

У средњем веку посебно значајан облик путовања представљају ходочашћа. За средњовековне хришћане идеја светости имала је своју историјску и географску димензију. Спасење човечанства одиграло се кроз васкрсење Христово у Јерусалиму. Тако је овај град постао фокална тачка у хришћанском светоназору. Јерусалим је био истовремено географска и метафизичка локација која се у перцепцији хришћана често спајала. У средњовековној картографији Јерусалим је представљан као центар света. Ово је посебно видљиво на Т-О мапама, најчешћој категорији тадашњих мапа.¹⁷⁰ До напретка у географији долазило је споро, због самог карактера средњовековне културне климе. Спознаја света, који је Божија творевина, био је циљ целокупног интелектуалног живота, укључујући ту и географију. Она није била дисциплина *per se*, већ је служила као допуна теолошким

¹⁶⁶ Natalia Lozovsky, *Geography and Ethnography in Medieval Europe: Classical Traditions and Contemporary Concerns*, Geography and Ethnography: Perceptions of the World in Pre-Modern Societies, eds. Kurt A. Raaflaub, Richard J. A. Talbert, Chichester-Malden, Massachusetts 2010, 311-329. О средњовековној географији видети детаљније: Charles R. Beazley, *The Dawn of Modern Geography: A History of Exploration and Geographical Science, I: From the Conversion of the Roman Empire to ad 900, with an Account of the Achievements and Writings of the Christian, Arab, and Chinese Travellers and Students*, London 1897; Natalia Lozovsky, "The Earth is Our Book": *Geographical Knowledge in the Latin West ca. 400-1000*, Ann Arbor 2001; Geoffrey J. Martin, *All Possible Worlds: A History of Geographical Ideas*, New York-Oxford 2005, 39-60; David Woodward, *Geography*, The Cambridge History of Science Vol. 2: Medieval Science, eds. David C. Lindberg, Michael H. Shank, Cambridge 2013, 548-568.

¹⁶⁷ Robert L. Cohn, *The Shape of Sacred Space: Four Biblical Studies*, Chico, California 1981.

¹⁶⁸ Paulus Orosius, *Seven Books of History Against the Pagans*, trans. Roy J. Defferari, Washington, D. C. 1964.

¹⁶⁹ *The Etymologies of Isidore of Seville*, trans. Stephen A. Barney, W. J. Lewis, J. A. Beach, Oliver Berghof, Cambridge 2006. О утицају Исидора Севилског на средњовековну географију: Pietro Gribaudi, *La geografia di S. Isidore di Siviglia contributo alla storia della geografia nel medioevo*, Memorie della reale accademia della scienze di Torino 56 (1906) 1-76; Amadon Mélon, *La etapa isidoriana en la geografi'a medieval*, Arbor 28 (1954) 454-467; John Williams, *Isidore, Orosius, and the Beatus Map*, *Imago Mundi* 49 (1997) 7-32; Andy Merrills, *Geography and memory in Isidore's Etymologies*, *Mapping Medieval Geographies: Geographical Encounters in the Latin West and Beyond, 300-1600*, ed. Keith Lilley, Cambridge 2013, 45-64.

¹⁷⁰ О симболичкој географији Т-О мапа: Jonathan T. Lanman, *The Religious Symbolism of the T in T-O Map*, *Cartographica* 18-4 (1981) 18-22; Christoph Mauntel, *The T-O Diagram and its Religious Connotations: A Circumstantial Case*, *Geography and Religious Knowledge in the Medieval World*, ed. Christoph Mauntel, Berlin-Boston 2021, 57-82.

знањима.¹⁷¹ Од XII века долази до значајног научног напретка изазваног емпиријским приступом изучавања света.¹⁷²

На формирање етногеографских представа од *Другима*, велики утицај су имала путовања, посебно ходочашћа, која су била веома популаран током средњег века. Од IV века пракса ходочашћа у Свету земљу постаје све израженија у међу хришћанима.¹⁷³ Наративни извори који описују ходочасничка путовања представљају важан извор информација за оновремене читаоце. Ходочаснички наратив је током времена доживео своју еволуцију. Првобитно опис путовања требао је да има и симболичан карактер, где је реално путовање требало да оличује духовно путовање ходочасника кроз живот. После XIV века фокус излагања се помера са духовне димензије путовања на описивање егзотичних страних земаља. Емпиријски елемент извештавања постаје све доминантнији. Ходочасничка путовања почињу све више да бивају перципирана као вид овоземаљске знатижеље, која је сматрана грехом.¹⁷⁴ Век касније хришћански хуманисти, попут Еразма Ротердамског, одбацили су праксу ходочашћа, сматрајући је из теолошког угла, губитком времена.¹⁷⁵

На еволуцију перцепције *Другог* у великој мери су утицали и крсташки ратови. Сукоб који је скоро три века трајао на ширем простору Медитерана довео је до ближих контаката Европљана са другим народима и њиховим културама. То је имало за последицу поновно откривање античког наслеђа на Западу, које је било сачувано од стране Арапа и

¹⁷¹ Natalia Lozovsky, *Carolingian geographical tradition: was it geography?*, *Early Medieval Europe* 5-1 (2007) 25-43.

¹⁷² О својеврсној прото-ренесанси XII века: Urban T. Holmes Jr., *The Idea of a Twelfth-Century Renaissance*, *Speculum* 26-4 (1951) 643-651; Marie-Dominique Chenu, *Nature, man and society in the twelfth century*, Chicago-London 1968; Charles Homer Haskins, *The Renaissance of the Twelfth Century*, Cambridge, Massachusetts-London, 1971; Richard Dales, *A Twelfth-Century Concept of Natural Order*, *Viator* 9 (1978) 179-192.

¹⁷³ Било је црквених ауторитета, попут Светог Августина и Светог Григорија Ниског, који су осуђивали праксу ходочашћа. S. Aurelius Augustinus, *Epistolarum classis II, Epistola LXXVIII*, PL XXXIII, 268-269; S. Gregorius Nyssenus, *Epistola II*, PG XLVI, 1009; John Wilkinson, *Jerusalem Pilgrims Before the Crusades*, 1977, 47-52; Giles Constable, *Opposition to Pilgrimage in the Middle Ages*, *Studia Gratiana* 19 (1976) 125-146. Критички став према ходочашћу остао је присутан и код појединих познијих аутора, као што је то Хонорија Аугустудински, који је сматрао да је боље помоћи сиромашне, него се новац утрошити на путовање. Као једини исправан тип ходочашћа, поменути аутор сматра оно које за циљ има покајање. Le Gof, *Srednjovekovna civilizacija zapadne Evrope*, 165.

¹⁷⁴ Christian K. Zacher, *Curiosity and pilgrimage: the literature of discovery in fourteenth-century England*, Baltimore-London 1976, 4.

¹⁷⁵ Jas Elsner, Joan-Pau Rubies, *Introduction, Voyages and Visions: Towards a Cultural History of Travel*, eds. Jas Elsner, Joan-Pau Rubies, London 1999, 39-41.

Византинаца.¹⁷⁶

Док су крсташки ратови омогућили ближе упознавање становника западне Европе са простором Леванта, Азија је и даље остала непознаницом. Магловита перцепција Азије била је обликована између информација које су потицале од античких аутора попут Плинија, средњовековних легенди о Александру Великом и библијских алегоричара. Овде су се мешале представе о Азији као земљи чудовишта, демона и простору земаљског Раја. Оваква ситуација ће се променити појавом монголске државе која је изашла на сцену као нови геополитички субјект, на које је хришћанске земље морале да рачунају. Незаустављиви продор монголских ратника на простор западне Европе 1241/42. године оставио је снажан утисак на савременике. Интересовање за овај непознати народ и моћну државу наставило се и другој половини XIII и почетком XIV века. Значајан број мисионара, трговаца и путника упутио се ка Исток како би дошли до нових информација о Монголима. Велики допринос у спознаји Азије дали су мисионари попут Ђованија Плано-Карпинија (1185-1252) и Виљема Рубрука (око 1215-око 1295).¹⁷⁷ Још чувеније је било путописно дело *Милион*, познатог венецијански путник Марко Поло (око 1254-1324).¹⁷⁸ Подаци које нам доносе путописци који су боравили у Азији показују нам колико су претходно формиране перцепције и предрасуде дуготрајне. Тако се код Пола поново налазе помени псоглавих становника Азије, топос који је присутан још код Плинија и других античких аутора. Што се тиче политичке перцепције Монгола, она је доживела значајну промену. Од апокалиптичке претње, до популације која је могла да буде предмет христијанизације. У сваком случају, Монголи су постали потенцијални и жељени савезник

¹⁷⁶ О културној размени за време крсташких ратова: *The Meeting of Two Worlds: Cultural Exchange between East and West during the period of the Crusades*, ed. Vladimir R. Goss, Christine Verzár Bornstein, Kalamazoo, Michigan 1986.

¹⁷⁷ О мисији Карпинија и Рубрука видети: *The Mission of Friar William of Rubruck: His Journey to the Court of the Great Khan Möngke 1253-1255*, trans. Peter Jackson, David Morgan, London 1990; Friar Giovanni DiPlano Carpini, *The Story of the Mongols Whom We Call the Tartars*, trans. Erik Hildinger, Boston 1996; Marin Oreb, *Ivan Karpini, Povijest Mongola koje nazivamo i Tatarima*, *Starine* 56 (1975) 37-107; Peter Jackson, *William of Rubruck in the Mongol Empire: Perception and Prejudices*, *Travel fact and travel fiction: studies on fiction, literary tradition, scholarly discovery and observation in travel writing*, ed. Zweder von Martels, Leiden-New York-Köln 1994, 54-71.

¹⁷⁸ О личности Марка Пола и његовим путовањима: Marco Polo, *The Description of the World I-II*, eds A. C. Moule, Paul Pelliot, London 1935-1938; Марко Поло, *Милион*, прев. Радмила Д. Мандић, Београд 2011; Peter Jackson, *Marco Polo and His 'Travels'*, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 61 (1998) 82-101; Martin Gosman, *Marco Polo's voyages: the conflict between confirmation and observation*, *Travel fact and travel fiction: studies on fiction, literary tradition, scholarly discovery and observation in travel writing*, ed. Zweder von Martels, Leiden-New York-Köln 1994, 72-84; John Larner, *Marco Polo and the Discovery of the World*, New Haven 1999.

хришћанске Европе против ислама.¹⁷⁹

Еволуција географских идеја у периоду средњовековне историје од XI до XVI века била је веома постепена. Информације које су са собом доносили путници постојале су део општег корпуса, али утицај античких географа и црквених отаца остао је неоспоран. Током XII века интензивно превођење географске литературе са арапског језика допринело је порасту европских знања на овом пољу. Интересовање путника за простор Азије током XIII и XIV века, допринео је порасту емпиријских информација о поменутом простору. Због саме природе новостечених знања она нису увек могла да буду предмет широке публике те су стари географски ауторитети настављали да играју велику улогу у перцепцији удаљених области. Сам пораст емпиријских информација утицао је на померање фантастичних описа у све удаљеније области.¹⁸⁰

Тек у позном средњем веку дошло је до радикалне промене према путовању у сврху сазнања. Иако су оваква путовања имала форму ходочашћа, њихове прави карактер постајао је све очигледнији савременицима. Поменут облик путовања био је посебно раширен међу енглеском популацијом.¹⁸¹ Почетком нововековног периода међу хуманистима путописни жанр постаје све присутнији. Он је понео назив *ars apodemica*, да би у потпуности био устројен у последњој четвртини XVI века. Путовања су имала двојак циљ, стицање нових информација и лично усавршавање аутора. Писање из аутопсије било је посебно цењено обележје међу хуманистима. Од ученог путописца се очекивало да поред актуелних информација располаже и оним која говоре о античкој прошлости простора о коме пише.¹⁸² Упркос значајно већем корпусу етнографских и географских знања локалног карактера, која су хуманистички аутори поседовали, они су такође писали под знатним утицајем античких ауторитета.

¹⁷⁹ О перцепцији Монгола и Азије од стране Европљана: Donald F. Lach, *Asia in the Making of Europe Vol. 1: The Century of Discovery*, Chicago 1965; J. R. S. Phillips, *The Medieval Expansion of Europe*, Oxford 1998, 53-131; Antti Ruotsala, *Europeans and Mongols in the Middle of the Thirteenth Century: Encountering the Other*, Helsinki 2002; Kim M. Phillips, *Before Orientalism: Asian Peoples and Cultures in European Travel Writing, 1245-1510*, Philadelphia 2014.

¹⁸⁰ Детаљна анализа европских географских знања у периоду XI до XV века: J. R. S. Phillips, *The Medieval Expansion of Europe*, Oxford 1998, 178-199.

¹⁸¹ Charles Muscatine, *Locus of Action in Medieval Narrative*, Romance Philology 17-1 (1963) 115-122; Christian K. Zacher, *Curiosity and pilgrimage: the literature of discovery in fourteenth-century England*, Baltimore-London 1976, 39-40.

¹⁸² О поменутом жанру видети више: Justin Stagl, *Ars apodemica and Socio-Cultural Research*, *Artes Apodemicae and Early Modern Travel Culture, 1550-1700*, eds. Karl A. E. Enenkel, Jan Jong, Leiden-Boston 2019, 17-26.

Када се осврнемо на путописне изворе, они попут средњовековних мапа, имају за циљ да свом читаоцу понуде интерпретацију удаљених географских области познатим терминима. Оба вида изражавања нуде формирају комплексну слику *Другог*, која је требала средњовековним читаоцима да послужи у формирању сопствене аутоперцепције.¹⁸³

На овом месту укратко ћемо се позабавити са концептом локалног знања, које је у антропологију унео Клифорд Герц. Њега можемо дефинисати као настојање да се открије значење људских интеракција у локалним срединама, на микро скали.¹⁸⁴ Герцов приступ изучавању локалних чињеница (локалног знања) је веома сличан концепцији симболичког микроинтеракционизма, кога је дефинисао канадски социолог Ервин Гофман (1922-1982). Ова теорија микронивоа је фокусирана на индивидуалне односе унутар друштвене структуре, према којој комуникација представља размену значења кроз језик и симболе, кроз коју људи разумевају своју окружење. Као што можемо видети локална знања су током средњовековног периода усвајана, веома градуално, због утицаја како теолошке перцепције света, тако и због ауторитета класичног знања.

У контактима западне Европе са простором Блиског истока и Азије, Угарска је играла индиректну, али запажену улогу. Због свог географског положаја она је постала важно транзитно подручје у кретању ходочасника и крсташа, али како је то монголска провала показала, важна територија за европску безбедност. Експанзија Османлија поново је ставила Краљевину Угарску у фокус политичких и интелектуалних кругова западне Европе.

¹⁸³ О значају средњовековних мапа и путовања у формирању перцепције *Другог* током средњег века видети детаљније: *Maps and Travel in the Middle Ages and the Early Modern Period: Knowledge, Imagination, and Visual Culture*, eds. Ingrid Baumgärtner Nirit Ben-Aryeh Debby, Katrin Kogman-Appel, Berlin 2019.

¹⁸⁴ Clifford Geertz, *Local Knowledge: Further Essays in Interpretive Anthropology*, New York 1983.

Путни правци

Када се говори о путовању током антике и средњег века присутна су четири начина путовања копном и морем, а то су пешачење, јахање, путовање запрегом и бродом. Сваки од поменутих начина доносио је са собом и предности, али и извесна ограничења. Зависно од типа терена, пешак је дневно могао да пређе између 25 и 60 km. Пешачење је било финансијски најмање захтевно, али физички исцрпљујућа форма путовања. Такође, пешак није могао са собом да понесе значајни пртљаг. Нешто већу аутономију имао је путник који се кретао на животињи за јахање, најчешће коњима, а коришћени су и магарци, муле и мазге. Брзина кретања зависила је од терена, али могућност преноса веће количине терета се повећавала. Коришћење запреге доносило је са собом још већу удобност, али као и са претходним начином путовања била је ограничена конфигурацијом терена. Најефикаснији начин путовања је оствариван коришћењем пловила. Путовање рекама и морима представљало је најбржи и најефикаснији начин преноса већег броја људи и терета. Процењује се да уз повољне метеоролошке услове брод може да пређе око три стотине километара дневно.¹⁸⁵ Путовања која су често трајала данима, а у појединим случајевима и годинама, била су праћена и разним опасностима. Из визуре средњовековног човека краћа путовања су била она на дистанцама до 100 km, док су се дугим путовањима сматрала она преко 500 km.¹⁸⁶ Поред тешко проходног терена, планинских врхова или тешко премостивих река, на путевима су често вребали бандити. На мору поред буре, бродолома, сталну опасност су представљали и гусари.¹⁸⁷

Велику тешкоћу за путовање током средњег века представљао је недостатак адекватних путних комуникација. Развијена мрежа римских путева скоро је у потпуности нестала. Провале варварских народа, партикуларизам средњовековног друштва, чести унутрашњи сукоби, недостатак одговарајућих техничких знања утицали су на то да комуникације наслеђене из антике остану у крајње рудиментарном стању. Међу ретким

¹⁸⁵ Le Gof, *Srednjovekovna civilizacija zapadne Evrope*, 167; Небојша Порчић, *Путовање-живот у покрету*, Приватни живот у српским земљама средњег века, уред. Сима Марјановић Душанић, Даница Поповић, Београд 2004, 195-202.

¹⁸⁶ Michael McCormick, *Byzantium on the move: imagining a communications history*, Travel in the Byzantine world: papers from the thirty-fourth Spring Symposium of Byzantine Studies, Birmingham, April 2000, Aldershot 2002, 5; Idem, *Origins of the European Economy: Communications and Commerce A.D. 300-900*, Cambridge 2003,

¹⁸⁷ О феномену бандитства на територији Балкана током средњег века видети детаљније: Panos Sophoulis, *Banditry in the Medieval Balkans, 800-1500*, London 2020. Више о средњовековном пиратству: Emily Sohmer Tai, *The Legal Status of Piracy in Medieval Europe*, History Compass 10-11 (2012) 838-851.

путним правцима који су континуирано наставили да се користе током средњег века, била је путна мрежа која се налазила на простору Балканског полуострва. Две најважније путне комуникације били су *Via Egnatia* (грч. Ἐγνατία ὁδός) и *Via militaris*. Правац прве поменуте комуникације водио је са запада на исток, са две почетне тачке Аполонија (Apollonia) и Драча (Durrachium). Саобраћајница је даље ишла преко Охрида (Lychidnos), Едесе (Edessa), Пеле (Pella), Солуна (Θεσσαλονίκη/Thessalonica), завршавајући се у Цариграду.¹⁸⁸

Комуникација која је водила са севера Балкана на југ у историјској науци је позната под више назива: *Via diagonalis*, *Via militaris*, *Via Traiana* или *Цариградски друм*. Први назив је настао у раном новом веку, док је други назив у историографију увео познати историчар, Константин Јиречек, на основу погрешне интерпретације једног римског натписа на коме се помињу не војни пут, већ војни путеви. Римске путне комуникације су имале првенствено војну функцију, те је сваки пут био и војни пут. Оне су требале да обезбеде кретање војних трупа, али и припадника царске администрације. Поред њих путеве су користили трговци и остало становништво. Византинци су ову комуникацију називали *βασιλική ὁδός* (*царски пут*), док су га Турци звали *Stambul yol*.¹⁸⁹ Овај пут је представљао наставак великог војног пута који је ишао од Северног мора, долином Рајне, пролазећи кроз Милано (Mediolanum), Верону (Verona), Аквилеју (Aquileia) и Птуј (Poetovio). Пут се настављао долином Драве и Саве до Сремске Митровице (Sirmium), Београда (Singidunum), долином реке Дунав до Костолац (Viminacium), Видин (Bononia) и Ратиарија (Ratiaria, данашња Арчар).¹⁹⁰ Даље на југ долином Мораве (Margos) до Ниша (Naissos) и даље преко Софије (Serdica). Даљи ова саобраћајница је водила кроз уски пролаз познат као Трајанова капија или *claustra sancti*

¹⁸⁸ За *Via Egnatia* више видети: ODB I, 679 (Cyril Mango); Firmin O'Sullivan, *The Egnatian Way*, Newton Abbot 1972; N. L. G. Hammond, *The western part of the Via Egnatia*, *Journal for Roman Studies* 64 (1974) 185-194; Frank W. Walbank, *The original extent of the Via Egnatia*, *Liverpool Classical Monthly* 2 (1977) 73-74; Nikolaos Oikomonides, *The medieval Via Egnatia, The Via Egnatia under Ottoman Rule (1380-1699)*, ed. Elizabeth Zachariadou, Rethymnon 1996, 9-18; Yannis Lolos, *Via Egnatia after Egnatius: Imperial Policy and Inter-regional Contacts*, *Mediterranean Historical Review* 22 (2007) 273-293; Andreas Kuezler, *The Byzantine road system in Eastern Thrace: some remarks*, *Byzantine Thrace, evidence and remains: Komotini, 18-22 April 2007: proceedings*, eds. Charalambos Bakirtzis, Nikos Zekos, Xenophon Moniaros, Amsterdam 2011, BF 30 (2011) 179-202; Јоханес Кодер, *Византијски свет: Увод у историјску географију источног Медитерана током византијске епохе*, Београд 2011, 77-78.

¹⁸⁹ Детаљна студија о Цариградском друму за време турске владавине: Олга Зиројевић, *Цариградски друм од Београда до Софије 1459-1683*, Београд 1970. За мапу на којој је приказан *Via militaris/Via Traiana* над деоници од Београда до Цариграда видети: Михаило Ст. Поповић, *Од Будима до Константинопоља- Via Traiana у светлу путописне литературе у периоду од 14. до 16. века*, Нови Сад 2017, карта 1, 8). (Прилог бр. 3).

¹⁹⁰ За приказ Појтингерове табле са делом путева у провинцији Доњој Панонији видети: Маја Ђорђевић, *Arheološka nalazišta rimskog perioda u Vojvodini*, Beograd 2007, 110-111). (Прилог бр. 1).

Basilii до обода планине Балкан и Родопа, долином реке Марице (Hebros). Пратећи ток ове реке путник стиже до Филиопоља (Φιλίππουπόλη, Пловдив) и Клокотнице (Κλοκοτινίτζα). Следећи значајан град на овој маршрути је био Адријанопољ (Ἀδριανούπολις/Hardianopolis, тур. Једрене), после кога су следили Нике (Νίκη), Булгарофигон (Βουλγαρόφυγον, Бабаески), Аркадиопољ (Arcadiopolis/Αρκαδιούπολις/Αρκαδιούπολη, данашњи Лулебургас). Пут је даље водио до Цурулона (Чорлу) и Хераклеје Тракијске (Ἡράκλεια). Поменути пут се завршавао у царској престоници, Константинопољу. Ова важна комуникација приказана је на Појтингеровој карти.¹⁹¹ Њен значај се огледао у повезивању западних и источних области Царства, који је у III веку увелико порастао са померањем политичког тежишта из Рима на север Италије.¹⁹² Северни крак овог пута водио је од Будима до Београда. Током средњовековног периода деоница пута је ишла из Будима и преко Дунафелдвара, Пакса, Толне, Мохача, Осијека, Вуковара, а завршавала се у Београду. На овој деоници Цариградски друм је пратио ток реке Дунав, те се саобраћај одвијао у копненом и речном виду.¹⁹³ О значају Цариградског друма сведоче и његове саобраћајне карактеристике. На деоници пута пронађеној код Цариброда ширина коловоза износи 7,50 m, што имплицира да се њоме одвијао саобраћај великог обима.¹⁹⁴

Током средњег века, где год је било могуће, настављено је са употребом римских путних комуникација. Њихово одржавање и изградња нових путева је било отежано услед феудалног партикуларизма који је био карактеристика средњовековног друштва.

¹⁹¹ Деоница од Београда до Цариграда на поменутој карти: *Itineraria Romana. Römische Reisewege an der Hand der Tabula Peutingeriana dargestellt. Mit 317 Kartenskizzen und Textbildern*, ed. Conrad Miller, Stuttgart 1916, 495-516.

¹⁹² О овој путној комуникацији детаљније видети: Константин Јиречек, *Војна цеста од Београда до Цариграда и балкански кланци*, Зборник Константина Јиречека I, уред. Михаило Динић, Београд 1959, 71-190; Paul Lemerle, *Invasions et migrations dans les Balkans depuis la fin de l'époque Romaine jusqu'au VIIIe siècle*, *Revue Historique* 211-2 (1954) 274; Гавро Шкриванић, *Путеви у средњовековној Србији*, Београд 1974, 82-102. Anna Avramea, *Land and Sea Communications, Fourth-Fifteenth Centuries, The Economic History of Byzantium: From the Seventh Through the Fifteenth Century*, ed. Angeliki E. Laiou, Washington D. C. 2002, 65-67; Јоханес Кодер, *Византијски свет: Увод у историјску географију источног Медитерана током византијске епохе*, Београд 2011, 77; Лиљана Симеонова, *Диагонален път: рядко използваният път на балканското Средновековие*, *Mediaevalia* 5 (2012) 1-9; Matthew Larnach, *The Via Militaris in Transition: From Late Rome to the Crusades, The Balkan Route-Historical Transformations from Via Militaris to autoput*, eds. Florian Riedler, Nenad Stefanov, Berlin 2021, 21-52.

¹⁹³ Приказ римске трасе пута на Појтингеровој табли: *Itineraria Romana. Römische Reisewege an der Hand der Tabula Peutingeriana dargestellt. Mit 317 Kartenskizzen und Textbildern*, ed. Conrad Miller, Stuttgart 1916, 429-437; Поповић, *Од Будима до Константинопоља*, 44; 116.

¹⁹⁴ О деоници Цариградског друма код Цариброда: Мирослав Лазивић, *Via militaris: Римски друм код Цариброда*, *Гласник Друштва конзерватора Србије* 35 (2011) 69-73.

Средњовековни путеви су по квалитету увелико заостајали у односу на римске. Појава коњског улара у Западној Европи омогућила је превоз знатно већих количина терета, што је додатно утицало на оштећење римских путева који су коришћени.¹⁹⁵ Постоји један посредни разлог који је могао довести до занемаривања путене инфраструктуре у Византијском царству и то је чињеница да су војни команданти преферирали путеве лошијег квалитета, пошто су они омогућавали елемент изненађења.¹⁹⁶ Једна од ретких архитектонских аспеката где су средњовековни мајстори, превазишли своје римске претходнике је мостоградња.¹⁹⁷

Долазак Словена и Авара на простор Балкана онемогућио је коришћење поменуте комуникације. Ово можемо видети из навода Теофилакта Симокате који каже да су 586. године Акис (Ἄκως/Aquis, данашњи Неготин), Бононија (Βονώνεια), Рацијарија (Ῥατιρία) и Доростол (Δορόστολον/Durostorum, Силистрија), Залдап (τὰ Ζαλδαπά, Ζάρδαπα), Панасу (τὰ Παννασά), Маркијанопољ (Μαρκιανοπόλις, село Девна) и Тропајон (Τρόπαιον/Троаеум, данаш. Адамклиси) заузели Авари.¹⁹⁸ Тиме је значајни део трасе овог пута био под варварском влашћу.

Путне комуникације на Балканском полуострву су биле ван употребе од средине VIII до средине IX века. Током овог периода Балкан је у односима између Истока и Запада представљао баријеру.¹⁹⁹ За успостављање поновног протока људи дуж ове комуникације допринели су дипломатске мисије између бугарског хана Омуртага и западног цара Лудвига Побожног (814-831), који су се сукобљавали у пограничним областима две државе.²⁰⁰ Комуникација између источне и западне Европе у наредном периоду одвијала се скоро искључиво током Дунава, што можемо видети из житија Светог Власије Аморејског.

¹⁹⁵ Претпоставља се да је коњски улар настао у Кини крајем V века, да би почетком X века био пренет у Европу. У општу употребу је ушао до XII века. Joseph Needham, Wang Ling, *Science and Civilisation in China, Volume 4, Physics And Physical Technology, Part II: Mechanical Engineering*, Cambridge 1965, 315-318; 322-323.

¹⁹⁶ Edward Luttwak, *The Grand Strategy of the Byzantine Empire*, Cambridge, Massachusetts 2009, 421.

¹⁹⁷ Lionel Casson, *Travel in the Ancient World*, Baltimore-London 1974, 174; 181.

¹⁹⁸ *ВИИИЈ I*, 109. (Теофилакт Симоката). О поменутој комуникацији код овог византијског аутора и њеног повезивања с личношћу цара Трајана: Mihailo Popović, *Zur Lokalisierung des "Trajansweges" des Theophylaktos Simokattes*, *JÖB* 53 (2003) 83-96; Idem, *Од Будима до Константинопоља*, 44-45.

¹⁹⁹ О овом питању видети: Dimitri Obolensky, *The Balkans in the Ninth Century: Barrier of Bridge?* *BF* 13 (1988) 47-66.

²⁰⁰ Liliana Simeonova, *The Short Fuse. Examples of Diplomatic Abuse in Byzantine and Bulgarian History*, *BF* 23 (1996) 58.

Поменути светитељ је кренуо из Цариграда у Рим преко Бугарске, где је био заробљен и продат у робље. Касније он бива ослобођен од стране свог господара, који се понадао да ће Власије остати са њим и подучити га хришћанству. Међутим, светитељ се укрцао на брод и упутио узводно низ реку, али тада је ухваћен од стране пирата који су сматрали да је он трговац. Када су схватили да са собом нема драгоцености оставили су га на пустом месту. Уз Божију помоћ успео је да се врати у Бугарску. Овај податак је веома индикативан и указује да је уз сврху путовања Дунав у периоду после 870. године коришћен и за трговину. Напоследку, Свети Власије је у пратњи једног епископа, успео да стигне у Рим као ходочасник.²⁰¹

Прецизне податке о Београду као значајној тачки ове саобраћајнице половином X века доноси нам Константин VII Порфирогенит. Цар-писац каже да путник, који није у журби, раздаљину између Београда и Солуна, може да превали за осам дана.²⁰² О овом граду Порфирогенит пише детаљније у четрдесетом поглављу *Списа о народима*, у коме је описао досељавање Мађара. Београд је лоциран три дана од *турске*, тј. угарске територије која почиње код Трајановог моста. У њему се налази *пирг светог и великог цара Константина*.²⁰³ Два дана узводно налази се Сирмијум, а иза кога се простире територија Велике Моравске.²⁰⁴

Западни путници су изградњу поменутог пута везивали за једног од најчувенијих владара средњег века, Карла Великог (768-814). Први универзални владар Запада после пада Римског царства, био је личност која је оставила дубок траг у средњовековној култури. За време његове владавине франачка држава је досегла свој врхунац. Карло Велики је водио експанзивистичку спољну политику. Његови бројни подухвати су се огледали у припајању Баварске, покорвању Саксоније, експанзији на територије насељене словенским живљем, у рушењу државе Лангобарда у Италији и Аварског каганата у Панонији. Поставши и политички заштитник папства Карло је створио прилике да своју владавину уздигне на

²⁰¹ *Vita S. Blasii Amoriensis*, AASS Novembris IV, edd. Hippolyto Delehaye, Paulo Peeters, Bruxelles 1925, 660-661; ГИБИ V, 15-16; Анализа житија Светог Власија: Henri Grégoire, *La vie de St. Blaise d'Amorium*, Byzantion 5 (1929-1930) 391-414; Васил Гюзелев, *Житието на Власий Аморийски като извор за българската история*, Годишник на Софийския университет. Философско-исторически факултет 61-3 (1968) 3-31.

²⁰² *DAI I*, 42.15-18; *DAI II*, 154.

²⁰³ Претпоставља се да је на месту овог утврђења касније је изграђена кула Небојша. Више видети: Јованка Калић, *Кула Небојша у Београду*, ЗФФ 15-1 (1985) 115-123.

²⁰⁴ *DAI I*, 40.27-33; *DAI II*, 151; За помене Београда код Порфирогенита видети: Јованка Калић, *Вести Константина VII Порфирогенита о Београду*, ИГ 1-2 (1993) 7-13.

виши ниво. Његово крунисање за цара 800. године довело је до кардиналних промене на политичком и идеолошком плану у Европи. Ромејско царство, које је до тог тренутка словило као једино легитимно царство у целокупној хришћанској васељени, добило је идеолошког конкурента. После сукоба који су између два царства беснели читаву деценију Византија, којом је тада владао слаби Михаило Рангабе (811-813), одлучила је да супарнику призна царску круну. Карло је признат за цара, али не Римљана, чиме је Византија хтела да нагласи разлику између франачког владара и византијског цара и тиме макар мало сачува свој идеолошки престиж.²⁰⁵

Не треба се чудити што је владар оваквог формата постао легендаран још за свог живота. Око његовог имена почеле су да се расподелају разне приче, које су са протоком времена добијале све више имагинарни карактер. Карло Велики је имао развијену спољну политику у којој су значајно место имали односи са исламским светом. Иницијални односи обележени су сукобима у Шпанији. Савез арапских главара са североистока позвао је франачког владара да им се придружи у борби против омејадског принца Абдулрахмана, који је постао емир Шпаније. У походу из 778. године Карло је продро све до Сарагосе, али је убрзо морао да се повуче на сопствену територију. Током тог повлачења значајан број франачких војника је страдао у Ронселвалском кланцу, у нападу Баска. Међу погинулим био је и познати војсковођа Роланд. Тај несрећни догађај је постао инспирација за чувени средњовековни еп *Chanson de Roland* (Песма о Ролану).²⁰⁶ Шпански поход је послужио као један од основа за формирање крсташке легенде о поменутом владару.²⁰⁷

С друге стране, франачки владар је одржавао добре односе са абасидским калифом Харуном ал-Рашидом (786-809). До успостављања дипломатских веза дошло је 797. године. Ови односи су били блиски и пријатељски, али иза њих су стајали и заједнички политички интереси. Њихово савезништво је било условљено проблемима у спољној политици. Абасидски калиф је био веома пожељан као савезник у сукобу са Византијом, док је западни

²⁰⁵ Острогорски, *Историја Византије*, 190-191; 201-203.

²⁰⁶ Einhardi, *Vita Karoli Magni* MGH SS rer. Germ. XXV, 12-13; Einhard, *Život Karla Velikog*, prevela Zvezdana Sikirić, Zagreb 1992, 66. (латински изворник); 67. (превод на хрватски језик); Filip Hiti, *Istorija Arapa*, Sarajevo 1988, 459. О Карлу Великом у шпанској култури детаљније видети: Barton Sholod, *Charlemagne in Spain: The Cultural Legacy of Roncesvalles*, Geneve 1966.

²⁰⁷ Jace Stuckey, *Charlemagne as Crusader? Memory, Propaganda, and the Many Uses of Charlemagne's Legendary Expedition to Spain*, Matthew Gabriele, Jace Stuckey, *The Legend of Charlemagne in the Middle Ages-Power, Faith, and Crusade*, New York 2008, 137-152.

монарх могао бити искоришћен против омејадског емирата у Шпанији. Два владара су измењивали посланства и вредне поклоне. Ови односи су имали и свој утицај на ситуацију у Светој земљи. У западним изворима Карло Велики је представљан као заштитник хришћана у Светој земљи, коме је Харун ал-Рашид дозволио покровитељство над црквом Светог Гроба.²⁰⁸ Наведени догађаји су имали утицај на стварање предања о овом владару. Познији текстови продубљују наратив повезаности западног цара са Светом земљом.²⁰⁹

До поновног повезивања Карла Великог са Светом земљом дошло је за време Првог крсташког рата.²¹⁰ Он се помиње у контексту кретања крсташа кроз Угарску. Анонимно дело из периода Првог крсташког рата, *Gesta Francorum et aliorum Hierosolimitanorum* (*Дела Франака и других Јерусалимаца*) наводи се да су се крсташке вође и њихови следбеници кретали путем који изградио чувени владар.²¹¹ Помене овог пута налазимо и код другог хроничара овог крсташког похода, Роберта Монаха, који се помиње да се овим путем кретао

²⁰⁸ Einhardi, *Vita Karoli Magni* MGH SS rer. Germ. XXV, 19-20; Einhard, *Život Karla Velikog*, prevela Zvezdana Sikirić, Zagreb 1992, 76. (латински изворник); 77. (превод на хрватски језик); Filip Hiti, *Istorija Arapa*, Sarajevo 1988, 277. О наводном франачком протекторату над Светом земљом: Einar Joranson, *The Alleged Frankish Protectorate in Palestine*, AHR 32-2 (1927) 241-261; Steven Runciman, *Charlemagne and Palestine*, EHR 50 (1935) 606-619.

²⁰⁹ Прво дело које наводи да је Карло Велики лично посетио Свету земљу је хроника монаха Бенедета из манастира Светог Андреја из Сорате. Према њему Карло је посетио Јерусалим и Константинопољ. Током свог боравка Карло је наводно успео да добије право над заштитом хришћанских ходочасника. Са ходочашћа Карло је донео бројен реликвије. *Benedicti Sancti Andreae monachi, Chronicon*, MGH SS III, 710-711. Значајно другачији опис даје спис *Descriptio qualiter Karolus Magnus*, према коме се Карло војно сукобио око контроле над Светом земљом. *Descriptio qualiter Karolus Magnus*, *Die Legende Karls des Grossen im 11. und 12. Jahrhundert*, ed. Gerhard Rauschen, Leipzig 1890, 95-125.

²¹⁰ У анонимној старофранцуској поеми познатој као *Le Pèlerinage de Charlemagne* или *Voyage de Charlemagne à Jérusalem et à Constantinople*, која је настала у XII веку, помиње се ходочашће Карла Великог у Јерусалим. Наводно путовање западног цара на Исток водило је и преко Угарске. *Ore vait li emperere od ses grantz cumpainies./Devant el premer chef furent oitante milz./II issirent de France e Burgoine guerpirent./Loheregne traversent, Baivere e Hungerie./ Les Turcs e les Persaunz e cele gent haie./La grant ewe del flum passèrent a Lalice./Chevauchet li emperere très par mi croiz partie./Les bois e les forez e sunt entrez en Grece./Les puis e les muntaines virent en Romanie, /E brochent a la terre u Deus receut martirie;/Veient Jerusalem, une citez antive. (Tako ide Imperator sa svojom velikom družinom./samo u prvim redovima bilo ih je osamdeset hlljada./Iziđoše iz Franačke i Burgonju ostavtaviše./Lorenu predjoše, Bavarsku i Ugarsku./pa zemlju Turaka, Persijanaca i onog morskog plemena,/a kod Lalice se prebacise preko velike reke./Jezdi imperitor kroz hrišćansku zemlju(?)/kroz gore i šume dok u Grčku ne dođe./Visovei planine vide se u Romanji/i pohitase k zemlji u kojoj je Hristos podneo stradanja/dok ugledaše Jerusalem, taj drevni grad.) Putovanje Karla Velikog u Jerusalem i Carigrad, prev. Vlado Drašković, Beograd 1965, VII. 98-108. (str. 130). Концепцијска анализа поменутог дела: John D. Niles, *On the Logic of "Le Pèlerinage De Charlemagne"*, *Neuphilologische Mitteilungen*, 81-2 (1980), 208-216. О перцепцији Карла Великог у предању крајем XI века: Norman Cohn, *The Pursuit of the Millennium*, New York 1970, 72-73.*

²¹¹ *Fecerunt denique Galli tres partes. Una pars Francorum in Hungariae intravit regionem, scilicet Petrus Hermita, et dux Godefridus, et Balduinus frater eius, et Balduinus comes Monte. Isti potentissimi milites et alii plures quos ignoro venerunt per viam quam iam dudum Karolus Magnus mirificus rex Franciae aptari fecit usque Constantinoploim. Gesta Francorum et aliorum Hierosolimitanorum*, ed. Rosalind Hill, Oxford 1962, I,II, 2.

лоренски војвода и будући владар Јерусалима, Готфрид Бујонски.²¹² Он истиче да је управо зато што је користио пут кроз Угарску Готфрид најбрже стигао у Цариград, два дана пре Божића.²¹³ Посебно је индикативно повезивање Готфирда Бујонског са овим путем, јер је он наводно и са очеве и са мајчине стране био потомак Карла Великог.²¹⁴ Према традицији цар је изградио пут који се простирао до Цариграда за време свог ходочашћа у Свету земљу.²¹⁵ Ово је било само предање, али многи ходочасници, а касније и крсташи су у њега веровали. Овде се заправо ради о важној путној комуникацији која је позната као *Via militaris*. У сличном контексту личност овог владара је повезана са важним центром ходочашћа у Шпанији, Сантјаго де Компостела.²¹⁶

Наратив према коме је Карло Велики био архетип крсташког ратника наставио је да постоји и у време ренесансе. Аутори попут Франческа Петрарке, Доната Ачијуола и Уголина Верина описивали су Карла на овај начин. На ову интерпретацију допринела је појава Османлија у политичком животу Европе.²¹⁷ Од XVI века у путописима за ову комуникацију се користи назив *Via Traiana*, тј. Трајанов пут, повезујући његову изградњу са личношћу овог римског цара.²¹⁸ Остаци ове путне комуникације су били присутни дубоко

²¹² *Hic cum fratribus suis Eustachio et Balduino et magna manu militum peditumque per Hungariam iter arripuit, per viam scilicet quam Karolus Magnus incomparabilis rex Francorum olim suo exercitui fieri usque Constantinopolim precepit. The Historia Iherosolimitana of Robert the Monk*, ed. Damien Kempf, Marcus G. Bull, Woodbridge 2013, 9. Превод на енглески језик: *Robert the Monk's History of the First Crusade: Historia Iherosolimitana*, trans. Carol Sweetenham, Aldershot 2006, 84.

²¹³ *Dux Godefridus, prior omnium Francorum principum, Constantinopolim venit, quia per Hungariam recto gressu itineravit. Venit itaque duobus diebus ante Natale Domini...* *The Historia Iherosolimitana of Robert the Monk*, ed. Damien Kempf, Marcus G. Bull, Woodbridge 2013, 16; *Robert the Monk's History of the First Crusade: Historia Iherosolimitana*, trans. Carol Sweetenham, Aldershot 2006, 94.

²¹⁴ John C. Andressohn, *The Ancestry and Life of Godfrey of Bouillon*, Bloomington 1947, 9-11. Повезивање сопственог порекла са Карлом Великим била је присутна тенденција и међу владарима Светог римског царства. Тако је Адеболд од Утрехта тврдио да је цар Хајнрих II са очеве и мајчине стране био потомак Карла Великог, док је Випо тврдио да је царица Гизела, жена Конрада II водила порекло од овог владара. Adelbold of Utrecht, *The Life of Emperor Henry II*, ed. Hand van Rij, Amsterdam 1983, 48; Wipo, *Gesta Chuonradi II. Imperatoris*, MGH SS LXI, 24-25; Wipo, *The Deeds of Conrad II*, in: Theodor Mommsen, Karl F. Morison, *Imperial lives and letters of the eleventh century*, London-New York 1962, 69.

²¹⁵ Petrus Tudebodus seu Tudebovis, *Historia de Hierosolymitano itinere*, RHC, Occ. III, Paris 1866, 11. Да је оваква традиција била жива дубоко у средњи век говори нам и помен путовања Карла Великог у делу шпанског путника Пере Тарфура који је путовао на Исток у периоду 1435-1439. године. Pero Tafur, *Travels and Adventures 1435-1439*, trans. Malcolm Letts, London 1926, 147; Alexander A. Vasiliev, *Pero Tafur, a Spanish traveller of the fifteenth century and his visit to Constantinople, Trebizond and Italy*, Byzantion 7-1 (1932) 114-115.

²¹⁶ *A Pilgrims Guide: A Critical Edition II*, ed. Paula Gerson, London 1998, 26.

²¹⁷ Више о ренесансној интерпретацији крсташког наратива везаног за Карла Великог видети: Nancy Bisaha, *Creating East and West: Renaissance Humanists and the Ottoman Turks*, Philadelphia 2004, 13-42.

²¹⁸ Антун Вранчић, у опису свог путовања у Цариград из 1567. године, на месту где помиње град Пирот наводи назив ове саобраћајнице. Vrančić, *Putovanje iz Budima u Drinopolje*, 129. Истим именом га назива 1583. године и путописац Левинус Рјјма. Sera De Vriendt, *Reyse van Bruussele vut Brabant te Constantinopels in Thracyen en*

у средњи век. Један од помена налазимо у повељи кнеза Лазара издатој манастиру Раваници из 1381. године. У поменутој повељи се помиње граница између два села Дубнице и Живице која пролази у близини тзв. *великог пута*.²¹⁹

Via militaris је представљала значајну путну комуникацију, али њен значај током раног средњег века не треба пренаглашавати. Она је током знатног периода била под контролом варварских народа, чиме је кретање по њој било онемогућено. Царске власти су у потпуности овладали овим путним правцем тек после освајања Бугарског царства 1018. године. Интерес за ову саобраћајницу се повећао почетком XI века с порастом броја ходочасника који су путовали ка Светој земљи.

Јерусалим је представља свето место за све три абрахамистичке религије. Од најранијих времена хришћани су тежили да походе Свету земљу. Сваки хришћанин који је био у могућности желео да посети земљу у којој је проповедао и пострадао Господ.²²⁰ Верска политика цара Константина I допринела је повећању броја хришћана који су ходочастили у Свету земљу. Након што је дозволио слободу вероисповести хришћанима, Миланским едиктом 313. године, цар је почео да води интензивну прохришћанску политику, која је веома видљива у интензивну кампању подизања цркава у Светој земљи. Подршку новом верском курсу пружила је и његова мајка, Света царица Јелена. Она је према хришћанској предаји пронашла Часни крст током свог ходочашћа у Светој земљи.²²¹

Reyse van Weenen in Hoosteryc te Constantinopels in Thracyen: twee reisjournaals uit de jaren 1570-1585, Gent 1971, 192. (Левинус Ријма). Последњи помен ове комуникације под овим називом налазимо код Рајнхолда Лубенауа који је њоме путовао 1587. године. *Unterwegens bei einem Bechlein fehet sich widerumb der gepflasterte Wegk an, welcher auch in gantz Bulgaria via Traiana a Traiano imperatore authore also genandt wirdt und solcher Wegk auch mitt grosen Unkosten von dem turckischen Keiser und den Bassis bis auf Constantinopel erhalten und gebessert wirdt, wier aber denselben oft verlohren aus Ursachen, das sich der Wegk an etlichen Enden wegen der Wassergusse und anderer Gelegenheit halben verendert... Beschreibung der Reisen des Reinhold Lubenau I*, hrsg. Wilhelm Sahm, Frankfurt am Main 1995, 100; Поповић, *Од Будима до Константинопоља*, 43-44.

²¹⁹ Село Дубница, и длега каденъ Котроладановъ и поутъ дѣланы и крѣсть до великаго пѣта;... И еше приложихъ приложихъ господство дн у Гранитеку село Живница Горна, и длега, гдѣ истете влато нзъ Мораве и упада у Мораву, и сѣтъ Мораве посреде поля до велике тополе и по тодѣ до великаго пѣта сѣтъ Соуке Калолдрца;... Franz Miklosich, *Monumenta serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii*, прир. Раде Михаљчић, Београд 2006, 198; 199; Гавро Шкриванић, *Путеви у средњовековној Србији*, Београд 1974, 85; Поповић, *Од Будима до Константинопоља*, 101-102.

²²⁰ О питању ходочашћа у позној антици и средњем веку видети: Johnathan Sumption, *Pilgrimage: A Image of Medieval Religion*, Ottawa, New York 1975; Edward David Hunt, *Holy Land Pilgrimage in the Late Roman Empire, AD 312-406*, Oxford 1982; Pierre Maraval, *The Earliest Phase of Christian Pilgrimage in the Near East (before the 7th Century)*, DOP 56 (2002) 63-74; Žak Le Gof, *Da li je Evropa nastala u srednjem veku?*, Beograd 2010, 86-89.

²²¹ Jan Willem Drijvers, *Helena Augusta-the mother of Constantine the Great and the legend of her finding of the true*

Једно од првих писаних сведочанстава ходочасничке активности према Светој земљи, која је водила преко територије Балкана *Itinerarium Burdigalense* који је познат и под називом (*Itinerarium Hierosolymitanum*). Своје путовање на Исток, овај анонимни путник је започео у Бордоу 333. године. Преко територије Галије, северне Италије, пут је водио кроз Паноније. Ходочасник је прошао кроз Сирмијум (*civitas Sirmium*), Басијану (*civitas Bassianis*), стигавши затим до Сингидунума (*civitas Singiduno*). Даљи пут је водио преко *civitas Aureo Monte* (данашњег Смедерева), *civitas Margo* (данашње Ћуприје), Виминацијума (*civitas Viminatio*) и Наисуса (*civitas Naisso*), Сердике (*civitas Serdica*), Филипоља (*civitas Filoropuli*), Хераклеје (*civitas Heraclea*) до Константинопоља (*civitas Constantinopoli*), где је прешао у Малу Азију.²²² Након посете Светој земљи наш анонимни путник се преко Хераклеје на Понту, морским путем вратио у Италију, а из ње у родни Бордо.

Број ходочасника од VI века је значајно порастао. Арапско освајање Сирије, Палестине и Египта довело је до привременог опадања броја ходочасника. До његовог поновног повећања долази у VIII веку, услед побољшања односа западних владара са муслиманским Истоком. У овом периоду посебно је порастао број ходочасника из Енглеске и Ирске. Арапско освајање Крита, Сицилије и јужне Италије је довело до привременог застоја по питању ходочашћа. Пораст броја ходочасника догодио се у X веку.

Постојало је неколико путних праваца којима су се ходочасници користили како би стигли у Свету земљу. Освајање арапских упоришта у јужној Италији и Француској, као и

cross, Leiden-New York-København-Köln 1992. Започела је кампања подизања светилишта на најсветијим местима за хришћане, као што су Црква Христовог рођења у Витлејему и Цркве Светог гроба и Цркву Вазнесења Христовог на Маслиновој гори, у Јерусалиму. За Константинову градитељску делатност видети: Hugues Vincent, Félix-Marie Abel, *Bethléem, le sanctuaire de la nativité*, Paris 1914; Richard Krautheimer, *The Constantinian Basilica*, DOP 21 (1967) 115-140; Charles Coüasnon, *The Church of the Holy Sepulchre in Jerusalem*, London 1972; Gregory T. Armstrong, *Constantine's Churches: Symbol and Structure*, Journal of the Society of Architectural Historians 33 (1974) 5-16; Joan E. Taylor, *Christians and the Holy Places-The Myth of Jewish-Christian Origin*, Oxford 1993, 110-122; 143-156.

²²² *Itinerary from Bordeaux to Jerusalem-'The Bordeaux Pilgrim' (333 A.D.)*, trans. Aubrey Stewart, London 1887, 7-10; *Itinera hierosolymitana saeculi III-VIII*, trans. Paulus Geyer, Praeg-Vindobonae-Lipsae 1898, 10-13. Аутор *Јерусалимског итинерарија* предлагао је коришћење путног правца Emona-Petovion-Sirmium-Singidunum који је ишао долином Драве и био дужине 398 римских миља, уместо знатно краће деонице Emona-Siscia-Sirmium-Singidunum, која се протезала уз Саву, у дужини од 340 римских миља. Вероватни разлог коришћења дуже деонице лежи у чињеници што је она била коришћена за службени систем транспорта. Видети: Florin-Gheorghe Fodorean, *Listing Settlements and Distances: The Emona-Singidunum Road In Tabula Peutingeriana, Itinerarium Antonini And Itinerarium Burdigalense*, Страница 67 (2017) 95-108; Benet Salway, *There but Not There: Constantinople in the Itinerarium Burdigalense*, Two Romes: Rome and Constantinople in Late Antiquity, eds. Lucy Grig, Gavin Kelly, Oxford-New York 2012, 293-324. За мапу путног праваца описаног у *Itinerarium Burdigalense (Itinerarium Hierosolymitanum)* видети: https://umap.openstreetmap.fr/nl/map/itinerarium-burdigalense_294532#5/41.919/31.509 (Датум приступа: 25.08.2022). (Прилог бр. 2).

повратак Крита 961. године под византијску власт поправило је ситуацију за путовање према Истоку.²²³ Средина XI века довела је до огромног повећања броја ходочасника из Западне Европе. Најзаступљенији је био поморски правац из јужне Италије до Константинопоља, одакле су ходочасници даље путовање настављали копном. Крајем друге деценије XI века етничка ситуација на Балкану се драстично променила. Византијски цар Василије II Македонац (976-1025) је успео да сруши Прво бугарско царство. Византија је од тог тренутка контролисала целокупно Балканско полуострво. Граница Царства се простирала дуж тока Саве и Дунава. Новонасталој ситуацији на византијској граници извештава нас Јахја ибн Саид, мелкитски хришћанин из Антиохије. Он наводи да је Василије II по покоравану Бугарске поставио своје заповеднике у стратешки значајним утврђењима, али је бројне фортификације и срушио.²²⁴

Други важан догађај који се одиграо у овом периоду била је христијанизација Угарске.²²⁵ За време владавине краља Стефана (1000-1038) долази до убрзане христијанизације Угарске. На ову одлуку утицало је неколико што политичких, што културних фактора. Прихватање хришћанства у средњовековном свету означавала је улазак у цивилизовану екумену и представљала је својеврстан чин политичке легитимизације. Немачки притисак, али и утицај Византије определили су угарског краља да прихвати хришћанство.²²⁶ Христијанизација је била предуслов за склапање брака између Гизеле (985-1065), баварског војводе Хајнриха II у угарског кнеза, будућег краља Стефана.²²⁷ Иако је већина Мађара припадају паганској религији, у Угарској се појављује све знатнији број мисионара. Пресудан утицај је имала западна Црква, иако су на територији Угарске

²²³ Византијско освајање Крита описује поема Теодосија Ђакона. Theodosii Diaconi, *De Creta capta*, ed. Hugo Criscuolo, Leipzig 1979. Детаљније о овом војном подухвату: Dimitris Tsougarakis, *Byzantine Crete: From the 5th Century to the Venetian Conquest*, Athens 1988, 58-74.

²²⁴ В. Р. Розен, *Император Василий Болгаробойца: Извлечения из летописи Яхьи Антиохийского*, Санктпетербург 1883, XII.5, 11-14; *Histoire de Yahya ibn Said d'Antioche*, fast. 3, ed. Ignace Kratchkovsky, tr. F. Micheau, G. Tropeau, *Patrologia Orientalis* 47/4, No. 212, Turnhout 1997, 406. (изворник на арапском језику); 407. (превод на француски језик). О ситуацији на византијској граници: Paul Stephenson, *The legend of Basil the Bulgar-slayer*, Cambridge 2003, 35-36; Catherine Holmes, *Basil II and the Governance of Empire (976-1025)*, Oxford 2006, 426-427.

²²⁵ О процесу христијанизације Угарске видети: William Toth, *The Christianization of the Magyars*, Church History 11-1 (1942) 33-54; László Veszprémy, *Conversion in Chronicles: The Hungarian Case*, Christianizing Peoples and Converting Individuals, eds. Guyda Armstrong, Ian N. Wood, Turnhout 2000, 133-146; Nora Berend, József Laszlovszky, Béla Zsolt Szakács, *The Kingdom of Hungary, Christianization and the Rise of Christian Monarchy: Scandinavia, Central Europe and Rus' c. 900-1200*, ed. Nora Berend, Cambridge 2007, 319-368.

²²⁶ John France, *The Crusades and the Expansion of Catholic Christendom 1000-1714*, Abingdon 2005, 234.

²²⁷ *Frutolf of Michelsberg and His Continuator*, a. 1001, 86.

деловали свештеници и мисионари који долазе из Византије. Успостављање византијске власти на територији Балкана јужно од Саве и Дунава и христијанизација Угарске повољно су утицали на број ходочасника који су се опредељивали да се у Свете земљу упуте копненом рутом.²²⁸

Да је интерес ходочасника за овим новим и економичнијим путним правце растао великом брзином сведочи нам и хроничар Раул Глабер. У својој *Историји* он наводи: *У то време сви из Италије и Галије који су желели да иду на гроб Господњи у Јерусалиму су напустили традиционални поморски пут и почели су да путују кроз земље угарског краља Стефана*. Према Глеберу, овај пут су користили једнако и племићи и обични људи. Сигурни путеви и благонаклон став угарског владара су утицали на пораст броја ходочасника.²²⁹ На ову тврдњу надовезује се исказ из житија угарског краља Стефана I (1000/1001-1038) у коме се каже да је овај владар саградио манастир у Јерусалиму, који је намењени ходочасницима. Организована је и црквена заједница у Риму, а угарски владар је даровао и цркве у Цариграду.²³⁰

²²⁸ О поморским и копненим рутама према Јерусалиму детаљније: Françoise Micheau, *Les itinéraires maritimes et continentaux des pèlerinages vers Jerusalem*, Actes des congrès de la Société des historiens médiévistes de l'enseignement supérieur public 9 (1978) 79-111; Alan V. Murray, *The Middle Ground: Land and Sea Routes in Crusades to the Holy Land, 1096-1204*, A military history of the Mediterranean Sea aspects of war, diplomacy and military elites, eds. Georgios Theotokis, Aysel Yıldız, Leiden-Boston 2018, 185-201.

²²⁹ *Ipsa igitur tempore Vngrorum gens, que erat circa Danubium cum suo rege ad fidem Christi conuersa est. Quorum regi, Stephano ex baptisate uocato, decenterque Christianissimo, dedit memoratus imperator Henricus germanam suam in uxorem. Tunc temporis ceperunt pene uniuersi, qui de Italia et Galliis ad sepulchrum Domini Iherosolimis ire cupiebant, consuetum iter quod erat per fretum maris omittere, atque per huius regis patriam transitum habere. Ille uero tutissimam omnibus constituit uiam; excipiebat ut fraters quoscumque uidebat, dabatque illis immense munera. Cuius rei grati prouocata innumerabilis multitudo tam nobilium quam uulgi Iherosolimam abierunt. Ex Rodulphi Glabri historiarum libris V usque ad. 1044, MGH SS VII, III.2.62; Rodulfus Glaber, *Opera*, ed. John France, Neithard Bulst, Paul Reynolds, Oxford 2002, 96. (латински изворник); 97. (превод на енглески језик). За анализу Глаберовог описа Угарске: Attila Györkös, *La relation de Raoul Glaber sur les premières décennies de l'Etat hongrois*, The First Millennium of Hungary in Europe, eds. Klára Papp, János Barta, Debrecen 2002, 120-126.*

²³⁰ *Legimus in prophetia de apostoli scriptum, quod in omnem terram exiuit sonus eorum' et cetera. Hoc non solum de duodecim, sed de omnibus a deo missis ad evangelizandum dictum probatur, quorum fide et verbis et moribus incrementum pavit ecclesia. De quibus iste christianissimus non minimus fuisse computatur bone voluntatis et operis fama, quam in edificandis ecclesiis in amplitudine proprii iuris exercuit ut (sic) longe positas terras et famosissimas disperserat. Construxit enim in ipsa conuersionis Christi secundum humanitatem civitate Ierusalem monachorum cenobium, prediis ditavit et vineis, ad victum cottidianum copiam ministrantibus. In capite quoque mundi Roma, sub titulo protomartyris Stephani XII. canonicorum congregationes cunctis pertinentiis habundanter statuit et maceriam in circuitu lapide muratam cum domibus et hospitiiis Ungarorum, orationis causa beati principis apostolorum Petri limina querentium. Ipsam quoque regiam urbem Constantinopolim beneficiorum munere non privavit, qui ecclesiam mirifici operis constructam cum omnibus necessariis suis donavit. Legenda S. Stephani reigs maior et minor atque legenda ab Hertvico episcopo conscripta, SRH II, 386. 11.11-30; Nóra Berend, Hartvic, *Life of King Stephen of Hungary*, Medieval Hagiography: An Anthology, ed. Thomas Head, New York 2000, 386. О мађарској цркви која*

О значајном порасту броја ходочасника који су путовали путем кроз Угарску говори нам и један посредан податак који доноси Ордерик Витал (1075-1142), англо-нормански хроничар и бенедиктински монах, у свом делу *Historia ecclesiastica (Црквена историја)*. Он помиње да је на граници између земље Бавараца и Хуна (односно у граду Мелку), постоји болница коју су подигли богати хришћани који су бринули за потребе ходочасника и сиромашних. На челу ове болнице био је извесни Норман, Ансгот.²³¹ У даљем излагању Витал помиње да је поменута болница била место сусрета ходочасника окупљени око опата Тиерија од Светог Еврула и једаног баварског бискуп. Међу ходочасницима постојала су подељена мишљења о даљој маршрути ка Светој земљи. Један број путника се залагао да путовање треба наставити копном све до Јерусалима, док се већина, укључујући опата и бискупа, залагала да треба путовати морем из страха од варварства локалног становништва. Док је баварски бискуп покушао да обезбеди бродове за даље путовање, део ходочасника предвођене Хербертом монахом из Светог Еврула, добивши благослов од свог опата, наставили су путовање сувоземном рутом.²³²

Популарност овог пута је била велика, али на њему су се дешавале и непредвиђене околности. Нису све групе ходочасника успешно завршиле своје путовање овом балканском рутом. Такав је био случај са Светим Симеоном из Трира.²³³ Рођен је крајем X века у Сиракузи на Сицилији. Његов отац је био Грк, а мајка пореклом из Калабрије. Симеон се школовао у Цариграду, да би касније као монах боравио једно време у Витлејему, а потом у манастиру Свете Катарине на Синају. Пословима везаним за манастир послат је у Руан, где је требао да се сретне са нормандијским војводом Ричардом II Добрим. Избегавши заробљавање од стране пирата Симеон је наставио путовање преко Антиохије. Тамо се сусрео са већом групом ходочасника из западне Европе. Групу је предводио архиепископ

се налазила у Јерусалиму: Denys Pringle, *The Churches of the Crusader Kingdom of Jerusalem III: The City of Jerusalem*, Cambridge 2007, 380-381. Црква која је прихватала мађарске ходочаснике у Риму била је позната као Santo Stefano degli Ungheresi (Santo Stefano degli Unni). Првобитна црква је срушена 1778. године како би се добио простор за проширивање базилике Светог Петра, када њену улогу преузима Basilica di Santo Stefano al Monte Celio. О првобитној цркви видети: Christian Hülsen, *Le chiese di Roma nel Medio Evo*, Firenze 1927, 477-478.

²³¹ *In diebus illis erat quoddam honorabile xenodochium in confinio Baioariorum et Hunorum quod fideles et potentes Christiani de circumiacentibus prouinciis instituerant ad susceptionem pauperum et peregrinorum. Tunc Ansgotus Normannus huic xenodochio electione indigenarum praeerat. The Ecclesiastical History of Orderic Vitalis vol. 2*, trans. Majorie Chinball, Oxford 1969, 68. (латински изворник); 69. (превод на енглески језик).

²³² *Ibidem*, 70. (латински изворник); 71. (превод на енглески језик).

²³³ О Светом Симеоњу из Трира: LdM VII, 1911-1912. (Franz-Josef Heyen), ВВК 10, 366-368. (Bernd Kettern).

Трира, Попон, који ће током путовања постати добар пријатељ са грчким монахом. О даљем току путовања, које се одвијало у периоду 1028. до 1030. године, обавештава нас житије поменутог светитеља из пера његов пријатеља и пратиоца Ебервина из Толаја. Поред овог житија подаци о Симеоновом путовању се налазе и у светској хроници Хјуа од Флавињија (Хјуа од Вердена) *Chronicon Hugonis monachi Viridunensis et Divionensis, abbatis Flaviniacensis*, која је настала у периоду 1090-1112. године.²³⁴ Према његовим записима Симеон и његови пратиоци су заустављени код Београда, који се налази на граници између Угра и Бугара. Даље кретање Симеону је спречио византијски званичник, кога Хугон назива, проклетим. Напоследку, он се вратио у Руан.²³⁵ Који је био разлог забране византијског званичника? Вероватни повод за неповерење византијских власти према Симеону лежу у његовом пореклу. Појава грчког монаха са групом западних ходочасника свакако је могла изазвати подозрење царских службеника. Ипак, догађај везани за Симеона из Трира је пре изузетак, него правило.

Да је путовање балканским простором према Светој земљи било популарно и у наредној деценији видљиво је из извора, *Дела верденских епископа (Gesta Episcoporum Viridunensium)*. У десетом поглављу помиње се ходочашће Рајмберта, епископа Камбреа и Араса које је окончано у Београду 1038. године. Тамо је овај епископ преминуо и одатле је његово тело пренесено кући.²³⁶

Кретање овом комуникацијом привремено је било онемогућено услед устанка Петра Одељана 1040-1041. године.²³⁷ Устанички вођа се издавао да је син Гаврила Радомира и унук бугарског цара Самуила. Побуна је кренула из северних области царства. Петар

²³⁴ О поменутом аутору и његовом делу: EMC II, 816. (Regish Rech).

²³⁵ *Chronicon Hugonis monachi Viridunensis et Divionensis, abbatis Flaviniacensis*, MGH SS VIII, 397; ЛИБИ III, 11. Потенцијалну идентификацију анонимног византијског заповедника може да нам понуди један сфрагистички налаз из период обнове византијске власти у Београду. На реверсу поменутог печата, који је био приватног карактера, помиње се +Στέφανος δοῦλος Χ(ριστο)ῦ (Стефан, слуга Христов). О овом печату детаљније: Јованка Калић, *Византијски печат из Београда*, ЗРВИ 21 (1982) 33-37; Љубомир Максимовић, Марко Поповић, *Византијски печати подунавске регије у Србији I*, Љубомир Максимовић, *Византијски свет и Срби*, Београд 2008, 459-460.

²³⁶ *Vix autem desideratum opus inceperat, vix monachos locaverat, vix necessaria providerat, et desiderio sancti sepulchri peregrinationem est aggressus; in qua mortuus, et in via Bellagrada sepultus, tandem a canonicis suis, videlicet Bernero Constantii filio et Bernardo, miro ardore relatus, et a civibus suis desideranter exceptus, sub tempore piissimi episcopi Ricardi et Baldrici abbatis in aeclesia sancti Martini sanctique Agerici a se incepta honorifice est sepultus. Gesta Episcoporum Viridunensium*, MGH SS IV, 49.

²³⁷ О Петру Одељану: ODB I, 601-602. (Alexander Kazhdan, Charles M. Brand, Anthony Cutler); *ИСН I*, 183. Детаљна анализа тока устанка: Геннадий Г. Литаврин, *Болгария и Византия в XI-XII вв.*, Москва 1960, 376-396.

Одељан се прогласио царем у Београду, који се помиње као тврђава Паноније на граници са суседном Турском (Угарском).²³⁸ Устанак се брзо ширио из простора Поморавља, освојени су Ниш и Скопље. Из Македоније незадовољство се проширило и на Драчку тему. Тамо је локално становништво прогласило извесног Тихомира за цара. Петар Одељан је освојио Драч, док се опсада Солуна показала неуспешном. Он је успео да елиминише Тихомира и да се стави на чело свих устаника.²³⁹ Побуњеницима се придружио и Алусијан, син Јована Владислава. Како је он био директни Самуилов директни потомак, Алусијан је постао Одељанов савладар. Управо се ова одлука показа кобном. После неуспешне опсаде Солуна, Алусијан је на превару осакатио и ослепио Петра Одељана, а сам је побегао на ромејску страну.²⁴⁰ Даља судбина вође устанка је непозната. Петар Одељан је одведен у заробљеништво, где је вероватно и умро. Значајну улогу у гушењу овог устанка имала је Варјашка гарда, коју је предводио чувени Харалд Хадрада, прослављени ратник и будући норвешки краљ (1046-1066).²⁴¹

На одлуку бискупа Камбреа, Литберта из 1054. године је поред верског момента утицала и политичка ситуација у којој се овај црквени прелат нашао. Сукоб са кастеланом

²³⁸ Io.Skyl 409.96-102; Skylitzes, *A synopsis*, 384-385; *ВИИИЈ III*, 141-143. (Јован Скилица). У једном од Скиличиних рукописа се наводи да је Гаврило Радомир био ожењен ћерком угарског краља, која је протерана са бугарског двора зато што је цар Симеон мрзео. Постоји мишљење да је Петру Одељану подршку дала и Угарска. Hristo Dimitrov, *Die Magyaren in Makedonien (X.- II. Jh.)*, *Bulgarian Historical Review* 23-3 (1995) 12.

²³⁹ Io.Skyl 409.96-412.87; Skylitzes, *A synopsis*, 385-389; *ВИИИЈ III*, 144-152. (Јован Скилица); *ВИИИЈ III*, 252-253. (Јован Зонара).

²⁴⁰ Io.Skyl 412.1-414.26; Skylitzes, *A synopsis*, 389; *ВИИИЈ III*, 153-155 (Јован Скилица); *ВИИИЈ III*, 222-224. (Михаило Псел); *ВИИИЈ III*, 253-254. (Јован Зонара). Веома сажет приказ устанка Петра Одељана даје и Михаило Аталијат. Michaelis Attaliatae, *Historia*, 8.1-20; Michael Attaleiates, *The History*, III.2, 12; 14. (грчки изворник); 13; 15. (превод на енглески језик); *ВИИИЈ III*, 228-229.

²⁴¹ О Харалду Хадради видети: ODB II, 902. (Alexander Kazhdan, Charles M. Brand). Своје војне способности у византијској служби будући норвешки краљ је показао је у борби са Печенезима током кампање 1034. године. Krijnie Ciggaar, *Harald Hardrada: his expedition against the Petchenegs*, *Balkan Studies* 21 (1980) 385-401. У поеми *Sex-steffa* Тиодолфа Арнорсона Хадрада се помиње као *Bolgara brennir*, уништитељ Бугара. (*Hvást frá-ek Haugi it næsta hlíf-él á gram drífa./enn Bolgar brennir bræðr sínom vel tæði*). Gudbrand Vigfusson, Frederick Y. Powell, *Corpus poeticum boreale II*, Oxford 1883, 204. Да се Хадрада истакао у борби против устаника потврђује и Кекавмен, византијски аутор. Кекавмен, *Советы и рассказы: Сочинение византийского полководца IX века*, перев. Г. Г. Литаврин, Санкт-Петербург 2003, 298. (грчки изворник); 299. (превод на руски језик); *ВИИИЈ III*, 209-210; Василий Г. Васильевский, *Варяго-русская и варяго-английская дружины в Константинополе*, Труды В. Г. ВасильевскагоI, Санктпетербургъ 1908, 268-270; Sigfús Blondal, *The Varangians of Byzantium, An aspect of Byzantine military history*, translated, revised and rewritten by Benedikt S. Benedikz, Cambridge 1978, 74-76; Васил Гюзелев, *Средновековна България и Скандинавия през IX-XV век*, Викингите-мореплаватели, откриватели, създатели, ред. Елизария Рускова, София 2002, 41-51; Ibidem, *Bolgara Brennir: Норвежкият конунг Харалд Хардради (1016-1066)*, *Almanach Via Evrasia* 1 (2012) 11-19. О Харалду Хадради у византијској служби више: Tatjana Jackson, *Harald, Bolgara brennir, in Byzantine Service*, *Scandinavia and the Balkans: Cultural Interactions with Byzantium and Eastern Europe in the First Millennium A. D.*, eds. Oksana Minaeva, Lena Holmquist. Cambridge 2015, 72-82.

Јованом који је имао подршку цара Хајнриха III (1039-1058), завршио се Литбертовим поразом, те је он морао да се јавно покаје пред царем. Ходочашће у Свету земљу је вероватно требало да учврсти пољуљани углед бискупа Камбреа.²⁴²

Литберт је одлучио да се у ходочашће упути копненим путем који је водио преко Угарске. Владар ове области наредио је да ходочасници буду доведени пред њега. Владар о коме Раулф овде говори је угарски краљ Андрија I (1046-1060). Скромни изглед ходочасника изазвао је подозрење угарског владара. Према његовом исказу, *јер је ретко ко, скоро нико користио тај пут*. Угарски краљ је наредио да ходочасници буду под присмотром, јер је сумњао у праве њихове праве намере. Како су се ходочасници показали искрени у својим намерама краљ Андрија им је понудио помоћ. Око епископа Лиутберта се окупљала све већа маса људи коју Раулф назива *војском Божијом*.²⁴³

Један од ретких извора у периоду након Другог крсташког рата који помиње коришћење *Via militaris* је анонимни ходочаснички итинерар под називом *Опис пута у свету земљу. (Descriptio itineris in Terram sanctam sive Via Hierosolymitana auctore anonymo)*. У њему је описан путни правац који је водио преко територије немачких земаља и краљевине Угарске, који је био је познат као баварски пут. Његова деоница која је водила кроз Угарску започињала је код граничног места Хаинбурга (лат. Heimenburch, данашњи Хаинбург ан дер Донау) би се после два дања путовања стигло у до утврђења Раба (лат. Raua, данашњи Ђера). До Стоног Београда (лат. Wzzenburch) путник је стигао после тродневног путовања, да би пут даље водио до Ханенсбурха (лат. Hanenburch/Tolna или Kakasd?) и Дулмураста (лат. Duldumast/ Varanyavár, односно Брањин врх?), чија је убијација данас неизвесна. После четвородневног путовања, кроз шуме, преласка више језера и реке ходочасници и путници су се нашли у утврђења Валко (лат. Dordomest, данашњи Вуковар).²⁴⁴ Даљи пут водио је до реке Саве, после чијег преласка код Београда

²⁴² О Литберту и његовом политичком ангажовању: NDB XIV, 542. (R. Schieffer); John S. Ott, *Both Mary and Martha: Bishop Lietbert of Cambrai and the Construction of Episcopal Sanctity in a Border Diocese around 1100*, *The Bishop Reformed: Studies of Episcopal Power and Culture in the Central Middle Age*, eds. John S. Ott, Anna Trumbore Jones, London 2007, 137-160.

²⁴³ *Vita Lietberti*, 854. О посети француских ходочасника угарском двору: Sandor Eckhardt, *I Endre francia zarandokai*, Magyar Nyelv 32 (1936) 38-40.

²⁴⁴ За идентификацију поменутих места видети: György Györffy, *István király és műve*, Budapest 1977, 299-301; Gyula Kristo, *Hanenburch = Kakasd?*, *Nevtani Ertesítő* 4 (1980) 3-7.

(лат. Belgrada/Bulgrada), ходочасници су се нашли на територији Византијског царства, коју анонимни аутор, назива Бугарском. Овде су ходочасници наставили путовање *Цариградским путем*.²⁴⁵ Што се тиче помена Фише (лат. Fisgag), као граничне река између Немачке и Угарске географски он одговара периоду око 1030. године, када је немачки цар Конрад II (1027-1039) померио границу на реке Мораву и Лејту.²⁴⁶

Питање употребе путних праваца који су водили кроз Угарску у сврху крсташког рата Османлија постало је актуелно почетком XVI века. Османска претња је централна тема књижевних дела Феликса Петанчића. Прво од њих је *Historia Turcica* написан око 1501. године, које је компилаторског карактера и у коме је дат кратак опис политичке историје Османског царства. На ово дело се наставља се *Genealogia Turcorum imperatorum, lex imperii domi militiaeque habita* у коме је описана османска држава. У првом делу списка дата је генеалогичка владајуће династије, док је у остатку дела описано функционисање административног апарата, правног система и војске. У закључку дела, Петанчић инсистира на потреби за хришћанским јединством како би се успешно изборили са османском опасношћу.²⁴⁷

Под утицајем крсташког сентимента 1502. године настало је најзначајније Петанчићево дело *Quibus itineribus Turci sint aggrediendi*, које је посветио краљу Владиславу

²⁴⁵ *Omnis iturus Hierosolymam de suo loco notet iter usque Ungariam; ab Ungaria usque Hierusalem hic habet notatum. In media aqua, quae dicitur Fisgaga, incipit Ungaria. Inde super unum miliarium est civitas, quae vocatur Heimenburch. Hinc in duobus ad civitatem quae vocatur Raua. De illa civitate in tribus diebus ad civitatem, quae vocatur Wzenburch; et in aliis tribus diebus ad civitatem, quae vocatur Hanenburch. In quatuor autem diebus ad civitatem, quae vocatur Duldumast. Dehinc per sylvam et per lacus nimios atque trans flumen per navigium ad villam, ubi est habundantia panis, usque ad unam civitatem non longe hinc positam, quae vocatur Dordomest in aliis quatuor diebus. Hinc per desertum et terram siccitatis, ubi non invenitur aqua in tribus diebus ad flumen magnum quod vocatur Suouua, in cuius ripa ultra flumen posita est civitas bona et dives, quae vocatur Belgrada, initium Bulgariae. De Bulgrada (!) per desertum in septem diebus per sylvam nimiam et per montes et colles ad castellum, quod vocatur Nis. De Nis per desertum usque castellum, quod vocatur Straliz in quatuor diebus. De hoc castello in aliis quatuor diebus ad unum magnum fluvium praeter alios fluvios multos, qui interfluunt Bulgariam. Ultra fluvium illum posita est civitas, quae vocatur Philippoli; prima civitas est Macedoniae regionis. Ibi inter illum fluvium terminatur Bulgaria et incipit Macedonia. De Philippoli civitate per quinque dies ad aliam civitatem, quae vocatur Adrianopolis, pane et pisce et tota pinguedine terrae superfluens Romania. De Adrianopoli vero in aliis quinque diebus usque ad Constantinopolim civitatem. Descriptio itineris in Terram sanctam sive Via Hierosolymitana auctore anonymo, Catalogus Fontium Historiae Hungaricae II, ed. Albinus Franciscus Gombos, Budapestini 1938, No. 1965, 844-845.*

²⁴⁶ Herwig Wolfram, *Conrad II, 990-1039: Emperor of Three Kingdoms*, University Park, Pennsylvania 2006, 234-235; 408 nap. 145. Иако доноси анахрони географски опис овај спис треба датовати у другу половину XII века. Александар Узелац, *Крсташки и Срби (XI-XII век)*, Београд 2018, 115-118.

²⁴⁷ Christian-Muslim Relations 7, 52-53; 55-57. (Luka Špoljarić).

П.²⁴⁸ Дело је настало за време његове дипломатске мисије на Родосу. Оно представља итинерар у коме се предлажу најповољније копнене руте у будућем крсташком рату против Османлија. Након пролога посвећеног Владиславу II, дубровачки хуманиста наводи неколико путних праваца који могу да буду коришћени у рату с Османским царство, а они су следећи:²⁴⁹

1. „Горњи пут“ од Београда до Тракије или Романије.
2. „Доњи пут“ од Београда до Дарданских и Трибалских гора.
3. Пут од Саслона (Шапца) преко Ваљева и Велике Мораве.
4. Пут од Будима преко Колошвара до ушћа Дунава у Црно море.
5. Пuteви којима Турци из Сарајева проваљују до границе Аустрије на подручје средњег и северног Јадрана, све до Италије.
6. Пут од Кључа преко Уне, Купе и Саве до Муре и Аустрије.
7. Егнацијски пут од Драча и Тракије до реке Марице.
8. Кандавијски пут од Аполоније до Солуна и мореуза Пропонтиде.

Према Петранчићевом мишљењу, циљ крсташког похода треба да буде Тракија. Синхронизованим нападом из правца Угарске и из Епира или Македоније, поменута област треба да буде нападнута. Када се сагледа Петранчићев спис, евидентан је значај Цариградског друма у извођењу ратног похода, наводећи да је он у ту сврху раније коришћен од стране крсташа као што је Готфрид Бујонски. Као значајне тачке у походу против Османлија су требале да буду стратешки значајна утврђења Београд и Шабац. Петранчић је својим делом желео да подстакне угарског владара, да заједно са својим савезницима, преузме иницијативу и да први удар Османлијама буде нанесен на њиховој

²⁴⁸ Петранчићево дело је издато 1522. у Бечу под називом *De itineribus in Turciam libellus Felice Petantio cancellario Segniae Autore*. Рукопис је доступан на интернет страници: http://real-r.mtak.hu/174/1/MTA_KIK_RM_IV_129.pdf. Издање поменутог „О кои пътища трябва да се върви към Турция?“ на Феликс Петанчич от 1502г., Извори за средновековната история на България (VII-XV в.) в австријските рѣкописни сбирки и архививи II, прир. Васил Гюзелев, София 2000, 177-181. (латински изворник); 181-186. (№ 120). Детаљније о наведеном делу: Christian-Muslim Relations 7, 53-55. (Luka Špoljarić); Petar Marković, *Putovanja po balkanskom poluotoku XVI. veka. 1, Felix Petančić i njegov opis puteva u Tursku*, Rad JAZU 49 (1879) 103-164; Dragutin Kniewald, *Feliks Petančić i njegova djela*, Beograd 1961, 48-55; Irena Miličić, *Književnost ili povijest? Knjižica o opisu putova u Tursku: Feliks Petančić i njegov renesansni bestseller*, Povijesni prilozi 32 (2013) 155-168; Snežanka Rankova, *Feliks Petančić, Буда и Венеција: интересът към Османската империя в началото на XVI век*, Studia Balcanica 30 (2014) 241-250.

²⁴⁹ Анализа путних праваца: Dragutin Kniewald, *Feliks Petančić i njegova djela*, Beograd 1961, 44-45.

територији, као што је то некад чинио Јанош Хуњади. На ауторову жалост, ситуација у Угарској, као и на остатку европског континента није омогућавала постизање консензуса око организовања овако сложене и за хришћанску безбедност потребне акције.

Простор и природне карактеристике јужне Угарске

Прве значајније податке о географији јужне Угарске почетком XI века доносе ходочасници који су преко овог простора путовали ка Светој земљи. Њихова сведочанства са којима су се вратили у Западну Европу постала су допуна тадашњих географских знања о поменутом простору. У Ебервиновом *Житију Светог Симеона* као јужни суседи Угарске помињу се Бугари, а гранични град Београд.²⁵⁰ Као што је даље видно из *Хугонове хронике* Београд је био под византијском контролом.²⁵¹ Употреба термина Бугарска за простор од угарске границе до Константинопоља представља реминисценцију на Самуилово царство које је егзистирало све до коначне војне победе византијског цара Василија II (976-1025).²⁵² Како је бугарска држава освојена 1018. године не изненађује што западни извори, који су хронолошки веома блиски, овај простор означавају као на овај начин. Византијске власти су на поменутом простору формирале административну јединицу познату као *округ Бугарска*, који је постојао до краја XI века. Што се тиче црквене организације ова област је била под јурисдикцијом Охридске архиепископије.²⁵³

Још од периода антике огромна шумска пространства представљају једно од обележја географије панонског подручја.²⁵⁴ Шуме су имале битну привредну улогу. Оне су коришћене као извор грађевинског материјала, горива, али и за напасање стоке.²⁵⁵ Крчење шума и мелиорација земљишта је од Паноније учинило једну од привредно најбогатијих покрајина у позном периоду Царства.²⁵⁶ О развијености пољопривреде сведочи и податак

²⁵⁰ *Pervenientes itaque usque ad civitatem Bellegradam, quae est in confinio Bulgariorum atque Ungariorum, a civitatis infelicissimo principe prohibitus est nobiscum transire. Ex miraculis S. Symeonis auctore Eberwino*, MGH SS VIII, 210; ЛИБИ II, 356.

²⁵¹ *Chronicon Hugonis monachi Viridunensis et Divionensis, abbatis Flaviniacensis*, MGH SS VIII, 397; ЛИБИ III, 11.

²⁵² О овој бугарској држави детаљније: Срђан Пириватрић, *Самуилово царство: обим и карактер*, Београд 1997.

²⁵³ О перцепцији поменутог простора из уз визуре византијске власти: Предраг Коматина, *Појам Бугарске у XI и XII веку*, Византијски свет на Балкану књ. 1, ур. Бојана Крсмановић, Љубомир Максимовић, Радивој Радић, Београд 2012, 41-56.

²⁵⁴ App. III. IV.22.1-2, p. 63; Aug. Vict. *Epitome de Caesaribus* XC.9. Посебно је индикативан опис путовања римског конзула Гај Скрибонија Куриона из 76. године пре н. е. који нам доноси Флор. Он наводи да је конзул допррио до дунавске границе, али је одустао од даљег пута због мрачних шума. Flor. I.39.6 Gračanin, *Južna Panonija*, 24. fusn. 4.

²⁵⁵ Josip Parat, *Šume i drveće u antici južne Panonije*, Slavenske šume kroz povijest, ured. Dinko Župan, Robert Skenderović, Slavonski Brod 2017, 15-40; Hrvoje Gračanin, Silvija Pisk, *Pisani izvori o šumama u savsko-dravskom međuriječju u kasnoj antici i srednjem vijeku*, Ibidem, 41-62.

²⁵⁶ О овоме сведочи анонимни спис из IV века *Expositio totius mundi et gentium*, који каже да је Панонија богата у плодовима, стоци, трговачким производима, али и робовима. Exp. Tot. Mun. 57; András Mócsy, *Pannonia and Upper Moesia*, London-Boston 1974, 321-322.

да су средином IV века житарице извожене у Италију, посебно у замену за вино. Од ратарских култура узгајани су пшеница и просо.²⁵⁷ Узгој стоке и живине је био је веома раширен и током V и VI века.²⁵⁸ Локално становништво Паноније бавило се и риболовом.²⁵⁹ Поред узгоја житарица, на поменутом простору је интродукована и винова лоза, која је посебно гајена на Фрушкој Гори.²⁶⁰ Област Панонског басена је у завршном периоду римске власти, око 400. године, била у потпуности култивисана, са изузетком неприступачних области, попут планинских врхова и мочвара. Талас интензивног крчења шума, у периоду од IX до XIII века, само је делимично захватио Угарску. Шуме су пре свега крчене у слабо насељеним, пограничним областима, територијама које чине данашњу Словачку и Украјину. Овај процес се одвијао у XIII и XIV веку. Према доступним подацима, процењује се да је у XV веку 25-30% Карпатског басена било под шумским покривачем, који је био неједнако распоређен.²⁶¹

Шуме су представљале свеprisутни елемент простора средњовековне Европе. Може се рећи да је средњовековна цивилизација настала у процесу култивације, пре свега шумског простора. Оне су биле значајни ресурс у средњовековној привреди. Крчење шуме је био основни предуслов средњовековне пољопривреде, како би се дошло до обрадивих

²⁵⁷ András Mócsy, *Pannonia and Upper Moesia*, London-Boston 1974, 342.

²⁵⁸ Iord. *Get.* 273-274; *Cass. var.* 4.49; 5.10.3. Hrvoje Gračanin, *Late Antique Dalmatia and Pannonia in Cassiodorus' Variarum*, Millennium. Jahrbuch zu Kultur und Geschichte des ersten Jahrtausends n. Chr. 13, Berlin-Boston 2017, 255; 257, нап 162.

²⁵⁹ Касиодор наводи да су дунавски шарани били деликатес на остроготском двору. *Cass. var.* 12.4.1; Hrvoje Gračanin, *Late Antique Dalmatia and Pannonia in Cassiodorus' Variarum*, Millennium. Jahrbuch zu Kultur und Geschichte des ersten Jahrtausends n. Chr. 13, Berlin-Boston 2017, 255-256.

²⁶⁰ На Фрушкој гори (Alma Mons) за време владавине цара Проба (276-282) започиње узгој винове лозе. О томе нам обавештавају антички аутори Еутропије и Аурелије Виктор. *Vineas Gallos et Pannonios habere permisit, opere militari Almam montem apud Sirmium et Aureum apud Moesiam superiorem vineis conseruit et provincialibus colendis dedit. Eutropi Breviarium ab urbe condita cum versionibus graecis et Pauli Landolfique additamentis*, MGH AA II, IX.17, 160; Eutropius, *The Breviarium ab Urbe Condita*, trans. Harold W. Bird, Liverpool 2011, IX.17, 59. *Probus, genitus patre agresti hortorum studioso Dalmatio nomine, imperavit annos sex. Iste Saturninum in Oriente, Proculum et Bonosum Agrippinae imperatores effectos oppressit. Vineas Gallos et Pannonios habere permisit. Opere militari Almam montem apud Sirmium et Aureum apud Moesiam superiorem vineis conseruit. Hic Sirmii in turri ferrata occiditur.* Aur. Vict. *Epitome de Caesaribus*, XXXVII.1-4. (Sexti Aurelii Victoris, *Liber de Caesaribus, praecedunt Origo gentis Romanae et Liber de viris illustribus Urbis Romae, subsequitur Epitome de Caesaribus*, R. Gruendel, Leipzig 1966, 162); Aurelius Victor, *De Caesaribus*, trans. Harold W. Bird, Liverpool 1994, 39. Ова мера је имала за циљ обнове пољопривреду на простору Паноније учине профитабилном. András Mócsy, *Pannonia and Upper Moesia*, London-Boston 1974, 266; 297-299; Marija Buzov, *On Antique Viticulture and Wine Selling in Southern Pannonia*, *Histria Antiqua* 15 (2007) 293-305.

²⁶¹ Péter Szabó, *Changes in woodland cover in the Carpathian Basin*, Human nature: studies in historical ecology and environmental history, eds. Péter Szabó, Radim Hédl, Brno 2008, 106-115; John Aberth, *An Environmental History of the Middle Ages: The Crucible of Nature*, New York 2012, 127. Управљање шумама било је уређено феудалним прописима. О овом питању детаљније: *The economy of medieval Hungary*, 228-237. (Péter Szabó).

површина. Уз наведено оне су коришћене као извор дрвне грађе, огрева, простор за лов, хватање птица, риболов, напасање стоке и узгој свиња и сакупљање лековитог биља.²⁶² У кризним ситуацијама, шума је могла да послужи као склониште. Шумски простори су такође били коришћени и као вид одбрамбених фортификација. Посебно узгајана жива ограда је коришћена у спречавању коњаничких јуриша. Таква пракса јавила се још у антици, а на нашим европским просторима постаје посебно заступљена у IX веку. Овакве заштитне формације постојале су на рубним областима Паноније, непосредно пре, а свакако у периоду мађарског насељавања.²⁶³

Епископ Камбреа и његова пратња прешли су границу Угарске и потом су ушли у област коју Раулф назива *deserta Bulgariae*, односно *бугарска пустиња*.²⁶⁴ Под називом *бугарска шума* поменути простор се појављује код Алберта Ахенског када описује деоницу путовања Петра Пустињака за које је трајало осам дана.²⁶⁵ Да је пасивности пограничног подручја између Угарске и Византије у многоме деловао антропогени фактор имамо потврду код Виљема Тирског. Овај крсташки хроничар наводи да је византијска страна гранични појас намерно одржавала тешко проходним.²⁶⁶

Да се ситуација није у знатно променила у пограничном простору Угарске током наредних пола века сведочи нам француски хроничар Одо из Деја у свом делу *De profectioe Ludovici VII in Orientem*. Подручје између угарске границе и византијског града Ниша, назива *silva bulgarica*, тј. бугарском шумом. У свом хроничари даје детаљан опис даљег крсташког путовања, наводећи да овај шумски простор почиње од Београда (Bellagrava), кога разликује од истоименог града у Угарској (Стоног Београда). После једнодневног путовања и преласка реке, крсташки су стигли до сиромашног града Браничева. Околина овог града је се састоји, како француски хроничар наводи, шумовитих пашњака или

²⁶² О значају шума у средњовековној економији: Georges Duby, *Rural Economy and Country Life in the Medieval West*, London 1968, 141-145; Philippe Braunstein, *Forêts d'Europe au Moyen-Âge*, Cahiers du Centre de Recherches Historiques 6 (1990) 15-24; Adriaan Verhulst, *The Carolingian Economy*, Cambridge 2002, 11-14; Jelena Mrgić, *Some Considerations on Woodland Resource in the Medieval Serbia and Bosnia*, Београдски историјски гласник 1 (2010) 87-101.

²⁶³ Charles Higounet, *Les grandes haies forestières de l'Europe médiévale*, Actes des congrès de la Société des historiens médiévistes de l'enseignement supérieur public 10 (1979) 214.

²⁶⁴ *Vita Lietberti*, 854.

²⁶⁵ Albert of Aachen, *Historia Ierosolimitana*, I.8, 16; 18 (латински изворник); 17; 19. (превод на енглески језик).

²⁶⁶ Willermi Tyrensis, *Historia rerum in partibus transmarinis gestarum*, ed. A. Meineke, RHC, Occ. I, Paris 1844, 78; Александра Узелац, *Крсташки и Срби (XI–XII век)*, Београд 2018, 14-15.

пашњачких шума (*nemorosum vel nemus pabulosum*).²⁶⁷ Добра расту спонтано и корисна су за многе ствари, али недостају људи који би их користили. Умерено брдовита област је погодна за узгајање винове лозе и житарица, коју напајају бројни извори и потоци. Француски хроничар наводи да се у наставку маршуте ка Цариграду појављују реке, али да за њихов прелаз нису ни били потребни бродови. После петодневног пута крсташи су дошли до Ниша, првог византијског града на том простору.²⁶⁸

Да је погранично подручје и у другим деловима Угарске било пасивно, у сличном маниру попут *бугарској пустињи*, обавештава на поново хроника Одон из Деја. Он је описао путовање крсташке војске која се кретала преко Меца, Вормса, Вирцбурга, Регенсбурга и Пасауа. Ови градови су међусобно удаљени три дана путовања. Између Пасауа и Бечког Новог места је пет дана путовања, а до угарске границе још један дан. Простор између ових градова је шумовит, тако да су намирнице морали да купују у градовима, пошто околина није могла да задовољи потребе крсташа. На њиховом путу су биле бројне реке и пашњаци.²⁶⁹ За простор Угарске, француски хроничар, каже да се на западној граници налази мочварна област, док је на југу, од Бугарске одвојена бистрим потоцима. За реку Драву је навео да она протиче кроз централну Угарску и да се на једној страни обале налази степско подручје, док је на другој брдовита област, што утиче да и удаљене области бивају поплављене што је отежавало кретање крсташа.²⁷⁰ Остатак Угарске је богат водом: језерима,

²⁶⁷ Термин *nemus* обично означава тешко проходне просторе са густом шумом. О средњовековној терминологији везаној за шуму: Markus F. Jeitler, *Wald und Waldnutzung im frühmittelalter*, Das Mittelalter 13-2 (2008) 12-27.

²⁶⁸ *Deinde Bogaria in ingressu castrum attollit quod Bellagrava dicitur Bogarensis respectu cuiusdam quae in Hungaria est eiusdem nominis civitatis. Inde ad unam dietam, interposito quodam fluvio, Brundisium civitatem pauperulam. Quod de illa superest, ut ita dixerim, pratum est nemorosum vel nemus pabulosum. Bonis abundat que sponte nascuntur et ceteris est habilis, si colonos haberet. Non plana iacet nec montibus asperatur, sed inter colles vineis et segetibus habiles rivis et fontibus lucidissimis irrigatur. Caret fluviis; sed nec usque Constantinopolim exinde nobis navibus opus fuit. Hec ad quintam dietam primam, sed modicam ex hac parte Graeciae civitatem Nit ostendit.* Odonis de Deogilo, *Liber de via sancti sepulchri*, 62.22-30; Odo of Deuil/ Berry, cap. II, 30; 32. (латински изворник); 31; 33. (превод на енглески језик).

²⁶⁹ *Igitur-Mettis, Wormatia, Wirceburgis, Ratisbona, Batavia, civitates opulentissimae, tribus diebus a se invicem distant. A postremo nominata quinque dietae sunt usque ad Novam-urbem; ab hac, una usque ad portas Hungariae.* Odonis de Deogilo, *Liber de via sancti sepulchri*, 62.5-11; Odo of Deuil/ Berry, cap. II, 30. (латински изворник); 31. (превод на енглески језик).

²⁷⁰ Одо де Деј не наводи експлицитно да је Драва током кретања крсташа плавила. Међутим, помени умерених падавина које су довеле до плављења околних мочварних области и тешкоћа при проласку указује да је вероватно дошло до макар умереног плављења реке Драве и њених притока. Прелаз ове реке се по свему судећи одиграо почетком или средином јуна, док је плавни период био између маја и почетка јуна. Крсташи су вероватно прешли реку код Осијека. О могућим поплавама Драве за време крсташког похода видети 1147. године: Andrea Kiss, *Floods and Long-Term Water-Level Changes in Medieval Hungary*, Budapest 2019, 304.

мочварама и изворима.²⁷¹ Веома је индикативно да је ово једини град који се помиње у делу француског путописца. Одо из Деја наводи да се на овом простору производила велика количина хране и у време владавине Јулија Цезара, податак који представља ауторов конструкт. Угарска је могла да задовољи потребе крсташа за храном. Путовање преко територије ове краљевине трајала је петнаест дана.²⁷² Сведочанство француског хроничара осликава пасивност граничне области између две државе. Простор северно од Дунава, а још више унутрашњост византијске територије био је веома слабо насељен, што је погодновало ширењу шума.

Значајну допуну географском излагању Одона из Деја о Угарској даје нам још један хроничар Другог крсташког рата, Отон Фрајнзишки. Занимљива особеност његовог описа, провинције Паноније коју настањују Мађари је та што обилује бројним анахронизмима. Иако је лично путовао поменути простором лоше се сналази са географским одредницама. Он наводи да је Панонија окружена шумама и планинама посебно Апенинима (sic!). Овде се свакако ради о Карпатима. У унутрашњости су широке равнице испресецане рекама и потоцима. Многобројне шуме су станиште многобројним врстама дивљих животиња. Ова провинција је позната по веома лепим пределима и богата плодним пољима. Фрајнзишки Панонију пореди са Рајем или земљом Египта.²⁷³ С колико се он позитивних речи изјашњава о природним богатствима Паноније, толико негативно описује становнике Угарске. За њих каже су варварске природе и да ретко украшавају своје куће. Такође, Отон Фрајнзишки запажа да су границе Угарске ограничене не толико планинама и шумама, већ моћним

²⁷¹ *Hungaria ex hac parte aqua lutosa cingitur, ex alia vero a Bogaria amne lucido separatur. In medio sui fluvium habet Droam, qui stanni more unam ripam proclivem habet et alteram arduam. Unde modica pluvia effluit, et adiutus vicinis paludibus, etiam aliquanto remota submergit. Audivimus, eum multos Alemannorum qui nos precesserant subito inundasse; nos autem ubi castra eorum fuerant vix potuimus transvadare. In hoc parvas naves habuimus et paucas, et ideo fuit opus equos natate, qui facilem ingressum et egressum difficilem habentes, cum labore quidem, sed tamen Deo volente sine dampno transibant. Cetera omnis aqua terre huius lacus sunt et paludes et fontes; si tamen fontes sunt, quos paululum fossa humo etiam in estate faciunt transeuntes; excepto Danubio, qui hanc satis in directum preterfluit et multarum regionum divitias nobili civitati Estrigun navigio convehit.* Odonis de Deogilo, *Liber de via sancti sepulchri*, 62.5-21; Odo of Deuil/ Berry, cap. II, 30. (латински изворник); 31. (превод на енглески језик). О Естрагону детаљније: Györfy, *Az Árpád-kori II*, 237-289.

²⁷² *Terra hec in tantum pabulosa est, ut dicantur in ea pabula Iulii Cesaris extitisse. In hac pro voto nobis fuerunt et forum et concambium. Hec dietas quindecim habet.* Odonis de Deogilo, *Liber de via sancti sepulchri*, 62.5-11; Odo of Deuil/ Berry, cap. II, 30. (латински изворник); 31. (превод на енглески језик).

²⁷³ *Haec enim provincia, eo quod circumis quaque silvis et montibus et precipue Apennino clauditur, ex antiquo Pannonia dicta, intus planitie campi latissima, decursu fluminum et annium conspicua, nemoribus diversarum ferarum generibus plenis conserta, tam innata amenitate faciei laeta quam agrorum fertilitate locuples esse cognoscitur, ut tamquam paradysus Dei vel Egyptus spectabilis esse videatur.* *Gesta Friderici I*, 50-51; Otto of Freising, Rahewin, *The Deeds* 65.

рекама.²⁷⁴ У даљем тексту описује географију Угарске и суседних земља. На истоку Сава се улива у Дунав ту је граница са Бугарском. На западу налази се Моравска и источна немачка марка. На југу је Хрватска, Далмација и Истра и Карантанија. На северу је Чешка, Пољска и Русија. На југоистоку се налази Рама²⁷⁵ (тј. Босна). На северозападу налази се земља Печенега и Фалона (тј. Кумана), која је подобна за лов и коју није дотакао плуг или мотика.²⁷⁶

Куманска популација је оставила трага у топономастици Угарске. Током монголске инвазије на Угарску дошло је до сукоба између Кумана и угарског становништва. За време њега Кумани су опустошили област Срема из кога су потом прешли на територији Мачве. Сећање на овај прелаз можемо пронаћи у имену мачванског села Куманија, које се помиње у Раваничкој повељи српског кнеза Лазара Хребелановића из 1381. године.²⁷⁷ Поменута повеља бележи постојање села Кумани у области Пека.²⁷⁸

Део Кумана је у периоду после монголског продора наставио да живи у Угарској. Они су били насељени на два компактна територијама, где су уживали извесну аутономију. Оне су називане Мала Куманија (лат. *Cumani minores*; мађ. *kiskun*) се налазила између Дунава и Тисе, а простор источно од Тисе био је познат као Велика Куманија (лат.

²⁷⁴ *Habet enim pulcherrimum, ut dixi, naturaliter spectaculum, sed ex barbarae gentis rituum menium vel aedium rarum ornatum terminosque non tam montium vel silvarum quam cursumaximorum fluviorum septos. Gesta Friderici I*, 49; Otto of Freising, Rahewin, *The Deeds*, 65-66. О присуству густих шума у Угарској сведочи и једна ликовна представа проласка Фридриха Барбаросе и његових крсташа. У италијанској хроници *De rebus Siculis carmen*, немачки цар је приказан како наређује својим војницима крчење угарских шума. (*Fredericus Imperator iubet incidi nemus Ungarie*, Petri Ansolini de Ebulo, *De rebus Siculis carmen*, ed. Ettore Rota, *Rerum Italicarum Scriptores* 31-1, Città di Castello 1904, 204). (Прилог бр. 4).

²⁷⁵ Живковић, *Портрети*, 131; Idem, *Рама у титулатури угарских краљева*, ЗВРИ 41 (2004) 153-164.

²⁷⁶ *Attingitur ab oriente, ubi Sowa famosus fluvius Danubio recipitur, Bulgaria, ab occidente Maravia et Orientali Teutonicorum marchia, ad austrum Croatia, Dalmatia, Hystri vel Carinthia, ad septentrionem Boemia, Polonia, Rutenia, inter austrum et orientem Rama, inter aquilonem et item orientem Pecenatorum et Falonum maximam venationum copiam habente, sed vomere ac rastro pene experte campania. Gesta Friderici I*, 49; Otto of Freising, Rahewin, *The Deeds*, 66. За разлику од западних извора арапски писац Ал-Бакуви помиње да су Печенези у исхрани користили просо, што имплицира постојање макар рудименталне пољопривреде међу овом популацијом. Абд ар-рашид ал-Бакуви, *Китаб талхис ал-асар ва'аджа'иб ал-малик ал-каххар*, пер. З. М. Бунятова, Москва 1971, 102.

²⁷⁷ *Повеље кнеза Лазара: текст, коментари, снимци*, прир. Александар Младеновић, Београд 2015, 94. (Болоњски препис, оригинална графика); 101. (транскрипција и транслитерација на савремени српски језик); 112. (Раванички препис, оригинална графика); 120. (транскрипција и транслитерација на савремени српски језик); Михаило Динић, *Српске земље у средњем веку: историјско-географске студије*, прир. Сима Ћирковић, Београд 1978, 84.

²⁷⁸ *Повеље кнеза Лазара: текст, коментари, снимци*, прир. Александар Младеновић, Београд 2015, 54. (Врднички препис, оригинална графика); 61. (транскрипција и транслитерација на савремени српски језик); Михаило Динић, *Српске земље у средњем веку: историјско-географске студије*, прир. Сима Ћирковић, Београд 1978, 87.

Cumani maiores; мађ *nagykun*). Кумани су и почетком новог века наставили да буду присутни у перцепцији јужних области Угарске. Тако је простор између простор Мале Куманије означавањем као *Cumanorum campus* (Куманско поље) на првој сачуваној карти Угарске из 1528. године, познатој као *Tabula Hungariae*, коју је израдио Лазар, секретар острогонског надбискупа Томе Бакоча (1497-1521).²⁷⁹ Оваква перцепција је наставила да буде присутна и другој половини XVI века. На карти Волфганга Лацијуса из 1552. године, простор *Cumanorum campus* блиско је повезан са Бачком жупанијом, за коју се каже да је погодна за узгој стоке.²⁸⁰

Информације о територији Срема су далеко више заступљене од других крајева јужне Угарске. Област Срема се налази између река Дунава и Саве и обронака Фрушке горе. Током средњег века термин Срем обухвата знатно шири географски простор, који је чинила и данашња Мачва. У средњовековним изворима ова простор се назива *Sirmia Ulterior*, тј. *Онострани Срем*. Римска власт над Сремом окончана је 582. године аварским освајањем Сирмијума.²⁸¹ Ово насеље се поново помиње у историјским изворима након пада Аварског каганата којег је освојио франачки краљ Карла Великог 796. године. Коначна пацификација аварског становништва је окончана 803. године. Франачке власти су формирале вазалну аварску кнежевину на простору доње Паноније, која је под њиховим покровитељством трајала до 828. године.²⁸² Сирмијум спомиње патријарх Аквилеје, Паулин, у песми

²⁷⁹ László Irmédi-Molnár, *The Earliest Known Map of Hungary*, *Imago Mundi* 18 (1964) 53-59; Јованка Калић, *Најстарија карта Угарске. Tabula Hungariae*, ЗРВИ 24-25 (1986) 423-435; Tivadar Gaudenyi, Mladen Jovanović, *Lazarus' Map of Hungary*, Зборник радова Географског института „Јован Цвијић“ 62-2 (2012) 117-131. Видети прилог бр. 13. О простору Мале Куманије за време османске власти: Tibor Halasi-Kun, *Ottoman Data on Lesser Sirmia: Keçketmet nahiyesi – Varoş-i Halas – Kariye-i Kökut*, *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 4 (1984) 89-150.

²⁸⁰ На Лацијусовој карти стоји следећи натпис који повезује ова два географска простора: *Cumanorum campus-Bachmege deserta, pascendis pecoribus apta*. Приказ Бачке жупаније на поменутој карти: https://www.researchgate.net/figure/Map-of-the-Hungarian-Kingdom-by-Wolfgang-Lazius-1552_fig1_317007349 Видети прилог бр. 14. О поменутој мапи детаљније: Zsolt Gyöző Török, *Two maps of Hungary: A critical study of Wolfgang Lazius' chorographic maps (1556-57)*, Wolfgang Lazius (1514-1565). *Geschichtsschreibung, Kartographie und Altertumswissenschaft im Wien des 16. Jahrhundert*, hrsg. Stefan Donecker, Petra Svatek, Elisabeth Klecker, Wien 2021, 85-114.

²⁸¹ Михаило Динић, *Средњовековни Срем*, ГИДНС 4-1 (1931) 1-2; Ферјанчић, *Сирмијум у доба Византије*, 45-48.

²⁸² О паду Аварског каганата под франачку власт: Alexander Avenarius, *Die Awaren in Europa*, Amsterdam-Bratislava 1974, 183-186; Josef Deer, *Karl der Große und der Untergang des Awarenreiches*, Karl der Grosse. *Lebenswerk und Nachleben I*, Hrsg. Wolfgang Braunfels, Dusseldorf 1967, 719-791.

градског средишта повезано са офанзивом цара Јована Цимискија из 971. године.²⁹¹ Овде се налазио и центар православног сирмијског епископа.²⁹² До поновног насељавања античког Сирмијума није дошло до X или XI века.²⁹³

Наредне помене Срема имамо за време византијско-бугарских сукоба почетком XI века. У бици код Беласице 1014. године бугарска војска је уништена, а овај пораз је довео до смрти цара Самуила. Ова победа је омогућила поновну успоставу византијске власти на Балканском полуострву. За то време Сремом је управљао Самуилов намесник, Сермон (Σέρμων). Њега је на превару убио познати византијски војсковођа Константин Диоген, који је као награду добио на управу ову област вероватно 1019. године.²⁹⁴ Новоосвојене области Балканског полуострва су укључене у тематско уређење Византијског царства. Погранична област између Дунава и Саве је организована је као тема са седиштем у Сирмијуму.²⁹⁵ Положај теме Сирмијума у тематском уређењу историографији није до краја разрешен и о њему постоји неколико различитих мишљења.²⁹⁶ Константин Диоген је наставио да обавља дужност стратег ове теме и за време упада Печенега 1027. године, када је преузео управу и над темом Бугарском.²⁹⁷ Две године касније, он је постављен и за дукса Солуна.²⁹⁸ Истовремено и угарска страна је појачавала своје присуство на територији Срема. Тада је вероватно настала и погранична област која је у наредном периоду позната као Марка

²⁹¹ Gračanin, *Južna Panonija*, 208.

²⁹² Ивана Коматина, *Црква и држава у српским земљама од XI до XIII века*, Београд 2016, 111-112; Đorđe Bubalo, Katarina Mitrović, Radmila Radić, *Jurisdikcija katoličke crkve u Sremu*, Београд 2010, 40-42. За црквену историју Срема детаљније консултовати: Борис Стојковски, *Црквена историја Срема у средњем веку*, Нови Сад 2012. (Докторска теза у рукопису).

²⁹³ Miroslav Jeremić, *The Relationship Between the Urban Physical Structures of Medieval Mitrovica and Roman Sirmium*, *Hortus Artium Medievalium* 12 (2006) 147; Gračanin, *Južna Panonija*, 208-213.

²⁹⁴ Јо. Skyl., 365.15-366.30; Skylitzes, *A Synopsis*, 345.

²⁹⁵ Георгије Острогорски, *Историја Византије*, Београд 1998, 297. Vitalien Laurent, *Le thème byzantin de Serbie au XIe siècle*, *REB* 15 (1957) 185-195

²⁹⁶ Поједини историчари, попут Банеског, су одбацивао постојање теме Сирмијум, сматрајући да је област Срема улазила у састав теме Бугарске која се простирала од јужне Бугарске до Саве и Дунава. Nicolae Banescu, *Les duché byzantins Paristrion (Paradounavon) et de Bulgarie*, *Vuchurest* 1946, 24 sq. Сличног мишљења пре њега је био Златарски који је сматрао да је територија бившег Самуиловог царства сачињавала једну тему Бугарску. Златарски, *Историја II*, 17; Idem, *Устройство Болгарии и положеніе болгарскаго народа въ первое время послѣ покоренія ихъ Василиемъ II Болгаробойцею*, *SemKond* 4 (1931) 49-67. С друге стране тема Сирмијум је повезивана са темом Србијом која је осведочена у сфрагистичким налазима. Тако Василевски сматра да се овде ради о једној теми са двоструким називом Сирмијум и Србија, којом је управљао Константин Диоген. Tadeusz Wasilewski, *Le thème Byzantin de Sirmium-Serbie au XIe et XIIe siècle*, *ЗВРИ* 8-2 (1964) 465-482; Љубомир Максимовић, *Организација византијске власти у новоосвојеним областима*, *ЗРВИ* 36 (1997) 40-41.

²⁹⁷ Јо.Skyl., 373.94-95; Skylitzes, *A Synopsis*, 351-352.

²⁹⁸ Јо.Skyl., 376.86-88; Skylitzes, *A Synopsis*, 355.

(Marchia).²⁹⁹

Географски описи Угарске са знатно више детаља долазе нам из пера крсташки хроничари, Алберта Ахенског и Виљема Тирског. Потоњи за територију Угарске каже да је она била тешко проходна због мочварног тла и због тога што је окружена бројним рекама. Путни правци су били ретки, а и било их је мало, уски и тешки за кретање.³⁰⁰ Када је реч о кретању Валтера Санс-Авоара и његове пратње, они су мирно прошли кроз угарску територију и стигли сигурно до реке Мораве, која је представљала границу између Угарске и Истока. Овде Виљем Тирски понавља грешку Алберта Ахенског. Оба хроничара показују непознавање локалне географије средњовековне Угарске. Реке која је означавала границу између Угарске и Византијског царства није била Морава, већ Сава.³⁰¹ То је видљиво из даљег излагања. Алберт Ахенски и Виљем Тирски наводе да је Валтер са главнином крсташке војске стигао до Земуна, прешао реку и ушао у *бугарску земљу* код града Београда.³⁰² Друга гранична река на поменутом простору био је Дунав.³⁰³ Он представља другу највећу реку Европе после Волге. Дунав као највећа река средње и југоисточне Европе је имао пресудну улогу у средњовековној историји Угарске. Извесне информације о њему поседовали су још антички аутори.³⁰⁴ Познатији аутор Амијан Марцелин помиње

²⁹⁹ György Györfy, *Das Güterverzeichnis des griechischen Klosters zu Szávaszentmeyer (Sremska Mitrovica) aus dem 12. Jahrhundert*, StSl 5 (1959) 22-24. О термину Маркија: Attila Zsoldos, *Confinium és marchia: Az Árpád-kori határvédelem néhány intézményéről*, Századok 134 (2000) 112-115.

³⁰⁰ *Est autem regnum Hungarie paludibus interiectis et magnis fluminibus precinctum et inaccessibile, ita ut nisi certis locis, et eisdem vehementer angustis, volentibus introire vel egredi non pateat introitus vel exitus*. Willelmi Tyrensis, *Chronicon* I.18, 140-141; WT I, 97.

³⁰¹ Детаљније хидролошке информације о реци Сави: Душан Дукић, *Сава: потамолошка студија*, Београд 1957; Љиљана Гавриловић, Душан Дукић, *Реке Србије*, Београд 2014, 44-51.

³⁰² *Hic itaque sine offensione et aliquo aduerso inqursu, usque ad Belegrauam ciuitatem Bulgarorum profectus est transiens Maleuillam, ubi terminator fines regni Vngariorum. Illic pacifice fluvium Maroe nauigio traiecit, sed in eodem loco...* Albert of Aachen, *Historia Ierosolimitana*, I.6, 8. (латински изворник); 9. (превод на енглески језик). *Ille vero, regno eius cum omni tranquillitate transcurso, usque ad fluvium Maroe, qui eiusdem regni ab oriente limes esse dinoscitur, pervenit incolumis, quo transito Bulgarorum fines cum suis legionibus attigit, ad locum perveniens qui dicitur Bellegrava*. Willelmi Tyrensis, *Chronicon*, I.18, 141; WT I, 98; Калић-Мијушковић, *Београд*, 43.

³⁰³ О хидрографским карактеристикама Дунава видети детаљније: Душан Дукић, *Дунав-хидрографски преглед*, Пловидба Дунавом и његовим притокама кроз векове, уред. Васа Чубриловић, Београд 1983, 15-51; Љиљана Гавриловић, Душан Дукић, *Реке Србије*, Београд 2014, 21-39.

³⁰⁴ Назив Дунав је вероватно келтског порекла, *Danuv*, што значи река. Стари Грци су познавали само доњи ток ове реке, који су називали, као и Трачани, Истер (Ἰστρος). Први грчки аутор који помиње Дунав под овим називом је Хесиод. Hes. *Theog.* 339, 30. (грчки изворник); 31. (превод на енглески језик). Херодот сматра Истер као једну од највећих река у свету. Hdt IV. 50; Lionel Pearson, *Herodotus on the Source of the Danube*, *Classical Philology* 29 (1934) 328-337. Римљани су преузели назив из келтског језика. Цезар помиње ову реку као *Danuvius*. Caes., *BGall* VI.25, 350 (латински изворник); 351. (превод на енглески језик). У римским изворима доњи ток ове реке се назива *Danister*. Petar Skok, *Etimologijski rjecnik hrvatskoga ili srpskoga jezika I*, Zagreb 1971-1973, 457.

да су реке Дунав и Тиса играле улогу баријера између Римљана и варварске популације.³⁰⁵ Кроз целокупну средњовековну историју Угарске Дунав је играо важну улогу у њеној привреди, транспорту, трговини, али и одбрани.

Додатне информације о јужним областима Угарске током Првог крсташког рата нам пружа *Илустрована хроника*. У њој се поред освајања Земуна, од стране крсташа помиње и пустошење Срема (лат. *Marchia*), који је тада представљао пограничну област.³⁰⁶

Што се тиче крсташа Готфрида Бујонског његове снаге су се у миру кретале преко угарске територије. Они су прешли реку Драву преко импровизованог моста, улогоривши се затим код Франкавиле (данашње село Манђелос), где су провели три дана снабдевши се потрештинама. Затим су се спустили до Земуна, где провели наредних пет дана на обали Саве.³⁰⁷ На овом месту Алберт Ахенски наводи правилно да је Сава гранична река између Угарске и *Бугарске*, тј. територије Ромејског царства.³⁰⁸ Још једном Дунав се показао као значајна препрека. За превоз крсташа била су на располагању само три брода, остали

³⁰⁵ Податке о утицају локалне географије на односе између Римљана и варвара налазимо код Амијана Марцелина: *А кроз ове земље пробија се Тиса и кривудавам током улива се у Дунав. Док је сама, она тече слободније и лагано оплакује дуге и широке просторе. Близу ушћа сужава их у теснац и коритом Дунава брани становнике од упада Римљана, а од варварских упада штити их препреком коју представља она сама. Овде је тле већином влажно и натопљено, због река које надлазе; мочварно је и покривено врбама, на је стога неопходно, осим онима који добро познају терен. Поред тога, у близини ушћа Тисе, налази се ада око које тече моћнија од двеју река и одваја је од копна.* Amm. Marcell, XVII.13.4, 140.

³⁰⁶ *Cumque ad Zemlin pervenissent et se in pace esse sperantes castra metati sunt. Castrum autem Zemlin ceperunt, quod rex alias insidias non faceret, et peiora prioribus non firent. Deinde marchiam illam totam devastabant propter victum, et quicquid rapere poterant, ad castrum portabant.* *The Illuminated Chronicle*, 143.266. (латински изворник); 267. (превод на енглески језик).

³⁰⁷ *Ac iussum est sub iudicio uite, ne iniusta uenditione Vngari grauarent exercitum, aut conturbarent, sed potius omnia ucnalia illis alleuiaret. Sic et sic per singulos dies in silentio et pace, in mensura equa et iusta uenditione, dux et populus regnum Vngarie pertransiens, Drowa fluuium peruenerunt, ubi congerie lignorum composita, et plurima uimum copulatione lacta, eundem fluuium traiecerunt, assidue rege cum ualidissima manu equitum a sinistris gradiente una cum Baldwino et ceteris obsidibus, quousque ad locum qui dicitur Francauilla peruentum est. Illic per tres dies remorati, uite necessaria, et quibus indigebat exercitus precio mutuantes, cum omnibus Maleuillam descenderunt, in litore Sowa diebus quinque pernctantes.* Albert of Aachen, *Historia Ierosolimitana*, II.6, 68; 70. (латински изворник); 69; 71. (превод на енглески језик); Willelmi Tyrensis, *Chronicon*, II.3, 164-165; WT I, 120-121; Simon John, *Godfrey of Bouillon: duke of Lower Lotharingia, ruler of Latin Jerusalem, c. 1060-1100*, London-New York 2018, 120. Готфридови крсташа су се кретали подравским путем. Ова комуникација је почињала код Вировитице, настављајући се на Доњи Михаљац, Осијек, Даљ и Илок, следећи ток Дунава. Крсташа су Драву вероватно прешли код Вашке и затим су путовање наставили римским путем до Осијека, да би код Винковаца наставили путовање посавским правцем. Даље путовање је ишло уз леву обалу Босута и Саве, прошавши кроз Манђелос и Земун. Крсташке снагама вероватно није било допуштено да прођу кроз Сремску Митровицу, због сумњичавости краља Коломана. О крсташком путовању овим путним правцем: Граћанин, *Južna Panonija*, 46-47.

³⁰⁸ Детаљније о помени реке Саве у грчким и латинским изворима средњег века: Hrvoje Gračanin, *Rijeka Sava u srednjovjekovnim narativnim vrelima*, Rijeka Sava u povijesti: zbornik radova znanstvenog skupa održanog u Slavonskom Brodu 18.-19. listopada 2013, ur. Branko Ostajmer, Slavonski Brod 2015, 55-75.

крсташи су прешли на импровизованим пловилима начињени од дрвета и винове лозе.³⁰⁹ Из девастираног Београда, Готфрид Бујонски је наставио да се креће кроз *бугарску шуму*, ка Нишу и Софији.³¹⁰ О кретању *Војном цестом* налазимо индиректну потврду код Роберта Монаха који каже да је Готфрид Бујонски стигао у Цариград због тога што је путовао кроз Угарску, што имплицира да је користио поменути саобраћајницу.³¹¹ Просечна брзина кретања крсташа у случају Петра Пустињака на простору од Келна до Земуна процењује се на 18,3 km/дневно. Контингент крсташа Готфрида Лоренског кретала нешто мањом брзином од 18 km/дневно. По преласку на византијску територију брзине кретања поменуте две крсташке групације су се смањиле.³¹²

Ка Светој земљи 1172. године упутио се Хајнрих Лав (1129-1195), саксонски и баварски војвода и рођак цара Фридриха Барбаросе, други најмоћнији феудалац у Немачкој.³¹³ Крај унутрашњих сукоба, који су у Саксонији избили 1166. и поновно успостављање дипломатских односа са Византијом од стране цара Фридриха Барбаросе створило је простор за организовање поменутог ходочашћа. Остваривање овако финансијски захтевног подухвата постало је могуће захваљујући миразу који је Хајнрих Лав добио после женидбе са Матилдом, ћерком енглеског краља Хенрија II. Опис који нам даје Арнолд из Либека омогућава нам да реконструишемо путовање саксонског војводе на Исток, о коме други савремени извори веома мало говоре.³¹⁴

³⁰⁹ Albert of Aachen, *Historia Ierosolimitana*, II.6, 70. (латински изворник); 71. (превод на енглески језик).

³¹⁰ Albert of Aachen, *Historia Ierosolimitana*, II.7, 70. (латински изворник); 71. (превод на енглески језик); Hagenmeyer, *Chronologie*, 47.

³¹¹ *Dux Godefridus, prior omnium Francorum principum, Constantinopolim venit, quia per Hungariam recto gressu itineravit.* R. H. C. *The Historia Iherosolimitana of Robert the Monk*, ed. Damien Kempf, Marcus G. Bull, Woodbridge 2013, 13. Превод на енглески језик: *Robert the Monk's History of the First Crusade: Historia Iherosolimitana*, trans. Carol Sweetenham, Aldershot 2006, 94.

³¹² Анализа кретања крсташа преко територија Угарске: John W. Nesbitt, *The Rate of March of Crusading Armies in Europe: A Study and Computation*, *Traditio* 19 (1963) 180-181.

³¹³ О личности Хајнриха Лава: LdM IV, 2076-2078. (O. Engels); NDB VIII, 388-391. (Karl Jordan); *The Crusades: an encyclopedia* II, 574-575. (Jeffrey Ashcroft); Wilhelm Störmer, *Heinrich der Löwe-Ein europäischer Fürst des Hochmittelalters*, *Zeitschrift für bayerische Landesgeschichte* 73-3 (2010) 779-789.

³¹⁴ *Chronica Regia Coloniensis*, ed. Georgius Waitz, MGH SS rer. Germ XVIII, Hannoverae 1880, 123-124; *Annales Palidenses auctore Theodoro monacho ab O. c.-1182 et 1390*, MGH SS XVI, a. 1172, 94; *Annales Pegavienses et Bosovienses a. 1000 c.-1149*, MGH SS XVI, a. 1171, 260. Анализа ходочашће из 1172. године видети: *The Crusades: an encyclopedia* IV, 963-964. (Graham A. Loud); Einar Joranson, *The Palestine Pilgrimage of Henry the Lion*, *Medieval and historiographical essays in honor of James Westfall Thompson*, eds. James Lee Kate, Eugen N. Anderson, Chicago 1938, 146-225; Paul Barz, *Heinrich der Löwe. Ein Welfe bewegt Geschichte*, Hamburg 1987, 249-259; Joachim Ehlers, *Heinrich der Löwe: Eine Biographie*, Göttingen-Zürich 1997, 96-103.

Хајнрих Лав је у пратњи високих племића кренуо пут Свете земље из Брауншвајга. У Регенсбург је стигао, након чега је отишао у Нојбург на Дунаву, где је сахрањена његова мајка Гертруда, која је била супруга аустријског војводе Хајнриха II Јазомиргота. У Бечу су ходочасници купили бродове и снабдели су се знатним количинама хране и пића. Овде се ходочашћу придружио и надбискуп Вормса, Конрад, који је био на дипломатској мисији коју му је поверио цар Фридрих. Њен циљ било је склапање брака између Барбаросиног сина и ћерке византијског цара.³¹⁵ Ходочашћу је подршку пружио аустријски војвода, који је реком пратио ходочаснике до Визелбурга, града на граници са Угарском. Током пута он је снабдевао уважене путнике. Тамо их је сачекао Флоренц, изасланик угарског краља, одатле пут су наставили према Естрагону. По доласку на угарску територију одиграо се догађај који је јако забринуо Хајнриха Лава и његове пратиоце. Наиме, те вечери преминуо је угарски краљ Стефан III. Арнолд из Либекa наводи да је краља отровао агент његовог брата који се тада налазио у егзилу.³¹⁶

Река Дунав је играла значајну улогу у промету људи и роба на простору угарског пограничја. Да путовање овом реком није увек било безбедно показује путовање чувеног Хајнриха Лава. По проласку места које на народном језику назива Скере, наступила је опасна деоница пута, где је речни ток био веома брз и ризичан за пловидбу. Управо у Ђердапској клисури брод саксонског војводе, се оштетио и тада му је у помоћ притекла посада из локалне тврђаве. Остали ходочасници су ову деоницу прешли без проблема. После поправке, војвода и његови пратиоци су стигли до Браничева, које је било под византијском влашћу. Овде су се ходочасници искрцали и наставили даље путовање копном. Арнолд од Либекa наводи да том месту Дунав није плован, јер се сужава услед отицања подземним каналом. Тек после значајне удаљености, Дунав поново извире спајајући се са Савом. Овај опис свакако није тачан, јер Дунав и Сава се спајају знатно западније, код Београда. Даље путовање ходочасници су наставили кроз простор густе шуме, коју Арнолд назива *Bulgerewalt*. Због тешког мочварног терена велик број коња је умирао. Ходочасници су морали да оставе кола и доста товара и залиха, док су за пренос

³¹⁵ *Arnoldi Chronica Slavorum*, 115-117; *Chronicle of Arnold of Lübeck*, 39-42. О односима цар Фридриха са Византијским царством: Johannes Irmscher, *Friedrich I. Barbarossa and Byzanz*, *Byzantinoslavica* 54-1 (1993) 38-42; Krijna Nelly Ciggaar, *Western travellers to Constantinople: The West and Byzantium, 962-1204, Cultural and political relations*, Leiden-New York-Köln 1996, 233.

³¹⁶ *Arnoldi Chronica Slavorum*, 117; *Chronicle of Arnold of Lübeck*, 42-43. Стефан III је преминуо 4. марта 1172. године. Њега је наследио византијски васпитаник Бела III Алексије (1172-1196).

осталих потрештина користили товарне животиње.³¹⁷ Путовање кроз Угарску је текло без проблема све до деонице на реци Дунаву, која с показала веома опасном. До јединог сукоба током ходочашћа дошло је на византијској територији, код Равна (данашња Ћуприја). Приступ у град ходочасницима је спречило српско становништво и поред инсистирања византијског заповедника. Током ноћи Срби су напали камп ходочасника, али након погибије свог војводе су се повукли.³¹⁸ Даље путовање ходочасници су наставили без инцидента. Ходочашће Хајнриха Лава оставило је велик утицај на савременике. Оно је постало део мистичног предања. Лик саксонског војводе послужио је као инспирација за каснији књижевни опис једног другог путника у Свету земљу, цара-крсташа Фридриха Барбаросе.³¹⁹

Монголски продор у Европу имао је за последицу пораст интересовања за овај мистериозан, а истовремено и опасан народ. Рубни делови хришћанског света постали су веома значајни као потенцијална контактна зона са Монголима. Све наведено је утицало да

³¹⁷ *Dimissi igitur dux et sui prospere navigabant per aliquot dies, et inciderunt quoddam periculum, quod vulgariter skere dicitur, quia ibi scopuli immanissimi ad instar montium prominentes, quorum uni castellum impositum est, interceptis aquis meandi facultate subtracta, difficillimum illic navigantibus transitum fecerunt; aque enim in arctum collecte primo quidem consurgentes intumescunt et postea magno fragore quaque in preceps cadunt. Omnes tamen naves nutu Dei illic illese transierunt, sed solus dux ibidem naufragium pertulit. Quod videntes hi qui in castello erant, navicula arrepta, eum ad terram traxerunt. Guncelinus autem et Iordanis dapifer cum aliis natando evaserunt. Restaurata igitur nave pervenerunt Brandiz, urbem regis Grecorum, ubi deficientibus aquis naves in sicco steterunt. Ibi enim Danubius subterraneo meatu absorptus in amnem parvissimum derivatur et post longa terrarum spacia, turgentibus fluctibus ebulliens, in Sowam protrahitur. Relictis igitur navibus terrestrem viam ingressi intraverunt nemus illud maximum et notissimum, quod Bulgerewalt dicitur, ubi multum laboraverunt tam ipsi quam equi eorum in profunditate palustri, et destructi sunt equi eorum, plurimum trahentes in plaustris et carrucis copiam victualium. Cumque creberrime plaustris contererentur, et omnes nimio labore deficerent in reficiendis et sublevandis curribus et processum nullum haberent, eo quod dictum fuisset, ut una carruca confracta omnes subsisterent, donec ea refecta omnes pariter procederent, animadvertens dux, quod ob tedium tanti laboris nimiam facerent moram progrediendi, precepit ut relictis plaustris et victualia iumentis imponerent et sic abirent. Videres igitur immensos acervos farine purissime proiectos, vasa vinaria plurima et maxima vino plena relictis, carni, piscium multitudinem ibi neglectam et quicquid deliciarum accuratius sibi quisque preparaverat diversis condimentis. Arnoldi Chronica Slavorum, 117-118; Chronicle of Arnold of Lübeck, 43-44.*

³¹⁸ Арнолд из Либекa Србе описује веома негативно. Њих назива синовима Белијаловим, који не познају јарам Господњи него се препуштају телесним страстима. Сходно своме имену Servi, тј. слуге, они служе свешто је нечисто и дивљачке су природе. (*Procedentes igitur appropriabant urbi que Ravenelle dicitur, que in medio nemoris sita est, cuius habitatores Servi dicuntur, filii Belial, sine iugo Dei, illecebris carnis et gule dediti et secundum nomen suum immundiciis omnibus servientes et iuxta locorum qualitatem bellualiter vivendo, bestiis etiam agrestiores*). Arnoldi Chronica Slavorum, 118; Chronicle of Arnold of Lübeck, 44. О овом инциденту видети: Александра Узелац, „Чувај се Белијалових синова и отровних стрела!“-Поморавље у другој половини XII, Стефан Немања и Топлица, уред. Драгиша Бојовић, Ниш 2011, 99-100.

³¹⁹ За рецепцију лику Хајнриха Лава у предању видети: Helge Gerndt, *Das Nachleben Heinrich des Löwen in der Sage*, Heinrich der Löwen, ed. W. D. Mohrmann, Göttingen 1980, 441-446.

се Угарска поново нађе у фокусу западних дипломата, мисионара и путника. Као резултат духа ове епохе настао је анонимни географски трактат познат под називом *Descriptiones terrarum* (лат. *Опис земаља*).³²⁰ Аутор овог дела поделио је земље у две категорије, зависно од припадности западној или источној Цркви. Он Угарску лоцира северно од Италије, преко млетачког мора. За ову област још наводи да је за Римљане представљала простор пашњака.³²¹ Да је Угарска перципирана као гранична земља Западне Цркве можемо видети из навода о суседној Србији.³²² Два на изглед, не претерано информативна пасуса су посвећена овој земљи. Према анониму Србија је словенска земља, у којој се налази град Бар и од које започиње источна Црква.³²³ Она и Бугарска се на западу граниче са краљевством Угара.³²⁴ Аутор је вероватно припадао фрацисканском или доминиканском реду и био део интелектуалног круга познатог мисионара, Ђовани ди Плано Карпинија, надбискупа Бара.³²⁵ У *Опису земаља* присутна је јасна мисионарска тенденција која је усмерена ка простору ван јурисдикције западне Цркве.

Неколико година касније, тачније 1268. године, Роџер Бекон, чувени францискански духовник, филозоф и научник је у свом спису *Opus maius*, дао своје виђење европског простора. Угарску описује као државу која се простире источно од Чешке и Аустрије, а на југу се граничи са западним деловима Албаније. Кроз средишњи део Угарске протиче река Дунав, која се улива у Црно море преко дванаест ушћа. На истоку ова држава се граничи са

³²⁰ На ово дело првобитно је указао је Марвин Л. Колкер у свом раду Marvin L. Colker, *America Rediscovered in the Thirteenth Century?*, *Speculum* 54 (1979) 712–726. Анализа поменутог извора: Gunar Freibergs, *The "Descriptiones Terrarum": its date, sources, author and purpose*, *Christianity in East Central Europe*, 2. Late Middle Ages, Jerzy Kloczowski, Pawel Kras, Wojciech Polak, Lublin 1999, 180-201.

³²¹ [4] *Cui uersus aquilonem transito mari Venetico est terra contigua Vngarorum. In hac condam erat pascua Romanorum*. Colker, Marvin L. Colker, *America Rediscovered in the Thirteenth Century?*, *Speculum* 54 (1979) 721.

³²² Анализа помена Србије у овом географском делу: Душан Кораћ, Радивој Радић, *Из Каракорума у Бар: Србија у делу анонимног европског географа XIII века*, *ЗРВИ* 37 (1998) 247-257.

³²³ [21] *Orientalis uero ecclesia incipit a Grecia siue Seruia, que sic dicta est quia Grecie seruibat. De genere est Sclauorum, Anteuariam in se continens, et per Greciam procedens terminatur uersus orientem in montibus Scilicie et Syrie superius nominatis*. Marvin L. Colker, *America Rediscovered in the Thirteenth Century?*, *Speculum* 54 (1979) 724.

³²⁴ [22] *Ab aquilone uero progrediens coniungitur Bulgarie. Hec contigua est a parte aquilonis Ruscie. Hee due terre, scilicet Seruia et Bulgaria, a parte occidentis sunt regno contigue Hungarorum*. Marvin L. Colker, *America Rediscovered in the Thirteenth Century?*, *Speculum* 54 (1979) 724.

³²⁵ За потенцијалани идентификацију аутора текста видети: Karol Górski, *The Author of the Descriptiones Terrarum: A New Source for the History of Eastern Europe*, *The Slavonic and East European Review* 61 (1983) 254-258; Душан Кораћ, Радивој Радић, *Из Каракорума у Бар: Србија у делу анонимног европског географа XIII века*, *ЗРВИ* 37 (1998) 253-255.

Влашком и Бугарском, као и са Тракијом у којој се налази Цариград.³²⁶

Дело *Anonimy descriptio Europae Orientalis* презентује каква је перцепција југоисточне Европе у ученим круговима Запада са почетка XIV века. Основни циљ овог дела је покретање војне акције у циљу повратка Латинског царства под контролу Карла (Шарла) Валое, брата француског краља Филипа IV Лепог (1285-1314). Карло је женидбом са Катарином де Куртене, нећаком последњег латинског цара Балдуина II, постао претендент на престо. Важну улогу у овом подухвату је требало да игра Краљевина Угарска, на чији се престо, почетком XIV века попела Анжујска династија. Географско излагање је подељено на следеће области: Константинопољ (*imperium Constantinopolitanum*), Албанија (*Albania*), Краљевство Рашке (*regno Rasiae*), Бугарска и Рутенија (*Bulgaria et Ruthenia*), Угарска (*Vngaria*), Пољска (*Polonia*) и Чешка (*Boemia*). Информације о Угарској налазе се у истоименом поглављу, као и оном о суседној Рашкој.

У излагању о Рашкој краљевини³²⁷ Аноним наводи да је ово краљевство подељено на две земље: Рашку и Србију.³²⁸ Ова подела говори о подели власти између српских владара, Милутина и Драгутина. Након пада с коња и лома ноге, краљ Драгутин је предао власт своје брату Милутину, која се одиграла на сабору у Дежеву 1282. године. Док је краљ Милутин преузео власт у Србији, његов брат је задржао краљевску титулу и северне области земље. Краљ Драгутин је управљао областима око Рудника, Ариља и Ускопља око Требиња, док је само Требиње припало краљици Јелени.³²⁹ После две године, 1284. српски краљ је од свог таста угарског краља Ладислава IV добио Мачванску бановину, заједно са областима Усоре и Соли. До тада је мачванском бановином управљала краљица Јелисавета Куманка,

³²⁶ *Ad orientem Austriae et Bohemiae est Hungaria, ad quam occidentalis pars Albania descendit. Nam cadit super Danubium qui fluit per medium Hungariae, et ultra eam in mare Ponticum per duodecim ostia magna. In termino vero Hungary. Hungariae orientalis a parte aquilonis occurrit haec Albania, contra quam ad meridiem Danubii sunt Balchi et Bulgari, et Constantinopolis, quae terrae antiquitus vocabantur Thracia. The 'Opus Maius' of Roger Bacon,* ed. John Henry Bridges, Oxford 1900, 359. Занимљиво да за разлику од аутора *Descriptio terrarum*, Бејкон нема ближих информација о Србији, чију територију назива Склавонија. За ово питање видети: Радивој Радић, *Да ли је Роџер Бејкон знао за Србију?*, *Наша прошлост* 12 (2011) 73-78.

³²⁷ *ADEO/Gorka*, 29-37; *ADEO/Живковић et al.*, 119-128.

³²⁸ *Regnum enim hoc, uidelicet Rasiae, duas habet partes. Prima, que est principalis, dicitur Rasia, sic appellata a nomine cuiusdam fluvii ipsam irrigantis qui et Rasia uocatur. ADEO/Gorka*, 29; *ADEO/Живковић et al.*, 120. О називима српске државе: Михаило Динић, *Стефан Драгутин „rex Serviae“*, ГИДНС 4-3 (1931) 436-437.

³²⁹ О трансферу власти међу српским владарима: *ИСН I*, 438-439. (Љубомир Максимовић); Михаило Динић, *Однос између краља Милутина и Драгутина*, *ЗРВИ* 3 (1955) 50; 49-82.

удовица Стефана V (1270-1272) и мајка Ладислава IV (1272-1290).³³⁰ Српски владар је постао и угарски феудални господар који је управљао облашћу Мачве.³³¹ На тај начин, Драгутин је био највећи вазал и српског и угарског краља. У изворима он се назива и *сремским краљем*, пошто је Мачва перципирана као онострани Срем.³³² Уз ову област он је управљао Усором и Соли у Босни,³³³ а можемо претпоставити да је имао поседе у унутрашњости Угарске. Територијално померање Драгутинових области ка северу га је неминовно ближе везало за угарску државу. Бивши српски краљ је резидирао у граду Дебрецу на Сави,³³⁴ а од великог је значаја чињеница да се Београд по први пут нашао под српском влашћу за време његове владавине. Управо за време Драгутинове власти њега је посетила и краљица Симонида.³³⁵ Драгутин је управљао својим областима до смрти 1316. године. Тада је Мачву и Београд запосео краљ Милутин затворивши Драгутиновог сина, Владислава. Београдом је Милутин владао до 1319. године. У два похода угарски краљ Карло Роберт је повратио територију Мачве и поменути град.³³⁶ Мачва је и у наредним деценијама била поприште српско-угарских сукоба.

Појам Србија, Аноним тумачи етимолошки из угла латинског језика, по коме он долази од ропског положаја становништва.³³⁷ Овде Аноним даје слично тумачење попут оног Виљема Тирског и Константина Порфирогенита. Ова земља се састоји од три области:

³³⁰ Ђура Харди, *Господари и банови Оностранио Срема и Мачве у XIII веку*, Споменица ИАС 8 (2009) 77-79; Александар Крстић, *Чланови династија југоисточне Европе у средњовековној Угарској*, Нови Сад 2014, 86-115. (Докторска теза у рукопису).

³³¹ *ИСН I*, 442. (Љубомир Максимовић).

³³² Архиепископ Данило краља Драгутина назива сремским краљем: *А ја смирени Данило, одморивши се у том манастиру после престављења те блажене око два дана, и ту дођоше много властела силна сина њезина благочестивога краља Стефана од сремске земље, и учинише велики плач и ридање над гробом блажене. Данило Други, Животи краљева и архиепископа српских*, 103... *После не много времена, када је ново примио власт земље сремске благочестиви краљ Стефан, нађоше се нека два велможе који су се укоренили, у држави земље браничевске у месту званом Ждрелу. Ibidem*, 104. Архиепископ Данило само на једном месту Драгутинову област назива Мачвом. *Ibidem*, 62.

³³³ Сима Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, Београд 1968, 75-76.

³³⁴ Драгутинов двор у Дебрецу помиње и архиепископ Данило: *Сви слушајући о милостињи његовој, не само из земље отачаства његова, но и од других околних народа сви иђаху ка њему, у славни његов двор у Срему, место звано Дебрец, веселим ногама знајући да ће примити довољно милостиње несказане. Данило Други, Животи краљева и архиепископа српских*, 71. Он се помиње и приликом посете хиландарског игумана: *А када је овај преосвећени дошао у славни двор његов Дебрец у земљи званој Срему... Idem*, 72. И у каснијој традицији поменути град је повезиван са личношћу краљ Стефана Драгутина. Хронолошки веома удаљен Орбини помиње Дебрец у контексту Драгутиновог замонашења: *Али осећајући ипак грижу савест због греха према оцу, одлучи да се ради, покајања замонаши у Дебру и препусти краљевство свом брату Милутину. Орбини, Краљевство Словена*, 24. Дероко, *Средњовековни градови*, 115; *Лексикон градова*, 94. (Александар Узелац).

³³⁵ Калић-Мијушковић, *Београд*, 66-67.

³³⁶ Калић-Мијушковић, *Београд*, 68-70; Влада Станковић, *Краљ Милутин: (1282-1321)*, Београд 2012, 131-132.

³³⁷ *ADEO/Gorka*, 31; *ADEO/Живковић et al.*, 122.

Босне, Мачве и Марке.³³⁸ Марку не треба мешати са истоименом облашћу која се помиње као део Угарске. Прве две области су припадале Угарској, док је област Марке обухватала земље Браничева и Кучева.³³⁹ Етимологија ове области није у потпуности извесна. Према једном тумачењу она потиче од назива за пограничну област. Постоји друго тумачење које порекло назива повезује с реком Моравом, односно March, према коме поменути термин означава Поморавље.³⁴⁰ Област бива освојена у заједничкој акцији краља Милутина и Драгутина против Дрмана и Куделина, господара Браничева. Освајање ове области треба датирати у 1292. годину.³⁴¹ Тако је краљ Драгутин формирао значајну област која се налазила између Угарске и Србије. За Драгутинову краљевину Аноним каже: *Овај део краљевства смештен је до Угарске тако да се између њега и Угарске ништа не налази.*³⁴² Приликом описа владара и њихових деловања очигледан је Анонимов анимозитет према Милутину. У његовој земљи уточиште налазе шизматици и јеретици.³⁴³ За њега тврди да је вероломан и лажљив и да прогони католике у својој земљи, иако му је жена ћерка угарског краља. Милутинова извесна попуштања према католицима су последица страха српског владара од акције Карла Валое.³⁴⁴ С друге стране Аноним Драгутина описује у позитивном светлу. За њега каже: *Наиме, поменути краљ Стефан је правичан и добар човек и у својој вери сматра се правим свецем. Воли и штити католике јер има за жену кћерку угарског краља, сестру сицилијанске краљице.*³⁴⁵ Овај брак је по свему судећи последица неуспешне освајачке политике Драгутиновог оца краља Стефана Уроша I. Српски краљ је крајем 1267. или почетком 1268. године неуспешно напао Мачванску бановину, којом је управљао

³³⁸ ADEO/Gorka, 31; ADEO/Живковић et al., 122.

³³⁹ Михаило Динић, *Средњовековни Срм, ГИДНС 4-1 (1931) 11-12; Милош Благојевић, Крајишта средњовековне Србије од 1371. до 1459. године, ИГ 1-2 (1987) 30.*

³⁴⁰ Александар Утељац, *Цртице за историју Браничева у XIV веку*, Власт и моћ: Властела Моравске Србије од 1365. до 1402. године, уред. Синиша Мишић, Београд-Крушевац 2014, 36-37.

³⁴¹ Данило Други, *Животи краљева и архиепископа српских*, 117-118; Александар Узелац, *Кан Ногај, краљ Милутин и српско татарски сукоби крајем XIII века*, Војноисторијски гласник 1 (2009) 19; Узелац, *Под сенком Пса*, 204-214; Влада Станковић, *Краљ Милутин: (1282-1321)*, Београд 2012, 85-86.

³⁴² *Est enim hec pars regni sita circa Hungariamita quodnullum est medium inter ipsam et Hungariam.* ADEO/Gorka, 31-32; ADEO/Живковић et al., 122.

³⁴³ ADEO/Gorka, 31; ADEO/Живковић et al., 121.

³⁴⁴ ADEO/Gorka, 36-37; ADEO/Живковић et al., 126-128.

³⁴⁵ *Est enim dictus rex Stephanus homo iustus, bonus et in ritu suo reputatus multum sanctus, catholicos diligens et amplectens. Habet enim in uxorem filiam regis Hungarie, sororem regine Sicilie, ex qua habet prolem decentem utriusque sexus, nec utquam habuit aliam uxorem.* ADEO/Живковић et al., 125. Детаљније о црквеној припадности краља Драгутина: Немања Цвитковац, *Верска политика Стефана Драгутина Немањића у светлу српске и хрватске историографије*, Теолошки погледи 50-1 (2017) 101-114; Idem, *Црквена припадност краља Драгутина после 1291. године*, Баштина 48 (2019) 355-371.

краљев унук, Бела Ростисављевић. Ратна дејства су се завршила неповољно за српског владара који је заробљен.³⁴⁶ Урош је био принуђен да склопи мир са угарским краљем Белом IV, који је довео и до брака угарске принцезе Катарине (Каталин) и Урошевог сина Драгутина. Различити источни и западни извори забележен бележе склапање овог брака.³⁴⁷ Од овог период долази до ближег односа Драгутина са Угарском.

Подаци о природним богатствима Угарске слажу се са другим извештајима путописца, попут Отона Фрајнзишког и Ода Дедеја. По њему Угарска је једно од највећих краљевству на свету, које се простире четрдесет дана хода у ширину и дужину.³⁴⁸ Аноним каже: *Земља је, наиме, пуна пашњака и веома богата житом, вином, стоком, златом и сребром.*³⁴⁹ У опису богатства Угарске даље наставља: *Изобиљем рибе превазилази скоро сва краљевства, осим Норвешке, где се риба једе као хлеб или уместо хлеба.*³⁵⁰ Ова одељак је такође, преузет од Бартоломеа Англика: *Norvegia... cuius incolae plus de piscatura et venatione vivunt quat de pane.*³⁵¹ Аноним наставља опис: *Земља је углавном равна, али има понегде брдашца, а понегде високе планине.*³⁵²

Према Анониму, Угарска је подељена на две области: Трансилванију и њен Дунавски део. За Трансилванију каже да се у њој налазе шуме које се простиру на три дана хода.³⁵³ За нас је занимљивији опис Дунавске области. Ова област је веома богата речним токовима: Дунав, Драва, Зајка³⁵⁴, Тиса, Ваг, Купа³⁵⁵, Раба, Хернад, Бегеј, Лаборц и Лукарта.³⁵⁶ О поменутих рекама каже: *Све ове реке су пловне и веома богате рибом као*

³⁴⁶ Михаило Динић, *О угарском ропству краља Уроша I*, ИЧ 1-2 (1948) 30-36; ИСН I, 352. (Сима Ћирковић).

³⁴⁷ Данило Други, *Животи краљева и архиепископа српских*, 52; Brocardus, *Directorium*, 436; ВИИИЈ VI, 25. (Георгије Пахимер). Овај брак помиње и Пожунска хроника: *Rex Stephanus, filius Wele, habuit duas filias, Mariam et Katherinam. Dominam Katherinam tradidit Stephano regi Sclauonie, Mariam vero Karulo Claudio, qui ex ordinatione ecclesie fuit rex Scilie. Chronicon Posoniense*, SRH II, 46.

³⁴⁸ ADEO/Gorka, 46; ADEO/Живковић et al., 136.

³⁴⁹ *Est enim terra pascuosa et fertilis ualde in pane, uino, carnibus, auro et argento.* ADEO/Gorka, 46; ADEO/Живковић et al., 136; 175. Овај цитат је преузет од Бартоломеа Англика: *Ungaria...est autem terra spaciosissima et fertilissima, montibus et sylvis munitissima, multis fluminibus et aquis irrigua, venis aureis et aliis metallis ditissima... feris et pecudibus, propter pasqua uberrima adimpletur, frugifera etiam est gleba aius valde et vinifera in multis locis.* Bartholomaeus Anglicus, *De genuinis rerum coelestium, terrestrium et inferarum proprietatibus libri XVIII*, Francofurti 1601, XV.116.

³⁵⁰ ADEO/Gorka, 44; ADEO/Живковић et al., 136.

³⁵¹ Bartholomaeus Anglicus, *De genuinis*, XV.105; ADEO/Gorka, 46; ADEO/Живковић et al., 175.

³⁵² ADEO/Gorka, 46; ADEO/Живковић et al., 136.

³⁵³ ADEO/Gorka, 46-47; ADEO/Живковић et al., 136-137.

³⁵⁴ Гурка је сматрао да ова хидроним можда представља реку Саву. ADEO/Gorka, 47. нап. 2. Постоји могућност да се овде ради о реци Залу која се улива у Балатон. ADEO/Живковић et al., 175-176.

³⁵⁵ Претпоставља се да се ради о реци Крупи у Словачкој. ADEO/Gorka, 47; ADEO/Живковић et al., 176.

³⁵⁶ Вероватно река Латорца, лева притока Дунава у Словачкој. ADEO/Gorka, 47; ADEO/Живковић et al., 176.

што су рецимо моруна, која је веома велика и укусна риба, јесетра, штука и друге рибе као што је мрена итд.³⁵⁷

Географија простора југоисточне Европе поново је била обрађена половином XV века у делу папе Пија II.³⁵⁸ Антиосмански сентимент је управо утицао да учени хуманистички аутор своје излагање у *Европа* започне описом Угарске. За њу каже да се налази у суседству Аустрије, родну земље цара Фридриха III. У даљем излагању наводи да је неки називају Панопијом, због мишљења да су Угри наследили Панонце на овом простору. Овде Пиколомини примећује да Угри не живе на простору оног што је била целокупна античка Панонија, нити се она тада обухвата истоветни простор. Ова област се протезала између Алпа и Дунава, Јадранског мора, Норика и реке Ин на западу, а на истоку била је ограничена реком Савом и областима Миса и Трибала. Област Паноније укључују велике области Аустрије, са Штајерском. Угарској припада област доње Паноније, од реке Лејте до реке Саве, а она се простире и преко Дунава према Пољској коју су нека насељавали Гепиди и Дачани. Угарско краљевство је много шире од територије само Угарске. Да ни познији извори нису лишени фактографских погрешака када пишу о простору јужне Угарске показује нам и дело Пиколоминија. У *Коментарима*, за Београд користи назив Таурунум, чинећи фактографску омашку, јер то је био антички назив за Земун. Погрешна идентификација Београда са Тауруном ће се понављати и код других хуманистичких аутора. Град је на ушћу Саве у Дунав налази у Рашкој, која се некад називала Горњом Мезијом.³⁵⁹

На велики значај Паноније за безбедност Западне Европе, Пиколомини је указао у трећој књизи *Коментара*. Он наводи да је Угарска пред издисајем после пада Смедерева. Турска има на својој страни Србију, захваљујући босанској издаји добила је и Смедерево. Освајање Угарске би удвостручило величину турске војске и отворило би пут према Немачкој и Италији. Уколико хришћанска сабраћа препусте Угарску она ће бити уништена од стране непријатеља или поражена, а оба исхода би била фатална. Папа Пије II на овом

³⁵⁷ *ADEO/Gorka*, 47-48; *ADEO/Живковић et al.*, 137.

³⁵⁸ За детаљнију имаголошку анализу Пиколомијеве *Европе* видети: Ivana Kučinić, *Na izvorštima balkanizma: imagoška analiza "Europe" Enea Silvia Piccolominiја*, Zagreb 2021. (Diplomski rad u rukopisu). (Доступно на интернет страници: <https://zir.nsk.hr/islandora/object/ffzg:5271>). (Датум приступа: 25.08.2022).

³⁵⁹ Pius II, *Commentaries Vol. 1*, 158; 160. (латински изворник); 159; 161. (превод на енглески језик).

месту позива на историјску лекцију из античке прошлости. Безброј пута су Хуни, Готи, Вандали, Херули, Гепиди, Ломбарди, Мађари и други варвари су пролазили кроз Панонију (сада Угарску) на свом путу ка Немачкој, Француској и Шпанији. Не смемо допустити да се ово понови, јер је очигледно да Турци желе да освоје царство Запада. Морамо им изаћи у сусрет док још постоји шанса да их поразимо. У даљем излагању папа је указивао да Турци нису непобедиви, што су показале борбе под Београдом. На овом месту Пиколомини реферише на успешну одбрану Београда 1456. године. Он верује да су хришћани супериорнији ратници и да Турци могу да победе само преваром. Препрека ка хришћанској победи лежи у њиховој разједињености. Пије II сматра да је први корак у поразу Османлија помоћ Угарској, након чега је потребно спровести крсташки поход.³⁶⁰

Веома информативан опис Угарске непосредно пред мохачку битку даје Стефан Бродарић. После описа угарске територије од Будима до Мохача, аутор је дао и посвећује своју пажњу Бачу. Значај поменутог града се истиче речима, да је он друга угарска метропола. Бач као и други градови на простору између Дунава и Тисе је смештен у равници, која је посебно погодна за узгој стоке.³⁶¹ Затим следи детаљан опис Срема који почиње од значајног утврђења Илок. Ова област је позната не само по веома квалитетном вину већ, као и као веома плодна. Бродарићу је познат податак да је Срем у антици област из које су потицали римски цареви, као и један папа. Наводи да област носи име по средњовековном граду чији су трагови видљиви и у његово време. Што се локалне климе тиче она је умереног карактера, пошто се Срем налази у залеђу Јадранског мора од кога је удаљен три или четири дана путовања.³⁶² Први суседни град Илоку је Баноштор, средиште сремске бискупије. Затим следе Каменица и Петроварадин. Бродарић наводи да је Петроварадин припадао калочкој надбискупији, а да је тврђава подигнута после губитка

³⁶⁰ Ibidem, 54; 56. (латински изворник); 55; 57. (превод на енглески језик).

³⁶¹ *regione eius Bachia, quam diximus, altera Hungariae metropolis in loco campestri s sita, ut sunt omnia alia ulteriora, quae inter Tibiscum et Danubium iacent, campestris et plana atque ob id pecori et armentis alendis imprimis utilia.* Brodericus, *Historia verissima*, 32; Brodarić, *Mohačka bitka 1526.*, 29. Детаљније о Бачу видети: Rudolf R.Schmidt, *Iz prošlosti Bača*, ГИДНС 37-38 (1939) 382-413; Pfeiffer, Attila, *Istorija Bača od poznog srednjeg veka do opadanja moći Osmanskog carstva*, Novi Sad 2019. (Докторска теза у рукопису).

³⁶² *A Zatha per eandem ripam est Bilak oppidum cum nobilissima arce, atque ibi primum aperitur beata illa et fertilissima regio Sirmiensis non vini solum toto septentrione laudatissimi sed etiam rerum omnium, quae ad usum humanum pertinent, ferax, tot olim imperatoribus atque etiam, quod annales Romani habent, unius ad pontificatum Romanum evecti mater et alumna, oppido olim eiusdem nominis insignis, cuius etiam nunc vestigia extare dicuntur. Mira ibi locorum est amoenitas, mira soli foecunditas, incredibilis aeris temperies, quod propterea etiam esse constat, quod ea regio non est a littore Adriatico nisi tridui aut ad summum quadridui itinere remota.* Brodericus, *Historia verissima*, 32; Brodarić, *Mohačka bitka 1526.*, 27-28.

Београда. Сланкамен и друга оближња места су разорена по освајању Београда. На сремској страни се налази и тврђава Земун, насупрот кога је славно утврђење Београд, прослављено у борбама Јаноша Хуњадија и Јована Капистрана. Утврђење се пружа изнад истоименог насеља. Овде Бродарић прави фактографску омашку наводећи да је античко име Београда Тауринум.³⁶³ Услед лоше организације Угра османске снаге су успеле да продру у Срем, нека насеља поруше и Петроварадин ставе под опсаду са копна и воде.³⁶⁴ Судбина овог важног утврђења је брзо решена. Скоро целокупна посада је погинула, а интензивна артиљеријска ватра је срушила зид тврђаве. По освајању Петроварадина, османске снаге су своју силу усмерили ка другим сремским градовима, у првом реду Илоку.³⁶⁵ Поменуто утврђење је веома брзо освојено услед лоше координације угарских снага и страха од директног сукоба са османском војском.³⁶⁶

На безбедност пограничног појаса Угарске почетком XVI века негативно је утуцала и једна природна непогода. Наиме, у марту 1511. године Идрију у Словенији је потресао веома снажан земљотрес, који су пратила велика разарања и материјалне жртве, посебно у западним деловима Словеније, који је изазвао чак и цунами у Јадранском мору. Интензитет

³⁶³ *Prima in Sirmia ab Vilak recedentibus occurrit Banmonostra sedes episcopatus Sirmiensis, ac antequam ad Varadinum Petri perveneris, Kamancz nobile oppidum, infra illud est Varadinum Petri oppidum cum arce ecclesiae Colocensi subiectum, quem locum amisso Belgrado pro Belgrado muniveramus; postea est Zalankemen et alia non magni nominis oppida superiori Belgradensi clade per Turcas diruta. Inde in eo angulo, ubi Savus Danubium influit, arx Zemlin, inter hanc arcem et Belgradum ostia Savi et in altero confluentis angulo Belgradum illud tot nobilissimis cum hoste Turca commissis pracliis insigne, a cuius iam pene captae oppugnatione Ioannes Huniadi, Mathiae regis pater, Hungariae gubernator cum fratre Joanne Capistrano Amurathem olim Turcarum imperatorem summa cum nominis nostri gloria repulit. Hanc arcem nos n Nandor Albam vocamus, aliqui Albam Graecam dicunt, antiqui Taurinum appellarunt sita est, qua Hungariam spectat, in rupe praecipiti, oppidum habens sub se eiusdem nominis, hinc Savum, ubi Danubio miscetur, illinc Danubium s praeterfluentem despiciens. Brodericus, Historia verissima, 32-33; Brodарић, Мобаћка битка 1526., 28-29.*

³⁶⁴ *Invalescabant interim in dies magis ac magis rumores de Turcae ulteriori progressu, donec auditum est eum Savo transito aliquot castellis obviis dirutis Varadinum Petri obsidere et eam arcem (nam oppidum parum munimenti habebat) acerrime terra et aquis oppugnari. Brodericus, Historia verissima, 34; Brodарић, Мобаћка битка 1526., 30.*

³⁶⁵ *Hi nondum a rege discesserant, et ecce infaustus nuncius Varadinum Petri per plures dies a nostris viriliter defensum, omnibus fere defensoribus interemptis, muro, quo pervetusto et ideo non satis valido arx erat circumdata, crebris tormentorum ictibus in terram deiecto in hostium potestatem venisse, atque eos inde terra et aquis ad alias propinquas arces, maxime ad Vilak oppugnandum properare. Brodericus, Historia verissima, 36; Brodарић, Мобаћка битка 1526., 33. Петроварадин је освојен 29. јула 1526. године.*

³⁶⁶ *Dum Tolnae essemus, consultatum est diligenter frequentissimo senatu quotidie fere de rebus regni, de ulteriori regis progressu ac rursus de retinendo transitu Dravi, quando iam et de Savo et de Varadino Petri actum esset et Turca expugnatis iam omnibus penes Danubium castellis et arce etiam Vilak in potestatem recepta ad Ezeek adventare diceretur. Brodericus, Historia verissima, 38; Brodарић, Мобаћка битка 1526., 35. Османлије освајају Илок 8. августа 1526. године.*

овог потреса је био толико велик да је оштетио зидине Јајца и Београда.³⁶⁷ Пад Београда који је уследио деценију и по касније сматран је за тежак ударац хришћанску Европу, као што је то био и губитак Родоса.³⁶⁸

У завршном делу нашег излагања осврнућемо се на два извора постмохачког периода. Транквил у свом говору *Oratio ad Germanos de bello suscipiendo contra Thurcas* указује на велики значај угарске географије у контексту безбедности хришћанске Европе.³⁶⁹ У завршници свог говора трогирски хуманиста упозорава на стратешку опасност која прети немачким земљама због османске контроле над Будимом и Угарском у ширем смислу.³⁷⁰ Као што је Београд сматран кључем Краљевине Угарске, у датом тренутку Транквил је у Будиму видео упориште за даљи османски продор у немачке земље.

Дело Антона Вранчића *Путовање из Будима у Дринопоље* пружа нам веома детаљан опис изгледа крајева јужне Угарске 1541. године.³⁷¹ На пут ка Цариграду, Вранчић је кренуо 25. јула из Старог Будима, са флотом која је бројала двадесетчетири веће лађе и шест насада. Истог дана стигли су у град Рацкеве (Räzkevi; срп. Српски Ковин). Следећег дана, укрцавши се на три лађе даљи пут је настављен до Толне (Tolna). Током путовања према овом граду,

³⁶⁷ Pálosfalvi, *From Nicopolis to Mohács*, 329. О Идријском земљотресу детаљније: Vladimir Ribarić, *The Idrija earthquake of March 26, 1511: a reconstruction of some seismological parameters*, *Tectonophysics* 53 (1979) 315-324; Romano Camassi et al., *The 1511 Eastern Alps earthquakes: a critical update and comparison of existing macroseismic datasets*, *Journal of Seismology* 15 (2010) 191-213; Sergey L. Soloviev et al., *Tsunamis in the Mediterranean Sea 2000 B.C.-2000 A. D.*, Dordrecht-Borston-London 2000, 14; 42.

³⁶⁸ Нови султан освојио је места неосвојива за време наших предака, острво Родос и Београд, уистину праг Угарске и хришћанства, и покрио нас срамотом. J. L. Vives, *De Europae dissidiis et bello Turcico*, J. L. Vives, De Europae dissidiis et republica, trans. Edward V. George, Gilbert Tournoy, Leiden-Boston 2019, 115.

³⁶⁹ *Rijeke koje su nekad bile odbrana kršćanskih zemalja-Dunav, Sava, Drava-vidimo prekrivene mostovima. Po njima plove neprijateljski brodovi a barbarsko je oružje nakon užasnog uništenja zaselaka i naroda prodrlo u Gornju Panoniju o u Furlaniju (Čedad)*. Trankvil Andronik Dalmatinac *Govor Nijemcima o poduzimanju rata protiv Turaka*, *Govori protiv Turaka*, Split, 1983, prev. Vedran Gligo, 229.

³⁷⁰ *Nego hoću da Turčin udovolji ponešto našim željama, da vodi brigu o našem miru, da sam vojni pohod koji sprema uz ogromnu ratnu spremu odgodi za sljedeću godinu; u međuvremenu pak neka se budim tiho utvrđuje odakle bi Turci kao iz trojanskog konja mogli zalijetati naokolo na sve strane radi pjačke. Onda kad neprijatelj grabeći i paleći bude prolazio Njemačkom, kad se sve turske čete skupe u Ugarskoj, kasno ćete se razletjeti da zajednički sakupite vojsku za pomoć radi osvajanja Budima. Bojim se da se taj grad, koji je utvrđen i prirodnim položajem i podignutim utvrđenjima, učvršćen vojnim posadama i koji brani vrlo moćan neprijatelj, neće moći nikad silom preoteti, osim ako nam se Bog nasmiluje pa Turci ne budu ametice poraženi Tko bi pak mogao reći da će Turci, koji u malim stvarima ne popuštaju nijednu priliku, oklijevati u odlučnim časovima najvažnijih događaja. Već isu iz iskustva naučili, auči ih i zdrav razum, da im je vrlo korisno posjedovati Ugarsku kako bu se domoglo ostatka svijeta*. Ibidem, 251.

³⁷¹ Детаљнија имаголошка анализа Вранчићевог дела: Blanka Lozić, *Carigradski drum u djelima Antuna Vrančića, Jakete Palmotića Dionorića i Rudera Boškovića: historijsko-imagološka analiza*, Zagreb 2021. (Magistarski rad u rukopisu).

(Доступно на интернет страници: <https://repozitorij.ffzg.unizg.hr/islandora/object/ffzg%3A4088/datastream/PDF/view>). (Датум приступа: 25.08.2022).

Вранчић наводи да уз обалу Дунава није видео ниједно спомена вредно место осим града Пакса (Pachos). Двадесет осмог стигли су у Ердут (Erdewd). Прошавши поред Батине (Batha; мађ. Báta) и Мохача (Mohacium; лат. Mohách), на десној обали Дунава налазила се разрушено утврђење Кевзег (Kewzeg), посед породице Обрасини (Obrassini), у чијој близини је био и павлински манастир. Потом су следили мањи градови Верешмарт (Veresmarth; Змајевац) и Lazko. После Ердута следили мањи град Pathay, који је припадао породици Пакоши (Paksy; Рахиј) и утврђење Вајан, које је било недавно уништено и села Zeremlenium.³⁷² У даљем тексту Вранчић износи своје жаљење што је овако квалитетна и плодна земља необрађена, а поља и виногради зарасли у коров. Њихов лађар, који је био српског порекла изнео је суморну слику о великом демографском опадању. Према његовим речима онолико кметова колико је некада било у једном селу сада се једва може пронаћи у тридесет.³⁷³

Пут од Ердута водио је поред тврђава Борово (Boroh) и Вуковар (Valco). Двадесет деветог стигао је до Сотина (Zatha), коју су недуго пре тога Турци сравнили са земљом. Следеће утврђење на које је Вранчић наишао било је Шаренград (Athya), које је такође било девастирано. Оно означава крајњу тачку вуковске и почетак сремске жупаније. У непосредној близини је утврђење Vylaschum, чији српски назив је Илок (Ulok). За разлику од претходних утврђења њега Турци нису уништили, јер је Илок био извор значајних прихода.³⁷⁴

После Илока уследило је утврђење Corosca, а након њега и Баноштор, који је био

³⁷² *Tu smo noć proveli u Tolni. Otputovali smo odanle dvadeset sedmoga srpnja, kad je već sunce bilo visoko, te smo sljedeću noć i dvadeset sedmog [srpnja] danju stalno plovili dok o zalazu sunca nismo pristali uz tvrđavu Erdut (Erdevod), koja je nekoć pripadala ti teljskoj prepozituri. Ni u ovom predjelu, za koji se tvrdi da zemljištem obasiže gotovo dvadeset četiri milje, u vodenim tokovima nešto manje nego dvostruko, nismo vidjeli mnogo mjesta, jer smo tražili riječne prečice i držali pravac između otoka koji su obrasli samo šumom i odbojno pusti. Dapače, često smo bi li izvrgnuti opasnosti dok smo se trudi li proći neka uža mjesra na rijeci, gadna zbog virovitih zavijutaka, ili izbjeći debla koja su tu i tamo izvirivala usred vode, kao hridi vrlo opasne po mornare. Nije ipak dan donio toliko straha i opasnosti koliko noć, no uz Božju pomoć izvukli smo se neozlijeđeni iako uopće nismo vidjeli Batu (Batha), znamenitu po svetoj krvi, ni Mohač, znamenit po porazu kralja Ludovika. Evo mjesta koja smo uspjeli vidjeti kada bi se komilarima lađa svidjelo vratiti se u pravo korito. Tvrđava Kewzeg, na desnoj obali Dunava, posjed obitelji Orbassini, potpuno razrušena i napuštena, nekoć smještena na lijepu mjestu; uz nju je ležao pavlinски samostan. Potonl su slijedili manji gradovi po imenu Veresmarth i Lazko, a uskoro i ušće rijeke Drave, od kojega počinje vučka županija, a prestaje baranjska. Vrančić, Putovanje iz Budima u Drinopolje, 120; Marković, Putovanje Antuna Vrančića g. 1553, 16.*

³⁷³ *Naš lađar, podrijetlom Srbin, pripovijedao je da se onoliko kmetova koliko ih je za naše vladavine bilo u jednom selu, sada jedva može pronaći u trideset. Sto bi se tek moglo reći o razorenim seoskim naseljima, kojima su već i imena propala? Vrančić, Putovanje iz Budima u Drinopolje, 121.*

³⁷⁴ Ibidem.

центар сремске бискупије, познато градско средиште и утврђење. Од овог значајног места остале су само рушевине, а виногорје које се налазило у његовој околини било је запуштено и претворено у пустош.³⁷⁵ У даљем излагању помиње се тврђава Черевих (Cierevogii), која је као и горепоменути Шаренград, био у поседу Валентина (Балинта) Турока. Оба утврђена су у потпуности уништена.³⁷⁶ Следећи град који су Вранчић и његови пратиоци посетили је Каменица (Kamencz). Како чувени путописац наводи ово је био веома угледан град на простору Срема, због свог богатства, плодности земље и марљивости његових грађана. У њему је било много становништва и свештенства, а у њему су се налазиле и школе. Да је на простору Каменица била развијена урбана култура сведочи и податак да је у овом граду било сто педесет кућа саграђених од камена. У тренутку проласка у овом граду је било само петнаест сламених кућа.³⁷⁷ Путовање на овој деоници Дунава није се одвијало током ноћи због воденица града Карловца, које су отежавале пловидбу. Вранчић и његови пратиоци су ноћ провели у Петроварадину (Varadium Petri).³⁷⁸ Следећег дана, тридесетог јула, допутовали су до Сремских Карловца (Karon). Упркос очигледном разарању и смањеном броја становника, према сведочењу угледног дипломате, од Толне није видео боље очуван и више насељен град. Током даљег пута наишли су на утврђења са градовима Сланкамен (Zalonkemen) и Тител (Titulium). За први град се наводи да је краљевски посед док је други препозитурa, а Тител је насељенији од Сланкамена. Његова околина је мочварна услед плавлeња реке Тисе, која није погодна за ратне операције.³⁷⁹

На путу хабзбуршког дипломате нашао се потом Земун, за који каже да је у прошлости коришћен од Угра за напад на Београд. Земун је девастиран као утврђење, а градско насеље је девалвирало у село. Сланкамен се очувао као утврђење и градско насеље,

³⁷⁵ *Posli je Iloka je utvrda Corosca, a uskoro i Banoštor (Banmonostra), u svoje vrijeme sjedište srijemske biskupije, nekad poznata tvrđava i grad, na povišenu i zgodnu mjestu. Sada se prepoznaje samo po položaju i neznatnim tragovima ruševina. Za razliku od prije, u njemu živi malo kmetova, a bezbrojni vinogradi, koji su ga s unutrašnje strane nadaleko okruživali poput vijenca, zapušteni su i pretvoreni u puštoš.* Vrančić, *Putovanje iz Budima u Drinopolje*, 122; Marković, *Putovanje Antuna Vrančića g. 1553*, 16.

³⁷⁶ Vrančić, *Putovanje iz Budima u Drinopolje*, 122; Marković, *Putovanje Antuna Vrančića g. 1553*, 17.

³⁷⁷ *Bio je to jedan od onih gradova koji su u Srijemu uživali velik ugled, kako s obzirom na bogatstvo i plodnost mjesta, tako i s obzirom na odlike i marljivost građana. Moglo se u njemu vidjeti sto pedeset kuća sagrađenih od kamena, u pristalu redu položenih, da ne nabrajam one od blata niti mnogobrojne kolibe preostalog puka. Sada se vidi ukupno jedva petnaest slamnatih kuća.* Vrančić, *Putovanje iz Budima u Drinopolje*, 122; Marković, *Putovanje Antuna Vrančića g. 1553*, 17.

³⁷⁸ Vrančić, *Putovanje iz Budima u Drinopolje*, 122; Marković, *Putovanje Antuna Vrančića g. 1553*, 17.

³⁷⁹ Vrančić, *Putovanje iz Budima u Drinopolje*, 123; Marković, *Putovanje Antuna Vrančića g. 1553*,

али су његове зидине веома старе и трошне.³⁸⁰ Као значајан фактор оштећења фортификације у Сланкамену Вранчић наводи смрзавање Дунава.

У даљем тексту Вранчић даје детаљан опис Београда, његовог изгледа и фортификација.³⁸¹ Учени путописац затим пружа анализу етимологије Београда. Попут других хуманиста, назив *Taurunum* погрешно повезује с Београдом. Угарски назив за град је *Nandor Alba*, док га локално српско становништво назива Славни Београд. Хронолошки најближи аутори помињу *Belgradum* који потиче од народног имена. Вранчић увиђа сличну етимологију других градова попут Стоног Београда (*Alba Regalis*) или Ердељског Београда (*Alba Julia*) или тврђави Белгороду (*Alba Nezer*). У Београду су хабзбуршки дипломата и његова пратња оставили бродове наставивши путовање копном користећи Цариградски друм.

³⁸⁰ *Isti smo dan stigli do Slankamena i potom do Zemuna (Zemlinium), koji je smješten nešto malo prije Beograda. Nekoć su to bili tvrđava i grad, koji su u davna vremena naši Ugri napravili da bi opsjedali Beograd. Sada je tvrđava srušena sa zemljom, a grad pretvoren u selo. Slankamen je, međutim, podjednako i tvrđava i grad. Tvrđava je na uzdignutijem dijelu obale dok se grad smjestio u nizini; okružen je, doduše, kamenim zidom, ali je on tanak i velikim dijelom, zbog starine i visoke zimske vode, porušen ili probijen. Jednako se tako na slabim zidovima, ruševnim zbog starine, diže i tvrđava; strmo se spušta prema rijeci i nema značajnije građevine zbog koje bi si uživala spomen.* Vrančić, *Putovanje iz Budima u Drinopolje*, 123; Marković, *Putovanje Antuna Vrančića g. 1553*, 18.

³⁸¹ *Ondje, međutim, gdje se smjestio Beograd, diže se ispružena, ravna uzvisina, koja nosi istodobno i tvrđavu i grad. Sam grad, červerokutna oblika, smješten je na istoku, a trokurasta tvrđava, koja se šiljastim vrhom uvlači u grad, na zapadu. I u grad i u tvrđavu ugrađeno je po starinskom običaju mnogo gustih kula. Nema sumnje da je Beograd utemeljen na tragovima starih Grka i Rimljana. Sama tvrđava niti je velika niti je kao gradnja izuzetna. Čini se, uostalom, da je više okrenuta prema vodi: zidom je i dvjema kulama odvojena od grada, pa se zato i naziva dvostrukom. Na tom je prostoru smještena i ona kula koju je narod uvijek najviše volio, a zove se Nebojša (Neboyte). Nije ni osobito lijepa niti se odlikuje utvrđenošću, ali je masivnija od drugih. U njoj su se držala zvona kojima se vojnicima davao znak da pograbe oružje kada je trebalo navaliti na neprijatelja. Osim toga naselja, za koje smo rekli da je smješteno na uzvisini i povezano s tvrđavom, od uzvisine pa sve do Dunava prostire se i drugo naselje, okruženo zidovima koji se pružaju od gornjeg naselja i tvrđave, a imaju oblik višekuta, jer je tako zahtijevala zaobljenost obale. Na dvama krajnjim kutovima uz vodu nalazi se obalna obrambena građevina u obliku tvrđave. I ovo je naselje smješteno prema sjeveru, nasuprot Dunavu i Savi. Istočne obronke uzvisine, gdje su vrata gornjega grada, i južnu, unutrašnju stranu zauzimaju vrlo prostrana i gusto naseljena predgrađa, ispremiješana s vrtovima. Na zapadu, gdje je smještena tvrđava, golemo je i prostrano skladište živeža za rat, koje se uvijek drži punim za potrebe kakva općega pohoda. U blizini nema drugoga predgrađa nego jedino upraviteljsko i stražarsko skladište, nekoliko nastambi i kolibe robova.* Vrančić, *Putovanje iz Budima u Drinopolje*, 124-125; Marković, *Putovanje Antuna Vrančića g. 1553*, 18-19.

Устројство и организација Краљевине Угарске

Детаљнији поглед на устројство и унутрашњу организацију Краљевине Угарске можемо пронаћи у делу Отона Фрајнзишког. Немачки путописац на следећи начин описује административну поделу Угарске. Он наводи да је краљевство подељена на седамдесет жупанија, из којих краљ ужива две трећине прихода, док једна трећина остаје жупанима. Када описује краљевску власт, немачки историчар тврди да је она апсолутна. Владар по вољи може затварати оптужене без обзира на њихов друштвени статус, који су држани без суђења и мучени.³⁸²

Отон Фрајнзишки описује и војну организацију Угарске. Помиње постојање опште војне обавезе, тј. девет сељака опремају једног за рат. Што се тиче витезова они се регрутују у периоду највеће опасности. Краљ има на располагању и телохранитеље који су странци и који брине о његовој безбедности. Синови странаца који учествују као војници називају се најамницима (*solidarios*).³⁸³ Наведени подаци говоре о успешној централизацији власти за време владавине Гезе II.³⁸⁴ Западни извори и почетком XIV века перципирају Угарску као земљу са респектабилним војним потенцијалима. Тако *Anonimy descriptio Europae Orientalis* наводи тврдњу да је угарски краљ могао да скупи сто хиљада војника и да је његова моћ над војним снагама беспоговорна. Војска не борави у градовима, већ у логорима.³⁸⁵

Отон Фрајнзишки се чини и једну опсервацију о урбаном развоју Краљевине Угарске. Учени немачки аутор тврди да су грађевине бедног изгледа изграђене од трске, ретко од дрвета, а најређе од камена. За угарску популацију каже да за време лета и јесени

³⁸² *Hinc est, ut, cum predictum regnum per LXX vel amplius divisum sitcomitatus, de omni iusticia ad fiscum regium duae lucri partes cedant, tercia tantum comiti remaneat, nullusque in tam spaciose ambitu, rege excepto, monetam vel theloneum habere audeat. Quod si aliquis ex comitum ordine regem vel in modico offenderit vel etiam de hoc quandoque non iuste infamatus fuerit, quilibet infimae condicionis lixa a curia missus eum, licet satellitibus suis stipatum, solus comprehendit, in vinculis ponit, ad diversa tormentorum genera trahit. Nulla sententia a principe, sicut apud nos moris est, per pares suos exposcitur, nulla accusato excusandi licentia datur principe, sicut apud nos moris est, per pares suos exposcitur, nulla accusato excusandi licentia datur, sed sola principis voluntas apud omnes pro ratione habetur. Gesta Friderici I, 50-51; Otto of Freising, Rahewin, *The Deeds*, 67. Арапски путописац Абу Хамид у спису *Al-Murib an bad agaib al-Magrib* помиње постојање 78 градова у Угарској. *Abū Hāmid/Dubler*, 27. (арапски изворник); 65. (превод на шпански језик); *Путешествие Абу Хамида*, 38. Исти аутор у другом делу, *Tufhat al-albāb*, наводи да је број градова седамдесет. Овај број се слаже са бројем провинција које у свом делу помиње Отон Фрајнзишки.*

³⁸³ *Gesta Friderici I*, 51; Otto of Freising, Rahewin, *The Deeds*, 67.

³⁸⁴ Рокаи и др., *Историја Мађара*, 53.

³⁸⁵ *ADEO/Gorka*, 49-50; *ADEO/Живковић et al.*, 139-140; 176. Овај опис угарског становништва и војне моћи веома подсећа ма онај који је дао Отон Фрајнзишки. Што се тиче константних покрета војске они одговарају реалном стању и повезани су унутрашњим сукобима који су пратили учвршћивање власти краља Карла Роберта (1301-1342).

живе у шаторима.³⁸⁶ Дата опажања су само делимично тачна, јер је у Угарској постајала градска култура, што потврђују извештаји арапских путописаца Абу Хамид и Идризи.³⁸⁷ Опис становника Угарске који живе у шаторима пре одговара опису номадских Печенега.³⁸⁸

Што се тиче фортификација на тлу угарске оне нису биле бројне све до друге половине XIV века. Управо у томе лежи један од разлога брзог освајања ове земље за време монголског продора 1241/42. године.³⁸⁹ Овакав став потврђују и наводи савременика као што су Рогерије Сплитски и Тома Архиђакон. Утврђени градови у Приморју, а уз њих Острогон, Стони Београд и манастир Панонхалм нису освојени, управо због снажних зидина.³⁹⁰ Ово не значи да Монголи нису поседовали средства за опсаду, у њиховој војсци постојале су специјализоване јединице коришћене за освајање фортификација, које су и биле употребљене током кампање у Угарској. Евидентно је да су утврђења престављала

³⁸⁶ *Denique cum vilissima in vicis vel oppidis ibi, id est ex cannis tantum, rara ex lignis, rarissima ex lapidibus habeantur habitacula, toto estatis vel autumpni tempore papiliones inhabitant. Gesta Friderici I, 50; Otto of Freising, Rahewin, The Deeds, 66.*

³⁸⁷ *Abū Hāmid el Granadino y su relacion de viaje por terras eurasiaticas*, trans. Cesar Dubler, Madrid 1953, 27. (арапски изворник); 65. (превод на шпански језик); *Путешествие Абу Хамида ал-Гарнати в Восточную и Централную Европу (1131-1153 гг.)*, ред. О. Г. Большакова, А. Л. Монгайта, Москва 1971, 38; Гавро Шкриванић, *Идризијеви подаци о југословенским земљама (1154)*, Monumenta cartographica Jugoslaviae II, Средњовековне карте, прир. Гавро Шкриванић, Београд 1979, 15-16.

Детаљнија анализа сведочанства Абу Хамида и Идризија о Угарској и Србији: Јованка Калић, *Подаци Абу Хамида о приликама у јужној Угарској средином XII века*, ЗМСИ 4 (1971) 25-37; István Elter, *Magyarország Idrīsī földrajzi művében (1154)*, Acta Universitatis Szegediensis: Acta historica 82 (1985) 53-63; Борис Стојковски, *Арапски географ Идризи о јужној Угарској и Србији*, Зборник Матице српске за историју 79-80 (2009) 59-69; Борис Стојковски, *Abū Hāmid in Hungary*, Истраживања 22 (2011) 107-115; Boris Stojkovski, Nebojša Kartalija, *The Other and the Self in the Travel Accounts of Southern Hungary and Serbia in the Works of Al-Idrisi and Abu Hamid Al-Garnati*, Romano-Arabica XVIII (2018) 211-214; Boris Stojkovski, *Southern Hungary and Serbia in al-Idrisi's Geography*, Voyages and Travel Accounts in Historiography and Literature. Voyages and Travelogues from Antiquity to the Late Middle Ages, ed. Boris Stojkovski, Budapest 2020, 113-140.

³⁸⁸ Рокаи и др., *Историја Мађара*, 52-53. Опис Печенега који живе у шаторима на простору Хазарије налазимо код анонимног персијског географа из X века. *Hudud al-Alam. The Regions of the World: A Persian Geography 372 A. H./982 A. D.*, trans. Vladimir Minorsky, London 1937, 160.

³⁸⁹ Како немачки хроничар наводи за угарске градове: *Nec mirum, cum totum regnum Hungarie fere nullam civitatem muris munitam habuerit et castra firma. Annales Sancti Pantaleonis Coloniensis*, MGH SS XXII, 535.

³⁹⁰ Одбраном тврђаве у Стоном Београду командовао је Симеон Шпанац, жупан Острогонске жупаније. Он је приликом опсаде вешто користио самостреле (или балисте?). *Carmen/Vak-Rady*, 218. (латински изворник); 219. (превод на енглески језик); *Carmen/Srdelić*, 96. (латински изворник); 97. (превод на хрватски језик). Самострел је био посебно ефективно оружје у борби против номадске популације. David Curtis Wright, *Nomadic Power, Sedentary Security, and the Crossbow*, ActaOrientHung 58-1 (2005) 15-31. Карпини наводи да Монголи много страхују од самострела. John of Piano Carpini, *History of The Mongols*, The Mongol Mission: Narratives and Letters of the Fransiscan Missionaries in Mongolia and China in the Thirteenth and Fourteenth Centuries, trans. Cristopher Dawson, London-New York 1955, 47-48; Marin Oreb, *Ivan Karpini, Povijest Mongola koje nazivamo i Tatarima*, Starine 56 (1975) 88. (Ореб преводи као балисте); Peter Jackson, *Mongols and the West 1221-1410*, London-New York 2005, 71; 84. нап. 121-123.

осетну препреку током монголског напредовања западно до Дунава. Оваква ситуација је потврђена текстом писма црквених прелата и представника световне власти Угарске из фебруара 1242. године.³⁹¹ Искуство стечено у првим сукобима с Монголима указивало је на велики значај утврђених позиција. Када су се 1246. године појавиле гласине о потенцијалном нападу Монгола, краљ Бела је евакуисао становништво из слабије брањених области, а оно је уточиште потражило у утврђеним местима.³⁹² Монголски продор имао је за последицу пораста броја утврђења у Угарској. Како угарска страна није имала пуно искуства у изградњи фортификација, Бела IV се обратио реду јовановаца (хоспиталаца), који су подизали утврђења у централним областима земље. Ово сазнајемо из писма угарског владара папи Иноћентију IV из 1250. године. У њему се истиче потреба подизања утврђења на Дунаву.³⁹³ Резултат овакве одлуке је пораст броја утврђења. У периоду од 1242. до 1270. године подигнута су 63 нова утврђења. Занимљива је чињеница да је угарски краљ даље подизање утврђења препустио баронима. Током прве три деценије од монголског продора изграђена су 22 краљевска града. Присутна је тенденција подизања градских насеља на утврђеним узвишењима. Поменутој тенденцију можемо посебно пратити на примеру Будима.³⁹⁴ Услед сукоба са Чешком знатан број утврђења је подигнуто на западу Угарске, уместо источних области које су страдала од Монгола.³⁹⁵ Да је пустошење Угарске била само етапа у дугорочној монголској стратегији према Западној Европи показује нам став дипломатије монголског кана према папству и европским дворovima од којих је тражио да се потчине.³⁹⁶

³⁹¹ *Schreiben der Ungarn an den Papst vom 2. Februar 1242, Der Mongolensturm-Berichte von Augenzeugen und Zeitgenossen 1235-1250*, Hrsg. Hansgerd Göckenjan, James R. Sweeney, Graz-Wien-Köln 1985, 295.

³⁹² *Matthew Paris's English History: From the Year 1235 to 1273 vol. II*, trans. John Allen Giles, London 1853, 165.

³⁹³ *Brief König Betas IV. an Papst Innozenz IV. vom 11. November (1250)*, Der Mongolensturm-Berichte von Augenzeugen und Zeitgenossen 1235-1250, Hrsg. Hansgerd Göckenjan, James R. Sweeney, Graz-Wien-Köln 1985, 309.

³⁹⁴ Engel, *The Realm of St. Stephen*, 111-110; Katalin Szende, *Buda and the Urban Development of East Central Europe*, Medieval Buda in Context, eds. Balázs Nagy, Martyn Rady, Katalin Szende, András Vadas, Leiden-Boston 2016, 541.

³⁹⁵ Анализа утицаја фортификација на монголско повлачење из Европе: Stephen Lindsey Pow, *Deep Ditches and Well-Built Walls: A Reappraisal of the Mongol Withdrawal from Europe in 1242*, Calgary, Alberta 2012. (Мастер теза у рукопису). О поменутој политици Беле IV детаљније: Erik Fügedi, *Vár és társadalom a 13-14. századi Magyarországon, Értekezések a történeti tudományok körébe* 182, Budapest 1977, 30-31; Idem, *Castle and Society in Medieval Hungary (1000-1437)*, Budapest 1986, 48; 50-60. Stephen Pow, *Hungary's Castle Defense Strategy in the Aftermath of the Mongol Invasion (1241-1242)*, *Fortifications, Defence Systems, Structures And Features In The Past*, eds. Tatjana Tkalčec et al., Zagreb 2019, 239-250.

³⁹⁶ Eric Voegelin, *The Mongol Orders of Submission to European Powers, 1245-1255*, *Byzantion* 15 (1940-1) 378-413.

Anonymi Descriptio Europae Orientalis наводи административна подела Угарске на шеснаест јединица. О њој Аноним каже следеће: *Ово краљевство, наиме, има велике провинције и војводства од којих је прва Пожун, друга Тренчин, трећа Ципс, четврта Кунголибсо, пета Унг, шеста Мараморош, седма Силађи, осма Трансилванијски део, девета Секељи, десета Сикурите, једанаеста Северин, дванаеста Срем, тринаеста Марка*³⁹⁷, *четрнаеста Шопрон, петнаеста Хрватска, шеснаеста Далмација.*³⁹⁸ Овај опис разнородних јединица попут комитата, баната, градова и др. указује да Аноним није писао на основу личног опажања.³⁹⁹ И следећи наводи указују да он није лично посетио Угарску. Износи тврдњу да су поједине области Угарске велике попут других краљевства. После описа река Трансилваније, Аноним описује градове Угарске. Овде се помињу пре свега црквена средишта попут: Будима, Острогона (надбискупија), Ђера (бискупија), Загреба (бискупија), Веспрема (бискупија), Печуја (бискупија),⁴⁰⁰ Алба Јулије (бискупија)⁴⁰¹, Пожуна и Баје.⁴⁰² Он наводи да уз ове градове и још пет градова у Далмацији не постоје други градови у Угарској.⁴⁰³ Из овог излагања можемо закључити да је аутор припадао црквеним круговима. То је видљиво због тога што је већина градова о којима Аноним говори представљају црквена средишта. Такође, приметно је да није лично путовао Угарском, јер не наводи друге градове, посебно оне који се налазе у граничним областима који би требали да буду описани у његовом извештају.

Сам почетак XV века довео је до значајних административних промена у јужним областима Угарске. Београд је крајем 1403. или 1404. године прешао у руке српског деспота Стефана Лазаревића (1389-1427) који је постао вазал угарског краља Жигмунда Луксембуршког (1387-1437). Тако је сплетом политичких околности овај стратешки важан град инкорпориран у састав српске Деспотовине. Управо тада долази до његове кардиналне трансформације. Уз своју примарну војну функцију, Београд је постао престоница и

³⁹⁷ Марка представља област западног Срема.

³⁹⁸ *ADEO/Gorka*, 45; *ADEO/Живковић et al.*, 135.

³⁹⁹ *ADEO/Gorka*, 46; *ADEO/Живковић et al.*, 175.

⁴⁰⁰ Епископије Загреб, Веспрем и Печуј су били под Острогонском надбискупијом. *ADEO/Живковић et al.*, 176.

⁴⁰¹ Епископија у Алба Јулији је била подређена надбискупији у Калочи. *ADEO/Живковић et al.*, 176.

⁴⁰² Ово је први помен Баје. *ADEO/Живковић et al.*, 176.

⁴⁰³ *ADEO/Gorka*, 48-49; *ADEO/Живковић et al.*, 138-139. О градској култури угарске у XIV веку видети: Zoltan J. Kosztolnyik, *Hungary in the thirteenth century*, New York 1996, 318-331.

културни центар Деспотовине.⁴⁰⁴ Пред сам крај живота српског деспота дошло је до споразума везаног за именовање његовог наследника, пошто Стефан Лазаревић није имао потомака. Уговором који је склопљен у Тати 1426. године требали су да буду дефинисани односи Србије и Угарске. Споразумом из Тате за наследника српског простора одређен је Стефанов сестрић, Ђурађ Бранковић. Заузврат, нови српски деспот је морао угарској страни вратити Београд, Белу Стену, Мачву, Колубару и Голубац. Ђурађ се обавезао и да ће долазити на угарске саборе и пружи војну помоћ свом сизерену Жигмунду. Уколико би Ђурађ умро без наследника његова држава би припала Угарској.⁴⁰⁵ Српски деспот умире 1427. године, након чега долази до испуњавања уговора из Тате о чему на обавештава Туроци. Предаја Београда који је до тада био престоница Деспотовине представља историјски куриозитет. Ово је јединствен пример да је једна држава предала другој сопствену престоницу. Туроци наводи наводи да је Ђурађ Бранковић у замену за Београд добио Сланкамен, Купиново, Бечеј, Вилагош, Токај, Мукај, Таљу, Регец, Сатмар, Бесермењ, Дебрецин, Тур, Варшањ, као и палату у Будимпешти, као и друге поседе. За српског деспота Туроци каже да је често боравио на угарском двору и био топло приман од стране краља и других Угара.⁴⁰⁶ Управо је губитак Београда утицао на Ђурађа Бранковића да започне са изградњом нове српске престонице-Смедерева.⁴⁰⁷

⁴⁰⁴ О идеолошком значају Београда више видети: Светозар Радојичић, *Идеја о савршеном граду-држави деспота Стефана Лазаревића*, Зограф 32 (2008) 10-11; Јелена Ердељан, *Изабрана места: конструисање Нових Јерусалима код православних Словена*, Београд 2013, 169-184;.

⁴⁰⁵ Превод уговора из Тате: Ненад Лемајић, *Уговор у Тати између деспота Стефана Лазаревића и Жигмунда. Луксембушког*, Радови Филозофског факултета 8 (2007) 443-448. *ИСН II*, 215; 219. (Момчило Спремић); Миодраг Ал. Пурковић, *Кнез и деспот Стефан Лазаревић*, Београд 1978, 131-132; Момчило Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, Београд 1994, 71. О овом питању детаљније: Јован Радонић, *Споразум у Тати 1426 и српско-угарски односи од XIII и XIV века*, Београд 1941.

⁴⁰⁶ *Sigismundo regi illustris princeps Georgius Rascie dezpokus summa obediencia fuit, castrumque Nandoralbense inter concursus potentium amnium Danubii et Zaui situatum, quod abolito evo Taurinum, nostros autem per seniores Alba Bulgarica vocatum extitisse perhibetur, suos per predecessores et ipsum illa usque ad tempora inhabitatum domini millesimum quadringentesimum vigesimum quintum circa annum mere fidelitatis pro obside eidem cessit. Hoc castrum postea rebus Thurcorum invalescentibus agro Hungarico, ut infra stilo tangetur brevi, haud parve utilitatis fuit. Rex vero Sigismundus illi propter hoc non minoris munificentiam largitatis exhibuit. Nam in regno suo Hungarie castra Zalamkemen, Kewlpen, Becheii, Wiilagowar, Thokaii, Mwkach, Thaliia, Regecz ac oppida Zathmar, Bezennen, Debreczen, Thwr, Warsan et alia nonnulla in civitateque Budensi domum egregiam illius dignitati sufficientem pro descensu et hospitio eidem donavit. Is etiam regalem frequentabat curiam, et apud regem apudque Hungaricos gratus habebatur.* Thurocz, *Chronica Hungarorum I*, 228; Thurocz, *Chronica Hungarorum II-2*, 277-278; Thurocz, *Chronicle*, 86-88. Како Туроци чини наводи поједине поседе који су већ раније припадали преминулом деспоту Стефана, те њихов прелазак у руке Ђурађа Бранковића, не треба повезивати са предајом Београда угарској страни. Калић-Мијушковић, *Београд*, 103-104; Крстић, *Банат у средњем веку*, 78.

⁴⁰⁷ *ИСН II*, 224-226. (Момчило Спремић); Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, 122-148. О Смедерево детаљније: Александар Дероко, *Смедеревски град*, Старинар НС 2 (1951) 59-98; И. Здравковић, *Смедерево, највећа српска средњовековна тврђава*, Старинар 20 (1969) 423-429; Сима

Становништво и етничка слика јужне Угарске

У житијима које описују ходочашћа која су водила преко територија Угарске и Византијског царства присутна је употреба анахроних географских и етничких одредница. Тако се у Литбертовом житију наводи да су ходочасници стигли у земљу Хуна, а исти термин користи и Ордерик Витал.⁴⁰⁸ Повезивање Угра са Хунима присутно је кроз целокупан средњи век, те је постепено постало део савремене мађарске историјске свести. Од свог досељавања у Панонију 896. године Мађари су били окренути пљачкашким походима ка Западу.⁴⁰⁹ Да државе хришћанског запада нису имале адекватан одговор на угарске походе говори и чињеница да су њихове пљачкашке акције досезале чак до Пиринеја и обале Атлантског океана.⁴¹⁰ Њихова офанзива на Западу је заустављена поразом који им је нанео немачки краљ, Хајнрих Птичар код Риадеа 15. марта 933. године.⁴¹¹ Вешти и смртоносни угарски коњаници су пробудили сећање на некадашњу хунску опасност која се манифестовала на истоветни начин. Сродство Мађара с Хунима у првобитно се појавило у западноевропским изворима, да би од потом тај топос био преузет од угарских хроничара. Тако се у анонимној хроници са почетка XIII века, *Gesta Hungarorum*, долази до повезивања мађарског порекла са Скитима. Према Анонимовој генеалогiji овај народ потиче од

Ђирковић, *Смедерево, престоница Српске Деспотовине*, Ослобођење градова у Србији од Турака 1862-67, Београд 1970, 61-69; Младен Цуњак, *Смедеревска тврђава: новија истраживања*, Смедерево 1998; *Лексикон градова*, 264-272. (Александар Крстић); Небојша Карталија, *Слика Смедерева у наративним изворима позног средњег века*, Смедеревски крај и Подунавље кроз историју, уред. Александар Кадјевић, Светозар Бошков, Борис Стојковски, Смедерево-Нови Сад 2019, 67-79.

⁴⁰⁸ *Vita Lietberti*, 854; *The Ecclesiastical History of Orderic Vitalis vol. 2*, trans. Majorie Chinball, Oxford 1969, 68. (латински изворник); 69. (превод на енглески језик).

⁴⁰⁹ Иако се традиционално узима да су се Мађари населили у Панонији 896. године, према неким тумачењима оно се може датовати између 895. и 900. године. Sándor László Tóth, *A honfoglalás idopontja*, Acta Universitatis Szegediensis: Acta Historica 102 (1995) 3-10.

⁴¹⁰ О угарском походу у Шпанију сведочи арапски историчар ибн Хаян. *A honfoglalás korának írott forrásai*. trans. Gyula Kristó, Terézia Olajos, Tóth H. Imre, István Zimonyi, Szeged, 1995, 61-66. Више видети: Pedro Chalmeta, *La Méditerranée Occidentale et Al-Andalus de 934 á 941: les Données d'ibn Hayyān*, Rivista degli studi orientali 50-3/4 (1976) 342-344; 347-351; Károly Czeglédy, *Új arab forrás a magyarok 942. évi spanyolországi kalandozásáról*, Magyar Nyelv 75 (1979) 273-285; Idem, *Még egyszer a magyarok 942. évi spanyolországi kalandozásáról*, Magyar Nyelv 77 (1981) 419-423; István Elter, *Néhány megjegyzés Ibn Hayyānnak a magyarok 942. évi spanyolországi kalandozásáról*, Magyar Nyelv 77 (1981) 413-419; Richard Szántó, *Spanyolországi források a kalandozó magyarok 942. évi hadjáratáról*, Acta Universitas Szegediensis: Acta Historica 103 (1996) 43-48. Лиутпранд из Кремоне у свом делу *Освета* помиње неуспешан угарски поход у Шпанији 943. године. Liudprand of Cremona, *Retribution*, The Complete Works of Liudprand of Cremona, trans. Paolo Squatriti, Washington D. C. 2007, V.19, 183. У појединим случајевима описи наводних мађарских напада представљају конструкт познијих аутора, који их користе као елемент свог наратива. Herve Mouillebouche, *Les Hongrois en Bourgogne: le succes d'un mythe historiographique*, Annales de Bourgogne 78-2 (2006) 127-168.

⁴¹¹ Widukind of Corvey, *Deeds of the Saxons*, trans. Bernard S. Bachrach, David S. Bachrach, Washington D.C. 2014, I.38, 54-57.

Магога, сина старозаветног Јапета. Он је био први скитски краљ по коме Мађари носе име. Магогов потомак био је краљ Атила, који је на челу народа из Скитије покорио панонску земљу. Потомак Магога био је и Утек, отац Амоша, полулегендарног претка династије Арпада.⁴¹² До директног повезивања Мађара с Хунима дошло је у хроници Шимона из Кезе *Gesta Hungarorum* (Дела Угара), која је настала око 1282. године. Према њеном тексту предак Мађара био је гигант Менрот, син Тана, а потомак Јапета. Након мешања језика Менрот се нашао у Персији, где је са својом женом Енет добио два сина Хунора и Могора, који су преци Хуна, тј. Мађара.⁴¹³ Њихови потомци, међу којима је био и Атила, покренули су поход на Запад у коме је освојена и Панонија.⁴¹⁴ Да су поједини западни аутори имали нејасну перцепцију порекла становника Угарске показује и анонимно дело *Descriptions terrarum*. За становништво ове области каже да је словенско, називајући га Хунима, које освајају Угри.⁴¹⁵

Митска прошлост Угарске наставила је да има своју рецепцију на Западу. То можемо видети на основу исказа *Anonymi descriptio Europae Orientalis*, извора са почетка XIV века. Када говори о краљевини Угарској код Анонима се мешају елементи предања, фантастике и конкретни географских и историјских података. Слично *Gesta Hungarorum* и хроници Шимона Кезе, Аноним наводи да су Мађари из провинције Скитије из краљевине иза Метеонских мочвара.⁴¹⁶ У даљем тексту приказан је ток освајања Паноније. Угарски предводници су победили десет панонских владара на пољу између Сикамбрије и Албе Регалис.⁴¹⁷ Овај фантастични опис показује да Аноним није познавао најранију историју Угарске. Као и велик број средњовековних аутора он повезује Угре са Хунима. Он наводи да су између седам угарских вођа изабран Атила. Од тог времена они се називају Мађарима,

⁴¹² Anonymi/Rady-Veszprémy, 6; 8. (латински изворник); 7; 9. (превод на енглески језик). Детаљније о односу паганске и хришћанске прошлости у поменутој хроници: László Veszprémy, 'More Paganismo': Reflections on the Pagan and Christian Past in the *Gesta Hungarorum* of the Hungarian Anonymous Notary, Historical Narratives and Christian Identity on a European Periphery-Early History Writing in Northern, East-Central, and Eastern Europe (c.1070-1200), ed. Ildar H. Garipzanov, Turnhout 2011, 183-201.

⁴¹³ Simonis de Kéza, *Gesta Hungarorum*, trans. László Veszprémy, Frank Schaer, Budapest 1999, 10; 12; 14. (латински изворник); 11; 13; 15. (превод на енглески језик).

⁴¹⁴ Ibidem, 24; 26; 32. (латински изворник); 25; 27; 33. (превод на енглески језик). О историјској традицији сродства Угара и Хуна више: András Róna-Tas, *Hungarians and Europe in the early Middle Ages: An introduction to early Hungarian history*, New York 1999, 424-427; Martyn Rady, *Attila and the Hun Tradition in Hungarian Medieval Texts*, Studies on the Illuminated Chronicle, eds. János M. Bak, László, Budapest 2018, 127-138.

⁴¹⁵ [4] *Hanc Sclavi inhabitant qui Huni uocabantur, cuius postmodum umbilicum intrantes Hungari possiderunt*. Colker, Marvin L. Colker, *America Rediscovered in the Thirteenth Century?*, Speculum 54 (1979) 721.

⁴¹⁶ ADEO/Gorka, 44; ADEO/Живковић et al., 134.

⁴¹⁷ ADEO/Gorka, 44; ADEO/Живковић et al., 134.

док их остали народи називају Хунима.⁴¹⁸ Да је ова митска перцепција хунско-угарског сродства постала трајан део мађарског историјске перцепције показује и један пример из XX века. Наиме, фашистичка партија Стреластих крстова Ференца Салашија је у својој пропаганди користила термин Хунија, када се говорило о Мађарској.⁴¹⁹

Прве описе интеракције становништва Угарске, односно њене власти, према ходочасницима с простора западне Европе можемо пронаћи у делу Адемара из Шабана. Он наводи да је Виљема из Ангулема и његове пратиоце примио угарски краљ Стефан са великом чашћу и богато их обдарио.⁴²⁰ Опис верске ситуације у Угарској пружа нам *Historia pontificum et comitum Engolismensium*. Аноним помиње да нико није путовао овим путем. Још значајнији је његов закључак везан за верску слику овог простора. Он наводи да је *хришћанство у Угарској и Славонији било још ново*.⁴²¹

У првом поглављу свог дела Глабер нуди објашњење како је дошло до трансформације Мађара који су били претња хришћанској Европи. Он наводи да је после смрти прве генерације њихових владара, свето крштење преобратило Мађаре, од сурових освајача који су чинили злочине према ближњима, у праве хришћане.⁴²²

Занимљиве податке о етничком саставу пограничног простора доноси нам Литбертово житије. У њему се наводи да у шумовитој области, коју назива *бугарска пустиња* живе варварски разбојници скитског народа, који су нападали и убијали

⁴¹⁸ ADEO/Gorka, 44; ADEO/Живковић et al., 135.

⁴¹⁹ Tomasz Kamusella, *The politics of language and nationalism in modern Central Europe*, Basingstoke 2009, 474.

⁴²⁰ *Stephanus rex Ungriae cum omni honore eum suscepit et muneribus ditavit*. Adémar de Chabannes, *Chronique*, publiée d'après les manuscrits, par Jules Chavanon, Paris 1897, 189-190; *Historia d'Adémar de Chabannes*, ed. J. Lair, Paris 1899, 233-234.

⁴²¹ *Ea tempestate, Willermus Engolismensium comes, per Bajoariam iter coepit ad sepulcrum Domini; nam ante eum per illas partes nullus praeterierat, quippe quia novella adhuc Christianitas per Ungriam et Sclavoniam erat. Comitatus sunt cum Odoardus Bituricensis princeps, Ricardus Dolensis abbas. Stephanus rex Ungariae cum omni honore eum suscepit, et muneribus magnis ditavit. Historia pontificum et comitum Engolismensium*, ed. J. Boussard, Paris 1957, 18.

⁴²² *Euacuato siquidem priorum regum genere sedatisque iurgiiis, coepit orbis nouorum regum pace sub arnica reflorescere, Christique regnum per fontem sacri baptismatis circumquaque tyrannos sibi subiugare. Ipsa denique Hungrorum gens, post tot patrata flagitia, post tot flagella gentibus illata, cum suo rege ad catholicam fidem conuersa, quae prius consueuerat crudeliter rapere aliena, libens inperititur pro Christo propria. A quibus etiam iam dudum diripiendo captiuabantur undecumque in miserrima marcipia distrahendi qui reperiebantur Christiani, ab eisdem quoque fouentur nunc ceu fratres uelliberi. Rodulphi Glabri historiarum libris V usque ad. 1044, MGH SS VII, I.22.59; Rodulfus Glaber, *Opera*, ed. John France, Neithard Bulst, Paul Reynolds, Oxford 2002, 38. (латински изворник); 39. (превод на енглески језик).*

ходочаснике.⁴²³ Они живе без попут звери, живе номадски без градова. У даљем опису овог народа каже се да не припадају ниједној религији, али ниже се наводи да примењују обичај обрезивања попут Сарацена. За њих Раулф још каже: *Варвари су, окрутни, убице, без осећања и безбожни.*⁴²⁴ Ово житије доноси и један занимљив податак о зоо историји Угарске. У њима се наводи да су нападачи поред коња, јахали и камиле.⁴²⁵

Народ који се крије иза опскурног описа разбојника који су нападали ходочаснике су заправо Печенези.⁴²⁶ Припадници ове номадске групације населили су се на доњем Дунаву у првој половини XI века. Њихова сеоба је била изазвана притиском, другог

⁴²³ *Pretergressus Pannoniorum fines limitaneos ingreditur solitudines saltuosas, quas deserta Bulgariae nominant quasque latrunculi Sciticae gentis inhabitant. Vita Lietberti, 854.*

⁴²⁴ *Nullius heresis nominata secta, nullius religionis divino cultu tenentur; tamen, sicut ex eorum interfectis vidimus, more Sarracenorum circumciduntur barbari, crudeles, homicidae, sine affectu, sine pietate. Vita Lietberti, 854.* У Кијев је 1007. или 1008. године стигао је познати мисионар Бруно из Кверфурта који је безуспешно покушао да прошири хришћанство међу Печенезима. О мисији Бруно из Кверфурта: Wojciech Fałkowski, *The letter of Bruno of Querfurt to King Henry II*, *Fruhmittelalterliche Studien* 43 (2009) 417-438; Aleksander Paron, "Facta est Christiana lex, in pessimo et crudelissimo populo", *Bruno of Querfurt among the Pechenegs, The Steppe Lands and The World Beyond Them: Studies in honor of Victor Spinei on his 70th birthday*, eds. Florin Curta, Bogdan-Petru Maleohn, Iasi 2013, 161-178; Karol Kollinger, *St Bruno of Querfurt and His Account of a Mission to the Pechenegs*, *Conversions: looking for ideological change in the Early Middle Ages*, eds. Leszek Shipecki, Rudolf Simek, Fassbaender-Wien 2013, 187-202. Арапски географ и историчар Абу Убаид Ал-Бакри (1014-1094) наводи да су Печенези практиковали зороастризам, а на ислам су прешли под утицајем једног ученог исламског заробљеника 400. године по хиџри (1009/1010). А. Куник, В. Розен, *Известия Ал-Бекри и другихъ авторовъ о Руси и Славянахъ I*, Санкт-Петербургъ 1878, 59-60.

⁴²⁵ *Vita Lietberti, 855.* Камиле су врста биле присутне на територији Паноније у антици, као животиње у римским војним камповима. László Bartosiewicz, *Camels in antiquity: the Hungarian connection*, *Antiquity* 70 (1996) 447-453. За разлику од других области камиле су се у Угарској поново јавиле за време сеобе народа. У илустрованој хроници у делу који описује досељавање Мађара у Панонију појављује се илуминација на којој су приказана два ратника који јаше камилу. Sándor Bokonyi, *History of Domestic Mammals in Central and Eastern Europe*, Budapest 1974, 227-228; Ibidem, *Representations of camels in a Hungarian medieval chronicle*, *Acta Agronomica Academiae Scientiarum Hungaricae* 18 (1969) 247-251. Присуство камила у Угарској осведочено је и у каснијим изворима попут, *Житија Светог Симеона Стефана Првовенчано*. Тамо се сусрет угарског краља Андрија II и Светог Саве у Равном 1214. или 1215. године. Том приликом Свети Сава је добио вредне поклоне, међу којима се наводе и следећи: *Видите, браћо моја, пречудну и предивну љубав овог славног мужа, како за љубав моју дивље и бесне звери, турове и турице извезе, као што ми, извезав, и питому стоку даде, и сараценску стоку. Стефан Првовенчани, Житије Светог Симеона, у: Стефан Првовенчани, Доментијан и Теодосије*, прир. Љиљана Јухас Георгијевска, Нови Сад 2012, 67. Под овом синтагмом сараценска стока подразумевају се камиле. Александар Узелац, *Камиле у српским средњовековним земљама*, Иницијал. Часопис за средњовековне студије 3 (2015) 27-28. Поновно присуство камила у Угарској забележено је за време османске власти.

⁴²⁶ Анализа етничке слике овог простора дата је у раду: Александар Узелац, *Скитски разбојници у Бугарској пустињи: Поглед једног ходочасника на Поморавље средином XI века*, ИЧ 59 (2010) 59-76. О Печенезима детаљније: ODB III, 1613-1614. (Omeljan Pritisak); EI², 289-291; Carlile A. MacArtney, *The Petchenegs*, *The Slavonic and East European Review* 23 (1929) 342-355; P. B. Golden, *An Introduction to the History of the Turkish Peoples: Ethnogenesis and State-Formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East*, Wiesbaden 1992, 264-270; Peter P. Golden, *The Pechenegs*, *The Cambridge History of Early Inner Asia*, ed. Denis Sinor, Cambridge 2008, 270-275. О перцепцији поменуте номадске популације у византијским изворима видети: Elizabeth Malamut, *L' image byzantine des Petchenegues*, BZ 88 (1995) 105-142; Florin Curta, *The image and archaeology of Pechenegs*, *Banatica* 23 (2013) 143-202.

покушале да пацификују дошљаке и да им одузму оружје. Ова одлука се показала погубном. Печенези су дигли устанак и започели су борбу против царских снага која је трајала све до 1053. године. Тада је Византија склопила тридесетогодишњи мир, који је означио почетак њихове доминације на простору јужно од Дунава до планине Балкан.⁴³⁴

Што се Печенега тиче, они су у другој половини XI века почели да гравитирају ка Угарској. Прве помене ове номадске популације у Угарској имамо у житију Светог краља Стефана. Ту се наводи да је угарски владар примио групу од шездесетак припадника овог народа на своју територију.⁴³⁵ Припадници поменутог народа током овог периода помињу као плаћеници у угарској служби. Њих је краљ Андрија користио у сукобима 1051. године са својим дојучерашњим патроном, немачким царем Хајнрихом III (1046-1056).⁴³⁶ Печенези се поново помињу у извештајима путописаца из 1053. године. Сусрет са њима описан је у *Житију Теодориха из Анжеа (Vita Theoderici abbatis Andaginensis)*, опату бенедиктинског манастира Светог Ибера из Луксембурга. Ходочасници су били спречени да наставе даљи пут од стране варвара. Своје путовање су наставили другом маршрутом, преко Апулије и морским путем су стигли до Цариграда, а затим до Свете земље.⁴³⁷ Неименовани варвари који су спречили даље путовање побожних хришћана су Печенези. Пораз који су Руси нанели западним Узима 1060. године и појава Кумана у Понтијској степи додатно су повећали притисак на Печенеге.

Знатна популација Печенега је населила се на територији Угарске. Трагове њиховог присуства проналазимо у локалној топономастици. Назив сремског села Бешенева потиче

⁴³⁴ Јо. Skyl., 476.40-43; Skylitzes, *A synopsis*, 443. О сукобима с Печенезима у периоду 1048-1053. године видети: Franjo Rački, *Borba Južnih Slavena za državnu neodvisnost u XI vijeku*, Rad JAZU 25 (1873) 238-243.

⁴³⁵ *Legenda S. Stephani reigs maior et minor atque legenda ab Hertvico episcopo conscripta*, SRH II, 397.5.3-6-398.6.5-10

⁴³⁶ *Insuper etiam Hungari et Bisseni sin gulis noctibus acriter eos infestabant, toxicatis sagittis eos interficendo et funes extendentes inter papiliones eorum, quamplures aliqua servitia facientes rapiebant*. Anonymi/Szentpétery, 348.27-349.1-3; Anonymi/Rady-Veszprémy, 170. (латински изворник); 171. (енглески језик). Опис овог похода из угла немачких хроника: Herman of Reichenau, *Chronicle*, Eleventh-Century Germany: The Swabian Chronicles, trans. I. S. Robinson, Manchester 2008, 89-90. Детаљније о угарско-немачким сукобима: György Szabados, *The Hungarian National Defense during the German Wars 1030-1052*, *Chronica: Annual of the Institute of History, University of Szeged* 6 (2006) 72-81.

⁴³⁷ ... *sed cum in c Hungariam venit, qui illum alio labori destinaverat Deus, propositurn eius praepedit. Nam turbata illic incursione barbarorum re publica, tam ipse quam comites eius transire prohibiti, Pannoniarn conversi, multa difficultate enerunt ad urbem Romam, habentes votum inde ad montem Garganum ire per Apuliam atque inde Adriatico mari transferri Constantinopolirn, indeque Hierosolimam. Vita Theoderici abbatis Andaginensis-1087, MGH SS XII, 44. Qui postea licenia abbatis sui Hugonis Lobiensis Hierosolimam adire conatus, sed per Pannoniam transire praepeditus, Romam quasi er Adriaticum mare navigandus divertit... Chronicon sancti Hubert Andaginensis, MGH SS VIII, 572.*

од мађарског назива за овај номадски народ, *Besenyők*. Ово село се први пут помиње под називом *Bessenev* 1253. године. Присуство Печенега свакако указује да је ово насеље старијег датума.⁴³⁸ Припадници овог номадског народа били су настањени и са друге стране границе, на византијског територији. Њихово присуство осведочено је у изворима везаним за Први крсташки рада.⁴³⁹

Кумани се појављују на доњем Дунаву крајем XI века, првобитно као савезници Печенега, с којима заједно пустоше Тракију 1087. године. Коначан удар печенешкој доминацији задао је византијски цар Алексије I (1081-1118) у савезу са Куманима. Византијско-куманска коалиција је нанела пресудан пораз овом номадском народу у бици код Лебуниона 1091. године.⁴⁴⁰ У наредном периоду, Кумани ће играти важну улогу на Балканском полуострву, посебно у међусобним односима Угарске и Византијског царства.

Анали из Нидерлајтаха на приказују веома шаролику етничку ситуацију која је владала на Балканском полуострву у седмој деценији XI века. За разлику од претходних, Велико немачко ходочашће 1064-1065. године се разликовало по бројности учесника.⁴⁴¹ Према изворима у њему је учествовало између седам и дванаест хиљада ходочасника.⁴⁴² Предводници ове групе ходочасника били су представници високог свештенства: надбискуп Мајнца Сигфрид, бискупи Регенсбурга и Бабемберга, Отон и Гунтер.⁴⁴³

⁴³⁸ *Ad notitiam vniuersorum volumus peruenire, quod cum Laurentius villicus de Bessenev.....Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae IV*, ured. Tadija Smiciklas, Zagreb 1906, No. 460, 539-540. Станоје Станојевић, *Бешеново-Печенешко село*, ГИДНС 2-1 (1929) 88-89.

⁴³⁹ Јованка Калић, *Подаци Алберта Ахенског о угарско-византијским односима крајем XI века*, ЗФФ X-1 (1968) 187.

⁴⁴⁰ Колико је пораз Печенега био страхан сведоче речи Ане Комнине изнете у њеном делу *Алексијади*: *Читав један народ који је бројао миријаде уништен је за један дан!* Anna Komnena, *Alexiad II*, VIII.V.2, 144; Острогорски, *Историја Византије*, 339. О ратовању цара Алексија против Печенега: Birkenmeier, *The Development of the Komnenian Army*, 70-78. О учешћу Кумана у бици код Лебуниона. Szilvia Kovács, *The Cuman Campaigns in 1091*, *Golden Horde Review* 3 (2014) 174-181.

⁴⁴¹ О ходочашћу 1064/65. године детаљније: Einar Joranson, *The Great German Pilgrimage of 1064-1065*, *The Crusades and Other Historical Essays Presented to Dana C. Munro by his Former Students*, ed. Louis J. Paetow, New York 1928, 3-43; Hans-Henning Kortüm, *Der Pilgerzug von 1064/65 ins Heilige Land. Eine Studie über Orientalismuskonstruktionen im 11. Jahrhundert*, *Historische Zeitschrift* Bd. 277, H. 3 (2003) 561-592.

⁴⁴² Ирски монах и хроничар Маријан Скот наводи број од 7 хиљада ходочасника, погрешно датирајући ходочашће у 1086. годину. *Mariani Scotti chronicon a. 1-1082*, MGH SS V, a. 1086, 558-559. У аналима манастира Алтхај наводи број од 12 хиљада учесника овог ходочашћа. *Annales Altahenses Maiores*, MGH SS XX, 815.

⁴⁴³ *Lamberti Hersfeldensis annales a. 1040-1077*, MGH SS V, 168; *Annales Altahenses Maiores*, MGH SS XX, 815; Berthold of Reichenau, *Chronicon, Die Chroniken Bertholds von Reichenau und Bernolds von Konstanz, 1054-1100*, MGH SS rer. Germ. N. S. 14, 198-199. Превод на енглески језик: Herman of Reichenau, *Chronicle: first version*, Berthold of Reichenau, *Chronicle: first version*, *Eleventh-Century Germany: The Swabian Chronicles*, trans. I. S. Robinson, Manchester 2008, first version, 106; second version 118-119; *Frotolf of Michelsberg and His Continuator*, a. 1065, 107-108. О деловању поменутих црквених прелата: John Eldevik, *Driving the Chariot of the Lord*:

Ходочасничка групација је мирно прешла кроз Угарску и прешла на територију Византијског царства. Они су прешли реку Мораву. Током путовања групу су нападали разбојници, у овом случају се није радило о Печенезима, него припадницима другог туркичког народа, Уза. Како *Анали из Нидерлајтаха (Annales Altahenses Maiores)* наводе: *Научили смо да Мађари служили без вере, и Бугари су нас тајно поткрадали, бежали смо од напада Уза који су нескривено свирепи и видели смо Цариграђане, грчки и царски охоло.*⁴⁴⁴ Поједини историчари у овом походу виде прото-крсташки поход, због тога што су поједини његови учесници били наоружани. То потврђује епизода код Рамале у Палестини где су немачки ходочасници неколико дана одбијали нападе локалних муслимана.⁴⁴⁵ *Анали из Нидерлајтаха* показују тенденцију негативне перцепције Мађара. Оваква тамна слика је била условљена односима Угарске и Немачке. Наиме, последњи у низу сукоба између две државе одиграо се 1063. године, када је немачки цар Хајнрих IV упао у Угарску, како би подржао претензије свог зета, угарског принца Соломона, у чему је и успео, па је млади принц крунисан за краља.⁴⁴⁶ Врло је могуће да је анимозитет угарског становништва према немачким ходочасницима био управо изазван војним сукобом, који је истина био минималан, али временски веома близак. Приказ Угра као популације која служи без вере је узрокован и актуелном верском атмосфером у земљи. Христијанизација Угарске био је дуг и комплексан процес, према коме је постојао отпор дела становништва. То нам илуструје и антихришћанска побуна која је избила 1046. године под вођством Вате. У њој је страдао и први чанадски бискуп Гелерт (Герард), који је због заслуга у ширењу хришћанства и мученичке смрти био канонизован.⁴⁴⁷ Политички и верски фактори су

Siegfried I of Mainz (1060-1084) and Episcopal Identity in an Age of Transition, *The Bishop Reformed: Studies of Episcopal Power and Culture in the Central Middle Age*, eds. John S. Ott, Anna Trumbore Jones, London 2007, 159-186; David Jacoby, *Bishop Gunther of Bamberg, Byzantium and Christian Pilgrimage to the Holy Land in the Eleventh Century*, *Zwischen Polis, Provinz und Peripherie: Beiträge zur Byzantinischen Geschichte und Kultur*, ed. Lars M. Hoffmann, Wiesbaden 2005, 267-285.

⁴⁴⁴ *Expertum enim sumus Ungros sine fide famulantes, Vulgarios occulte rapientes, fugimus Uzoz apertos debachantes, Constantinopolitanos vidimus graece et imperialiter arogantes. Annales Altahenses Maiores*, MGH SS XX, 815.

⁴⁴⁵ Овај став је први изнео Еинар Јорансон у својој анализи овог ходочасничког похода. Einar Joranson, *The Great German Pilgrimage of 1064-1065*, *The Crusades and Other Historical Essays Presented to Dana C. Munro by his Former Students*, ed. Louis J. Paetow, New York 1928, 3-56.

⁴⁴⁶ Рокаи и др., *Историја Мађара*, 36; Engel, *The Realm of St. Stephen*, 31. О поменутом сукобу и његовој династичкој позадини више видети: Ágoston Ignác, *Vér nélkül. IV. Henrik 1063. évi magyarországi hadjáratáról*, *Fejezetek a hadtörténelemből 7. A győzelem és a vereség arcai. A hadviselés és a fegyveres küzdelem történeti szálai*, sz. Krisztián Bene, Márton Kiss, István Sarlós, Pécs-Budapest 2019, 77-102.

⁴⁴⁷ Рокаи и др., *Историја Мађара*, 34-35; Engel, *The Realm of St. Stephen*, 29-30; Zoltan J. Kosztolnyik, *The Importance of Gerard of Csanád as the First Author in Hungary*, *Traditio* 25 (1969) 376-386; Idem, *The Negative*

утицали на негативну перцепцију Угра код немачког хроничара. Упркос лошем мишљењу немачких ходочасника о побожности становништва Угарске међу њима није дошло до сукоба, ни приликом њиховог повратка из Свете земље, који је поново ишао преко угарске територије.⁴⁴⁸

Опустели погранични простор између Угарске и Византијско царства насели су номадске популације из источне Европе. После Печенега и Куамана, следећа у низу великих номадских миграција на ово подручје учинили су Узи. Њихова појава на доњем Дунаву била је последица пораза који им је нанела коалиција руских кнежева 1060. године.⁴⁴⁹ Веома брзо Узи су се сукобили са Византијом. Они су тешко поразили царске трупе 1064. године, када су у заробљеништво Василије Апокап и Нићифор Вотанијат. Овакав развој догађаја је створио могућност за дубљи продор у византијску територију. Узи су стизали све до Солуна и околине Константинопоља. Грчки извори бележе да је овај народ био бројнији од популације Печенега.⁴⁵⁰ Од већих притисака Уза Царство је било поштеђено услед епидемија и глади која се појавила међу новопридошлим номадима. Тако се поновила ситуација са Печенезима из 1046. године.⁴⁵¹

Ситуација за ходочаснике постаће још тежа у осмој деценији XI века и то не само на Балкану. Продор Турака Селцука скоро је у потпуности уништио византијску власт у Малој Азији. Пораз у бици код Манцикерта 1071. године показао се пресудним за даљи ток историје Византије.⁴⁵² Губитком упоришта у Малој Азији Византија није могла да обезбеди

Results of the Enforced Missionary Policy of King Saint Stephen of Hungary: The Uprising of 1046, The Catholic Historical Review 59-4 (1974) 569-586.

⁴⁴⁸ *Annales Altahenses Miores*, MGH SS XX, 817.

⁴⁴⁹ *Лаврентьевская летопись*, ПСРЛ I, Вып 1, а. 1060, 162-163.

⁴⁵⁰ *The Continuation of the Chronicle of John Skylitzes*, 62. (грчки изворник); 63. (превод на енглески језик); *ВИИИИЗ III*, 175-176. (Скиличин настављач); Michael Attaleiates, *The History*, XIV.6, 150; 152. (грчки изворник); 151; 153. (превод на енглески језик); Michaelis Attaliatae, *Historia*, 66. 10-19; *ВИИИИЗ III*, 230-231. Скиличин Настављач и грчки историчар Михаило Аталијат помињу фантастичну бројку 600 000 припадника овог народа. Аталијат наводи да је становништво европских делова Царства размишљало о сеоби. Нешто реалнију процену, од 60 000 Уза, доноси Јован Зонара. *ВИИИИЗ III*, 255. О инвазији Уза видети: Madgearu, *Byzantine Military Organization*, 69-77; 129-131.

⁴⁵¹ *The Continuation of the Chronicle of John Skylitzes*, 64. (грчки изворник); 65. (превод на енглески језик).

⁴⁵² О бици код Манцикерта детаљније: Claude Cahen, *La Campagne de Mantzikert d'après les sources Musulmanes*, Byzantion 9 (1934) 613-642; Jean-Claude Cheynet, *Mantzikert; un désastre militaire?*, Byzantion 50 (1980) 410-438; Alfred Friendly, *The Dreadful Day: The Battle of Manzikert 1071*, Charlottesville 1982; Michael Angold, *The Byzantine State on the Eve of the Battle of Manzikert*, BF 16 (1991) 9-34; Speros Vryonis Jr., *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamigation from the Eleventh through the Fifteenth Century*, Berkeley 1971, 96-103.

сигурност ходочасницима. На опадање броја ходочасника који су путовали преко територије угарске утицали су и византијско-угарски сукоби.

Благонаклон став првог угарског краља према странцима који су емигрирали у његову краљевину (лат. *hospes*) потврђују домаћи извор као што је спис анонимног свештеника *Libellus de institutione morum*, познатом као и *Поука Светог Стефана и његове државе*, који је настао у првој или другој деценији XI века. Он је писан у форми принчевског огледало у коме краљ Стефан саветује свог сина Емериха да се добро односи према придошлицама, који својим језицима обичајима, учењима и алаткама доносе хвалу двору и одвраћају странце од охолости. Аноним приписује угарском владару став да су *краљевства једног језика и обичаја немоћна и слаба*.⁴⁵³ Знатно познија *Илустрована хроника* помиње се да су за време владавине Гезе, кога аутор анахроно назива краљем и његовог сина Стефана I насељавају *Чеси, Пољаци, Грци, Шпанци, Исмаиљани или Сарацени, Печенези, Јермени, Саксонци, Тиринжани, Мајсенци, Порајнци, Кумани и Латини*. Хроничар наводи да су путем мешовитих бракова припадници ових групација интегрисани у угарско друштво, а њихова аристократске породице стекле иста права као и већинско становништво.⁴⁵⁴ Иако временски удаљен поменути извор сведоче о либералној политици угарских владара, која је омогућила насељавање других етничких групација.⁴⁵⁵

Долазак на власт краља Ладислава I Светог (1077-1095) довео је до промена у спољној политици Угарске.⁴⁵⁶ У првом периоду његове власти он је одржавао добре односе

⁴⁵³ *Sicut enim ex diveris partibus et provinciis veniunt hospites, ita diversas linguas et consuetudines, diversaque documenta et arma secum ducunt, que omnia regna ornant et magnificent aulam et perterritant exterorum arrogantiam. Nam unius lingue uniusque moris regnum inbecille et fragile est. Propterea iubeo te fili mi, ut bona voluntate illos nutrias, et honeste teneas, ut tecum libentius degant, quam alicubi habitent. Libellus de institutione morum*, ed. Josephus Balogh, SRH II, 625. Превод на енглески језик: *De Institutione Morum ad Emericum Ducum*, trans by J. V. Bak, J.R. Sweeney (Saint Stephen), *New Hungarian Quarterly* 29-112 (1988) 103; О поменутом делу више видети: Jenő Szűcs, *The Admonitions of St. Stephen and His State*, *Ibidem*, 89-97.

⁴⁵⁴ *Preterea intraverunt in Ungariam tam tempore regis Geyche et sancti regis Stephani quam diebus regum aliorum Bohemi, Poloni, Greci, Ispani, Hismahelite seu Saraceni, Bessi, Armeni, Saxones, Turingi, Misnenses et Renenses, Cumani, Latini, qui diutius in regno conmorando, quamvis illorum generatio nesciatur, per matrimoniorum diversorum contractus Ungaris inmixti nobilitatem pariter et descensum sunt adepti. Illuminated Chronicle*, 53.94 (латински изворник); 95. (превод на енглески језик).

⁴⁵⁵ Мултиетничком карактеру средњовековне Угарске видети: István Kniezsa, *Ungarns Völkerschaften im XI. Jahrhundert*, *Archivum Europae Centro-Orientalis* 4 (1938) 241-412.

⁴⁵⁶ О балканској политици краља Ладислава I: Ferenc Makk, *Saint Ladislav et les Balkans*, *Acta Universitatis Szegediensis de Attila Jozsef Nominatae. Opuscula Byzantina*, 9 (Byzance et ses voisins. Melanges a la memoire de Gyula Moravcsik a l'occasion du centieme anniversaire de sa naissance) (1994) 59-67.

с Ромејским царством, које је упркос унутрашњим проблемима, представљало државу првог реда. До заокрета у спољној политици Угарске долази у другој половини осамдесетих година XI века. Према једном виђењу она је повезана са миграцијом англосаксонског становништва. Наиме, освајање Енглеске 1066. године од стране нормандијског војводе Виљема изазвало миграцију једног броја англосаксонских житеља. Један део поменутог становништва дошао је на територију Византије.⁴⁵⁷ Мањи број англосаксонских ратника је ушао у војну службу цара Алексија I Комнина (1081-1118), док је другима дозвољено насељавање на обали Црног мора, коју су требали да ослободе од пагана (тј. Печенега), што су и учинили.⁴⁵⁸ Област којом су овладали назвали су Нова Енглеска (Nova Anglia).⁴⁵⁹ Англосаксонци су били насељени на простору теме Паристрион (Парадунавон), у области доњег Дунава и његовог ушћа у Црно Море.⁴⁶⁰ Време њиховог насељавања је дискутабилно, те га различити аутори стављају у хронолошки оквир од 1075. до 1091. године.⁴⁶¹ Енглески

⁴⁵⁷ О миграцији англосаксонског становништва и њиховом присуству у Византији детаљније: А. А. Vasiliev, *The Opening Stages of the Anglo-Saxon Immigration to Byzantium in the Eleventh Century*, *SemKond* 9 (1937) 39-70; Krijnie N. Ciggaar, *L'émigration anglaise á Byzance après 1066. Un nouveau texte en latin sur les Varangues á Constantinople*, *REB* 32 (1974) 301-342; Krijnie N. Ciggaar, *England and Byzantium on the Eve of the Norman Conquest*, *Anglo-Norman Studies 5: Proceedings of the Fifth Battle Abbey Conference*, ed. R. Allen Brown, Ipswich 1983, 78-96; Krijnie Ciggaar, *Refugies et employes occidentaux an XIe siecle*, *Medievales* 12 (1987) 19-24; Jonathan Shepard, *The English and Byzantium: A Study of Their Role in the Byzantine Army in the Later Eleventh Century*, *Traditio* 29 (1973) 53-92; Donald Nicol, *Byzantium and England*, *Balkan Studies* 15 (1974) 191-193; Christine Fell, *The Icelandic saga of Edward the Confessor: its version of the Anglo-Saxon emigration to Byzantium*, *Anglo-Saxon England* 3 (1974) 179-196; Constance Head, *Alexios Comnenos and the English*, *Byzantion* 47 (1977) 186-198; John Godfrey, *The Defeated Anglo-Saxons Take Service with the Eastern Emperor*, *Anglo-Norman Studies 1: Proceedings of the First Battle Abbey Conference*, ed. R. Allen Brown, Ipswich 1978, 63-74.

⁴⁵⁸ *At eorum qui naves petierunt erat numerus infinitus. Tunc per brachium Sancti Georgii ad mare maius venientes ad Domapiam tendunt, ante annos xxxv. a paganis ab imperatore ereptam et inhabitatam.* Krijnie N. Ciggaar, *L'émigration anglaise á Byzance après 1066. Un nouveau texte en latin sur les Varangues á Constantinople*, *REB* 32 (1974) 323. Румунски историчар Теодореску је идентификовао је област *Domapia*, као Добруц. Razvan Theodorescu, *Marginalia to 11th Century. Anglo-Saxons in the Pontic Area*, *Revue roumaine d'histoire* 20 (1981) 637-645. Детаљније о односу цара Алексија и емиграната из Енглеске видети: Constance Head, *Alexios Komnenos and the English*, *Byzantion* 47 (1977), 186-198.

⁴⁵⁹ *Distat vero hec Nova Anglia ab urbe regia bis tridua navigatione versus septentrionem, in initio Scitice regionis. Hungari regem suum Salomonem regno deturbatum sub custodia excruciant et imperatori rebellant.* Krijnie N. Ciggaar, *L'émigration anglaise á Byzance après 1066. Un nouveau texte en latin sur les Varangues á Constantinople*, *REB* 32 (1974) 323. (*Chronicon Universale Anonymi Laudunensis*).

⁴⁶⁰ Поједини историчари сматрају да се енглески колонисти нису населили у Подунављу, већ на територији источно од Крима. Jonathan Shepard, *Another New England? Anglo-Saxon Settlement on the Black Sea*, *Byzantine Studies* 1-1 (1974) 18-39. О критици локализације енглеске колонизације на простору теме Парадунавон видети: Alexandru Madgearu, *The Periphery against the Centre: the Case of Paradunavon*, *ЗРВИ* 40 (2003) 49-56; Idem, *Despre "Nova Anglie" de la Marea Neagră (secolul al XI-lea)*, *Revista istorica* NS 14 (2003) 137-144; Idem, *Byzantine Military Organization*, 141-142.

⁴⁶¹ Већина аутора сматра да су се енглески колонисти населили 1075, док је мађарски историчар Ласловски овај догађај ставио у другу половину седамдесетих година. Шепард сматра да је до њега дошло 1091. године. За хронологију видети: Krijnie N. Ciggaar, *L'émigration anglaise á Byzance après 1066. Un nouveau texte en latin sur les Varangues á Constantinople*, *REB* 32 (1974) 306; Donald M. Nicol, *Byzantium and England*, *Balkan Studies*

колонисти су тежили да воде самосталну политику. Када је цар покушао да их опорезује, упркос ранијем обећању да то неће чини, Англосаксонци су убили његовог порезника, протосимбула Нићифора. Овај догађај је изазвао царев бес, те је он одлучио да убије све Англе. Многи су у страху побели у Нову Енглеску, док су други постали пирати. Цар је пожалио што овако запретио својим англосаксонским поданицима и позвао их је назад.⁴⁶² Како насељеници нису желели да прихвате црквену јурисдикцију Византије затражили су свештенике из Угарске, чиме је византијски владар био веома незадовољан.⁴⁶³ Такав развој догађаја уклапао се у верску политику краља Ладислава I Великог, који је радио на јачању организације католичке Цркве у Угарској. Новоуспостављени односи између Угарске и енглеских колониста проширили су сферу утицаја Калочке бискупија, која је имала два седишта: једно у Калочи, док се друго налазило у Бачу. Формирање другог седишта у поменутој епископије у Бачу има неколико тумачења. Према једном оно је повезано тенденцијом јачања присуства католичке цркве у Срему, који је био под византијском

15-2 (1974) 187; Razvan Theodorescu, *Marginalia to 11th Century. Anglo-Saxons in the Pontic Area*, *Revue roumaine d'histoire* 20 (1981) 645. József Laszlovszky, *Angol-magyar kapcsolatok Szent Istvántól a 13. század elejéig*, Budapest 1991, 69; Jonathan Shepard, *Another New England? Anglo-Saxon Settlement on the Black Sea*, *Byzantine Studies* 1-1 (1974) 21.

⁴⁶² *Nicephorus prothosimbolus Alexi imperatoris ab eo missus ad Anglos orientales ab eis tributa exigere ab eis occiditur. Unde imperator Grecorum consilio molitus est omnes Anglos occidere, cuius rei metu plurimi eorum ad Novos Anglos transierunt, plurimi piraticam exercuerunt. Set imperator penitens per apocrisarius suos eos revocavit. Angli orientales nolentes Grecorum patriarche subesse miserunt clericos suos ad Hungariam in episcopos consecrandos, qui sunt sub iurisdicione Romani pontificis, que res multum displicuit imperatori et Grecis.* Krijnie N. Ciggaar, *L'émigration anglaise á Byzance après 1066. Un nouveau texte en latin sur les Varangues á Constantinople*, *REB* 32 (1974) 323. (*Chronicon Universale Anonymi Laudunensis*).

⁴⁶³ *Novos Anglos transierunt, plurimi piraticam exercuerunt. Set imperator penitens per apocrisarius suos eos revocavit. Angli orientales nolentes Grecorum patriarche subesse miserunt clericos suos ad Hungariam in episcopos consecrandos, qui sunt sub iurisdicione Romani pontificis, que res multum displicuit imperatori et Grecis.* Krijnie N. Ciggaar, *L'émigration anglaise á Byzance après 1066. Un nouveau texte en latin sur les Varangues á Constantinople*, *REB* 32 (1974) 323. (*Chronicon Universale Anonymi Laudunensis*); 342. (*The Saga of Edward the Confessor*). *Þeir vildu ekki hafa Páls-bók, sem gengr í Miklagarði, ok sóttu biskupa í Ungaria ok aðra kennimenn. Játvarðar saga, Icelandic Sagas and Other Historical Documents Relating to the Settlements and Descents of the Northmen on the British Isles Vol. 1*, ed. Gubrand Vigfusson, London 1887, 400. (*The Saga of Edward the Confessor*); Christine Fell, *The Icelandic saga of Edward the Confessor: its version of the Anglo-Saxon emigration to Byzantium*, *Anglo-Saxon England* 3 (1974) 181; Leslie Rogers, *Anglo-Saxons and Icelanders at Byzantium: with special reference to the Icelandic Sage of St. Edward the Confessor*, *Byzantine papers: proceedings of the First Australian Byzantine Studies Conference, Canberra, 17-19 May 1978*, eds. Elizabeth Jeffreys, Michael Jeffreys, Ann Moffatt, Leiden-Boston 2017, 85. Између ова два извора постоје извесне разлике. У анонимној хроници англосаксонски насељеници шаљу своје бискупе да буду посвећени у Угарској, док исландска сага помиње да су изасланици послати у Угарску како би обезбедили свештенике. Формулација *Pálsbók*, Павлова књига, која се односи на православно хришћанство има још неколико интерпретација. Друго тумачење поменутој фразу повезује са бискупом Павлом, који је наводно радио на христјанизацији Русије неколико деценија раније. Он се помиње у саги *Ólafs saga Tryggvasonar*. Мало је вероватна тумачење да се она односи на припаднике дуалистичке секте павликијанаца. Sverrir Jakobsson, *The Varangians: In God's Holy Fire*, London 2020, 156-157.

влашћу и у коме је живела знатна православна популација.⁴⁶⁴ Друго, мање вероватном, тумачењу деловање угарског краља било је условљено политиком папства. Наиме, папа Урбан II (1088-1099) тежио да дође до измирења источне и западне Цркве, с коначним циљем ослобођења Свете земље. Покушај превазилажења раскола започело је саборским одлукама сабора у Мелфију 1089. године. Премештање црквеног центра у Бач можемо и тумачити у контексту насељавања енглеских колониста на граници са Угарском. Они су могли да буду веома корисни савезници у потенцијалним сукобима са номадским народима и Византијом.

Други крсташки поход је поново довео до веће интеракције са Угарске са Западном Европом. Пролазак француских и немачких крсташа утицао је на пораст количине информација о овој краљевини. О њеном етничком саставу, географским карактеристикама и државном уређењу нас детаљније обавештава Отон Фрајнзишки. Немачки хроничар наводу у делу *Историја о два царства* наводи да ову земљу настањују Угри, Печенези и Кумани. Сходно западној историографској традицији, Мађари су дошли из Скитије.⁴⁶⁵ Они су се населили у Панонији протеравши Аваре. За Угре каже да се понављају дивље и животињски. Они једу сирово месо и пију чак људску крв. С друге стране они су искусни у употреби лука и стрела. За Печенеге и Кумане тврди да и даље једу сирово месо коња и мачака.⁴⁶⁶ Одбојност номадске културе, исказана кроз неприхватљиву исхрану, представља

⁴⁶⁴ János Karácsonyi, *A magyar nemzet áttérése a nyugati kereszténységre 997-1095*. Szent-László Ny., Oradea-Mare-Nagyvárad 1926, 146.

⁴⁶⁵ Први од западних аутора моји повезује порекло Мађара са Скитијом је Регино из Прима (око 840-915). Он у својој *Хроници* износи мишљење да, пошто нема њиховог раније помена, Мађари и Скити исти народ, који потиче из мочварних области око реке Дона. *Anno dominicae incarnationis DCCCLXXXVIII gens Hungarum ferocissima et omni belua crudelior, retro ante seculis ideo inaudita quia nec nominata, a Scythicis regnis et a paludibus, quas Thanais sua refusione in immensum porrigit, egressa est. Sed priusquam ipsius gentis acta crudelia stilo persequamur, non superfluum videatur, si de Scythiae situ Scytharumque moribus historiographorum dicta sequentes aliquid commemoremus. Reginonis abbatis Prumiensis Chronicon cum continuatione Treverensi*, ed. Fridericus Kurze, MGH SS rer. Germ. 50, 1890, a. 889, 131.

History and Politics in Late Carolingian and Ottonian Europe: The Chronicle of Regino of Prüm and Adalbert of Metz, trans. Simon MacLean, Manchester 2009, 202.

⁴⁶⁶ *His diebus gens Ungarorum ex Scythia egressa ac a Pezenatis pulsa Avaribus eiectis Pannoniam inhabitare cepit. Haec eo tempore tam inmanis, tam beluina fuisse dicitur ut crudis carnibus utens humano quoque sanguine potaretur. Quod ne cui incredibile videatur, audiat, quod Pecenati et hii qui Falones dicuntur crudis et immundis carnibus, utpote equinis, cattinis, usque hodie vescuntur. Valent autem in sagittarum ictibus plurimum, quibus otiam dorsa vertentes nocere solent.* Ottonis episcopi Frisingensis, *Chronica sive Historia de duabus civitatibus*, MGH SS rer. Germ. XLV, VI.10, 271-272; Otto, Bishop Of Freising, *The Two Cities: A Chronicle Of Universal History To The Year 1146 A.D.*, trans. Charles Christopher Microw, ed. Austin P. Evans, Charles Knapp, New York 2002, 371.

антички топос који се наново јавља како у западним, тако и у византијским изворима.⁴⁶⁷

Детаљнији опис популације и уређења Угарске Отон Фрајнзишки даје у *Делима цара Фридриха*. Он наводи да је провинција Панонија често страдала усред упада варвара. У њу су упали Хуни, затим Авари. Напослетку су из Скитије у њу упали Мађари, који је до ауторових дана насељавају. Он износи јако лоше мишљење о Мађарима. За њих каже да су одвратних лица, дубоко постављених очију и ниског стаса. Они су варварски и свирепи у својим навикама и језику. Овде се Отон Фрајнзишки чуди како се је судбина или божанско провиђење овакву дивну земљу препустила таквим људима који су попут чудовишта.⁴⁶⁸ Путовање учесника Трећег крсташког рата описује и извор *Gestorum Treverorum continuatio*, где су неприступачне области Угарске и Бугарске описане као пустиња, а Барбароса се на алегоријски начин, поређен са Мојсије.⁴⁶⁹

Слично виђење почетком XIV века изнеће анонимни аутор списа у науци познатог као *Anonymi Descriptio Europae Orientalis*. Када описује становнике Угарске Аноним даје опис сличан ономе који је век и по раније начинио Отон Фрајнзишки. Када говори о становницима Угарске, анонимни аутор каже: *Људи су углавном мали, црномањастии и уз то мршави, али веома ратоборни и вични свакој врсти оружја, а нарочито су добри*

⁴⁶⁷ Аталија помиње исхрани овог номадског народа као крајње одбојну. Michaelis Attaliateae, *Historia*, 23.25-26 - 25.3-5; Michael Attaleiates, *The History*, VII.1, 52. (грчки изворник); 53. (превод на енглески језик). Лав Ђакон наводи мало вероватну тврдњу да се Печенези храни вашима, а Матија из Едесе их чак оптужује за некрофагију. *The History of Leo the Deacon: Byzantine Military Expansion in the Tenth Century*, trans. Alice-Mary Talbot, Denis F. Sullivan, George T. Dennis, Stamatina McGrath, Washington D.C. 2005, IX.12, 200; *Chronique de Matthieu d'Edesse 962-1136, avec la continuation de Grégoire le Prêtre jusqu'en 1162*, ed. Edouard Dulaurier, Paris 1858, 89; Matthew of Edessa, *Armenia and the Crusades: tenth to twelfth centuries: The Chronicle of Matthew of Edessa*, trans. Ara Edmond Dostourian, Lanham-New York-London 1993, 80. Што се тиче западних аутора, Адам из Бремена помиње Печенеге у контексту канибализма. Adam Bremensis, *Gesta Hamburgensis Ecclesiae Pontificum*, ed. Bernhard Schmeidler, MGH SS, rer. Germ. 2, Hannover-Leipzig 1917, 80; Adam of Bremen, *History of the Archbishops of Hamburg-Bremen*, trans. Francis J. Tschan, New York 1959, 68; Aleksander Paroń, *The Pechenegs: Nomads in the Political and Cultural Landscape of Medieval Europe*, Leiden-Boston 2021, 176-177.

⁴⁶⁸ *Sunt autem predicti Ungari facie tetri, profundis oculis, statura humiles, moribus et lingua barbari et feroces, ut iure fortuna culpanda vel potius divina patientia sit admiranda, quae, ne dicam hominibus, sed talibus hominum immonstris tam delectabilem exposuit terram.* *Gesta Friderici I*, 50; Otto of Freising, Rahewin, *The Deeds*, 66. Веома слична типизација локалног становништва источног Балтика се јавља у текстовима који оправдавају освајања поменутог простора. Више видети: Marek Tamm, *A new World into old words: the eastern Baltic region and the cultural geography of medieval Europe*, *The Clash of Cultures on the Medieval Baltic Frontier*, ed. Alan V. Murray, Farnham 2009, 11-35.

⁴⁶⁹ *His ita gestis, imperator, cum in spatio unius anni comeatus viarum et expensas itineris preparasset, iter arripuit et exercitum vivificae crucis per desertum Hungariae et Bulgariae quasi alter Moyses transduxit. Cuius itineris et rerum gestarum seriem, quia nobis ad plenum non innotuit et non est instantis operis, omittentes, ad propositi negotii finem explanandum redeamus.* *Gestorum Treverorum continuatio III*, MGH SS XXIV, 389.

стрелци. Углавном имају мале коње, али јаке и окретне.⁴⁷⁰

За разлику од Отона Фрајнзишког, аноним истиче верску припадност становништва Угарске. Он наводи да је угарски народ католичке вероисповести и веома побожан, али с друге стране истиче велику окрутност његових кнежева.⁴⁷¹ У анонимовом излагању шизматици су представљени као антипод правоверној католичкој популацији. Однос Византијског царства према Турцима и Татарима, послужио је да јасније потцрта војну неспособност и издајничку нарав њиховог становништва.⁴⁷² Садржај *Anonimy descriptio Europae Orientalis* показује низак ниво географских знања о простора југоисточне Европе. На знатно вишем нивоу су политичке информације које су изложене у поменутом делу. Аутор поменути простор посматра кроз религијску призму. Правоверни, католички владари, износе легитимне претензије на византијску територију. Шизматичке земље (Византијско царство, Рашка и Бугарска) су приказане изразито негативно. Аноним нема похвале ни за војне способности шизматика, а као контраст истакнута је војна моћ католичке Угарске.

О етничким кретањима на територији Срема обавештава нас један италијански извор из XI века. Занимљиве податке о пореклу становника Франкавиле доноси *Хроника града Фаенце*, чији је аутор био локални каноник и магистар Толозан. Један важан догађај италијанске историје утицао је на развој овог насеља. То је било освајањем Милана 1162. године од стране цара Фридриха I Барбаросе.⁴⁷³ После дуге и тешке опсаде град се предао царским снагама. Уследило је његово систематско уништење и расељавање његовог становништва. Толозан наводи да се део становника Милана преселио у Угарску. Тамо су добили привилегије од угарског краља и настанили су се у Калочкој жупанији. Овде су основали два насеља Франкавилу и Кабол (тј. Ковин). У овим местима су подигли цркве посвећене свом свецу заштитнику, Светом Амброзију. Хроничар доноси веома занимљив

⁴⁷⁰ ADEO/Gorka, 49-50; ADEO/Живковић et al., 139.

⁴⁷¹ *Populus Hungarie est multum deuotus et catholicus, principes uero et nobiles sunt multum crudeles.* ADEO/Gorka, 49-50; ADEO/Живковић et al., 140.

⁴⁷² *sed homines illius terre sunt ualde imbecilles et in nullo apti ad prelium et ideo reddunt tributum Turcis et Tartaris. Vnde, quia dictis Turcis nolebant reddere tributum, ab eisdem septimo anno transacto tota terra dicta fuit deuastata depopulate et depauperata et ex hoc est multum imperatoris Constantinopolitani diminuta potentia. Homines incole dicti christiani sunt, ac tamen scismatici perfidi.* ADEO/Gorka, 23-24; ADEO/Живковић et al., 97-98.

⁴⁷³ О освајању Милана од стране Барбаросе видети детаљније: *La distruzione di Milano (1162). Un luogo di memorie*, a cura di Pietro Silanos, Kai-Michael Sprenger, Milano 2015.

податак да су италијански насељеници брижљиво чували свој милански језик, уз угарски који су говорили како би очували своје привилегије.⁴⁷⁴ Поменута два насеља су свакако постојала пре друге половине XII века када италијански хроничар бележи да су настала. Миграција италијанског становништва на овај простор вероватно је повезана са угарско-византијским сукобима који су резултовали депопулацијом територије Срема. Веома је извесно да је у овим насељима постојала тзв. *франачка популација*, а да је сеоба становништва из Милана само повећала бројност.⁴⁷⁵ Сам угарски назив овог места, Nagyolaszi, који почиње да се јавља од касног XIV века, значи *Велико село Валонаца*, што указује на романско порекло његових становника. Што се тиче помена цркве Светог Амброзија, она није пронађена у Франкавили, али историјски извори показују да је тамо постојао премострански манастир Светог Крста.⁴⁷⁶ Упркос присутним грешкама, Толозанов извештај представља значајан извор за реконструисање етничке слике Срема у XI веку.

До повећана броја Кумана у Угарској долази у трећој деценији XIII века, да би се он додатно порастао непосредно пре монголске инвазије 1241/42. године. Будући краљ Бела

⁴⁷⁴ *Fecit preterea dominus impèrator III fieri burgos tam ex nobilibus quam ex populo, qui in partibus illis remanserant, ceteris ad partes diversas migrantibus; quia iverunt Ungariam et ad eundem regem se contulerunt et a quo honorifice recepti sunt, et a quibus nulla voluit recipere servicia, set in perpetuum liberi et immunes ab omni onere existere deberent penitus. Ex tunc quidam de voluntate dicti regis in comitatu Colocanis seu Colocensium villam de novo fecerunt vocatam Francavillam; alii aliam in eodem comitatu Cadabul vocatam hedifficarunt, in quibus ecclesias in honorem beati Anbrosii patroni eorum hedifficarunt. Qui omnes Mediolanensi et Ungarica lingua gaudent, et ita senper suos instruunt filios lingua eadem; hoc ideo faciunt ut se eadem lingua defendant, et ne unquam tempore in aliquo reges vel eorum noncii, qui temporibus erunt, aliquem eorum in servitutem redigere possent.* Magistri Tolosani, *Chronicon Faventinum*, *Rerum italicarum Scriptores XXVIII-1*, ed. Giuseppe Rossini, Bologna 1939, cap. LIV.1-11, 56. Приређивач италијанског издања, Росини, наводи да није успео да идентификује поменута насеља. За идентификацију ових топонима видети: János Melich, *Etymologien, Über den serbischen und kroatischen Namen Fruška Gora*, *Zeitschrift für slavische Philologie* 2 (1925) 43-44. На значај информација везаних за Франкавилу које доноси ова хроника први је указао немачки историчар Јунг: Julius Jung, *Notizen, Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung* 19 (1898) 388-389.

⁴⁷⁵ Dezső Pais, *Les rapports franco-hongrois sous le règne des Árpád*, *Revue des études hongroises et finno-ougriennes* 1 (1923) 139; György Székely, *Wallons et Italiens en Europe centrale aux XIe-XVIe siècles*, *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae, Sectio historica* 6 (1964) 16; Peter Bučko, *The Romance Population in The Medieval Kingdom of Hungary*, *Analele Banatului, S.N., Arheologie – Istorie XXII* (2014) 262-264.

⁴⁷⁶ Постојање премонстерска опатија потврђено је папским булама 1171. и 1179. године. Tibor Antal Horváth, *Melyik renhez tartozott a szentkereszti apátság Szerém megyében?*, *Századok* 61 (1927) 460-461; Norbertus Backmund, *Monasticon Praemonstratense, id est historia circariarum atque canoniarum candidi et canonici Ordinis Praemonstratensis I*, Straubing 1949, 453-454; Idem, *De abbatis Francavillensi in Hungaria*, *Analecta Praemonstratensia* 6 (1930) 363-366.

О манастиру Светог Крста видети детаљније: Stanko Andrić, *Samostan Svetog Križa u Frankavili (Mandelosu)*, *ИЧ* 52 (2005) 33-82.

IV је одржавао блиске односе са Куманима и пре њихове масовне миграције у Угарску. Његов отац Андрија II (1205-1235) поставио га је за кнеза Ердеља 1226. године. После неуспелог покушаја освајања Видина, Бела је створио нову бановину на овом простору са седиштем у Турно Северину. Он је 1227. године био крштени кум и још једном куманском поглавару, Борчу и његовим подацима.⁴⁷⁷ Кумани су 1229. чине део угарских војних снага, а краљ 1235. године у своју интитулацију уврштава назив *rex Cumanorum*. До јачања куманског елемента на тлу Угарске дошло је непосредно пре монголског продора, када је овај номадски народ затражио заштиту од угарског владара.⁴⁷⁸ Популација коју је предводио племенски главар Кутен или Котјан (Kuthen)⁴⁷⁹ наводно је бројала око 40 000 породица (*familias circa quadraginta milia*).⁴⁸⁰ Њихов предводник је обећао да ће се покрстити и да ће бити добри поданици уколико их угарски краљ прихвати. Краљ је

⁴⁷⁷ *Emonis Chronicon 1204-1234*, MGH SS XXIII, a. 1227, 511; О личности овог куманског главара више: Szilvia Kovács, *Borc, a kunok negyedik fejedelme*, Acta Universitatis Szegediensis: Acta Historica 120 (2005) 55-66.

⁴⁷⁸ Вести о судбини Кумана присутне су и у делу Роџера Бејкона: *Et haec provincia Cassaria habet ab aquilone vastam solitudinem, quae extenditur a flumine Tanai in oriente usque ad Danubium in occidente, itinere duorum mensium velociter equitando, sicut equitant Tartari; et hoc est una die quantum est ab Aurelianis Parisius. Unde durat haec terra circiter quatuor menses secundum quod alii homines communiter equitant. Et haec terra fuit tota Cumanorum, qui dicebantur Captac; sed Tartari destruxerunt eam totaliter et interfecerunt Cumanos praeter partem, quae fugit ad regnum Hungariae, qui sunt ei tributarii, et a Teutonicis dicitur Valana, a Plinio et Isidoro et caeteris Alania occidentalis. Et haec provincia habet Danubium et Poloniam et Hungariam ab occidente. Et haec provincia habet Danubium et Poloniam et Hungariam ab occidente.* The 'Opus Maius' of Roger Bacon, ed. John Henry Bridges, Oxford 1900, 358. Аустријске хронике долазак Кумана у Угарску датују различито. Анонимни хроничар датује у Ускрс 1239. године. *Anonymous Leobensis*, Catalogus Fontium Historiae Hungaricae I, ed. Albinus Franciscus Gombos, Budapestini 1938, No. 592, a. 1239, 270. Ово датовање потврђује и Рогерије Сплитски, Carmen/Bak-Rady, 159. Аустријски извори наводе и 1241. *Annales Austriae, Continuatio Sancrucensis II*, MGH SS IX, a. 1241, 640; *Chronicon Austriacum* наводи да је су Кумани прешли у Угарску 1242. године. *Chronicon Austriacum anonyimi*, Catalogus Fontium Historiae Hungaricae I, ed. Albinus Franciscus Gombos, Budapestini 1938, No. 1215, a. 1242, 506. О процесу имиграције Кумана у Угарску: Nora Berend, *Immigration nomade dans un royaume chrétien: le cas des Coumans en Hongrie*, Migrations et diasporas méditerranéennes (Xe-XVIe siècles), eds. Michel Balard, Alain Ducellier, Paris 2002, 133-147.

⁴⁷⁹ О личности поменутог куманског првака детаљније: Светлана Плетнева, *Половцы*, Москва 2010, 181-182; 188; 194; Szabolcs Polgár, *Kötöny, kún fejedelm*, Tanulmányok a középkori magyar történelemről ed. S. Homonnai, F. Piti, and I. Tóth, Szeged 1999, 91-102. Занимљива је чињеница да је поменути кумански главар био прадеда Александра Невског.

⁴⁸⁰ Извори помињу различит број насељеника. Тако Хајнрих од Тирингије у писму Матеју Паришком наводи да се у Угарску населило 20 000 Кумана. *Comani enim, viri bellicosi, non potuerunt in terra sua contra eos bellum sustinere; sed fugerunt usque ad Christianos viginti milia Comanorum, et inierunt foedus cum Christianis; et parati sunt pugnare contra omnem gentem, praeterquam prfeditam*, Matthæi Parisiensis, *Chronica Majora VI*, ed. Henry Richards Luard, London 1882, 77. Рогерије Сплитски, који је био очевидца догађаја који су уследили спомиње 40 000 Кумана. Carmen/Bak-Rady, 140. (латински изворник); 141. (превод на енглески језик); Carmen/Srdelić, 28. (латински изворник); 29. (превод на хрватски језик). Историчари су различито процењивали број насељених Кумана. Иштвам Ђерфи је сматрао да број насељеника може бити чак и 240 000. István Györfy, *Magyar nép, magyar fold*, Budapest 1942, 28. Број од 40 000 породица вероватно представља опште место којим средњовековни хроничар жели да нагласи знатан број придошлица. Nora Berend, *At the Gate of Christendom: Jews, Muslims and 'Pagans' in Medieval Hungary, c. 1000-c. 1300*, New York 2001, 71-72.

дозволио њихово досељавање, поставши и кум њиховом вођи Кутену.⁴⁸¹

Благонаклони став према Куманима, нису делили Белини поданици. Рогерије оптужује краља да је толерисао њихову самовољу и насилничко понашање према угарском становништву.⁴⁸² Између становника Угарске и Кумана често је долазило до трзавица. Они су наставили да живе слободно, својим номадским начином живота, а били су подређени само краљу. Кумани нису били оптерећени кметским обавезама, што је изазивало незадовољство како обичног становништва тако и великаша. Бела је веровао да је у Куманима пронашао ослонац не само у евентуалном сукобу са Монголима, већ и са сопственим племством. Напротив, њихово присуство није довело до смиривања ситуације у Угарској, већ је допринело порасту унутрашњег незадовољства.⁴⁸³

Питање незадовољства куманским присуством требало је да буде решено сабором. Краљ је наредио окупљање својим жупанима и свим Куманима код манастира по имену Кев (*monasterium de Kew*).⁴⁸⁴ На овом месту Рогерије прави географску омашку наводећи да се овај манастир налази на Тиси, уместо на реци Сави. На скупу је одлучено да Кумани буду расељени по угарским провинцијама и да у тим провинцијама морају да бораве. У случају сукоба између Кумана и Мађара пресуде су требали да донесу жупани. Иако нису били задовољни овим исходом, Кумани су прихватили краљеву одлуку, која је имала своју

⁴⁸¹ *Carmen/Srdelić*, 40. (латински изворник); 41. (превод на хрватски језик).

⁴⁸² *Carmen/Bak-Rady*, 140. (латински изворник); 141. (превод на енглески језик); *Carmen/Srdelić*, 30. (латински изворник); 31. (превод на хрватски језик).

⁴⁸³ О питању проблематичне интеграције Кумана у угарско друштво више видети: Nora Berend, *At the Gate of Christendom: Jews, Muslims and 'Pagans' in Medieval Hungary, c. 1000-c. 1300*, New York 2001, 68-73; 87-93; 171-183; 244-267; Idem, *Cuman integration in Hungary, Nomads in the Sedentary World*, eds. Anatoly M. Khazanov, Andre Wink, Richmond 2001, 103-121.

⁴⁸⁴ *Carmen/Bak-Rady*, 146 (превод на енглески језик 147); *Carmen/Srdelić*, 34. (латински изворник); 35. (превод на хрватски језик). Овде се ради о бенедиктинском манастиру Светог архиђакона и првомученика Стефана, у данашњем Баноштору, који је подигао угарски палатин и српски жупан Белош. Његова задужбина је позната под више назива лат. Keu, Cuher, monasterium Vani; мађ. Kő, Bánmonostor. Поменути манастир постао је центар новоосноване Сремске бискупије. Папа Гргур IX је дозволио оснивање бискупије 1229, док је до посвећивања бискупа дошло 1232. године. Манастир је страдао током најезде Монгола, те је седиште бискупије бива пренето у манастир Светог Иринеја (данашња Мачванска Митровица). До поновног повратка бискупске столице у Баноштор дошло је у XV веку услед турске угрозе. До коначне девастације манастира дошло је 1526. године. О поменутом манастиру детаљније: *Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae II*, ured. Tadija Smiciklas, Zagreb 1904, 303; *Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae III*, ured. Tadija Smiciklas, Zagreb 1905, 303; 305; Johannes L. Csóka, *Geschichte des benediktinischen Monchtums in Ungarn*, München 1980, 79; 82; 178; *Słownik starożytności słowiańskich VII-suppl. I*, ed. Gerarda Labudy, Zdzisława Stieberta, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1982, 404. (Jan Lešny); Marek Derwich, *Monastycyzm Benedyktyński w średniowiecznej Europie i Polsce wybrane problemy*, Wrocław 1998, 106; Ante Sekulić, *Pregled povijesti drevne Srijemske biskupije do dolaska Turaka*, Diacovensia 3 (1995) 162; Đorđe Bubalo, Katarina Mitrović, Radmila Radić, *Jurisdikcija Katoličke crkve u Sremu*, Beograd 2010, 39, 56-59; 66-67; Борис Стојковски, *Црквена историја Срема у средњем веку*, 132-196. (Докторска теза у рукопису)

социјалну реперкусију. Они Кумани који су били лошег материјалног стања, морало су да уђу у службу Мађара, често без икакве накнадне. Тиме су постали јефтина радна снага.⁴⁸⁵

Што се утицаја Кумана у Угарској тиче, он се показало да је ефемерног карактера. Процењује се да је у Угарској у периоду 1246. и 1282. године живело између 65 и 85 000 Кумана. За средњовековно доба ово је веома велика популација, али ако се претпостави да је у Угарској у датом периоду живело око 2 милиона људи, број Кумана се чини далеко скромнији. Иако није могуће егзактно утврдити бројност куманске популације, можемо претпоставља се да је она чинила највише између 7 и 8% становништва Угарске у другој половини XIII века.⁴⁸⁶ Последица малобројности био је процес асимилације, који је напослетку окончан у XVII веку. Кумани нису били једина номадска популација која је насељена у Угарској после монголског освајања. У овом периоду населио, заједно с Куманима и народ Јаса, који је формирао област Јашаг, са центром у граду Јасберену.⁴⁸⁷

Инвазија Монгола 1241-1242. године довела је до десетковања и муслиманске популације у Угарској. Извори муслиманске провенијенције приказују ситуацију још драматичнијом. У њима се наводи да је исламско становништво у потпуности истребљено.⁴⁸⁸ Претпоставља се да је највише страдала муслиманска популација која је била војно ангажована. Упркос томе, муслимани се помињу у редовима угарске војске и у наредним деценијама.

Посматрање географског простора Угарске кроз призму верских подела остало је присутно је и почетком XIV века у делу анонимног тосканског географа. Седма географска област коју описује је Угарска. За њу каже да је многољудна краљевина, али наводи да нема великих градова. Поред угарске популације, која је хришћанска у аноним наводи да живе Румуни и Власи који су пагани.⁴⁸⁹ Контакти између Француске и Угарске постали су

⁴⁸⁵ *..cum essent multī et pauperes inter eos, habebant Hungari de eis quasi pro nihilo servientes.* *Carmen/Bak-Rady*, 148. (латински изворник); 149. (превод на енглески језик); *Carmen/Srdelić*, 34. (латински изворник); 35. (превод на хрватски језик).

⁴⁸⁶ András Pálóczi-Horváth, *A kunok megtelepedése Magyarországon*, *Archaeologiai Értesítő* 101 (1974) 255-256.

⁴⁸⁷ Детаљније о присуству Јаса видети: Edit Bathó, *Jászberény ist die Hauptstadt von Jászén*, *Chronica: Annual of the Institute of History, University of Szeged* 7-8 (2007-2008) 3-5; László Selmeczi, *Ясы в Венгрии в XIII-XIV веках*, *Ibidem*, 204-207.

⁴⁸⁸ Ibn Saïd, *Géographie d'Aboulféda II*, trans. Joseph Toussaint Reinaud, Paris 1848, 294; El-Cazwini, *Kosmographie II: Die Denkmäler der Länder*, ed. Ferdinand Wüstenfeld, Göttingen 1848, 411-412.

⁴⁸⁹ *La settima prouincia si è Vngaria, e anche a reame, sono molta gente, non u'a contadi grandi, confina colla Magnia e dall' altra sono cristiani Vngheri. In quella medesima prouincia sono i Rumeni e i Valacchi, e quali sono due grandi gienerazioni, e anno reame e sono paghani.* Patrick Gautier Dalché, *Une géographie provenant du milieu des marchands toscans (début du XIVe siècle)*, Patrick Gautier Dalché, *L'espace géographique au Moyen Âge*, Firenze

посебно интензивни у XIII веку. Присуство знатног броја Француза, у првом реду трговаца, утицао је на пораст информација о овој земљи, што је видљиво на основу *шансон де жест* (франц. *chansons de geste*), народних јуначких песама.⁴⁹⁰ За наратив поменутих песама није особено да пружају знатније географске информације, посебно ако се ради просторно веома далеким областима, као што је била средњовековна Угарска. За француске трубадуре фраза *aller jusqu'en Hongrie* (*омићу у Угарску*) постала је синонимна за путовање у далеку земљу на крају света.⁴⁹¹

Средина XV века довела је до крупних демографских промена на простору јужне Угарске. Под османским притиском све већи број Срба је почео да се исељава у Угарску. Присуство овог етничког елемента је постало толико очигледно, да су се српски називи почели све чешће појављивати у локалној топономастици. Дугорочна последица сукоба с Османлијама је одлив становништва из пограничних области. Најевидентнији пример овог процеса је на простор Срема, који је доживео драстично етничко преобликовање. Ову област је напустила већина локалне угарске популације. Османски напади су се утицали и на померање српског становништва ка Угарској. Знатан број Срба населио у Срему, услед његове депопулације. Као елемент на простору Срема и Бачке помињу се и богумили и хусити.⁴⁹² У борби против присутних хетеродоксних верских покрета истакао се познати

2013, 176. Анализа сегмента поменутог извора везаног за Угарску: Александар Узелац, *Источна и југоисточна Европа у делу Анонимног тосканског географа*, Споменица академика Милоша Благојевића (1930-2012), уред. Синиша Мишић, Београд 2015, 237; 239-240. За помоћ око проналажења текста овог историјског извора захваљујемо се колеги Александру Узелцу.

⁴⁹⁰ Перцепцији Угарске у француском народном песништву више: Louis Karl, *La Hongrie et les Hongrois dans les chansons de geste*, *Revue des Langues Romanes* 51 (1908) 5-38.

⁴⁹¹ Louis Karl, *La Hongrie et les Hongrois dans les chansons de geste*, *Revue des Langues Romanes* 51 (1908) 36; John Kirtland Wright, *The Geographical Lore of the Time of the Crusades: a Study in the History of Medieval Science and Tradition in Western Europe*, New York 1925, 316.

⁴⁹² Промена етничког и верског састава становништва поменутог простора осведочена је и у дипломатичкој грађи овог периода. Тако у повељи из 1437. године, издатај Ладиславу, сину тамашког војводе Јована, помиње се присуство Срба на територији Срема. Уз Србе, на овом простору јављају се и босански јеретици и хусити, који су се у католичанство вратили деловањем Св. Јакова Маркијског. *Nos vero, qui pro annuenciam diuorum regum et progenitoris domini regis et imperatoris in iam dictis partibus Syrmie satis in competenti parte dominio temporali fungimur perpetuo mediante nostra consciencia testamur et pollicemur, quatenus maiorem partem predictarum parcium Syrmie Rascianos inhabitare, licet tamen quedam civitates et ville christiano nomine fuoguntur, tamen in quamplurimis Rasciani et eciam Boznenses cum christianis mixtim commorantur; quedam ciuitates ac ville sectis hereticorum Boznensium ac Huzytarum infecte per plurimos annos extiterunt, quos sicut hereticos antefatus frater Jaco bus diuina mediante gracia ex mandato sumpmi pontificis exstirpauit et ad fidem romane ecclesie tanquam pius pater segregauit; ymmo ex altera parte Danubii quasi per spacium unius miliaris vel circa mixtim Rasciani et Boznenses heretici cum christianis moram faciunt personalem.* *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica cum insertis editorum documentorum regestis: ab anno 925 usque ad annum 1752*, ed. Eusebius Fermendžin, Zagrebiae 1892, 159; Станоје Станојевић, *Богумили и хусити у Срему и Бачкој*, ГИДНС 1-1 (1928) 114-115. О присуству поменутих

францискански проповедник и инквизитор Јаков Маркијски, који је своје деловање првенствено сконцентрисао на простор Фрушке Горе.⁴⁹³

О шароликом етничком саставу Угарске током XV века обавештава нас Енеја Силвије Пиколомини. Он наводи да у састав Угарске улазе области које настајују Далматинци (словенско становништво), Илири (становници Босне), Трибали или Мизи (Срби или Рашани), Гети (Власи) и други становници Трансилваније.⁴⁹⁴

У даљег излагању Пиколомини држи сумарно излагање о римском освајању Паноније и каснијој сеоби народа која је уследила преко њене територије. Он помиње да су после Римљана, Панонијом загосподарили Хуни, а после њих Готи и Лангобарди, да би се у њој напослетку населили Мађари који су дошли из Скитије.⁴⁹⁵ На овом месту он помиње постојање још је једне Мађарске која се налази у близини извора реке Дон.⁴⁹⁶ Такође је ма овом месту евидентан значај који за Пиколоминија има хришћанство у перцепцији *другости*. Иако су две популације сличне по језику и обичајима, покрштени Мађари су цивилизованији, док су други варвари они који се клањају идолима.⁴⁹⁷

хетеродоксних заједница у Срему и Бачкој: Јарослав Шидак, *Херетички покрет и одјек хуситизма на славенском југу*, ЗМСДН 31 (1962) 5-24.

⁴⁹³ *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica cum insertis editorum documentorum regestis: ab anno 925 usque ad annum 1752*, ed. Eusebius Fermendžin, Zagrebiae 1892, 173-175. О Јакову Маркијском и његовом деловању на поменутом простору видети: Радослав Грујић, *Један папски инквизитор 15. века у Војводини*, ГИДНС 4 (1931) 438-440; Dominik Deman, *Jakov Markijski*, Novi Sad 2009, 103-105; 109-114. (Magistarska teza u rukopisu); Idem, *Jakov Markijski u srednjovekovnoj Ugarskoj*, Godišnjak za znanstvena istraživanja Zavoda za kulturu vojvođanskih Hrvata 2 (2010) 9-31.

⁴⁹⁴ Piccolomini, *Europe*, 51-52.

⁴⁹⁵ Ibidem, 52.

⁴⁹⁶ Piccolomini, *Europe*, 52; Током своје сеобе део мађарске популације населио је област Урала, која ће касније бити позната као *Magna Hungaria* (лат. Велика Угарска). О овој територији видети: Károly Czeplédy, *Magna Hungaria*, Századok 77 (1943) 277-306; Éva Aradi, *About the Territory of Magna Hungaria*, Journal of Eurasian Studies 5-2 (2013) 10-21. Деловањем фрањевачких мисионара у XIII веку угарски краљ је успоставио контакт са овом популацијом: Denis Sinor, *Un voyageur du treizième siècle: le Dominicain Julien de Hongrie*, Bulletin of the School of Oriental and African Studies 14-3 (1952) 589-602; Mary Dienes, *Eastern Missions of the Hungarian Dominicans in the First Half of the Thirteenth Century*, Isis 27 (1937) 225-241. Покушај конверзије овог региона за време понтификата папе Евгенија IV (1431-447) Пиколомини говори у својим *Коментарима*.

⁴⁹⁷ Piccolomini, *Europe*, 52.

Економија јужне Угарске

Покушај реконструкције економије јужне Угарске само на основу наративних извора представљало би неостварљив задатак. Управо су наративни извори ти који доносе најмањи корпус података о економским кретањима. Ипак, на овом месту покушаћемо да пружимо, макар и рудименталну, анализу економских потенција Угарске.

О развијеној пољопривреди налазимо помен код крсташког Жилбер од Ногента, који бележи да је Угарска била веома плодна и да је постојао добро организован систем складиштења намирница у зато намењеним торњевима. Намирнице које су у ранијим годинама произведене у великим количинама, постале су плен крсташа. Они су чинили велике злочине према угарском становништву које се према њима понело хришћански и великодушно.⁴⁹⁸

О значају река у трговинској размени, посебно Дунава, налазимо помен код Одона из Деја. Једини помен урбаног насеља код овог крсташког писца везан је за Острогон преко кога је се одвијала трговина.⁴⁹⁹

Као што смо већ навели угарски владари су водили толерантну политику према другим етничким заједница које су живеле на територији њихове државе. Тако је било и са муслиманском мањином која је била насељена на територији Срема, о чему нас обавештава арапски путописац Абу Хамид. Муслимани су у животу Угарске имали важну војну и економску улогу, уживајући извесну судску и фискалну аутономију.⁵⁰⁰ Поменути популација је била присутна углавном у руралним и прото-урбаним насељима.⁵⁰¹ Поједини владари су имали веома близак однос са својим нехришћанским поданицима, тако је Андрија II, чак био на кратак период екскомунициран од стране папе Гргура IX, зато што није желео да отпусти муслимане и Јевреје који су се бавили финансијским питањима и држали монопол над трговином сољу.⁵⁰²

⁴⁹⁸ Guiberto Novigenti, *Historia quae dicitur Gesta Dei per Francos*, RHC, Occ. IV, Paris 1879, 142-143.

⁴⁹⁹ ...*excepto Danubio, qui hanc satis in directum preterfluit et multarum regionum divitias nobili civitati Estrigun navigio convehit*. Odonis de Deogilo, *Liber de via sancti sepulchri*, 62.5-21; Odo of Deuil/ Berry, cap. II, 30. (латински изворник); 31. (превод на енглески језик). О Естрадагону детаљније: Györfy, *Az Árpád-kori II*, 237-289.

⁵⁰⁰ *The Economy of Medieval Hungary*, 60. (András Kubinyi, József Laszlovszky); Berend, *At the Gate of Christendom*, 102-104.

⁵⁰¹ Пример једне такве насеобине: Zoltán Rózsa, János Balázs, Viktor Csányi, Beáta Tugya, *Arpad Period Muslim Settlement and Cemetery in Oroshaza*, *Hungarian Archaeology* 3 (2014) 1-7.

⁵⁰² Berend, *At the Gate of Christendom*, 153; 155; 157.

Угарски муслимани су имали развијене контакте са Левантом што нам потврђује *Magistri Thietmari peregrination*.⁵⁰³ Овај немачки путописац даје извештај са свог путовања у Свету земљу из 1217. године, током кога је пао у арапско заробљеништво. Исту судбину је доживео и један угарски племић. Он је вероватно био међу угарским крсташима који су пратили краља Андрију II за време учешћа у Петом крсташком рату (1217-1221). Како је угарски контингент пристигао у Свету земљу у септембру 1217. године, већина крсташа се већ одлучила за повратак, који се одиграо у јануару 1218. године.⁵⁰⁴ Поменути племић је вероватно пратио Титмара у ходочашћу према Јерусалиму, када су обојица ухваћени. Од њега је сазнао да се *угарски Сарацени* школују у Јерусалиму. Управо захваљујући њиховом посредовању угарски племић и Титмар су ослобођени.⁵⁰⁵ У оба случаја можемо претпоставити да се овде ради о муслиманима који су порекло били са територији Срема, које Абу Хамид помиње када говори о муслиманима из Магреба.⁵⁰⁶ Ови подаци указују на економску моћ угарских муслимана, који су захваљујући чињеници да су обављали низ уносних послова, попут закупа соли, рударства и били део административног апарата, поседовали довољно средстава да су могли да обезбеде школовање припадника своје заједнице у далеком Јерусалиму или Алепу.

Монголски продор и привремена окупација на тлу Угарске оставила је знатан утицај

⁵⁰³ О овом извору: Karl Ernst Hermann Krause, *Zu Magister Thetmarus (Thietmarus)*, *Forschungen zur deutschen Geschichte* 15 (1875) 153-156. Детаљније о личности немачког ходочасника Титмара и његовом делу видети: Philip Booth, *Thietmar: person, place and text in thirteenth-century Holy Land pilgrimage*, Lancaster 2017. (докторска теза у рукопису).

⁵⁰⁴ О боравку угарских крсташа у Светој земљи видети: Thomas C. Van Cleve, *The Fifth Crusade, A History of the Crusades II*, ed. Kenneth M. Setton, Madison 1969, 388-394; James M. Powell, *Anatomy of a Crusade: 1213-1221*, Philadelphia 1994, 132-134.

⁵⁰⁵ *Habui comitem Hungarum nobilem, qui sciuit quosdam conprouinciales suos Hungaros sarracenos obtentu studii existere Iherusalem. Quos fecit uocari. Quibus uocatis et agnitus ab ipsis amicissimo receptus est. Qui dum intelixissent casum captiuitatis nostre partes suas interposuerunt, et labore non modico fecerunt nos expeditos.* Mag. Thietmari Peregrinatio, *Historia de dispositione Terre Sancte*, hrsg J. C. M. Laurent, Hamburgi 1857, 26. За новије издање поменутог извора видети: Ulf Koppitz, *Thietmar, Peregrinatio. Magistri Thietmari Peregrinatio. Pilgerreise nach Palästina und auf den Sinai den Jahren 1217/1218*, *Concilium medii aevi* 14 (2011) 148. Превод на енглески језик: Denys Pringle, *Pilgrimage to Jerusalem and the Holy Land, 1187-1291*, Farnham-Burlington 2016, 112. Бенџамин Кедар сматра да постоји могућност да је групација угарских муслимана прешла из Јерусалима у Алепо и да се овај прелазак одиграо после марта 1219. године као последица турбулентних дешавања током Петог крсташког рата. Benjamin Z. Kedar, *Ungarische Muslime in Jerusalem im Jahre 1217*, *AOrientHung* 40 2/3 (1986) 325-327. О ситуацији у Јерусалиму у овом периоду: R. Stephen Humphreys, *From Saladin to the Mongols: The Ayyubids of Damascus, 1193-1260*, Albany 1977, 162-164; Thomas C. Van Cleve, *The Fifth Crusade, A History of the Crusades II*, ed. Kenneth M. Setton, Madison 1969, 410-411.

⁵⁰⁶ Attila Katona-Kiss, *A „sirmioni hunok”. Egy muszlim katonai kötelék a XII. századi Magyar királyi erőkből*, „Fons, skepsis, lex”. Ünnepi tanulmányok a 70 esztendő Makk Ferenc tiszteletére. Szerk.: Almási Tibor, Révész Éva, Szabados György, Szeged 2010, 159-171.

на економију ове земље. Тешку ситуацију још више је увећала глад која је наступила по одласку Монгола, која је уследила услед недостатка становништва и теглеће стоке неопходне за обраду земљишта.⁵⁰⁷ Поједини извори представљају ситуацију још драматичнијом. Због недостатка хране преостало становништво је почело да се храни мачка, псима, а појединци су чак прибегавали канибализму.⁵⁰⁸ Дивље животиње су отворено нападали људе, а чак је уследила и најезда скакавца.⁵⁰⁹

О присуству страних занатлија у урбаним центрима Угарске обавештава нас познати мисионар Рубрук. Он се током боравка у Каракоруму сусрео са извесним француским златарем Гијому Бушеу (лат. *Willelmus Bouchier*) који је био пореклом из Париза, а заробљен је у угарском граду Београду (*Belegrava*). Поменути златар је првобитно био роб Менгкеве мајке, а после њене смрти, припао Арик-буки, брату монголског владара. Са њим је био и нећак београдског бискупа, за кога наводи да је био из француског града Белвила, код Руана. За Бушевуу супругу Рубрук наводи да је била пореклом из Лорене и да је добро говорила француски и кумански (тј. угарски) језик. У њиховом дому мисионар је упознао и Василија, сина неког Енглеца, који је рођен у Угарској.⁵¹⁰

Једна правна епизода доказује да се на територији Срема економски живот у веома кратком периоду вратио у нормалу. У повељи краља Беле IV из 1253. године издатој за калочког надбискупа Бенедикта помиње се и случај фалсификатора новца, сеоског

⁵⁰⁷ *Et quia seminare illis temporibus non potuerunt Hungari, ideo multo plures post exitum illorum fame perierunt, quam illi, qui in captivitate ducti sunt et gladio ceciderunt.* *The Illuminated Chronicle*, 177.326. (латински изворник); 327. (превод на енглески језик); Dlugosz, *The Annals*, 184.

⁵⁰⁸ *Interea fames horribilis et inaudita invasit terram Ungarie, et plures perierunt fame quam antea a paganis. Canes edebant et cattos et homines; humana caro publice vendebatur in nundinis. Deinde lupi rapaces et infesti, nemini parcentes, prevaluerunt in terra, ita quod vix aliquis auderet de domo sua inermis procedere. Deinde locusta id quod seminatum erat corrosit.* *Annales Austriae, Continuatio Sanctrucensis II*, MGH SS IX, a. 1243, 641. Поједине хронике помињу нападе животиња и током монголске инвазије: *Eo tempore in Ungaria lupi, vulpes, aquile occiderunt homines, Annales Polonorum I*, MGH SS XIX, a. 1241, 634. Да је канибализма био чест пратилац монголских похода, показује и пример Суботајеве кампање против династије Ђин у Кини 1234. године. Stephen Pow, Jingjing Liao, *Subutai: Sorting Fact from Fiction Surrounding the Mongol Empire's Greatest General (with Translations of Subutai's Two Biographies in the Yuan Shi)*, *Journal of Chinese Military History* 7 (2018) 62.

⁵⁰⁹ Анализа климатских услова непосредно после монголске инвазије: Andrea Kiss, *Weather and Weather-Related Natural Hazards in Medieval Hungary II: Documentary evidence from the 13th Century*, *Medium Aevum Quotidianum* 68 (2014) 15-23.

⁵¹⁰ *Rubruck, The Mission*, 223-224. О личности поменутог занатлије: Leonardo Olschki, *Guillaume Boucher: A French Artist at the Court of the Khans*, Baltimore 1946; Радивој Радић, Душан Кораћ, *Београдски Парижанин на двору монголског кана*, Словенско средњовековно наслеђе, прир. Ирена Шпадијер, Београд 2002, 493-503. Узелац сматра да као место заробљавања Гијома Бушеа треба сматрати Алба Јулији, а не Београд. Узелац, *Под сенком Пса*, 44-46; Idem, *Notes on the capture of William Buchar by the Mongols in Hungary*, *Medieval History of Central Eurasia* 1 (2020) 27-34.

старешине Лаурентија из села Бешенева.⁵¹¹ Он је заједно са својим синовима Димитријем и Гргуром и зетом Јованом ухваћен у фалсификовању новца од краљевског коморника Леополда. Са алатом за фалсификовање заплешен је и Лаурентијев посед који се састојао од више кућа, једног винограда, пресе за вино и једног сењака. Наведени случај указује да се у року од једне деценије економски живот на територији Срема обновио у великој мери. Постојање винограда указује да девастација овог простора није била потпуна. Узгој винове лозе у средњем веку представљао је технички врло захтевну производну делатност у којој се производио луксузан и веома уносан артикал. Такође, фалсификовање новца које је чинио Лаурентије са својим саучесницима указује да је на овом простору постојала жива економска делатност. Присуство службеника сремске коморе је још један од индикатора постојања економских односа.⁵¹²

О урбаном развоју Срема и развијеној производњи вина на овом простору обавештавају нас извори из XV века. На угарском јужном пограничју највећу резилентност је показала је област Срема. Поменути простор је био урбано развијен, а поседовао је и знатан привредни потенцијал. Туроци наводи један занимљив податак везан за Каром, тј. Сремске Карловце. Он овај град помиње у контексту везаном за наводну заверу тридесет два витеза против краља Жигмунда. Иако ова епизода вуче корене из народне предаје, а не из реалних историјских догађаја, податак о Сремским Карловцима као трговишту (*opidium*) је веома важан за урбану историју простора јужне Угарске.⁵¹³ На њега можемо надовезати и два извора друге половине XV који нас обавештавају о пољопривредном потенцијалу Срема, истичући посебно квалитет локалних вина.⁵¹⁴ Њихови аутори су Петро Ранзани и Марка Галеоти. У *Epithoma rerum Hungaricarum* Ранзани даје географски опис Срема, у коме помиње да је сремско вино најпознатије у овој земљи. Ово

⁵¹¹ *Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae IV*, ured. Tadija Smiciklas, Zagreb 1906, 539-540. О поменутом случају: Станоје Станојевић, *Прављење лажног новца у Бешенову у 13. веку*, ГИДНС 2-2 (1929) 88-89.

⁵¹² Детаљна анализа поменутог случаја: Ђура Харди, *Криминални случај фалсификатора новца Лаурентија из Бешенева из 1253. године као извор за средњовековну историју Срема*, Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду XL-2 (2015) 245-255.

⁵¹³ *Cum autem in opidum Karum denominatum ventum est, diris creduntur vinculis, et Budensem ad civitatem in curribus delati sunt*. Thurocz, *Chronica Hungarorum I*, 212; Thurocz, *Chronica Hungarorum II-2*, 242; Thurocz, *Chronicle*, 51.

⁵¹⁴ О перцепцији Срема код хуманистичких аутора XV века детаљније видети: Борис Стојковски, *Срем у животописима у делима угарских хуманиста у доба Матије Корвина*, Између Подунавља и Средоземља: тематски зборник посвећен проф. др Синиши Мишићу поводом његовог 60. рођендана, уредници Катарина Митровић, Александар Узелац, Ниш-Пожаревац 2021, 299-330.

представља први помен квалитетних сремских вина међу хуманистичким ауторима.⁵¹⁵ Његов исказ о плодности Срема, изразите квалитете вина с фрушкогорског виногорја.⁵¹⁶

О развијеној производњи вина у предмохачком периоду податак доноси Антун Вранчић, а он је везан за Сремске Карловце. Ту је учени путописац наишао на обрађена поља и винограде. Карловци су у овом периоду постају познати по производњи чувеног сремског вина, која је у другим местима занемарена. Вранчићу, као образованом хуманисти познато је да је цар Проб донео винову лозу на ове просторе. Он бележи да Фрушка гора, у претходном периоду обиловала великим бројем винограда, чији је број нажалост смањен на мање од двадесет. Фрушка гора се од овог града (Карловаца) дели на два крака који носе називе Бела гора и Карловачка гора (Karon heggye).⁵¹⁷ Он бележи веома занимљив

⁵¹⁵У том крају је и она мања област коју називају Срем (Sirmiam), тако названа по прастаром граду који је код старих географа назван Sirmium. Земља је богата вином које је код Угра најпознатије (laudatissimi=најпохвалније!) Ту се налази Илок, у коме се чува тело божјег човека, Јована Капистрана; које се по божјијој врлини слави многим чудима. Ниже овог места Ердут, а испод њега Бејем. Насупрот овог на супротној обали Дунава, налази се смештен Футог. На другој страни после Бејема, налази се Chataps (Каменица), а затим Петроварадин, Charut (Карловци), Сланкамен, Земун. С тим местима завршава се Доња Панонија; овде се Сава меша са Дунавом, којом рекама се дели (одваја) Горња Мезија од Паноније. Та Мезија се по народном зове Србија. Петар Ранцани у: Жарко Димић, Овде живе Срби: страни путници и путописци о Сремским Карловцима од друге половине XV до прве половине XX века, Сремски Карловци 2001, 123. (превод Славко Гавриловић).

⁵¹⁶...Град SIRMIIUM, наиме, који назив је дат и планини, да ли име носи од оног прастарог Сирма, краља Трибала, не бих о томе сада расправљао...Нећемо ни да прећутимо да вино са сремског брада (Фрушка гора) обилује са толико сласти које нема равне, или сличне, и да би се на целом свету тако нешто тешко могло наћи. А да и не говоримо о величини и укусу крушколиких бундевица (дубеница) које су толико велике да се не могу обухватити једном ногом са обе руке (шаке)... Овде се рађа и расте златно шибиље слично аспарагусу (шпаргли)...а лозом савијеном према пању стаблу, а величине најчешће преко два педља, што сечесто може видети. Ало, тај златни аспарагус (шпаргла)... који расте крај лозе која и није сасвим жута као злато; он је, наиме попут жиле рајског злата. Од тог природног злата лако се може начинити прстеб јер се може зњечити и омотати око прста. Назива се црквена брадавица, Тако и ја имам прсте од таквог шибиља. Марти Галеоти у: Жарко Димић, Овде живе Срби: страни путници и путописци о Сремским Карловцима од друге половине XV до прве половине XX века, Сремски Карловци 2001, 124. (превод Славко Гавриловић). Овде се очигледно ради о локалној врсти крушака. Борис Стојковски, Срем у животописима у делима угарских хуманиста у доба Матије Корвина, Између Подунавља и Средоземља: тематски зборник посвећен проф. др Синиши Мишићу поводом његовог 60. рођендана, уредници Катарина Митровић, Александар Узелац, Ниш-Пожаревац 2021, 309.

⁵¹⁷Sljedećega dana, tridesetoga, otplovili smo u cik zore i prvo ugledali grad Karlovce (Karon), gdje je неко стajala i tvrđava, ali su je Turci već razvalili. Iako je ovom gradu oduzet prijašnji sjaj, smanjena gustoća domova i stanovnika, čini nam se da od Tolne nismo vidjeli bolje očuvana i bolje naseljena grada, s brižnije obrađenim poljima i vinogradima, nego što su to Karlovci. Jedino u njemu srijemsko vino u ovom trenu zadržava neki glas o svojoj negdašnjoj vrijednosti - koliko je na ostalim mjestima obrađivanje vinograda zanemareno! Pokraj tog je grada gora Aim (Almus), koju su naši stari nazvali Fruška gora (Frusca). Počinje od меде која razdvaja Sarengrad i Ilok, poznata je po jedinstvenu vinu za čiju se lozu govori da ju je prvi iz Italije donio i posadio car Prob. Ta se gora pruža oko dvanaest milja u dužinu, tri u širinu na mjestu na kojem je најшира, a по cijeloj су - i то са свих страна, по обронцима и у подножју- засађени vinogradi. Na vrhovima se zelene prijatnešume, guste, ali. ne i загушене. Sada, на највећу жалост, gora с dunavske strane- на коју гледа благим присојним padinama, спуштајући се са широка vrha dovoljno prostrano i posntpno - не показује putniku sveukupno ni dvadeset vinograda! A неко је било mjesta slobodna od

енеолошки податак, који су пренели мештани Сремских Карловаца, да су Турци по освајању града уништили седам хиљада бачви вина.⁵¹⁸ Количина уништеног вина је вероватно преувеличана, али сведочи да је Каменица и тада била један од центара производња вина на овом простору.

О знатном пољопривредном потенцијалу Бачке нас извештава Стефан Бродарић. Наиме, он за као веома важан град помиње Бач, који је као и други градови на простору између Дунава и Тисе је смештен у равници, која је посебно погодна за узгој стоке.⁵¹⁹ Исте тврдње о пољопривредној моћи Бача јављају се и код Туберона.⁵²⁰

Као важан трговачки центар почетком XVI века на територији Баната се јавља град Ковин. Ђурађ Сремац доноси занимљив податак о значају Ковина као центра прекограничне трговине. Наиме, у XIX поглављу свог дела он описује пет завера против Угарске. Једну од њих, по његовом суду су починили грађани Срби (Трачани) Ковина, због интензивних контаката с Турцима, које су ови потоњи користили.⁵²¹ Иако су ове оптужбе крајње спекулативне, оне нам сведоче о интензивној трговачкој размери на угарско-османском пограничју.

Исти аутор нас обавештава о финансијским проневерима и слабењу угарске економије средстава у ситуацији директне турске претње. Сремац на веома занимљив начин приказује недораслост угарског племства, тешкој ситуацији која је уследила после пада Београда, помињући ненаменско трошење новца намењеног одбрани јужних крајева. Навод случај да су Јован Дроци и Гаспар Шоми, новац намењен платама војника потрошили на

šume na kojem nije bila zasađena loza, pogotovu na izdignutijim brežuljcima koji su bili više izloženi južnomu suncu! Ta gora, kako sam rekao, svršava kod Karlovaca i mmo se cijepa na dva kraka. Onaj dio koji je okrenut nalijevo, prema unutrašnjosti, zove se Bijela gora, a drugi dio, koji se ne odvaja od dunavske obale, dobio je više naziva, prema mjestima iznad kojih se izdiže; tako, na primjer, Karon hegyye, to će reći Karlovačka gom, i tomu slično. Vrančić, Putovanje iz Budima u Drinopolje 122-123; Marković, Putovanje Antuna Vrančića g. 1553, 17.

⁵¹⁸ *Mještani pričaju da je u gradu razliveno sedam tisuća bačava vina kada su ga Turci prvobitno bili razorili, a vino je poput ovećega, do koljena duboka potoka teklo prostorom trga, koji je na nešto nižem mjestu dijelio grad. Vrančić, Putovanje iz Budima u Drinopolje, 122; Marković, Putovanje Antuna Vrančića g. 1553, 17*

⁵¹⁹ *...ut sunt omnia alia ulteriora, quae inter Tibiscum et Danubium iacent, campestris et plana atque ob id pecori et armentis alendis inprimis utilia. Brodericus, Historia verissima, 32; Brodarić, Mohačka bitka 1526., 29.*

⁵²⁰ *A grad Bács smješten je s one strane Dunava, na samoj granici jazičkog i dačkog teritorija, te gleda prema sotinskom području koje graniči sa Srijemom. Riječ je o toliko plodnom tlu, da bi ono moglo hraniti i ogromnu vojsku obiljem svakovrsne hrane. Tuberon, Komentari o mojem vremenu, 271.*

⁵²¹ *Четврта издаја била је од стране Трачана у Ковину, јер се и они увелико баве трговином. И они су увек имали много робе и возили је у Угарску, те су у својим шаторима увек имали једног или два Турчина и тако су непрекидно служили Турцима. Ђурађ Сремац, Посланица о пропасти, 31.*

такав начин да су купили велике количине далеко чувеног сремског вина.⁵²² Пишући с анимозитетом према краљици Марији Хабзбург, Сремац наводи оптужбу за наводно крварење новца. Повод за то била је тежња да се ослободи Београд. Наводно су предмети од чистог сребра претапани, док је новац који је искован садржавао само мали удео. Тако искован новац је био петоструко мање вредности него онај краља Матије. Девалвација је отишла толико далеко да је да је сто педесет краљичиних форинти било давано за форинту старог новца. Тиме је краљица стекла велику корист на штету њених угарских поданика. Сремац своје излагање закључује речима да када би Турци попалили угарско краљевство, не би било никакве штете.⁵²³ Овде се свакако ради о политичкој оптужби, али можемо закључити да је финансијски систем Угарске био уздрман великим трошковима одбране, који нису могли бити измирени на адекватан начин.

⁵²² Ђурај Сремац, *Посланица о пропасти*, 59.

⁵²³ *Ibidem*, 67-68.

Војни сукоби и проласци војски

Највећи број помена Угарске и њеног јужног пограничја у наративним изворима проналазимо у контексту војних сукоба. Било да се ради о проласку крсташких контингената или пограничним борбама, западни и угарски аутори су их бележили са посебном пажњом.

Присуство номадских популација на угарско-византијском пограничју неминовно је морало резултовати избијањем сукоба. До ескалације између две државе дошло је 1059. године, када су Угри, заједно са Печенезима упали у пограничну области заузели Београд. Угарска страна је ову акцију сматрала одговором на упаде Печенега, које су подржавали Византинци. Овај податак нам указује да је печенешка популација била присутна у пограничној области и да је учествовала у сукобима обе стране. На Печенега, који су живели у граничном појасу Угарска и Византија су имале ограничен утицај. Зависно од актуелног тренутка номадска популација се стављала у службу оне стране од која је тренутно имала доминантан утицај или је могла да пружи највећу корист. Угарски напад из 1059. довео је до реакције византијске стране и похода Исака Комнина (1057-1059) у лето исте године. Цар је стигао до Сердикe, где се сусрео са угарским посланицима који су молили за мир, који је потом склопљен. Даљи ток овог похода усмерен је против Печенега.⁵²⁴ *Пожунски анали* говоре о походу против Византије из 1068. године на граници су када је краљ Соломон (1063-1074) освојио један византијски погранични град.⁵²⁵

Почетак седамдесетих година XI века био је период бројних сукоба у којима се нашло Византијско царство. Дошло је до побуне Печенега који су пустошили Тракију и Македонију. О разарању на простору пограничног простора од стране *Скута* (Печенега) пише и Нићифор Вријеније, који наводи да је су сви градови на рекама Сави и Дунаву, од

⁵²⁴ Michaelis Attaliatae, *Historia*, 53.1-20; Michael Attaleiates, *The History*, XII.13, 120. (грчки изворник); 121. (превод на енглески језик); *The Continuation of the Chronicle of John Skylitzes*, 46. (грчки изворник); 47. (превод на енглески језик). Моравчик сматра да је угарска страна желела да склопи мир због борби са Печенезима. Gyula Moravcsik, *Byzantium and the Magyars*, Budapest 1970, 62-63. Острогорски наводи да су Византинци одбили угарски упад, што није експлицитно наведено у изворима. Острогорски, *Историја Византије*, 321. Василевски и Ферјанчић сматрају да су у овом походу цара Исака Византинци повратили власт над Сирмијумом. Tadeusz Wasilewski, *Le thème Byzantin de Sirmium-Serbie au XIe et XIIe siècle*, ЗВРИ 8-2 (1964) 478; Ферјанчић, *Сирмијум у доба Византије*, 53; Madgearu, *Byzantine Military Organization*, 95.

⁵²⁵ *Civitas Bulgarorum a rege Salomone capitur rursusque ab isdem Bulgaris et Grecis dolo recipitur. Annales Posonienses*, SRH I, 126. Јованка Калић-Мијушковић сматра да се овде ради о Београду. Калић-Мијушковић, *Београд*, 40. Ферјанчић је наводи да је Соломон напао Сирмијум и да се морао повући. Већина историчара сматра да се помен освајачке кампање из 1068. годином односи на освајање Београда које су се одиграле три године касније. Gračanin, *Južna Panonija*, 210. нап. 254.

Сирмијума до Видина страдали.⁵²⁶ Део Печенега се нашао у пограничном подручју према Угарској. Повод поновним непријатељствима био је напад Печенега на угарску територију у околини Сирмијума. Њих је на овај напад 1071. године, према *Илустрованој хроници*, охрабрио дукс Београда, Никита, који је вероватно управљао и темом Сирмијум.⁵²⁷ Они су прешли Саву након чега су пустошили територију Срема, потом су се вратили на византијску територију са бројним пленом и заробљеницима.⁵²⁸ *Илустрована хроника* описује ток ових догађаја и сукобе око Београда који су потом уследили.⁵²⁹ Угарска страна је ово сматрала за кршење мировног уговора између две државе.⁵³⁰ Краљ Соломон и херцег Геза су одлучили да нападну Београда. Угарски прелазак реке код Сланкамена Византинци су покушали да спрече употребом грчке ватре.⁵³¹ Они у помоћ позвали Печенеге, против

⁵²⁶ Nicephore Bryennios, *Histoire*, CFHB 9, trans. P. Gautier, Brussels 1979, III.1-2, 208; 210. (превод на француски језик); 209; 211 (грчки изворник); *ВИИИЈ III*, 237-238. О археолошким траговима разарања подунавских градоваи видети: Милица Јанковић, Ђорђе Јанковић, *Подунавски градови поменути као пострадали 1072. године*, Годишњак града Београда 25 (1978) 41-58.

⁵²⁷ Gyula Moravcsik, *Byzantium and the Magyars*, Budapest 1970, 64; Madgearu, *Byzantine Military Organization*, 96.

⁵²⁸ *Factum est autem tertio anno post adventum Cunorum, Bissen per Albam Bulgari<c>am venientes transnataverunt flumen Zava in campum Buzias, et non modicam gentem captivorum et predarum diripientes, in suam terram abduxerunt. The Illuminated Chronicle*, 104.198. (латински изворник); 199. (превод на енглески језик). Најчешће се сматра да се ради о Бежанији. Dezső Csánki, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában II*, Budapest 1890, 242. Супротан став је изнео Поповић, који сматра да се ради о Бусијама, потесу код Угриноваца. Душан Ј. Поповић, *Срби у Срему до 1736/7: Историја насеља и становништва*, Београд, 1950, 48.

⁵²⁹ *Inde castra moventes descenderunt circa flumen Zava in directo Nandorfeirwar. The Illuminated Chronicle*, 104.198. (латински изворник); 199. (превод на енглески језик). Аутор хронике за Београд користи назив Nándorfehérvár, што представља прву употреба овог топонима. Постоји неколико тумачења етимологије овог назива. Историчар Мелих сматра да Nándorfehérvár представља превод топонима Alba Graeca. Друго тумачење је понудио Франц Екхарт, према његовом мишљењу ово је превод топонима Alba Bulgarica. Алтернативно тумачење етимологије угарског назива за Београда дао је Фердо Шишић. Он је сматрао да аналогно етимологији брда Врачар, име води порекло од велике количине биља које је коришћено за прорицање, врачање. На поменутом простору расло је биљка која носи народни називе добричавица или самобјакa (lat. Glechoma hederacea). У мађарском језику ова биљка се назива nándorfű, на основу чега Шишић закључује да је Београд назван по њој. Ferdo Šišić, *O značenju imena Nándorfejérvár*, Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti 207 (1915) 103-136. Међу научницима преовладало је мишљење да се етноним Нандор односи на Бугаре. Он се помиње код персијског писца Гардезија из X века. Ewa Chwilkowska, *Wiadomości perskiego pisarza Gardlzl'ego (XI w.) o ludach wschodniej i środkowej Europy*, Slavia Antiqua 25 (1978) 149-150; 161-162.

⁵³⁰ *Rex autem et dux imposuerunt crimen traditionis Albe Bulgarice, eo quod pace defraudata voluntarie permisisset latrunculos Bessorum depredari Hungariam. The Illuminated Chronicle*, 104.198. (латински изворник); 199. (превод на енглески језик).

⁵³¹ *The Illuminated Chronicle*, 104.198; 200. (латински изворник); 199; 201. (превод на енглески језик). О грчкој ватри детаљније: С. Zenghelis, *Le feu gregeois et les armes a feu des Byzantins*, Byzantion 7-1 (1932) 265-286; James R. Partington, *A History of Greek Fire and Gunpowder*, Cambridge 1960; H. R. Ellis Davidson, *The Secret Weapon of Byzantium*, BZ 66 (1973) 61-74; John Haldon, M. Byrne, *A Possible solution to the problem of Greek fire*, BZ 70 (1977) 91-99; John Haldon, *Greek fire' revisited: current and recent research*, Byzantine Style, Religion and Civilization: In Honour of Sir Steven Runciman, ed. Elizabeth Jeffreys, Cambridge- New York 2006, 290-325; John H. Pryor, Elizabeth M. Jeffreys, *The Age of the ΔΡΟΜΩΝ: The Byzantine Navy ca 500-1204*, Leiden-Boston 2006,

којих се храбро борио бачки жупан Вид, чији су се ратници из Бача истакли у борбама око Београда које су уследиле.⁵³² После успоставе своје власти у Срему, Угри су напали Београд.⁵³³ Током борби угарска страна је користила опсадне справе. Аутор хронике бележи да су се на византијској страни борили тзв. *Сарацени*, у којима можемо препознати Печенеге.⁵³⁴ Тромесечну опсаду је окончао подметнути пожар у граду. Београдска посада предвођена стратегом Никитом предала се херцегу Гези.⁵³⁵ Византијски цар Михаила VII покушао је да склопи мир, али угарска страна је то одбила. Краљ Соломон је наставио успешну кампању продором ка југу, током које је освојен Ниш, одакле је однета рука Светог Прокопија. Убрзо потом између две државе је склопљен мир.⁵³⁶ Међу историчарима преовлађујуће мишљење је да су напад на Угарску извршили Печенези који су били поданици Царства. Ако се детаљније анализира тадашња византијска политика у Малој Азији, ова могућност је далеко мање извесна. Како је цар Роман IV Диоген (1068-1071) припремао офанзиву против Селџука, византијској страни није ишла на руку отварање сукоба на угарској граници. Разрешење позадине овог сукоба нуди мађарски историчар Ковач, који сматра да су за њега заиста одговорни Печенези, али да се ради о групацији са простора на доњег Дунава, за чије померање су одговорни Кумани.⁵³⁷ Под њиховим

607-631; Thomas Salmon, *The Byzantine Science of Warfare: from Treatises to Battlefield*, A Companion to Byzantine Science 1, ed. Stavros Lazaris, Leiden-Boston 2020, 445-447.

⁵³² *The Illuminated Chronicle*, 105.200. (латински изворник); 201. (превод на енглески језик). О поменутом жупану детаљније: Борис Стојковски, *Бачки жупан Вид*, Споменица историјског архива Срем 7 (2008) 210-222; Attila Zsoldos, *Magyarország világi arhontológiája 1000-1301*, Budapest 2011, 125.

⁵³³ Присуство краља Соломона посведочено је и на основу налаза оловне буле. Добрила Гај-Поповић, *Оловна була мађарског краља Соломона*, Годишњак града Београда 25 (1978) 163-168.

⁵³⁴ Присуство Печенеге на простору Београда осведочено је и у археолошким налазима. Gordana Marjanović-Vujović, *Archaeological proving the presence of the Pechenegs in Beograd town*, *Balkanoslavica* 3 (1974) 183-188.

⁵³⁵ *The Illuminated Chronicle*, 104-109.198; 200; 202; 204; 206. (латински изворник); 199; 201; 203; 205; 207. (превод на енглески језик). О београдском утврђењу више: Marko Popović, *Les forteresses du système defensif byzantin en Serbie au XIe-XIIIe siècle*, *Starinar* 42 (1991) 170; 173. Поменути стратег Никита је вероватно идентичан са истоименим дуксом Београда у време Првог крсташког рата.

⁵³⁶ Крајње концизно о наставку борби 1072. године обавештавају нас и *Пожунски анали: Salomon rex Bulgarense regnum invasit. Annales Posonienses*, SRH I, 126. Ове наводе угарских извора потврђује и византијски историчар Јован Кинам: *Народ Хуна је веома често пустошио ромејску земљу и нешто мало пре владе Алексија Комнина освојио Сирмијум и покоривши многе придунавске градове стигао све до Ниша. ВИИИЈ IV, 74; Kinnamos, Deeds, 171-172. Из Ниша пренета рука Светог Прокопија храм Светог Димитрија у Сирмијуму. О овој реликвији: Иларион Руварац, *О руци св. великомученика Прокопија*, ЛМС 229 (1905) 5-7. О освајању Ниша: Јованка Калић, *Ниш у средњем веку*, ИЧ 31 (1984) 10; Борис Стојковски, *Ниш у византијско-угарским односима у XI и XII веку*, Ниш и Византија VII, уред. Миша Ракоција, Ниш 2009, 383-394. О току овог сукоба: Граћанин, *Južna Panonija*, 210-212.*

⁵³⁷ Повест минулих лета помиње куманско харање градова Ростовеца и Нејатина. *Лаврентьевская летопись*, ПСРЛ I, Вып 1, а. 1071, 174; *The Russian Primary Chronicle-Laurentian text*, trans. Samuel Hazzard Cross, Olgerd P. Sherbowitz-Wetoz, Cambridge, Massachusetts 1953, 150; Светлана Плетнева, *Половцы*, Москва 2010, 42.

притиском Печенези прелазе на територију Царства. Нашавши се у тешкој ситуацији одлучили су се да похарају погранични простор Угарске. У овој намери њихови сународници који су чували границу, нису могли (или можда боље речено нису хтели) да их зауставе. Не правећи разлику између две групације Печенеге, угарска страна је сматрала да иза напада стоји Византијско царство. Овакав развој догађаја довео је до угарске одмазде која је резултовала освајања Београда и продором све до Ниша.⁵³⁸

Колико је византијска власт била присутна на поменутом простору постоји различита мишљења. Током средњег века географска одредница Срем је обухватала простор северно и јужно од Саве. Поједини историчари сматрају да је византијска власт северно од Саве трајала од периода рушења Самуиловог царства до освајања краља Соломона, тј. од 1019. до 1071. године.⁵³⁹ Према другом тумачењу над северним делом Срема угарска власт се пружала у континуитету, о чему сведоче нумизматички налази новца из времена владавине краља Стефана I до краља Коломана.⁵⁴⁰ Кома је припао Срем после поменутог сукоба? Ставови историчара о овом питању су подељени. Како се географска одредница Срем простирала с обе стране реке Саве, византијска власт се после 1071. могла простирати само јужно од Саве.

Однос угарског краља Соломона према Печенезима био је променљивог карактера. Знатан део своје владавине он је одржавао блиске односе са Западом, пре свега са немачким царем Хајнрихом IV, с чијом сестром Јудитом Баварском је био ожењен. Током овог периода Соломон се сукобљавао са номадским народима, Печенезима и Узима, те он бива перципиран као бранилац Угарске и хришћанства. Спољна политика поменутог угарског владара доживела је радикалан заокрет после његовог збацивања са престола 1074. године. Дојучерашњи противници постали су савезници збаченог Соломона. Уз подршку Кутеска, печенешког главара, Соломон је напао источне области Угарске 1083. године. Њему је бивши краљ обећао власт над Трансилванијом и женидбу његовом ћерком. Нападачима се супротставио краљ Ладислав Велики и тешко их поразио.⁵⁴¹ Даља Соломонова судбина није

⁵³⁸ Детаљна анализа византијско-угарског сукоба и улоге Печенеге у њему: Attila Kovács, *1071 : Besenyők, Magyarok, bizánciak*, Acta Historica 139 (2017) 45-53.

⁵³⁹ Ферјанчић, Сирмијум у доба *Византије*, 50-53; Idem., *Проблем византијског наслеђа у северозападној Србији*, Ваљево. Постанак и успон градског средишта, уред. Синиша Бранковић Ваљево 1994, 49-58.

⁵⁴⁰ Gračanin, *Južna Panonija*, 208-213.

⁵⁴¹ *Sed postmodum Salomon rex dimissus de carcere in elevatione corporis sancti regis Stephani et Beati Emerici confessoris astitit regi paucis diebus, et tandem fugiens adiit ducem Cunorum, qui vocabatur Kutesk. Cui iuravit, quod*

у потпуности позната. Према *Илустрованој хроничи*, Соломон је након пораза напустио своју пратњу и остатак живота провео као ходочасник. У време краља Коломана појавио се у Угарској, али је убрзо нестао. Бивши краљ је сахрањен у катедрали Узнесења Маријина у Пули.⁵⁴² Византијска принцеза и историчарка, Ана Комнина помиње упад 80 000 Скита (Печенега), Сармата (Уза) и Дачана (Угра) на територију Царства 1087. године. Један од предводника овог похода био је извесни Соломон, кога можемо идентификовати са збаченим краљем.⁵⁴³ Хроника Бернолда из Санкт Блазиена, говори нам да је Соломон страдао током упада на византијску територију.⁵⁴⁴ Трећу верзију завршетка живота бившег краља Соломона доноси нам анонимни саксонски аналита, који његову судбину пореди са оном данског краља Кнута.⁵⁴⁵

Пред крај XI века једна друга номадска популација ће учествовати у пограничним сукобима две државе. То су били Кумани. Византијска страна није благонаклоно посматрала експанзију угарског краља Ладислава I на простору Хрватске. Када је хрватски краљ Звонимир је 1089. године умро без наследника, а како је његова супруга Јелена Лепа, била сестра угарских краљева Гезе I и Ладислава I, позвала је у помоћ свог брата. Две године касније, 1091. године краљ Ладислав I је предузео поход у Хрватску, али је продор Кумана прекинуо његову кампању.⁵⁴⁶ Овој је био први већи упад овог номадског народа у Угарску,

*Transilvanam provinciam proprietario <iure> sibi traderet et filiam eius in uxorem acciperet, si ille in auxilium eius super Ladizlaum veniret. Dux autem Kutesk inani spe seductus cum magna multitudine Cunorum invadens Hungariam, devenit usque in provinciam castrorum Ung et Borsua. Quo audito rex Ladizlaus irruit super eos et contriti sunt a facie eius, cecideruntque in ore gladii multa milia Cunorum. The Illuminated Chronicle, 134-136.248; 250. (латински изворник); 249; 251. (превод на енглески језик). Иако се у *Илустрованој хроничи* помињу Кумани у овом случају ради се о Печенезима.*

⁵⁴² *The Illuminated Chronicle, 136.252. (латински изворник); 253. (превод на енглески језик); Рокаи и др., Историја Мађара, 38. О боравку бившег краља Соломона у Пули видети детаљније: Péter Rokay, Salamon és Póla, Újvidék 1990.*

⁵⁴³ *Anna Komnena, Alexiad II, VII.I.1-7, 87. Petre Diaconu, Les Pétchéniègues au Bas-Danube, Bucharest 1970, 117. О коришћењу етнонима Дачани за Мађара у византијским изворима видети: Петер Рокаи, Дачани као име за Мађаре у византијским изворима, ЗРВИ 38 (1999-2000) 229-238.*

⁵⁴⁴ *Salomon quondam rex Ungarorum, scilicet a Latislao iam dudum regno privatus et in exilium expulsus, dum quiddam fortiter contra regem Grecorum molitur, post incredibilem hostium stragem et ipse viriliter occubuit. Bernoldi Chronicon, MGH SS V, a. 1087, 446.*

⁵⁴⁵ *Knut rex Danorum et Salomon Ungarorum suis occisi sunt. Annalista Saxo, a. 1087, 724.*

⁵⁴⁶ *Post hec autem quidam de Cunis nomine Copulch, filius Krul cum valida manu intravit in Hungariam, ut debellaret. Qui Ultrasilvanum regnum depredavit et predam secum ducebat. Qui depopulata terra Transilvana transiens venit ad Byhor et circa flumen Umsoer aliquantibus diebus permoratus est. Deinde transiens Tysciam in Thocoyd exercitum suum in tria agmina divisit. Duo agmina versus sabulum vastare proposuit. Unum vero circa Tysciam debellare dimisit. Debellantes vero et predantes venerunt in locum, qui dicitur Bechey, cum multitudine predarum et ad propria redire statuerunt. Qui dicebant: Venimus debellando, nunc revertamur venando. Tantam ergo predam de Hungaria*

иза кога је вероватно стајала византијска страна. Прешавши Тису код Бечеја, који је био тачка најдаљег куманског продора, угарски владар је нанео им пораз код места Погранч.⁵⁴⁷

Након пораза које је нанео Куманима, Ладислав је освојио део византијске територије. То можемо видети из писма које је угарски владар упутио Одеризију, опату Монте Касина у коме себе титулише као *краља Угарске, Славоније (Хрватске) и Мезије*.⁵⁴⁸ Постоји неколико мишљења шта би требала да буде територија Мезије. Поједини историчари су става да се овде ради о Босни.⁵⁴⁹ Према другом тумачењу, Ладислав I је окупирао простор доњег Дунава, који су насељавали Печенези и Кумани, а затим и енглески колонисти који је у периоду антике припадао провинцији Доњој Мезији (Moesia Inferior). Постоји и мишљење да се ова титула односи на простор који је угарски краљ стекао у кампањи против Византије. Наиме, Ладислав I је у периоду после 1081. године својој власти подрвгао Сирмијум⁵⁵⁰, Београд и простор између Дрине, Саве и Мораве, који је некада био део Горње Мезије (Moesia Superior).⁵⁵¹ Коришћење помена Мезије у интитулацији краља Ладислава I може представљати и алузију на територију коју су населили англосаксонски колонисти. Угарска политика према насељеницима у крајњој консеквенци показала се

habuerunt, quantam umquam aliaqua gens potuit habere. Uxores etiam et filios nobilium secum in captivitate ducebant. Rex autem Ladizlaus cum suis in Sclavonia fuerat The Illuminated Chronicle, 137.254. (латински изворник); 255. (превод на енглески језик). Тома Архиђакон, за разлику од Илустроване хронике помиње хрватски отпор код планине Гвозд, након чега је краљ Ладислав наставио успешну кампању услед разједињености хрватских великаша. Он није успео да овлада приморјем због упада дивљег народа, тј. Кумана у Угарску. His ergo Vladisclavus rex inductus consiliis absque mora coadunato exercitu copioso venit et occupavit totam terram a Dravo fluvio usque ad Alpes que dicuntur ferree nullo obice resistente. Post hec transivit Alpes et cepit impugnare munitiones et castra multaque prelia comittere cum gentibus Chroatie. Sed cum alter alteri non ferret auxilium essentque divisi ab invicem, facilem victoriam rex potuit optinere. Nec tamen usquead maritimas regiones pervenit, sed audiens, quod quedam gens sui regni fines intraverat, in Hungariam repedavit. Thomas of Split, History of the Bishops of Salona and Split, 92; 94. (латински изворник); 93; 95. (превод на енглески језик). О угарским претензијама на Хрватску и Далмацију: Nada Klaić, Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku, Zagreb 1975, 491-495; Јадран Ферлуга, Византиска управа у Далмацију, Београд 1957, 125.

⁵⁴⁷ *Rex autem cum suis omnibus pro tanta victoria gratias egit omnipotenti Deo, qui eripuit eos de manibus hostium suorum, nominavitque fluvium Paganti, propter paganos usque in presentem diem. The Illuminated Chronicle, 137.254. (латински изворник); 255. (превод на енглески језик); Рокаи и др., Историја Мађара, 44; Victor Spinei, The Great Migration, Cluj-Napoca 2003, 248-250.*

⁵⁴⁸ *Oderisius religiosissimo abbati Sancti Benedicti omnique sibi commisse congregationi L. Ungarorum ac Messie Dei gracia rex, servitium, amorem in Christo Jesu Domino nostro... Confirmatum tibi per hunc scriptum, quicquid in Ungaria et Messia et Sclavonia vestro loco nostri homines offerre voluerint. DHA I, No. 91, 271-272.*

⁵⁴⁹ Madgearu, *Byzantine Military Organization*, 98.

⁵⁵⁰ Налаз печата Алексија Комнина, који је пре доласка на власт носио титуле севаста и великог доместика, доказује да је у Сирмијуму обнољена византијска власт у периоду 1079. до 1081. године. Јадран Ферлуга, *Византијски печат из Сирмијума*, ЗРВИ 21 (1982) 47-52.

⁵⁵¹ János Karácsonyi, *A magyar nemzet áttérése a nyugati kereszténységre 997-1095. Szent-László Ny.*, Oradea-Mare-Nagyvárad 1926, 145-146.

неуспешном. Англосаксонци су се измирили са византијским царем и у изворима нема помена њихових каснијих контаката са Угарском.⁵⁵²

Сукоби краља Ладислава I са куманском популацијом обликовали су његову перцепцију, још од битке код Керлеша 1068. године је управо захваљујући њему угарска страна однела победу, због чега је сматран заштитником угарских граница. Према једној од легенди он је спасио девојку од отмице Кумана, те се због тога сматра браниоцем женске части. Због поменутих врлина и побожног живота, канонизован је као светитељ. Како је преминуо у само предвечерје Првог крсташког рата, касније генерације су у личности поменутог владара видели (прото)крсташа.⁵⁵³ *Илустрована хроника* наводи да су угарском владару, док је боравио у тврђави Бодрог (околина данашњег Бачког Моноштора) стизале поруке из Шпаније, Француске и Енглеске које су најављивале намеру да се Јерусалим и црква Светог гроба ослободи из руку Сарацена, позивајући га да се стави на чело ове хришћанске војске, што је краљ радосно прихватио. На овом месту као посебно значајан позив се наводи онај извесног Виљема, брата француског краља.⁵⁵⁴ Поменута епизода је свакако анахрона, пошто је краљ Ладислав I преминуо 29. јуна 1095. године, знатно пре позива папе Урбана II у крсташки рат, који је уследио у новембру исте године. Што се тиче поменутог француског племића, овде се пре може радити о грофу Тулуза, Виљему IV (око 1040-1094), који је био рођак краља Филипа I, али не и његов брат. Повезивање овог племића с крсташким походом потиче из чињенице да је он 1094. године путовао на ходочашће у Јерусалим. Једна од могућих маршрута којима је Виљему IV могао путовати за

⁵⁵² Ferenc Makk, *Saint Ladislas et les Balkans*, Acta Universitatis Szegediensis de Attila Jozsef Nominatae. Opuscula Byzantina, 9 (Byzance et ses voisins. Melanges a la memoire de Gyula Moravcsik a l'occasion du centieme anniversaire de sa naissance) (1994) 66-67.

⁵⁵³ Мотив неоствареног учешћа у крсташком рату уз краља Ладислава I, јавља се као мотив и у биографијама других европских владара. О овом питању више видети: Peter Rokay, *Das Motiv des unverwirklichten Kreuzzuges in den Biographien der mittelalterlichen Herrscher*, 900 Years from St. Ladislav's Death, eds Alexandru Sasianu, Gheorghe Gorun, Oradea 1996, 78-82; Idem, *Motiv neostvarenog križarskog rata u biografijama srednjovjekovnih evropskih vladara*, Zvonimir, kralj hrvatski, ured. Ivo Goldstein. Zagreb 1997, 241-246; László Veszprémy, *Dux et preceptor Hierosolomitatorum. König Ladislaus (László) von Ungarn als imaginärer Kreuzritter*, The Man of Many Devices, Who Wandered Full Many Ways: Festschrift in Honor of János M. Bak, ed. Balázs Nagy, Marcell Sebök, Budapest 1999, 470-477.

⁵⁵⁴ *Cumque celebrasset Pasca Domini in Bodrog, ecce nuncii de Francia et de Hispania, de Anglia et Britania ad eum venerunt, et precipue de Wyllermo fratre regis Francorum, et ei omnipotentis Dei iniuriam se ulcisci manifestaverunt, et sanctam civitatem et sanctissimum sepulchrum de manu Sarracenorum liberare pensaverunt. Unde gloriosum regem rogaverunt, ut eis rector et gubernator in exercitu Iesu Christi existeret.* *The Illuminated Chronicle* 139.260. (латински изворник); 261. (превод на енглески језик).

Свету земљу, водио је преко територије Угарске.⁵⁵⁵ Поједини историчари сматрају да је личност краља Ладислава I оставила значајан траг, у не само средњовековној култури Угарске, већ целокупне Западне Европе, поставши инспирација за настанак лика Ланселота, централне личности артуријанске књижевности.⁵⁵⁶

Први крсташки рат представља догађај од светско-историјског значаја. Јерусалим, град који је представља централно место у три абрахамистичке религије, све до седмог века био под византијском влашћу. Дуготрајни сукоб између Византије и Персије окончан је битком код Ниниве 627. године.⁵⁵⁷ Огорчену борба са Сасанидима, византијски цар Ираклије (610-641) је окончао, како се то показало, Пировом победом. Ослабљена у сукобу који је трајао скоро три деценије, царства су постали лак плен новог, исламског освајача. Први упад калифе Омара на територију Византије догодио се 634. године. Судбоносна битка за будућност Сирије одиграла се 20. августа 636. године код Јармука, у којој је многобројнија византијска војска уништена. Продор исламских снага у Свету земљу је био нешто тежи. Јерусалим се после дуготрајне опсаде предао калифу Омару 638. године.⁵⁵⁸ Све до краја XI века овај град је био под исламском влашћу. Хришћани и Јевреји су били толерисана мањина, а исламске власти су дозвољавале праксу ходочашћа у Јерусалим. До кардиналне промене према неисламском становништву дошло је почетком XI века доласком на власт фатимидског калифа Ал-Хакима (996-1021). Овај владар започео је кампању прогона хришћана која је свој врхунац достигла у уништењу цркве Светог гроба.⁵⁵⁹ Због такве политике Ал-Хаким је остао запамћен као *луди калиф*, односно као *Нерон* или

⁵⁵⁵ Ibidem, 261. нап. 682.

⁵⁵⁶ Иако је формално канонизован од стране папе Целестина III 1192. године Ладислав I је био увелико поштован у Угарској. О развоју култа поменутог владара-светитеља: Рокаи и др., *Историја Мађара*, 38-40; Laszlo Veszpremy, *King St Ladislas, chronicles, legends and miracles*, Saeculum Christianum 25 (2018) 140-163.

⁵⁵⁷ Walter Emil Kaegi, *Heraclius: Emperor of Byzantium*, Cambridge 2003, 160-169.

⁵⁵⁸ Острогорски, *Историја Византије*, 128; Bernard Lewis, *Арапи и повјести*, Zagreb 1956, 54-55; Filip Hiti, *Историја Арапа*, Сарајево 1988, 149-150; Walter Emil Kaegi, *Heraclius: Emperor of Byzantium*, Cambridge 2003, 252; 256; *Оксфордска историја ислама*, ур. Џон Л. Еспозито, Београд 2002, 25. О арапском освајању Сирије, Свете земље и Јерусалима: Moshe Gil, *A History of Palestine, 634-1099*, Cambridge 1992, 1-74; Idem, *The political history of Jerusalem during the early Muslim period*, The history of Jerusalem: the early Muslim period, 638-1099, eds. Joshua Prawer, Haggai Ben-Shammai, Jerusalem-New York 1996, 6-9.

⁵⁵⁹ *Histoire de Yahya ibn Said d'Antioche*, fast. 2, ed. Ignace Kratchkovsky, tr. F. Micheau, G. Tropeau, PO 23, No. 2, Paris 1932, 492. О уништењу ове хришћанске светиње од стране калифа Ал-Хакима: Marius Canard, *La destruction de l'Eglise de la Résurrection par le calife Hakim et l'histoire de la descent du feu sacré*, Byzantion 35 (1955) 16-43. О ситуацији у Фатимидском калифату: *Оксфордска историја ислама*, ур. Џон Л. Еспозито, Београд 2002, 64; Paul E. Walker, *Al-Hakim and the Dhimmī*, Medieval Encounters 21 (2015) 345-363.

*Калигула ислама.*⁵⁶⁰ Вести о уништењу цркве Светог гроба и присилној исламизацији хришћанских поданика Ал-Хакима су у Европу донели ходочасници. И поред папских позива на оружје, радикални одговор хришћана је изостао. Дешавања у Светој земљи су негативно одразила на однос према европским Јеврејима. У запаљивој атмосфери почеле су да круже гласине о заједничкој завери Јевреја и муслимана из Шпаније који су утицали на калифа Ал-Хакима да предузме антихришћанску кампању. Ово је довело до избијања антијеврејског насиља у Европи.⁵⁶¹

Даља радикализација верских прилика у Светој земљи се била је условљена појавом Турака Селцука. Ово племе је дошло на територији калифата око 970. године и убрзо су његови припадници примили сунитску верзију ислама. Селцуци су освојили знатан део Персије потиснувши шиитску династију Бујвехида. Следећи корак ка учвршћењу њихове власти било је освајање Багдада 1055. године, када је њихов вођа, Тургул-бег од стране абасидског калифа проглашен за султана. Иако је калиф номинално остао владар, власт је *de facto* прешла у руке Селцука.⁵⁶² Они су 1073. године овладали и Јерусалимом. Фатимидска власт над Јерусалимом обновљена је предвече крсташко освајање, 1098. године. Притисак на хришћанске ходочаснике за време селцучке владавине почео је да бива све осетнији. Становништво у приобалним областима, које је било под влашћу Фатамида током 1093. године бранило је пролаз ходочасницима, како са Запада, тако и из Византије. Овако лош однос према хришћанским ходочасницима постао је један од повода за организовање Првог крсташког рата.⁵⁶³

Више политичких, социо-економских и верских фактора утицало је на генезу Првог

⁵⁶⁰ John J. Saunders, *A History of Medieval Islam*, London-New York 2002, 137.

⁵⁶¹ О односу према Јеврејима у Европи после Ал-Хакимовог прогона: Richard Landes, *The Massacres of 1010: On the Origins of Popular Anti-Jewish Violence in Western Europe*, From Witness to Witchcraft: Jews and Judaism in Medieval Christian Thought, ed. Jeremy Cohen, Wiesbaden 1996, 79-111; Irvn M. Resnick, *Marks of Distinctions: Christian Perceptions of Jews in the High Middle Ages*, Washington D. C. 2012, 135; Daniel F. Callahan, *The Cross, the Jews and the Destruction of the Church of the Holy Sepulcher in the Writings of Ademar of Chabannes*, Christian Attitudes toward the Jews in the Middle Ages: A Casebook, ed. Michael Frassetto, New York-London 2007, 15-24; Phyllis G. Jestice, *A Great Jewish Conspiracy? Worsening Jewish-Christian Relations and the Destruction of the Holy Sepulcher*, Ibidem, 25-42.

⁵⁶² Bernard Lewis, *Arapi u povjesti*, Zagreb 1956, 150; *Оскфордска историја ислама*, ур. Џон Л. Еспозито, Београд 2002, 47; Claude Cahen, *The Turkish invasion: The Selchükids*, A History of the Crusades I, ed. Kenneth M. Setton, Madison 1969, 135-147.

⁵⁶³ Освајању Јерусалима од стране Селцука и њихова управа над њим: Moshe Gil, *A History of Palestine, 634-1099*, Cambridge 1992, 409-418; Idem, *The political history of Jerusalem during the early Muslim period*, The history of Jerusalem: the early Muslim period, 638-1099, eds. Joshua Prawer, Haggai Ben-Shammai, Jerusalem-New York 1996, 34.

крсташког рата. Византија је покушала да пронађе савезника на Западу непосредно после пораза у бици код Манцикерта. Цар Роман IV Диоген је послао посланике норманском војводи Роберту Гвискарду са предлогом склапања брака између једног од његових синова и Гвискардове ћерки. Овај предлог је поновио и његов наследник, Михаило VII Дука (1071-1078). Склапање овог брака између византијског принца и норманске кнегиње, која је у Византији добила име Хелена, пратио је уговор према коме је Гвискард је требао да добије титулу нобилисимуса, а један од његових синова наслов куропалата. Војвода и његови људи су требали да добију годишњу супсидију у злату. Норманска страна се обавезала да неће нападати територију Царства и да ће га војно помагати. До испуњења одредби поменутог уговора није дошло услед збацивања Михаила VII. Нови цар Нићифор II Вотанијат (1078-1081) није желео да испуни обећане обавезе свог претходника.⁵⁶⁴ Идеја помоћи хришћанској браћи на Истоку постојала је и за време понтификата папе Гргура VII (1073-1085). У писму бургундском грофу Виљему папа је сугерисао да се он и други верни придруже пацификације Нормана у јужној Италији, а затим да се упуте у Цариград где је хришћанима неопходна помоћ. Своју забринутост за источне хришћане Гргур VII поновио је и у другим писмима.⁵⁶⁵ Сукоб са царем Хајнрихом IV (1084-1105) око питања инвеституре, приморала је папство да одустане од политике приближавања Цариграду. Норманима су се, уз папски благослов, упустили у освајање у јужне Италије, као и на нападе на царске поседе на Балкану. Нови цар Алексије I Комнин (1081-1118) је покушао да се споразуме са папом како би зауставио норманске напада. Када је постало очигледно да је Гргур VII наклоњен Норманима, Алексије је одлучио да пружи подршку цару Хајнриху IV. Зависност папства од норманске војне помоћи, определило је Гргура VII да неминовно постане противник Ромејског царства.⁵⁶⁶

Смрт папе Гргура VII и Роберта Гвискарда 1084. године отворила је простор поновном приближавању Византије и римске Курије. Цар Алексије I је наставио са

⁵⁶⁴ Gaufredo Malaterra, *De Rebus Gestis Rogerii Calabriae et Siciliae Comitis et Roberti Guiscardi Ducis fratris eius*, *Rerum Italicarum Scriptores* V.1, ed. Ernesto Pontieri, Bologna 1928, III.13, 64-65; Goffredo Malaterra, *The Deeds of Count Roger of Calabria and Sicily and of His Brother Duke Robert Guiscard*, trans. Kenneth Baxter Wolf, Ann Harbor 2005, 3.13, 143-144; Helene Bibicou, *Une page d'histoire diplomatique de Byzance au XIe siècle: Michel VII Doukas, Robert Guiscard et la pension de dignitaires*, *Byzantion* 29-30 (1959-1960) 43-75; Athina Kolia-Dermizaki, *Michael VII Doukas, Robert Guiscard and the Byzantine-Norman Marriage Negotiations*, *Byzantinoslavica* 58 (1997) 251-268; G. A. Loud, *The Age of Robert Guiscard*, London-New York 2000, 211-212.

⁵⁶⁵ *Gregorii VII Registrum I*, MGH *Epistolae seclate* 2.1, 69-71; 75-76; 126-128; 165-168; 173.

⁵⁶⁶ Anna Komnena, *Alexiad I*, XIII. 2-7, 47-49.

политиком потраге за савезником на Западу. У борби против селџучке експанзије он је потенцијалног савезника видео у папству. Папа Урбан II допринео је поправљању односа са Византијом. До сусрета са византијским посланицима дошло је на сабору у Пјаћенци 1095. године. Царство је тражило могућност војне помоћи у виду регрутовања плаћеника, док је папа имао другу замисао.⁵⁶⁷ Урбан II је тежио да искористи ситуацију у којој се нашло Византијско царство, како би проширио свој утицај на Истоку. Окончање шизме која је трајала скоро пола века и могућност уједињења хришћана под папским ауторитетом био је важан мотив у његовој политици.⁵⁶⁸

Што се идеје ослобађања Јерусалима тиче, она за Византинце није била новина. Цар Нићифор II Фока (963-969) и његов наследник Јован Цимискије (969-976) су намерали да овај град поврате у хришћанске руке.⁵⁶⁹ На Западу се верски елемент борбе са муслиманима обликовао кроз сукобе на југу Италије и у Шпанији. Важну етапу у настанку идеологије крсташког рата представљала је кампања заузимања града Махдија у северној Африци 1087. године. Италијанске поморске републике Пиза, Ђенова, Амалфи, подржане од стране папства продрле су на територију под контролом берберске династије Зирида, као одговор на пиратске нападе које су вршили њихови поданици.⁵⁷⁰ Други пример папске подршке

⁵⁶⁷ *Item legatio Constantinopolitani imperatoris ad hanc sinodum pervenit, qui domnum papam omnesque Christi fideles suppliciter imploravit, ut aliquod auxilium sibi contra paganos pro defensione sanctae ecclesiae conferrent, quam pagani iam pene in Ulis partibus deleverant, qui partes illas usque ad muros Constantinopolitanae civitatis obtinuerant. Ad hoc ergo auxilium dominus papa multos incitavit, ut etiam iureiurando promitterent, se illuc Deo annuente ituros, et eidem imperatori contra paganos pro posse suo fidelissimum adiutorium collaturos.* *Bernoldi Chronicon*, MGH SS V, a. 1095, 462; Dana C. Munro, *Did the Emperor Alexius I. Ask for Aid at the Council of Piacenza, 1095?*, *AHR* 27-4 (1922) 731-733. Према грчком хроничару из XIII века, Теодору Скутариоту, цар Алексије I је желео да ослободи територију Мале Азије од Селџука искористивши на Западу присутни сентимент о неиздрживој ситуацији за хришћане у Светој земљи. *Bibliotheca Graeca Medii Aevi* VII, ed. Constantinus N. Sathas, Paris 1894, 184-185; Peter Charanis, *Byzantium, the West and the origin of the first crusade*, *Byzantion* 19 (1949) 17-36; Idem, *A Greek Source on the Origin of the First Crusade*, *Speculum*, 24-1 (1949) 93-94. Анализа улоге Алексија Комнина у западним и византијским изворима: Jonathan Shepard, *Cross-purposes: Alexius Comnenus and the First Crusade*, *The First Crusade: Origins and Impact*, ed. Jonathan Phillips, Manchester-New York 1997, 107-129.

⁵⁶⁸ Анализа папске политике према Византији: Walther Holtzmann, *Die Unionsverhandlungen zwischen Kaiser Alexios I. und Papst Urban II. im Jahre 1089*, *BZ* 28 (1928) 38-67; Marshall W. Baldwin, *Some Recent Interpretations of Pope Urban II's Eastern Policy*, *The Catholic Historical Review* 25-4 (1940) 459-466; August C. Krey, *Urban's Crusade-Success or Failure*, *AHR* 53-2 (1948) 235-250; Peter Charanis, *Aims of the Medieval Crusades and How They Were Viewed by Byzantium*, *Church History* 21-2 (1952) 123-129.

⁵⁶⁹ Matthew of Edessa, *Armenia and the Crusades: tenth to twelfth centuries: The Chronicle of Matthew of Edessa*, trans. Ara Edmond Dostourian, Lanham-New York-London 1993, 30.

⁵⁷⁰ Папа Виктор III благословио је овај поход предавши заставу Светог апостола Петра и обећаваши опроштај грехова свим учесницима. Leonis Marsicani et Petri Diaconi, *Chronica monasterii Casinensis*, ed. Wilhelmus Wattenbach, MGH SS VII, III.71, 751. Детаљније о ово походу: H. E. J. Cowdrey, *The Mahdia Campaign of 1087*, *EHR* 92 (1977) 1-29.

војном походу против муслимана можемо видети током освајања Тарагоне у Шпанији 1089. године. Реторика коришћена током Првог крсташког рата, увелико је била инспирисана овим походом.⁵⁷¹

Значајан фактор у генези Првог крсташког рата представљао је вишак ратно способног племства, нарочито на територији Француске. С временом у феудалном праву преовладао је принцип примогенитуре, захваљујући којем је знатан број припадника аристократских кућа остао без наслеђа. Ово је довело до великог броја сукоба који су владали међу припадницима племства. Црква, посебно на простору јужне Француске, покушала је да спречи феудалну анархију успостављањем институција *Божјијег мира* и *Божјијег примирја* које су требале да ограниче сукобе у простору и времену.⁵⁷² Нажалост, оне нису успеле знатније да осујете феудалне сукобе. Урбан II је тежио да спречи сукобе међу хришћанима, а истовремено овај ратоборни елемент искористи у ослобађању Свете земље.⁵⁷³ Таква политика јасно је дефинисана на сабору у Клермону који је трајао од 18. до 27. новембра 1095. године. На овом сабору учешће је узело неколико стотина црквених прелата, од којих је већина била из јужне Француске. Урбан II је у ватреном говору позвао хришћане да се боре за ослобођење Свете земље.⁵⁷⁴ Окупљени су са одушевљењем прихватили папски позив узвиком *Deus vult* (*Бог тако жели*). Сабор је донео низ канона који су се односили на регулисање црквене дисциплине, али и два канона који су се односили на припремање крсташког рата. Папа је првим каноном дао подршку институцији *Божјијег примирја* која је до тада била примењивана локално, чиме су требали да буду онемогућени сукоби између самих хришћана. Други канон је био далеко значајнији и њиме је обећано ослобађање од свих греха онима који се упуте у Свету земљу, како би ослободили

⁵⁷¹ Joseph O'Callaghan, *Reconquest and Crusade in Medieval Spain*, Philadelphia 2003, 31-32.

⁵⁷² О институцијама *Божјијег мира* и *Божјијег примирја* видети: Н. Е. Ј. Cowdrey, *The Peace and the Truce of God in the Eleventh Century*, *Past and Present* 46 (1970) 42-67; Mark Bloch, *Feudalno društvo*, Zagreb 1958, 488-489; 493; *The Peace of God-Social Violence and Religious Response in France around the Year 1000*, eds. Thomas Head and Richard Landes, Ithaca-London 1992; Група аутора, *Светска енциклопедија мира I*, Београд 1998, 417; Сидни Пеинтер, *Историја средњег века: (284-1500)*, Београд-Бања Лука 1997, 223; 281; Џозеф Линч, *Историја средњовековне цркве*, Београд 1999, 160; 492.

⁵⁷³ Loren C. MacKinney, *The People and Public Opinion in the Eleventh-Century Peace Movement*, *Speculum* 5-2 (1930) 181-206.

⁵⁷⁴ Dana C. Munro, *The Speech of Pope Urban II at Clermont 1095*, *AHR* 11 (1906) 231-242; Harry Hazel Jr., *Images of war, guilt, and redemption in the First crusade speech of Urban II*, *Communication Quarterly* 26-2 (1978) 24-30; Georg Strack, *The sermon of Urban II in Clermont 1095 and the Tradition of Papal Oratory*, *Medieval Sermon Studies* 56 (2012) 30-45.

Цркву Господњу, а то не чине из жеље за славом или богатством.⁵⁷⁵

И поред верског надахнућа, важан подстицај за приступање крсташкој војсци за велики број учесника био је економског карактера.⁵⁷⁶ Урбан II је крсташима обећао да ће поседи непријатеља постати њихови. Освајања на простору Свете земље би потенцијално могла да ослободи Европу притиска унутрашњих сукоба.

О кретању крсташа ка Светој земљи преко територије Угарске најдетаљније нас обавештавају крсташки хроничари, Алберт Ахенски и Виљем Тирски. Њихови описи овог дела маршуте су значајни за реконструкцију интеракције житеља западне Европе, како са угарским становништвом, тако и са њеним владарем. Упркос очекивању папства прве крсташке групе нису организовали припадници клера, већ локални проповедници и припадници ниже аристократије. Папа Урбан II је заказао почетак регрутације крсташа за 15. август 1096. године. Међутим спонтано окупљање започело је знатно раније.⁵⁷⁷ Духовни вођа овог похода био је Петар од Амијена, познати ходочасник и проповедник, који је остао запамћен као Петар Пустињак (Petrus Heremita).⁵⁷⁸ Његов близак сарадник био је извесни племић Валтер (Готје) Санс-Авоар (Walterus Senzaohir; Walter de Pexeo;). Ово име је често погрешно тумачено као Валтер Без иметка (Walter Sine Habere; sans-avoir), што представља искварени назив његовог племићког поседа Боаси санс Авоар (Boissy-sans-Avoir), четрдесет километара западно од Париза.

Према наводима хроничара крсташки поход је започео 8. марта 1096. године.⁵⁷⁹

⁵⁷⁵ Канони овог сабора нису сачувани у званичној преписци, већ препису коју је припадао бискупу Ламберту од Араса. Тест другог канона: *Quicumque pro fola devotione, non pro honoris vel pecunias adeptione, ad liberandam ecclesiam Dei Jerufalem profectus fuerit, iter illud pro omni poenitentia reputetur. Sacrorum conciliorum nova et amplissima collection*, ed. Joannes Dominicus Mansi, Venetiis 1775, 816.

⁵⁷⁶ О различитим мотивима за учествовање у крсташком походу: Jonathan Riley-Smith, *The Motives of the Earliest Crusaders and the Settlement of Latin Palestine, 1095-1100*, EHR 98 (1983) 721-736.

⁵⁷⁷ Hagenmeyer, *Chronologie*, 12.

⁵⁷⁸ О личности Петра Пустињака видети више: Hans Hagenmeyer, *Peter der Ermete: ein kritischer Beitrag zur Geschichte des ersten Kreuzzuges*, Leipzig 1879; E. O. Blake, C. Morris, *A Hermit Goes to War: Peter and the Origins of the First Crusade*, Studies in Church History 21 (1984) 79-107; Jean Flori, *Pierre l'Ermete et la Première Croisade*, Paris 1999; Анализа историографских ставова о овој личности: Colin Morris, *Peter the Hermit and the Chroniclers*, The First Crusade: Origins and Impact, ed. Jonathan Phillips, Manchester 1997, 21-34. Jay Rubenstein, *How, or How Much, to Reevaluate Peter the Hermit*, The Medieval Crusade, ed. Susan J. Ridyard, Woodbridge 2004, 53-69.

⁵⁷⁹ Алберт Ахенски наводи да је овај подухват започео 8. марта 1096. године. Albert of Aachen, *Historia Ierosolimitana*, I.6 8. (латински изворник); 9. (превод на енглески језик). Исти податак наводи и Виљем Тирски. WT I, I.18, 97. Прави датум почетка овог похода је вероватно 8. мај. Према наводима Ордерика Витала, Валтер са својим пратиоцима је провео Велику суботу (12. април) и Ускрс у Келну. Orderici Vitalis, *Ecclesiasticae*

Друга група крсташа која је путовала кроз Угарску била је предвођена духовним вођом крсташког подухвата, Петром Пустињаком. Ова крсташка група је била веома велика, наводно је бројала 15 000 људи.⁵⁸⁵ Крсташе је путовање водило кроз Лотарингију, Франконију, Баварску и Аустрију. После добијања краљевског одобрења, Петрове снаге су наставиле своје путовање кроз Угарску. Однос са локалним становништвом је био добар, крсташа су добијали мноштво залиха по разумним ценама. Трговина на граници је била специјално регулисана краљевским законодавством.⁵⁸⁶ Односи су били непомућени све док крсташке снаге нису стигле до града Земуна.⁵⁸⁷ Међу крсташима се пронела гласина да

non suaue fragrantia thura adolere:/Sed, quia non fuerat penes omnes culpa malorum,/Cumque malis pariter fuit obruta uita bonorum,/Ac simul almifici periit reuerentia tempi!,/Nec cuiquam menti insedit miseratio Christi,/Ostendit Dominus sibi talia non placuisse,/Dum per signa locum sacra contulit enituisse:/Namque ibi per triduum fons sanguinis emanauit,/Atque locum cędis condigno horrore notauit./ preterea dignis loca percrebescere signis/ex tune affirmāt discurrens fama Celebris,/dum cecis, claudis uarioque dolore grauatis/omnipotens uirtus ibi pręstat dona salutis. The Historia Vie Hierosolimitane of Gilo of Paris and a Second Anonymous Author, ed. C. W. Grocock, J. E. Siberry, Oxford 1997, II.64-78, 28. (латински изворник); 29. (превод на енглески језик).

⁵⁸⁵ Ordericus Vitalis, *Historiae Ecclesiasticae III*, 478.

⁵⁸⁶ За трговину са странцима био је било је потребно посебно краљево одобрење. Стратешки важан артикал у међународној трговини били су коњи. За трговину са њима странцима је била потребна посебна дозвола. Постојала је и забрана продаје робова рођених у Угарској ван њених граница. Детаљније о законским одредбама везаним за спољну трговину: *The Laws of the Medieval Kingdom of Hungary 1: 1000-1301*, eds. János M. Bak, György Bónis, James Ross Sweeney, Andor Csizmadia, Bakersfield, California 1989, 15-16; 28; 31-32; *The economy of medieval Hungary*, 477-478. (Balázs Nagy).

⁵⁸⁷ Willelmi Tyrensis, *Chronicon*, I.19, 143. Овде приређивач енглеског издања наводи словенску варијанту назив овог града, Семлин. WT I, I.19, 100. Слика недисциплинованог понашања крсташа нашло је своју рецепцију код Жила од Париза. Он живо описује њихово обесно понашање које је испровоцирало угарско становништво, иако номинално хришћанске вероисповести, било дивљег темперамента и врло склоно насиљу. *Horrea frumentis, uino cellaria fraudant./Siqui uestis egent, indutos tegmine nudant./In proprias çscas alięna animalia mactant,/In proprios usus alięna negotia captant,/Instituunt festas alieno ex iure tabernas,/Dant mercaturas alieno ex honore largas./Qui ueluti ciues intrant hospita tecta,/Ipsis in tectis peragunt hostilia cuncta./Quid moror in multis? non ulla exempla malorum/Disconuenerunt plus genti Christicolarum./His irritantur uçsanis motibus Huni./Fama uolans patrio facit omnia cognita regi:/Undique conueniunt, conclusos undique mactant,/Hie fugit, hie pugnat, cuncti moriendo laborant;/Maxima pars gladiis, pars fluminibus periere./pauci cum ducibus se morti subripuere./Cumque fuga medium regionis iam tenuissent/Et solitos iterum raptus agere instituissent,/Rex iterum accitus fama uolitante recurrit/et circumducta medios indagine claudit./conseritur bellum, uirtus fortunaque certat,/Comminus obruncant se quos strictura coartat./Anceps pugna diu populi morientis utrimque./Dum desperanter pugnant audensque pauensque,/Donec extern! concursibus indigenarum/Turbati fugiunt metuentes tela sequentum./Forte fuit iuxta Christi uenerabile templum/pignoribus multis sanctorum nobilitatum:/Hue bello pulsus, gens inconsulta, manipuli/Intendere fugam, spe morti se eripiendi./Sed gens barbaricis assueta furoribus uti/Nil reuerens sanctae seruauerunt relligioni;/Namque locum sacrum uallantes obsidione/Allexere aliquos male fida deditioe...The Historia Vie Hierosolimitane of Gilo of Paris and a Second Anonymous Author, ed. C. W. Grocock, J. E. Siberry, Oxford 1997, II.25-56, 26. (латински изворник); 27. (превод на енглески језик). Део крсташке руте од Земуна до Софије обележили сукоби и пљачка као основни вид снабдевања. О проблематици снабдевања крсташких снага током Првог крсташког рата видети: Charles R. Glasheen, *Provisioning Peter the Hermit: from Cologne to Constantinople, 1096*, Logistics of Warfare in the Age of the Crusades, ed. John H. Pryor, Aldershot 2006, 119-129; Gregory Bell, *In Starvation's Shadow. The role of Logistics in the Strained Byzantine-European Relations during the First Crusade*, Byzantion 80 (2010) 38-71.*

локални угарски племић, кога Алберт Ахенски помиње под именом Гуз⁵⁸⁸, заједно са византијским управитељем Београда, Никитом се спрема да их нападне.⁵⁸⁹ Исказ Алберта Ахенског имплицира да је постојала сарадња између поменутих пограничних команданата. Да ли се овде ради о локалној сарадњи која је била ефемерног карактера и условљена појавом крсташке опасности или је реч о широј међудржавној политици, не може се са тачношћу утврдити.⁵⁹⁰ Када су Петрови сапутници угледали одећу и оружје претходне групе крсташа које се налазило на зидинама града одлучили су да Земун освоје. Извори наводе да су крсташа убили 4 000 грађана Земуна, док су њихови губици износили само сто људи. Један број становника Земуна успео је да се избави тако што су лађама прешли реку. Након освајања Земуна, Петар Пустињака је са својим присталицама боравио у овом граду наредних пет дана захваљујући бројним залихама које су се ту налазиле.⁵⁹¹

Када је *бугарски војвода*, кога на извори именује као Никиту, сазнао за догађаје у Земуну, повукао се из Београда у Ниш. У страху од надлазеће крсташке војске, становништво Београда је потражило сигурност у околним шумама. Гласник је упозорио Петра да угарски краљ припрема напад на њега, те је он са својим крсташима прешао реку, за коју Алберт Ахенски овде правилно наводи да се ради о Сави.⁵⁹² Прелазак је био отежан због малог броја бродова, њих сто педесет. Део крсташа је покушао да реку пређе уз помоћ

⁵⁸⁸ Идентификација поменутог племића је веома проблематична, јер Алберт Ахенски помиње истоимену личност као дукса Бугара 1101. години. Albert of Aachen, *Historia Ierosolimitana*, VIII.36, 626. (латински изворник); 627. (превод на енглески језик). Мађарски историчар Веспреми сматра да се ради о Гези, жупану Земуна, али не нуди ближу идентификацију. Laszlo Veszpremy, *Magyarország es az első kereszties hadjarat: Aacheni Albert tanusaga*, *Hadtortenelmi Kozlemenyek* 118 (2005) 507 нап. 26.

⁵⁸⁹ Albert of Aachen, *Historia Ierosolimitana*, I.67, 14. (латински изворник); 15. (превод на енглески језик). Анализом сигилиографске грађе можемо идентификовати као Никиту Карике (Νικίτας Καρίκης), дукса Бугарске (δουκός Βουλγαρίας) и протопроедра (πρωτοπρωέδρου). *Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria Vol. 1*, ed. Ivan Jordanov, Sofia 2003, Sofia 2003, n. 19.2, 50-51; *Die byzantinischen Bleisiegel in Österreich II: Zentral- und Provinzialverwaltung*, hrg. K. Wassiliou, W. Seibt, Vienna 2004, n. 250, 242-243; Robert Mihajlovski, *A Collection of Medieval Seals from the Fortress Kale in Skopje, excavated between 2007 and 2012*, *Byzantion* 86 (2016) 279-280. Просопографске белешке о њему PBW: Niketas, doux of the Bulgarians (governor of Belgrade or Nis), (<http://pbw2016.kdl.kcl.ac.uk/person/Niketas/4001/>); Niketas Karikes, protoproedros and doux of Bulgaria (<http://pbw2016.kdl.kcl.ac.uk/person/Niketas/20214/>); Niketas Karikes, patrikos (<http://pbw2016.kdl.kcl.ac.uk/person/Niketas/20215/>). (Датум приступа: 25.08.2022).

⁵⁹⁰ О односима између две државе из угла Алберта Ахенског видети: Јованка Калић, *Подаци Алберта Ахенског о угарско-византијским односима крајем XI века*, ЗФФ X-1 (1968) 183-191.

⁵⁹¹ Albert of Aachen, *Historia Ierosolimitana*, I.7, 12; 14; 16. (латински изворник); 13; 15; 17. (превод на енглески језик); Willelmi Tyrensis, *Chronicon*, I.19, 142-143; WT I, 99-100. Хагенмејер датује боравак крсташа Петра Пустињака у периоду од 22. до 26. јуна. Н. Хагенмејер, *Chronologie*, 26.

⁵⁹² Алберт Ахенски доноси занимљив податак да је о покрету угарске војске Петра Пустињака обавестио гласник из *села франкских дошљака (de villa advenarum Francorum)*. Albert of Aachen, *Historia Ierosolimitana*, I.8, 16. (латински изворник); 17. (превод на енглески језик). Овде се вероватно ради о Франкавили (данашњи Манђелос).

импровизованих сплорова. Ситуацију је додатно закомпликовало присуство Печенега који су напали са крсташима. Петар Пустињаk и његове присталице су наставиле путовање кроз *бугарску шуму*. После овог дела путовања крсташа су стигли пред град Ниш. Овде су се поновили сукоби крсташа и локалног становништва. Алберт Ахенски наводи да су под командом дукса Никите били Бугари, Кумани, Печенези, али и Мађари.⁵⁹³ Врло је могуће да се овде радио о избеглицама које су побегле из похараног Земуна. Петар Пустињаk је покушао да преговара са дуксом Никитом, али су се његови крсташа самоиницијативно поново сукобили са византијским снагама. Према изворима око 10 000 крсташа је страдало у овим борбама, док је даљи пут наставило њих тридесет хиљада.⁵⁹⁴ Преостале крсташке снаге су наставиле свој пут ка Софији и даље ка Цариграду. У византијску престоницу Петар Пустињаk са својим присталицама стигао 1. августа 1096. године. И овде се испољио недисциплиновани карактер ове крсташке групације. Цар Алексије I је пожурео да пребаци крсташе у Малу Азију. Већ први сукоб са Селџуцима Килиџ Арслана показао се катастрофалним за Петра и његове сапутнике. Већина од њих је страдала, док су преживели пребачени византијским бродовима на сигурну територију.⁵⁹⁵

Да то није био крај борбама Угра са крсташким групама показали су догађаји који су уследили. На територији Немачке, деловали су локални проповедници који су око себе окупили значајан број крсташа. Ове групе предводили су монах Готшалх, свештеник Фолкмар и ситни племић Емихон од Флонхајма. Значајна карактеристика деловања ових групација био је изражени антисемитизма. Њихово кретање пратили су погроми јеврејског становништва. Они су били условљени с неколико фактора. Поред верског фанатизма, крсташа су били вођени и економским мотивима, жељом да се ослободе евентуалног дуговања јеврејским повериоцима или чистом похлепом. На удару су се нашле заједнице Јевреја у Мецу, Вормсу, Мајнцу, Триру, Келну и Прагу.⁵⁹⁶ Њихови изгреди су се наставили

⁵⁹³ Albert of Aachen, *Historia Ierosolimitana*, I.10, 20. (латински изворник); 21. (превод на енглески језик).

⁵⁹⁴ Albert of Aachen, *Historia Ierosolimitana*, I.10; 26. (латински изворник); 27. (превод на енглески језик); Willelmi Tyrensis, *Chronicon*, I.21, 147; WT I, 104. О Нишу као важном војном упоришту с краја XI века: Јованка Калић, *Ниш у средњем веку*, ИЧ 31 (1984) 12-14. Анализа преласка крсташа преко византијске територије и понашања царских власти: Steven Runciman, *The First Crusaders' journey across the Balkan peninsula*, Byzantion 19 (1949) 207-221.

⁵⁹⁵ Острогорски, *Историја Византије*, 342.

⁵⁹⁶ О феномену антисемитизма за време Првог крсташког рата видети: Robert Chazan, *European Jewry and the First Crusade*, Berkeley-Los Angeles 1987; Idem, *In the Year 1096: The First Crusade and the Jews*, Philadelphia 1996; Idem, *God, Humanity, and History: The Hebrew First Crusade Narratives*, Berkeley-London, 2000; Benjamin Z. Kedar, *Crusade Historians and the Massacres of 1096*, Jewish History 12-2 (1998) 11-31; Daniel J. Lasker, *The*

и током путовања кроз Угарску. Фолкмар и његове присталице су страдали у сукобима са Угрима код Нитре крајем јуна 1096. године.⁵⁹⁷

После катастрофе Петра Пустињака у Малој Азији, почетком јула, на територију Угарске ушли су крсташи немачког проповедника Готшалка, које су се сукобиле са угарским краљем Коломаном. До сусрета је дошло код Мошоња (Meserburch). Првобитни односи са крсташима су били добри. Они су у миру трговали са угарским становништвом, али убрзо су почеле да се дешавају пљачке, изгреди и убиства. Краљ Коломан је одлучио да се разрачуна са овом опасном групацијом. Како крсташи нису имали куд, борили су се веома срчано, у толикој мери да су краљевске трупе изгубиле вољу за борбом. Угарска страна је почела да наговара крсташе да предају своје оружје и новац, како би добили краљеву милост. Готшалк и остали разумни пратиоци су одлучили да поверују овој изјави, зато што су Угри били хришћани. Готшалкови крсташи су се предали, али се испоставило да су сва обећања била лажна. Угри су масакрирали ову групу крсташа.⁵⁹⁸

Крсташи на чијем челу је био Емихон сукобили су се са Угрима код Стоног Београда. Угарске снаге које су чувале границу нису успеле да спрече продор ове групе. Алберт Ахенски наводи да је у Угарској завладао такав страх да се краљ Коломан и његова пратња спремали да побегну у Русији. Крсташи су користили опсадне справе и провалили су у ово погранично утврђење, али у пресудном моменту међу њима је завладао страх и затим су крваво поражени.⁵⁹⁹

Impact of the Crusades on the Jewish-Christian Debate, Jewish History 13-2 (1999) 23-36; Shmuel Shepkaru, *The Preaching of the First Crusade and the Persecutions of the Jews*, Medieval Encounters 18 (2012) 93-135.

⁵⁹⁷ *Nam ut prelibatum est, plebs Folcmarum per Boemiam sequens, cum apud Nitram Pannoniae civitatem seditione concitata, partim captivitate, partim ferro disperisset, paucissimi qui remanserant adhuc testari solent, quod crucis signum super se caelitus apparens, ab imminente eos nece liberasset.* Ekkehardi Uraugiensis, *Chronica*, 215; Hagenmeyer, *Chronologie*, 29. Фрутолф наводи да је велики број ходочасника путовао Дунавом. *Frutolf of Michelsberg and His Continuator*, а. 1096, 130; 138. (Фрутолф Настављач).

⁵⁹⁸ Алберт Ахенски приликом описа борби погрешно наводи да су се оне одиграле код Београда. Albert of Aachen, *Historia Ierosolimitana*, I.23-25, 44; 46; 48. (латински изворник); 45; 47; 49. (превод на енглески језик); Willelmi Tyrensis, *Chronicon*, I.28-29, 154-155; WT I, 110-112. Екехард из Ауре крајње негативно пише о Готшалку називајући га *лажним слугом Божијим*. *Gotescalcus vero, non verus sed falsus Dei servus, postquam non sine damno orientalis Noricae Ungariam cum suis intravit, ammiranda falsae religionis specie munitionem in arce quadam constituere, et in ipsis locatis presidiiis, per reliquum vulgus Pannonias circumcirca vastare cepit.* Ekkehardi Uraugiensis, *Chronica*, 215; Hagenmeyer, *Chronologie*, 29. Хроничар Фрутолф и његов настављач другачије описује разлоге сукоба Готшалкових крсташа са Угрима. Према њему убиства која су починили крсташи, нису била прави разлог сукоба, већ похлепа угарске стране. *Frutolf of Michelsberg and His Continuator*, а. 1096, 130-131; 139. (Фрутолф Настављач).

⁵⁹⁹ Albert of Aachen, *Historia Ierosolimitana*, I.28-30, 52; 54; 56; 58. (латински изворник); 53; 55; 57; 59. (превод на енглески језик); Willelmi Tyrensis, *Chronicon*, I.28-29, 156-158; WT I, 113-115; Ekkehardi Uraugiensis, *Chronica*, 215; Hagenmeyer, *Chronologie*, 34; Да је постојао одређени анимозитет између Немаца и Угра

Следећа велика крсташка групација која је прошла преко територије Угарску чинили су феудални господари западне Европе предвођени лоренским војводом Готфридом Бујонским.⁶⁰⁰ Овај кнежевски поход је започео у августу 1096. године. Он са својим снагама улогорио код Тулна (лат. Tollenburch) у Аустрији.⁶⁰¹ Он је тада послао гласника угарском владару и затражио објашњење за страдање претходних крсташких војски.⁶⁰² Коломан је у писму одговорио са објашњењем да је то била реакција на бестијално понашање крсташа Петра Пустињака и Готшалка и позвао је лоренског војводу да се сусретне са њим код Шопрона. Дошло је до договора две стране о условима проласка крсташа кроз Угарску. Обе стране су дале заклетве да се неће сукобити. Угарски краљ је имао још један услов за слободан пролаз крсташа, затраживши да Готфридов брат, Балдуин и његова жена буду таоци, до завршетка путовања преко његове територије. У почетку се Балдуин противио овом услову, али је напослетку на њега пристао.⁶⁰³ За разлику од претходних крсташких групације Готфрид Бујонски и његове снаге су мирно прошли кроз Краљевину Угарску.

Иако то Алберт Ахенски експлицитно не наводи, постоји могућност да се преко Балкана у Свету земљу 1097. године упутио и син данског краља Свена II Астрисона (1047-око 1074), принц Свен, који ће понети назив Крсташ. Нешто више о његовом путовању пише

помиње настављач хроничара Фрутолф, који је тврди да је за време овог сукоба до краља Коломана стигла гласина да је за немачку страну убиство Угра исто као и убиство пагана. *Frutolf of Michelsberg and His Continuator*, 151. (Фрутолф Настављач).

⁶⁰⁰ Готфрид IV Бујонски (+1110) био је један од најзначајнијих вођа Првог крсташког рата. Он је син Есташа II, грофа од Бујона и Иде, ћерке Готфрида II Брадатог, војводе Доње Лорене. Како је његов старији брат, Есташ II, наследио очеве поседе, Готфрид је био припреман да постане војвода Лорене. Током борбе за инвестиру он је био на страни цара Хајнриха IV. Упркос царској подршци његова власт над доњом Лореном остала је мање-више номинална. Излаз из ове ситуације видео је у одласку у крсташки рат. Он је био вођа крсташа из Лорене и североисточне Француске, међу којима је био и његов брат Балдуин. NDB VI, 663. (Kurt Reindel); *The Crusades: an encyclopedia* II, 533-535. (Alan V. Murray). О личности Готфрида Бујонског више видети: John C. Andressohn, *The Ancestry and Life of Godfrey of Bouillon*, Bloomington 1947; Pierre Aubé, *Godefroy de Bouillon*, Paris 1985; Simon John, *Godfrey of Bouillon: duke of Lower Lotharingia, ruler of Latin Jerusalem, c. 1060-1100*, London-New York 2018. За анализу његових војних снага видети: Alan V. Muray, *The Army of Godfrey of Bouillon, 1096-1099: Structure and Dynamics of a Contingent on the First Crusade*, *Revue Belge de Philologie et d'Histoire* 70 (1992) 301-329.

⁶⁰¹ Код Тулна крсташа су провели улогорени три недеље, од 9. до 30. септембра. Albert of Aachen, *Historia Ierosolimitana*, II.1, 62. (латински изворник); 63. (превод на енглески језик); Виљем Тирски наводи да је Готфрид са својим снагама стигао у ово место 20. септембра. Willelmi Tyrensis, *Chronicon*, II.1, 161; WT I, 117; Hagenmeyer, *Chronologie*, 37; Simon John, *Godfrey of Bouillon: duke of Lower Lotharingia, ruler of Latin Jerusalem, c. 1060-1100*, London-New York 2018, 118-119.

⁶⁰² Посредник у односима лоренског војводе и краља Коломана био је Готфрид од Еша (Godefridum de Asca), који је боравио на угарском двору пре покретања крсташког рата. Albert of Aachen, *Historia Ierosolimitana*, II.2-6, 62. (латински изворник); 63. (превод на енглески језик).

⁶⁰³ Albert of Aachen, *Historia Ierosolimitana*, II.2-6, 62; 64; 66; 68. (латински изворник); 63; 65; 67; 69. (превод на енглески језик); Willelmi Tyrensis, *Chronicon*, I.28; II.1-3, 161-164; WT I, 116-120.

Виљем Тирски, који каже да је на челу снага од 1500 витезова ишао путем којим су прошли други крсташи, задржавши се у Цариграду.⁶⁰⁴ Поход овог скандинавског владара се завршио трагично. Заједно са својом супругом Флорином Бургундском и њиховом пратњом страдали су у сукобу са Селџуцима у Малој Азији.⁶⁰⁵

Врхунац Првог крсташког рата било је освајање Јерусалима 1099. године и стварање крсташких држава на тлу Свете земље, чиме је остварен примарни циљ овог похода. Први владар новонасталог Јерусалимског краљевства постао је Готфрид Бујонски. Сматрајући да краљевска титула припада само Христу, Готфрид је за себе узео титулу *чувара гроба Господњег* (*advocatus Sancti Sepulchri*). Он је поживео мање од годину дана, након чега га је наследио његов брат Балдуин (1110-1118), дотадашњи гроф Едесе. Захваљујући помоћи италијанских градова Балдуин је покорио све обалне градове, осим Тира и Аскалона. Своју експанзију је наставио прешавши реку Јордан и успоставивши утврђења. За то време Рајмонд Тулуски и његов син Бертрам су основали грофовију са центром у Триполију. Територију норманске Кнежевине Антиохије Боемунд и његов нећак Такред су проширили. У Едеси је створена истоимена грофовија, која је припала Балдуину ле Буржу. Уз ове крсташке државице постојале су и четири велике бароније: Јафа, Карак, Галилеја и Сидон.⁶⁰⁶ Успостављање крсташких државица није довело до смиривања ситуације у Светој земљи, већ напротив. Хришћански ратници су тежили да додатно прошире своје феуде, док је муслиманска страна желела да протера иноверне освајаче. У крсташким државама се осећао хроничан недостатак људства за одбрану.⁶⁰⁷

Успех крсташа у Првом крсташком рату, као и приче о огромном богатству су стекли појединци, додатно су подгревали амбиције оних ратника који су још налазили у Европи.

⁶⁰⁴ Albert of Aachen, *Historia Ierosolimitana*, III.53.222. (латински изворник); 223. (превод на енглески језик); WT I, 218. Помен похода овог владара налазимо и у другим изворима: ...*preterque hos frater regis Danorum cum duobus episcopis aliique perplures tocitus Europe principis*. *Annalista Saxo*, а. 1097, 730. Matković, *Putovanje po balkanskom poluotoku*, 82.

⁶⁰⁵ Иако поход данског принца није детаљније забележен од стране савременика, он је има рецепцију у ренесансној књижевности. Италијански песник Торквато Тасо веома лепим речима описује трагичну судбину у поеми *Gerusalemme liberata* (*Ослобођени Јерусалим*) објављеној 1581. године. Видети: Torquato Tasso, *Oslobođeni Jeruzalem*, prev. Gjorgjo Ivanković, Zagreb 1965, 222-223.

⁶⁰⁶ Harold S. Fink, *The Foundation of the Latin states 1099-1118*, A History of the Crusades I, ed. Kenneth M. Setton, Madison 1969, 368-408; Сидни Пеинтер, *Историја средњег века: (284-1500)*, Београд-Бања Лука 1997, 239; 241; Andrew Jotischky, *Crusading and the Crusader States*, Harlow 2004. О ситуацији у Светој земљи: Jonathan Phillips, *Defenders of the Holy Land: Relations between the Latin East and the West*, 1119-1187, Oxford 1996.

⁶⁰⁷ О питању демографије крсташких држава: Josiah C. Russell, *The Population of the Crusader States*, A History of the Crusades V, ed. Kenneth M. Setton, Madison 1985, 295-314.

То је посебно било тачно за оне који су одустали од учешћа у Првом крсташком рату. Њихова жеља да се искупе и да постану баштици славе на Истоку утицала је на покретање крсташког похода из 1101. године.⁶⁰⁸ Овај поход се састојао од четири неповезана покрета на чијем су челу били локални феудални господари са простора северне Италије, Француске, Бургундије и Фландрије. Првобитна иницијатива за покретање новог похода на Исток појавила се у северној Италија. Велика група Ломбарђана се 13. септембра 1100. године упутило ка Светој земљи. На њиховом челу се налазио Анселмо од Бовизија, надбискуп Милана. Њега су пратили Алберт, гроф од Бијандрата, његов брат, Гвидо, Ото Алтаспата, Албертов нећак и грофови Жилбер од Парме и Иго од Монтебела. Број професионалних војника је био мали. Највећи део овог покрета је чинила неборачка популација, свештенства, жена и деце. Алберт Ахенски наводи да је број крсташа био тридесет хиљада људи. Крсташи су се кретали преко Крањске, уз дозволу војводе Хајнриха. Угарску су вероватно напустили код Земуна. Ломбарђани су презимели на територији Византије.⁶⁰⁹ Царски посланици су сусрели крсташе код Београда, где су им пренели дозволу цара Алексија да путују преко византијске територије. Византијски владар им је великодушно одобрио слободу трговине.⁶¹⁰ Током даљег путовања, крсташи су починили читав низ тешких напада на царске поданике, посебно у Тракији. У Цариграду Ломбарђанима се придружио крсташки контингент од око две хиљаде људе које је предводио Конрад, констабл немачког цара Хајнриха IV. Немачки крсташи су стигли у византијску престоницу преко јужне Италије. У скоро исто време у Цариград је стигла група Стефана од Блоа, учесника који Првог крсташког рата који је неславно напустио овај поход за време опсаде Антиохије. Неколико дана након што су Ломбарђани напустили Цариград,

⁶⁰⁸ О крсташком походу 1101. године: Steven Runciman, *The Crusades of 1101*, JÖB1 (1951) 3-12; James Lea Cate, *The crusade of 1101*, A History of the Crusades I, ed. Kenneth M. Setton, Madison 1969, 343-367; Alec C. Mulinder, *The Crusading Expeditions of 1101-02*, Swansea 1997. (Докторска теза у рукопису); *The Crusades: an encyclopedia* I, 304-307. (Alec Mulinder).

⁶⁰⁹ *Langobardorum [plebes] permissu [Heinrici] ducis, Carinthia permeata, [dum] Ungris a tergo relictis, in Bulgarie civitatibus hiemarent...* *Annalista Saxo*, a. 1101, 735.

⁶¹⁰ *Id. Sept. armi Domini 1100. iter Anselmi archiepiscopi in Corrociiana, Notae S. Mariae Mediolanensis a. 382, 931, 1018-1253*, MGH SS XVIII, 386; Landulphus de S. Paulo, *Historia Mediolanensis*, *Rerum Italicarum Scriptores* V.3, ed. G. Garducci, V. Fiorini, Bologna 1934, 5; Albert of Aachen, *Historia Ierosolimitana*, VIII.1, 586. (латински изворник); 587. (превод на енглески језик). *Frotolf of Michelsberg and His Continuator*, a. 1101, 162-163; Ekkehardi Uraugiensis, *Chronica*, 213; 220; *Annalista Saxo*, a. 1101, 735. Извори наводе да је из северне Италије у поход кренуло 50 000 људи, а да је из немачких земаља 30 000 тешко оклопљених. Процене говоре да је број крсташа из Ломбардије износио око 8 000 људи, а да је аквитанско-баварска групација бројала око 16 000.

у њега су француски крсташи на чијем челу је био Виљем II, гроф од Невера.

Последњи контингент крсташа су чиниле су две групације, које су се на путу спојиле. Аквитанце је предводио војвода Виљем (Гијом) IX Трубадур, а баварске крсташе војвода Велф IV.⁶¹¹ Баварског војводу је пратио и познати бискуп Салцбурга, Тиема.⁶¹² Са њима је путовала и Ида, удовица аустријског маркгрофа Леополда II. Снаге Виљема IX су пошле на путовање за време друге недеље Часног поста, у периоду од 17. до 24. марта.⁶¹³ До сусрета је две групације је дошло или у јужној Баварској или на територији Аустрије. Комбиноване крсташке снаге су се упутиле ка Истоку крајем марта или почетком априла.⁶¹⁴ Као и Ломбардијци недуго пре њих, они су путовали кроз Крањску уз дозволу њеног војводе. Крсташи су следили руту којом су пре кретали учесници Сељачког крсташког рата, као и Готфрид Бујонски. Краљ Коломан је и овој крсташкој армији допустио прелазак преко своје територије. У датом моменту угарски владар није имао потенцијал да војно сукобљава са значајнијим војним одредима. Ратујући на страни кијевског кнеза Свјатополка II Изјаславича (1093-1113), Коломан је доживео тежак пораз у борби са Куманима 1099. године. Угарске снаге су намамљене у заседу и уништене, велики број војника се удавио у покушају да пређу реке Вагре и Сане.⁶¹⁵ Коломан је свакако благонаклоно гледао на крсташе због своје политике према Византији. Заокрет у политици према Царству се може видети још 1097. године када је угарски краљ, посредство папства, склопио брак са Фелицијом, ћерком грофа Сицилије, Рожера I (1071-1101).⁶¹⁶ Коломан је претендовао на

⁶¹¹ О учешћу баварског војводе у крсташком рату 1101. године видети: Marie-Luise Favreau-Lilie, *Welf IV. und der Kreuzzug von 1101.*, Welf IV. Schlüsselfigur einer Wendezeit. Regionale und europäische Perspektiven, hrsg. Dieter R. Bauer, Matthias Becher, München 2004, 420-447.

⁶¹² *Passio Thiemonis archiepiscopi*, MGH SS XI, 58.

⁶¹³ *Chronica prioratus de casa Videcomitis*, Chroniques des églises, eds. Paul Marchegay, Emile Mabille, Paris 1869, 341.

⁶¹⁴ Heinrich Hagenmeyer, *Chronologie de L'histoire du royaume de Jérusalem, Règne de Baudouin I (1101-1118)*, ROL IX (1902) 414-416. *Баварска хроника* наводи да су крсташи кренули у правцу Јерусалима 3. априла. *Chronica Baiuvariorum*, Veit Ampeck, *Samtliche Chroniken*, ed. Georg Leidinger, QE 3, München 1915, cap. 44, 159.

⁶¹⁵ Иако се *Повјест времених лет*, овај сукоб датира у 1097. годину, вероватније да се он одиграо две године касније. Према наводима ове хронике у борби са Куманима погинуло је 40 000 угарских војника. *Лаврентьевская летопись*, ПСРЛ I, Вып 1, а. 1097, 271; *The Russian Primary Chronicle-Laurentian text*, trans. Samuel Hazzard Cross, Olgerd P. Sherbowitz-Wetroz, Cambridge, Massachusetts 1953, 196. *Илустрована хроника* наводи да су Угри ретко претпрели тако тежак пораз. У борби су погинула два бискупа и знатан број племића, а сам краљ се једва спасио бекством. Опис поменуте кампање: *The Illuminated Chronicle*, 145.268; 270. (латински изворник); 269; 271. (превод на енглески језик).

⁶¹⁶ Према хронизи Малатере њено име је Бусила. Gaufredo Malaterra, *De Rebus Gestis Rogerii Calabriae et Siciliae Comitis et Roberti Guiscardi Ducis fratris eius*, *Rerum Italicarum Scriptores V.1*, ed. Ernesto Pontieri, Bologna 1928, IV.25, 102-103; Goffredo Malaterra, *The Deeds of Count Roger of Calabria and Sicily and of His*

територију Далмације, за чије се војно потчињавање припремао и због тога му није био потребан сукоб са крсташима.⁶¹⁷ Алберт Ахенски наводи да је аквитанско-баварска група путовала кроз Угарску.⁶¹⁸ Пропуштањем крсташка преко своје територије Коломан је добио подршку папе Паскала II (1099-1118). Пљачке и изгреди које су чинили Ломбарђани утицали су на став цара Алексија, према другим крсташима. Царским снагама, које су чинили Печенези, наложено је да се односе оштрије према наредним групацијама које путују преко његове територије. О присуству Печенега на граничном простору Угарске почетком XII века извештава нас Екехард из Ауре. У његовом опису путовања аквитанско-баварске крсташа из 1101. године помиње да су крсташе узнемиравали напади Печенега по преласку Дунава, који су трајали читавих двадесет дана.⁶¹⁹ Сукоби су ескалирали код Хадријанопоља, где је у борбама рањен византијски војвода Гуз. Између сукобљених страна дошло је до примирја и крсташа су испраћени до Константинопоља.⁶²⁰ Крсташки поход из 1101. године имао је катастрофалне последице по ситуацију на Блиском истоку. Турци Селџуци су стекли поново контролу над Анадолијом, а хришћанске државе у Светој земљи су остале без преко потребног појачања. Он је утицао и на удаљавање у односима Запада и Византије.

После неуспеха овог похода, папство је поново позвало да се помогне хришћанској сабраћи на Истоку. Неколико година касније на ходочашће у Свету Земљу се упутио и

Brother Duke Robert Guiscard, trans. Kenneth Baxter Wolf, Ann Harbor 2005, 4.25, 205-206; Makk, *The Arpads and the Comneni*, 12-13; 126.

⁶¹⁷ Коломан је поразио снаге последњег хрватског краља Петра Сванчића 1097. године у бици на Петровој гори, али није успоставио власт над Хрватском. Формално крунисање за краља Хрватске одиграло се 1102. године, након чега се Коломан одлучио за освајање Далмације. Под његову власт далматински градови су пошли 1105. године. Nada Klaić, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, Zagreb 1975, 510-532. За хронологију освајања Далмације видети: Мирослав Марковић, *Два намјуса из Задра*, ЗРВИ 2 (1953) 103-113; Јадран Ферлуга, *Византиска управа у Далмацији*, Београд 1957, 127. За различит опис тока освајања Далмације упоредити: *Vita s. Joannis ep. Traguriensis auctore anonymo*, Ferdo Šišić, *Priručnik izvora hrvatske historije*, Zagreb 1914, 619-626; Thomas of Split, *History of the Bishops*, 17.94. (латински изворник); 95. (превод на енглески); Toma Arhidakon, *Kronika*, 56-57; Makk, *The Arpads and the Comneni*, 14.

⁶¹⁸ Albert of Aachen, *Historia Ierosolimitana*, VIII.35-36, 624. (латински изворник); 625. (превод на енглески језик).

⁶¹⁹ *Ab ingressu quippe vel prima civitate Bulgariae usque ad sedem Alexii, sermper nobis eius pacifici nuncii occurrebant, qui tamen aliquando nos precedentes vel comitantes favillarum evanescentium more disparebant. Militum etiam suorum, quos Pinciutos vocitant, exercitus nunc nobis a tergo damnum intulit, nunc a latere vim inferre, nunc a fronte directa acie manum conferre, nunc per noctes castra irrumpere disposuit, semper tamen nobis per 20 dies vicinus et infestus fuit...* Ekkehardi Uraugiensis, *Chronica*, 220; Милош Антоновић, *Етничка кретања у Поморављу у XI и XII веку*, Моравска Србија, историја-култура-уметност, уред. Синиша Мишић, Крушевац 2007, 79.

⁶²⁰ Albert of Aachen, *Historia Ierosolimitana*, VIII.35-36, 626. (латински изворник); 627. (превод на енглески језик).

норвешки краљ Сигурд I Магнусон, први европски суверен који је то учинио.⁶²¹ У ово ходочашће, које је због својих војних елемената, познато као и Норвешки крсташки рат, Сигурд се упутио у јесен 1107. године у пратњи између 6 000 и 8 000 ратника и шездесет бродова.⁶²² Прво је посетио Енглеску где се сусрео са краљем Хенријем I.⁶²³ Након што су презимили у Енглеској, норвешки краљ и његови пратиоци су се упутили у Шпанију. Тамо је посетио чувено светилиште Сантјаго де Компостела. Путовање настављено уз обалу Португала обележили су сукоби са муслиманима, посебно код Лисабона. По уласку у медитеранске воде норвешки краљ се одлучио да нападне Балеарска острва, која су важила за један од центара арапских пирата и трговине робљем. Крсташа су успешно напали Ибицу и Минорку 1109. године.⁶²⁴ После боравка на Сицилије⁶²⁵, Сигурд се искрцао у Акри, одакле је отпутовао у Јерусалим, где се сусрео са јерусалимским краљем Балдуином I. Након ходочашћа на реку Јордан, норвешки краљ и његови ратници су учествовали у успешној опсади Сидона, помогавши Балдуину да заузме ово значајно муслиманско упориште.⁶²⁶ Повратак крсташа ишао је преко Цариграда (Miklagarðr) где се Сигурд сусрео са византијским царем Алексијем Комнином (1081-1118) који га је свечано примио.⁶²⁷ Знатан број Сигурдових ратника је одлучило да се придружи елитној варјашкој гарди, која је била задужена за безбедност византијског владара.⁶²⁸ Уз византијску заштиту норвешки владар је мирно стигао до границе са Угарском, да би потом путовање наставио преко територије Немачке.⁶²⁹ Транзит преко територије краљевине Угарске потврђује још једна анонимна

⁶²¹ *The Crusades: an encyclopedia* IV, 1112-1113. (Alan V. Murray).

⁶²² Albert of Aachen, *Historia Ierosolimitana*, XI.26, 798. (латински изворник); 799. (превод на енглески језик); *Agrip af Noregskonungasogum: A Twelfth-Century Synoptic History of the Kings of Norway*, trans. M. J. Driscoll, London 2008, LIII.70. (старонорвешки оригинал); 71. (превод на енглески језик).

⁶²³ *Fargrskinna*, 86.253.

⁶²⁴ О походу норвешких крсташа на Балеарска острва: Gary B. Doxey, *Norwegian Crusaders and the Balearic Islands*, *Scandinavian Studies* 68-2 (1996) 139-160.

⁶²⁵ *Fargrskinna*, 87.255.

⁶²⁶ Albert of Aachen, *Historia Ierosolimitana*, XI.31-35, 804; 806; 808. (латински изворник); 805; 807; 809. (превод на енглески језик); *Fargrskinna*, 88-89.255-256. У кратком опису Сигурдовога крсташког похода Теодор Монах посебно издваја опсаду Тира. Theodorici Monachi, *Historia de Antiquitate Regum Norwagiensium*, Monumenta Historica Norvegiae, ed. Gustav Storm, Kristiania 1880, 65-66.

⁶²⁷ *Fargrskinna*, 90-91.256-257.

⁶²⁸ Sigfus Blöndal, *Varangians of Byzantium: An Aspect of Byzantine Military History*, trans. by Benedikt S. Benedikz, Cambridge 1978, 139-140.

⁶²⁹ *Kong Sigurd før først ind til Bulgareland og derfra gjennem Ungareriget* [Угарска], *Pannonia* [западна Угарска], *Svaava* [Швабија], *og Bejareland* [Баварска]. *Ex Snorronis Historia Regum Norwegiensium dicta Heimskringla*, MGH SS XXIX, a. 1111, 344; Snorre Sturlason, *Kongesagaer*, oversat af Gustav Storm, Kristiania 1899, 555. *Sigurdr en heim i Noreg soekir hann [a. 1111] um Ungeraland ok Saxland, of Danmörk. Ex Breviario Historiarum Regum Norwegiensium*, MGH SS XXIX, 353; Sverrir Jakobsson, *The Varangians: In God's Holy Fire*, London 2020, 102.

норвешка хроника, *Моркинскина* (Morkinskinna).⁶³⁰

Први крсташки рат није означио крај сукоба на простору Свете земље. Новонастале крсташке државе су биле суочене са константним притиском муслиманских снага. Прва на удару се нашла грофовија Едеса, која се уједно показала као најслабији беоцуг у ланцу крсташких поседа у Светој земљи. Господар Алепа и Мосула Имад ал-дин Зенги је опсео Едесу, која је коначно пала у његове руке 24. децембра 1144. године.⁶³¹ Ово је за хришћане представљало највећу катастрофу од времена Првог крсташког рата. На вапаје крсташких владара одговорило је папство. Папа Евгеније III (1145-1153) је булом *Quantum praedecessores* из 1145. године позвао на нови, Други крсташки рат.⁶³² За разлику од Првог крсташког рата главни носиоци овог похода су били европски монарси. Скоро истовремено са папским позивом на нови крсташки поход, француски краљ Луј VII (1137-1180) је објавио своју намеру да крене на Исток. Главни носилац крсташке пропаганде постао је бивши папски ментор, будући светитељ, Бернард од Клервоа.⁶³³ Проповедајући идеју крсташког рата он је стигао и до немачког краља Конрада III (1137-1152). Житељи немачких земаља су били веома заинтересовани за идеју одласка у нови крсташки рат. Овај верски занос није делио њихов владар, чији је првенствени циљ био успостављање сопственог ауторитета у Немачкој. Бернард од Клервоа је интензивно радио на умиривању стања како би што више Немаца узело учешће у походу. Тек по проглашењу његовог сина Хајнриха Беренгара за наследника, Конрад III се придружио крсташима. Овим чином је осигурао наслеђивање престола у случају смрти. Тиме је папство остварило свој циљ, да на челу крсташког рата

⁶³⁰ У опису повратака краља Сигурда у Норвешку, који нам доноси хроника *Fargrskinna*, који је уследио након сусрета са византијским царем, налази се лакуна. Њен садржај можемо реконструисати користећи другу хроника *Моркинскина*. *S. konvngsr for þaleip af Míclagarþi. vm Vngaraland. Saxland oc Danmorc. Ex historia regum Norwegiensium dicta Morkinskinna*, MGH SS XXIX, a. 1111, 356; *Morkinskinna*, ed. Finnir Jónsson, København 1932, 351.29-31; *Morkinskinna: the earliest Icelandic chronicle of the Norwegian kings (1030-1157)*, trans. Theodore Murdock Andersson, Kari Ellen Gade, Ithaca 2000, 352. О овом крсташком походу детаљније: Charles Raymond Beazley, *The dawn of modern geography II*, London 1901, 176-183; Ármann Jakobsson, *Image is Everything: The Morkinskinna Account of King Sigurðr of Norway's Journey to the Holy Land*, Parergon 30-1 (2013) 121-140.

⁶³¹ О паду Едесе више: Hamilton A. R. Gibb, *Zengi and the fall of Edessa*, A History of the Crusades I, ed. Kenneth M. Setton, Madison 1969, 449-462.

⁶³² О Другом крсташком походу детаљније: Runciman, *A History of the Crusade II*, 247-288; Virginia Berry, *The Second Crusade*, A History of the Crusades I, ed. Kenneth M. Setton, Madison 1969, 463-512; *The Crusades: an encyclopedia IV*, 1084-190. (Jonathan Phillips).

⁶³³ George Ferzoco, *The Origin of the Second Crusade, The Second Crusade and the Cistercians*, ed. Michael Gervers, New York 1992, 91-99; John G. Rowe, *The Origins of the Second Crusade: Pope Eugenius III, Bernard of Clairvaux and Louis VII of France*, The Second Crusade and the Cistercians, ed. Michael Gervers, New York 1992, 79-89.

буде и најмоћнији монарх западног хришћанства. Други крсташки рат доживео је доживео свој замах између 1146. и 1147. године. Његова фокална тачка је била Света земља, али крсташи су се борили и на другим граничним областима хришћанске Европе. Први владар који је кренуо у борбу против неверника био је Алфонсо I Хенрикес (1128-1185), први краљ Португала. Он је опсео Лисабон који се тада налазио у муслиманским рукама. Њега су подржали крсташи из Порајња, Фландрије и англо-нормански контингенти. И у другим деловима Иберијског полуострва су хришћански владари су тежили да искористе позив на крсташки рат како би прошили своје територије. Краљ Леона и Кастиље, Алфонсо VII (1105-1157) је освојио Алмеиру, лучки град у Андалузији. Ово је учинио у савезу са Арагоном, Ђеновом и Пизом. У североисточној Шпанији Рајмонд IV Беренгар, гроф Барселоне је уз помоћ ђеновљанске флоте, освојио Тартосу. Алмерира је поново дошла под муслиманску власт деценију касније, али су Лисабон и Тортоса трајно остали у поседу хришћанска.⁶³⁴

Док се већина Немаца спремила за пут ка Светој земљи, Саксонци су затражили благослов за крсташки поход на северу Европе. Овај поход, подржан од папства, био је усмерен против паганских Венета (Словена). Повод за тај поход је било наводно лажно прихваћање хришћанства од стране становника острва Риген. Саксонци су годинама ратовали са својим суседима, али ово је био први поход који је имао крсташку форму. Снаге састављене од Немаца и Данаца су у лето 1147. године кренули у поход. Житељи Добина и Малхова су оружјем приморани да се покрсте. Острво Риген није војно нападнуто, али је приморано на симболично потчињавање. Северни крсташки поход је за свој суштински циљ имао ширење власти локалних племића.⁶³⁵

⁶³⁴ О Другом крсташком рату на простору Иберијског полуострва: Jonathan Phillips, *St Bernard of Clairvaux, The Low Countries and the Lisbon Letter of the Second Crusade*, *The Journal of Ecclesiastical History* 48 (1997) 485-497; Matthew Bennett, *Military Aspects of the Conquest of Lisbon, 1147*, *The Second Crusade: Scope and Consequences*, eds. Jonathan Phillips, Martin Hoch, Manchester 2001, 71-89; Giles Constable, *A Further Note on the Conquest of Lisbon in 1147*, *The Experience of Crusading I*, eds. Marcus Bull, Norman Housley, Peter Edbury, Jonathan Phillips, Cambridge 2003, 39-44; Alan Forey, *The Siege of Lisbon and the Second Crusade*, *Portuguese Studies* 20 (2004) 3-13; John Bryan Williams, *The Making of a Crusade: The Genoese Anti-Muslim Attacks in Spain, 1146-1148*, *Journal of Medieval History* 23 (1997) 29-53; Bernard F. Reilly, *The Kingdom of Leon-Castilla Under King Alfonso VII, 1126-1157*, Philadelphia 1998, 90-100; Nikolas Jaspert, *Capta est Dertosa clavis Christianorum: Tortosa and the Crusades*, *The Second Crusade: Scope and Consequences*, eds. Jonathan Phillips, Martin Hoch, Manchester 2001, 90-100; Joseph F. O'Callaghan, *Reconquest and Crusade in Medieval Spain*, Philadelphia 2013, 41-49; *The Crusades: an encyclopedia* III, 729. (Brett Edward Whalen); *Medieval Iberia: An Encyclopedia*, ed. Michael Gerli, London-New York 2013, 495. (H. V. Livermore); 796. (Lawrence J. McCrank)

⁶³⁵ О Другом крсташком рату и његовим последицама на северу Европе: William Urban, *The Wendish princes and the "Drang nach dem Osten*, *Journal of Baltic Studies* 9 (1978) 225-244; Hans-Dietrich Kahl, *Wie kam es 1147*

Пролазак крсташа за време Другог крсташког рата преко територије Угарске био добро организован и прешао је скоро без инцидента. Француски хроничар и секретар краља Луја VII, Одо из Деја, бележи и једну занимљиву епизоду из унутрашње политике Угарске. Пролазак крсташа покушао је да искористи угарски принц Бориса Коломановића.⁶³⁶ Немачки краљ Конрад III је одлучио да пружи подршку угарском претенденту у циљу да од Угарске начини вазалну државу. У овом периоду постојали су веома добри односи између Немачке и Византијског царства, који су потврђени династичким браком између цара Манојла и Берте од Зулцбаха.⁶³⁷ Иако је савезништво два царства било примарно усмерено против норманске опасности, потенцијално је могло да угрози и Угарску. Што се тиче односа између Угарске и Немачке, они су постали отворено непријатељски. Немачки витезови су у име Бориса Коломановића освојили Пресбург (*castrum Bosan*) 1146. године када су се војске две државе сукобиле у бици на реци Лајти. Снаге аустријског маркгрофа Хајнриха II Јазомиргота тешко су поражене, а у овим борбама се посебно истакао ујак краља Гезе, палатин и бан Белош.⁶³⁸

zum 'Wendenkreuzzug'?, Europa Slavica-Europa Orientalis: Festschrift für Herbert Ludat zum 70. Geburtstag, eds. Klaus-Detlev Grothusen, Klaus Zernack, Berlin 1980, 286-296; Pegatha Taylor, *Moral Agency in Crusade and Colonization: Anselm of Havelberg and the Wendish Crusade of 1147*, The International History Review 22 (2000) 757-784; *The Crusades: an encyclopedia* IV, 1265-1268. (John H. Lind).

⁶³⁶ Борис Коломановић (грч. Βορίσης Καλαμάνος) је био син угарског краља Коломана и Јелисавете, ћерке кијевског кнеза Владимира Мономаха. Његова мајка, пошто ју је Коломан оптужио за превару, је изгнана натраг у Русију. Будући угарски претендент је рођен на двору свога деде и у више наврата је покушавао да дође на угарски престо. Током једног периода свог живота уточиште пронашао на двору византијског цара цара Јована II Комнина, где се оженио царевом рођаком, највероватније Аретом Дукином. Борис Коломановић постао је родоначелник породице византијске Каламанос. Он је страдао у походу на Угарску 1156. године. Детаљније о поменутом претенденту: ODB I, 311. (Charles M. Brand); ODB II, 311. (Alexander Kazhdan); KMTL, 120-121. (Ferenc Makk); Demetrios I. Polemis, *The Doukai: A Contribution to Byzantine Prosopography*, London 1968, 123-124. (No. 96); Maks Gumpłowicz, *Borys Kolomanowicz królewicz węgierski*, Przegląd historyczny 2 (1906) 5-19; С. П. Розанов, *Евфимия Владимировна и Борис Коломанович. Из европейской политики XII в.*, Известия Академии наук СССР, Отделение гуманитарных наук Серия VII, 8 (1930) 585-599; Ibidem, 9 (1930) 649-671; Vitalien Laurent, *Arétè Doukaina, la kralaina*, BZ 65 (1972) 35-39; Raimund Kerbl, *Byzantinische Prinzessinnen in Ungarn zwischen 1050-1200 und ihr Einfluß auf das Arpadenkönnigreich*, Wien 1979, 84-88; Paul Magdalino, *The Empire of Manuel I Komnenos, 1143-1180*, Cambridge 2002, 55; Thomas Thomov, *Was Boris Kalamanovič Buried in the Church of St. Plato at Constantinople?*, Byzantion 73-2 (2003) 510-529; Christian Raffensperger, *Identity in Flux-Finding Boris Kolomanovich in the Interstices of Medieval European History*, The Medieval Globe 2-1 (2016) 15-38.

⁶³⁷ Биографски подаци о Берти од Зулцбаха: NDB II, 151. (August Nitzsche); LdM I, 2023. (Odilo Engels); ODB I, 284. (Charles M. Brand). Употреби династичких бракова у спољној политици Комнина: Ruth Macrides, *Dynastic marriages and political kingship*, Byzantine diplomacy, ed. Jonathan Shepard, Simon Franklin, London 1990, 271-272.

⁶³⁸ *Gesta Friderici I*, 48; Otto of Freising, Rahewin, *The Deeds*, 64-65; *The Illuminated Chronicle*, 164.308. (латински изворник); 309. (превод на енглески језик); *Chronicon Henrici de Mügeln*, ed. Eugenius Travník, SRH II, 197-198; Makk, *The Arpads and the Comneni*, 36-38. Белош (1111/1115-1198) је био син српског жупана Уроша I и брат српских жупана Уроша II и Десе. Његова сестра Јелена је била жена угарског краља Беле II (1131-1141). Белош

Одон из Деја бележи да је угарски краљ осигурао миран пролазак немачких крсташа кроз своју земљу, што потврђује и исказ *Илустроване хронике*. Конрад III је наводно изнудио велике суме новца, како би мирно прошао кроз Угарску.⁶³⁹ Сукоб са немачким крсташима који је изостао, обеспокојило претендента Бориса Коломановића, који је напустио њихов камп и чекао пролазак француског краља. Изгледа да је присуство претендента, који је био у рођачким везама са византијским царем, било познато немачком и француском владару. Угарска страна је топло дочекала Луја и богато га је обдарила. Када су се два владара растала, краљ Геза је сазнао за присуство Бориса у крсташком кампу. Наиме, Борис је покушао да побегне из француског кампа, од Гезиних људи који су га тражили. У покушају да отме коња, француски крсташа су га заробили и повели пред Луја. Он је молио за заштиту француског владара. Геза је затражио његово изручење, али то је француски краљ одбио позивајући се на право азила.⁶⁴⁰ Како угарски краљ није више имао потпуно поверење у француску страну повукао се у најдаље области своје земље. Бискупи и француски магнати су потврдили ову дипломатску одлуку свог владара, који је угарског претендента повео са собом.⁶⁴¹

Епизода династичких сукоба коју описује Одо из Деја има за циљ да прикаже француског владара у позитивном светлу. Он није само крсташ, ратник вере који се упутио у Свету земљу, већ и милостив владар који пружа заштиту угроженима. Поштујући право азила Луј VII узима у заштиту Бориса Коломановића, што је из витешке визуре хвале вредан поступак, али дипломатски гледано је компликовао односе са угарски владаром.

је представљао веома утицајну личност на угарском двору свог сестрића Гезе II обављајући дужност палатина. Носио је и титулу бана Хрватске. Током веома кратког периода био је српски жупан. Детаљан приказ Белошеве биографије: Јованка Калић, *Жупан Белош*, ЗРВИ 36 (1997) 63-81; Александар Крстић, *Чланови династија југоисточне Европе у средњовековној Угарској*, Нови Сад 2014, 22-40. (Докторска теза у рукопису); Nebojša Kartalija, *Serbian Grand Prince Beloš as a Participant in the Hungarian-Rus' relations in the Mid-12th Century*, Colloquia Russica Series I, vol. 5, Rus' and Central Europe from the 11th to the 14th Century, Krakow-Bratislava 2015, 89-101.

⁶³⁹ *The Illuminated Chronicle*, 166.310. (латински изворник); 311. (превод на енглески језик).

⁶⁴⁰ О институцији азила видети детаљније: Karl Shoemaker, *Sanctuary and Crime in the Middle Ages, 400-1500*, New York 2011.

⁶⁴¹ Odonis de Deogilo, *Liber de via sancti sepulchri*, 62.46-63.35; Odo of Deuil/ Berry, cap. II, 34; 36; 38. (латински изворник); 35; 37; 39. (превод на енглески језик). Догађаје веома слично описује и *Илустрована хроника*. У њој се наводи да је Луј VII је примљен са великим почастима, поставши и кум деци краља Гезе. Овде се такође, наводи да је Луј одбио предају Бориса. Тај захтев француски монарх је одбио позивајући се на право азила који Борис од њега затражио. Када је претендент сазнао за добре односе два владара уплашио се и побегао је притом усмртивши једног од слуга француског краља. *The Illuminated Chronicle*, 166.310; 312. (грчки изворник); 311; 313. (превод на енглески језик); Makk, *The Arpads and the Comneni*, 39-41.

Монголски продор у Угарску био је један од догађаја кардиналног значаја у историји ове државу.⁶⁴² Он је изазвао крупне демографске, али и социо-политичке промене. Угарска после монголског напада 1241/2. године неће више бити иста. Разлог напада на Угарску био је у пружању уточишта одбеглим Куманима, које је прихватио угарски краљ. Како су прихватили његово сизеренство, он је био обавезан да их штити. Како су Кумани, макар формално, били покрштени Бела није могао да их преда у руке пагана. Управо су Кумани били један од ретких војних контингената на које је краљ могао да рачуна. Бела је такође склопио савез и са Бугарима како би се осигурао против монголског напада.⁶⁴³

О ситуацији која је претходила њиховом продору, Рогерије пише следеће, да је угарска јавност је прве вести дочекала у весељу, сматрајући гласине претераним, не схватајући прави обим опасности. Други су тврдили да је читава монголска опасност измишљена у круговима Цркве, како би прелати избегли одлазак на концил на који их је позвао папа. Део Угра је оптуживао Кумане, а пре свега њиховог вођу Кутена (или Котјана) за савез са Русима и Монголима, замерајући краљу што их је довео. Овакав став јавности је резултовао затварањем Кутуена и његове породице.⁶⁴⁴ Неповерење у Кумане остало је присутан топос и у каснијим изворима. Тако у поеми *De triumphis ecclesiae* угледног енглеског интелектуалца Јована од Гарландије, која је настала 1252. године Кумани су оптужени да су лажни хришћани и издајници Угарске.⁶⁴⁵ У даљем излагању имплицира се

⁶⁴² Детаљније о монголском продору у Угарску видети: Stephen Pow, *Mongol inroads into Hungary in the thirteenth century: investigating some unexplored avenues*, The Routledge Handbook of the Mongols and Central-Eastern Europe: Political, Economic, and Cultural Relations, eds. A. V. Maiorov, Roman Hautala, London-New York 2021, 98-118

⁶⁴³ Christo Dimitrov, *Über die bulgarisch-ungarischen Beziehungen (1218-1255)*, Bulgarian Historical Review 2-3 (1997) 16-19.

⁶⁴⁴ *Carmen*/Bak-Rady, 156; 158. (латински изворник); 157; 159. (превод на енглески језик); *Carmen*/Srdelić, 42; 44. (латински изворник); 43; 45. (превод на хрватски језик). Тома Архиђакон гласине о Монголима преноси у апокалиптичном маниру, помињући појаву комете која је најавила пропаст Угарске. Тада су се преносиле гласине о упаду Монгола у Русију, али су многи то сматрали готово шалом. Такви су се гласови често чули, а Мађари су се поуздали у своју војску. Thomas of Split, *History of the Bishops*, 230; 254. (латински изворник); 231; 255. (превод на енглески језик); Тома Архиђакон, *Kronika*, 112; 124.

⁶⁴⁵ *Hic Antichristum signat preludia cuius*

Gens agitat credens cuncta licere sibi.

Istis Cumani servire mali didicerunt,

Qui vacui, vani, falsa dolosque ferunt.

Hii sunt Christicole falsi, sine lege severi.

Рубрика у десној маргини: *Cumani falsi Christiani erant proditores regis Hungarie*

Martin Hall, *The historical, biographical and intellectual context of John of Garland's 'De triumphis Ecclesie: ' a new critical edition*, London 2017, 339. (докторска теза у рукопису).

да против ове државе делују Јевреји са Куманима и Татарима.⁶⁴⁶ Вести о поразу пограничних снага стигле су до краља почетком марта и изазвала је опште изненађење брзином монголског напредовања. Опасност непосредног напада приморала је Белу на општу мобилизацију становништва, као и помоћ од аустријског војводе. Краљ је чекао окупљање војних снага у Пешти.⁶⁴⁷

Продор у Угарску помиње и монголска *Тајна историја*.⁶⁴⁸ Рогерије наводи имена њихових команданата, који су били потчињени Бату-кану, а то су Ботекор (тј. Суботај/Субедеј)⁶⁴⁹, Кадан (син кана Оготаја, унук Џингиск-кана), Коактон, Хермеус, Чеб и Окадар (ову четворицу команданата помиње само Рогерије), Фејкан (тј. Сејбан, Батуов брат), Пета (тј. Бајдар, син кана Џагатаја).⁶⁵⁰ Са собом су водили петсто хиљада војника.⁶⁵¹ Снаге Бату-кана и Суботаја су напредовале огромном брзином. Монголски ратници су раздаљину од источне границе до околине Пеште, која износи триста километара,

⁶⁴⁶ *Pridem de Chanaan venit iniqua manus,
Huic genti similis. Venumdare non dubitavit
Hungarie regem gens scelerata sua.*

Cumanis et Tartareis datus effugit, et vim.

Рубрика у десној маргини: *De proditione Cumanorum et Tartarorum saevitia.*

Martin Hall, *The historical, biographical and intellectual context of John of Garland's 'De triumphis Ecclesie: ' a new critical edition*, London 2017, 350. (докторска теза у рукопису). Јеврејско-монголска завреа се помиње и код Матеје Париског. О поменутој завери видети детаљније: Sophia Menache, *Tartars, Jews, Saracens and the Jewish-Mongol 'Plot' of 1241*, History Vol. 81 No. 263 (1996) 319-342.

⁶⁴⁷ *Carmen/Bak-Rady*, 160. (латински изворник); (превод на енглески језик 161); *Carmen/Srdelić*, 46. (латински изворник); 47. (превод на хрватски језик); James Chambers, *The Devil's Horsemen-The Mongol Invasion of Europe*, London 1979, 92-95.

⁶⁴⁸ *Тајна историја* као правац продирања помиње север, уместо на исток. Међу једанаест покорених племена, Угри се помињу под два етнонима Мајарат (мн. од Мајар) и Керел, које потиче од мађарског назива за краљевску титулу, *kirdály*. *The Secret History of the Mongols I*, trans. Igor de Rachewiltz, Leiden-Boston 2004, XI.262, 194; II, 959-960. Већина ових имена можемо пронаћи и код персијског историчара Ата-Малик Џувајни (1226-1283). Он наводи да је основни циљ монголске кампање на Западу било потчињавање Келара (Угара) и Кипчака (Кумана). Ala-ad-Din ata Malik Juvaini, *Genghis Khan: The History of the World Conqueror vol. 1*, trans. J. A. Boyle, Manchester 1958, 199. За монголску инвазију на територији Угарске видети: Nora Berend, *At the Gate of Christendom: Jews, Muslims and 'Pagans' in Medieval Hungary, c. 1000-c. 1300*, New York 2001, 18). (Прилог бр. 5).

⁶⁴⁹ Биографски подаци о монголском команданту: Stephen Pow, Jingjing Liao, *Subutai: Sorting Fact from Fiction Surrounding the Mongol Empire's Greatest General (with Translations of Subutai's Two Biographies in the Yuan Shi)*, Journal of Chinese Military History 7 (2018) 37-76.

⁶⁵⁰ Карпини као монголске комаданте помиње у Угарској помиње: Орду, Батија, Бирина, Сибина и Дингета. John of Piano Carpini, *History of The Mongols, The Mongol Mission: Narratives and Letters of the Fransiscan Missionaries in Mongolia and China in the Thirteenth and Fourteenth Centuries*, trans. Cristopher Dawson, London-New York 1955, 27; Marin Oreb, *Ivan Karpini, Povijest Mongola koje nazivamo i Tatarima*, Starine 56 (1975) 74.

⁶⁵¹ *Carmen/Bak-Rady*, 162; 164. (латински изворник); 163; 165. (превод на енглески језик); *Carmen/Srdelić*, 48; 49. (превод на хрватски језик); Тома Архиђакон помиње 40 000 војника наоружаних секирама који су уклањали шуму и друге препреке. Овај број је свакако претеран, али показује да су Монголи имали специјализоване војне јединице намењене инжењерским задацима. Thomas of Split, *History of the Bishops*, 258. (латински изворник); 259. (превод на енглески); Тома Архиђакон, *Kronika*, 125.

превалили за само три дана.⁶⁵²

Напад на Пољску су предводили Бајдар и Орда. Истовремено трајао је и продор у Угарску. Преко Карпата кретали су се три колоне којима су командовали Бату, Суботај и Кадан.⁶⁵³ Монголским снагама које су се кретале југом Угарске имале су на челу принца Бучека. Поменути војсковођа се већ истакао у борбама у Русији, а учествовао је у освајању Кијева. Његов контингент се кретао преко Влашке, кроз пролаз на југоистоку Карпата.⁶⁵⁴ Опис напада монголских снага на Угарску оставио је највећи персијски историчар периода Илканида, Рашид ал-Дин (1247-1318).⁶⁵⁵ Он је у својој монументалној историји света која носи назив *Зборник летописа (Jami al-Tawarikh)*, продор Монгола сумира следећим речима: *Кренувши на поменутих пет путева, принчеви су освојили све регије Башигирда, Мађара и Сасана и, натеравши у бекство њиховог владара, келара, у лето, провели лето на реци Тиси.*⁶⁵⁶ Да је простор Баната претрпео интензивно разарање постоје бројни археолошки трагови.⁶⁵⁷

Монголски напад још више је појачао унутрашње супротности у Угарској, што је неминовно резултовало сукобима који су постали све отворенији. Незадовољство према Куманима је ескалирало. Незадовољни њиховим присуством, угарско становништво је

⁶⁵² *Carmen/Vak-Rady*, 168. (латински изворник); 169. (превод на енглески језик); *Carmen/Srdelić*, 52; 53 (превод на хрватски језик).

⁶⁵³ За детаљну анализа праваца кретања монголских снага видети: Sarolta Tatár, *Roads Used by the Mongols into Hungary, 1241-1242*, Proceedings of the 10th International Congress of Mongolists vol. 1: Prehistoric and Historic Periods of Mongolia's Relations with Various Civilizations, Ulaan Baatar 2012, 334-342.

⁶⁵⁴ Thomas of Split, *History of the Bishops*, 256; (латински изворник); 257. (превод на енглески језик); Тома Архидакон, *Kronika*, 124; Узелац, *Под сенком Пса*, 42-43.

⁶⁵⁵ Детаљније о животу и раду Рашид ал-Дину: EI² VIII, 443-444. (D. O. Morgan); A. Zeki Velidi Togan, *The composition of the History of the Mongols by Rashid al-Din*, Central Asiatic Journal 7-1 (1962) 60-72; John Andrew Boyle, *Juvayni and Rashid al-Din as Sources on the History of the Mongols*, Historians of the Middle East, ed. Bernard Lewis, Peter Malcom Holt, London 1962, 133-137; Idem *The Significance of Jami' al-Tawarikh as a Source on Mongol History*, Iran-Shenasi 2 (1970) 1-8; Idem, *Rashid al-Din: The First World Historian*, Iran 9 (1971) 19-26.

⁶⁵⁶ Рашид ад-Дин, *Сборник летописей II*, прев. Л. А. Хетагуров et al, Москва-Ленинград 1960, 45.

⁶⁵⁷ Узелац, *Под сенком Пса*, 44. Археолошке трагове разарања које хронолошки припада периоду монголско инвазије можемо наћи на локалитетима попут Ковина, Црквена, Дупљаја и Гребенац: Марко Вуксан, *Ковинград, средњовековно насеље и утврђење*, Рад војвођанских музеја 39 (1997) 183; Dejan Radičević, *Medieval fortifications in Dupljaja and Grebenac*, Regional Conference Reserch, Preservation and Presentation of Banat Heritage: Current State and Long Term Strategy, ed. Ivana Pantović, Vršac 2012, 87; Idem, *Medieval Fortification in Dupljaja near Bela Crkva (Southern Banat)*, Studia Universitatis Cibiensis, Series Historica 10 (2013) 88-89; Idem, *Medieval Settlement on the site of Crvenka near Vrsac*, Banatica 23 (2013) 337. О нестабилној ситуацији узроковане монголским продором и куманским пустошењем сведоче и остве новца попут оне откривене на потесу Водоплав-Ливаде у мокринском атару. Далибор Недвидек, *Остава сребрног новца 12-13. века*, Годишњак Музеја града Новог Сада 3-4 (2007-2008) 40-93.

убило куманског вођу Кутуна и његову пратњу.⁶⁵⁸ Када се његова смрт прочула, почели су напади на његове сународнике. Они су првобитно желели да се боре против Монгола, али су после смрти свога вође и угарског прогона, одлучили на одмазду. Поред пустошења које су изазвали Монголи, Срем је страдао од дојучерашњих угарских савезника, Кумана. Рогерије наводи да су чанадског бискупа Булзона напали припадници овог народа. У сукобу је страдала већина бискупових пратиоца укључујући и Никола, сина Борца, док је бискуп успео да избегне смрт. После овог напада, Кумани су прешли Дунав и започели пустошење Маркије (тј. Срема). Они су на границама ове области поразили њене становнике који су кренули да се разрачунају са њима. Рогерије наводи да су они убијали становнике Срема као вид освете за смрт свог вође Кутуна.⁶⁵⁹ После смрти овог куманског господара, његови сународници су уништили и тзв. сенаторска места, Франкавилу и Светог Мартин.⁶⁶⁰ Куманско разарање утицало је на промену етничке слике становника Франкавиле, која се од касног XIV века почиње јављати под угарским називом Nagyolaszi (мађ. Велико село Валонаца). Коришћење мађарског назива указује на опадање бројности романске популације.⁶⁶¹

Са опљачканим драгоценостима, коњима и ситном стоком, Кумани су прешли на

⁶⁵⁸ *Carmen*/Bak-Rady, 172; 174. (латински изворник); 173; 175. (превод на енглески језик); *Carmen*/Srdelić, 56. (латински изворник); 57. (превод на хрватски језик).

⁶⁵⁹ *Sed, cum Bulzo Chanadiensis episcopus et Nicolaus filius Borc cum nobilibus multis uxores, filios et filias et familias ad partes superiores conducerent et postmodum ad regis exercitum festinantes accederent, obviantes Comanis inceperunt pugnam durissimam contra eos et eis resistere nequeuntibus sunt quasi omnes gladio interempti. Episcopus tamen cum paucis in curru iacens infirmus, dum pugna fieret, est longius asportatus. Comani vero, ut Tartari, terram postmodum destruentes et convenientes in unum ex ista parte Danubium transierunt et sic destruendo inceperunt ad Marchiam properare. Illi autem de marchia hoc scientes convenerunt in unum et eis obviam exeuntes congressum cum eis in finibus Marchie habuerunt et superati ab eis preveniebant unus alium fugiendo et sic Comani ceperunt Marchiam nequiter expugnare mortem sui domini crudeliter vindicantes. Nam, cum interficiebant Hungaros, sic dicebant: Hunc ictum sufferas pro Kutheno!* *Carmen*/Bak-Rady, 176. (латински изворник); 177. (превод на енглески језик); *Carmen*/Srdelić, 58. (латински изворник); 59. (превод на хрватски језик).

⁶⁶⁰ *Et destructis melioribus villis, scilicet Franka villa senatoria, Sancti Martini et aliis et recepta multa pecunia, equis et pecoribus destruendo terram in Bulgariam transierunt.* *Carmen*/Bak-Rady, 176. (латински изворник); 177. (превод на енглески језик); *Carmen*/Srdelić, 58. (латински изворник); 59. (превод на хрватски језик). Свети Мартин, данашњи Мартинци, код Сремске Митровице. О овом месту више: Csánki, *Magyarország történeti földrajza II*, 332; 352. У средњовековном латинитету придев *senatorius* у ширем значењу може да се тумачи као термин манастирски, монашки. Albert Blaise, *Lexicon latinitatis mediæ ævi, praesertim ad res ecclesiasticas investigandas pertinens*, Turnholt 1975, 837. Када се ради о Франкавили он може да означава црквено првенство овог места. Знатно је теже ставити у историјски контекст помињања овог придева уз Свету Мартин, јер у предмонголском периоду није познат ниједан манастир Светог Мартина на територији Срема. Stanko Andrić, *Samostan Svetog Križa u Frankavili (Mandelosu)*, ИЧ 52 (2005) 59-60.

⁶⁶¹ István Petrovics, *Foreign Ethnic Groups in the Towns of Southern Hungary in the Middle Ages*, Segregation, Integration, Assimilation: Religious and Ethnic Groups in the Medieval Towns of Central and Eastern Europe, eds. Derek Keene, Balázs Nagy, Katalin Szende, London-New York 2016, 75-76.

територију Бугарске.⁶⁶² Њихово даље кретање можемо реконструисати према казивању доминиканца Жерара Фрашеа (Geraldus de Fracheto). Када описује делатност мисионара који су припадали његовом реду, Франше наводи да Кумани нису покрштени усред монголског продора у Угарску. Даље каже да су они пребегли у Грчку, Бугарску и Србију.⁶⁶³ Што се тиче куманске популације у Другом бугарском царству она је била присутна и пре монголског продора.⁶⁶⁴ Њен владајући слој је играо значајну улогу у историји ове државе. Бугарске бојарске породице Шишман у Видину, као и полубраћа Дрман и Куделин у Браничеву су биле куманског порекла. Георгије Тертер, који је изабран за бугарског цара у Трнову 1280. године био је вероватно је био Кутенов сродник.⁶⁶⁵ Нестабилна ситуација у Бугарској утицала је да се један њихов број се вратио у Угарску на позив краља Беле 1245. године. Они су насељени првенствено у области између Пеште и Суботице, која је добила Куншаг (Куманија) и у мањим насељима у јужној Бачкој, Срему и Банату.⁶⁶⁶ Кумани су у

⁶⁶² *Carmen*/Bak-Rady, 176. (латински изворник); 177. (превод на енглески језик); *Carmen*/Srdelić, 60. (латински изворник); 61. (превод на хрватски језик). Поједини извори, попут *De invasione Tartarorum* оптужује Кумане да су пребегли Монголима. *Unus ex regibus vel principibus perfidorum [Kuthen], qui interfuisse morti regis Ungarie seu perpetrasse [dicitur], reconciliatus regi Ungarie et amicitia diutina astrictus ei, perfide accessit ad eum, dicens se iturum in expeditione cum aliquibus; qui amicabiliter ab eo recedens transtulit se ad Tartaros, cum quibus fedus iniit et apud eos permanens contra regem Ungarie et suos perrexit, et in quibusdam locis eiusdem terre XL fere milia christianorum tam cepit quam occidit, qui tandem a rege Bulg. De invasione Tartarorum fragmentum, MGH XXIX, 599.*

⁶⁶³ *Tunc intermissa est predicatio dictorum paganorum, donec ipsi Cumani post predictam Tartarorum persecutionem de diversis Grecie. Bulgarie et Servie et aliorum vicinorum regnorum partibus, in quibus erant dispersi...* Gerardi de Fracheto, *Vitae fratrum Ordinis praedicatorum necnon cronica ordinis ab anno MCCIII usque ad MCCLIV ad fidem codicum manuscriptorum accurate recognovit notis breviter illustravit*, ed. J. J. Berthier, Benedikt Maria Reichert, Lovanii 1896, 307. Бекство Кумана на простор јужно од Саве, можда је индиректно осведочена код јерменског хроничара Хатона. Он следећим речима описује прогон Кумана од стране Бату Кана: *Baitho, cum illa gente quam sibi concesserat pater suus, equitavit versus partes septemtrionis, et pervenit ad regnum Comanie. Cumani vero, qui magnam congregaverant copiam armatorum, crediderunt bene posse defendere terram suam et opposuerunt se Tataris, sed fuerunt faciliter debellati et fugati per Tataros usque ad regnum Ungarie; et adhuc sunt multi Cumani in regno Ungarie habitantes. Et postquam vero Baytho occupavit regnum Cumanie, ad regnum Russie se transtulit et illud eciam subjugavit; cepitque Gazarie terram et regnum Bulgarie; et per viam qua Cumani fugerant equitavit et venit usque ad regnum Ungarie, [ibique invenit aliquos de Chomanis circa flumen quos cepit. Alii vero Chomani fugerunt, quia Tartari non potuerunt flumen transire].* Hayton, *Flos Historiarum Terre Orientis*, ed. Ch. Kohler, RHC, HA II, Paris 1906, 295. У његовом опису Батуовог прогона Кумана у Угарску каже се: Иако ова могућност стоји њу није могуће недвосмислено потврдити. Узелац, *Под сенком Пса*, 42. нап. 45.

⁶⁶⁴ О Другом бугарском царству и његовом етничком саставу видети: Д. А. Расовский, *Роль Половцевъ въ войнахъ Асений съ Византијской и Латинской имперіями въ 1186–1207 годахъ*, Списание на Българската Академия на Науките, София 1939, 203-211; Robert L. Wolff, *The 'Second Bulgarian Empire.' Its Origin and History to 1204*, *Speculum* 24 (1949), 167-206; Пламен Павлов, *Средновековна България и куманите. Военнополитически отношения (1186-1241)*, Трудове на ВТУ Св. Кирил и Методий, история, т. 27, кн. 3 (1989) Велико Търново 1992, 7-61.

⁶⁶⁵ Vasary, *Cumans and Tatars*, 65-66; О улози Кумана у бугарској историји од XII до XIV века: Alexandar Nikolov, *Cumani Bellatores in the Second Bulgarian State (1186-1396)*, *Annual of Medieval Studies at CEU* 11 (2005) 223-229.

⁶⁶⁶ Рокаи и др., *Историја Мађара*, 84; Узелац, *Под сенком Пса*, 103.

наредном периоду наставили да ангажовани у војни сукобима Угарске. Тако у периоду 1246. до 1278. године куманске снаге су учествовале десет похода на територији Аустрије, Моравске, Карантаније и Штајерске. Куманска лака коњица, као војни фактор престала је да постоји до XV века.⁶⁶⁷ Зенит свог утицаја на унутрашња дешавања у Угарској ова номадска популација је доживела за време владавине Ладислава IV Куманца (1272-1290). И сам по мајци Куман, Ладислав се окружио припадницима овог народа, дистанцирајући себе од већине угарске популације. Напослетку је Ладислав је страдао у нападу незадовољних куманских ратника.⁶⁶⁸

Кумански фактор имао је знатан утицај и на унутрашњу политику Србије. Присуство Кумана се може наслутити за време владавине Стефана Уроша I (1243-1276).⁶⁶⁹ У борби за власт Стефан Драгутин, против свог оца је имао подршку таста, који му је послао угарске и куманске војне одреде у борби против његовог оца, краља Уроша I. До одлучујуће битке дошло је код Гацка 1276. године. Краљ Урош је збачен и након чега се замонашио, а на српски престо се успео Драгутин.⁶⁷⁰ Полунезависни феудални господари Дрман и Куделин су се сукобили са српским краљем Стефаном Драгутином, у борби против њих помогао му је његов таст, угарски краљ Владислав IV. У борбу су се укључили и Татари који су продрли дубоко у Драгутинове земље. Српска страна је напослетку успела да освоји Браничевску област 1291. године, у заједничкој акцији Драгутина и његовог брата српског краља, Стефана Милутина.⁶⁷¹ Продор Монгола повећао је присуство Кумана на византијској територији, где су ушли у царску службу. Византијски историчари бележе да их је никејски цар Јован Ватац (1222-1254) користио у обнови стратиотских имања у Тракији и

⁶⁶⁷ András Borosy, *A XI–XIV. sz. magyar lovasságról*, *Hadtörténelmi közlemények* 9-2 (1962) 153-155 Nora Berend, *At the Gate of Christendom: Jews, Muslims and 'Pagans' in Medieval Hungary, c. 1000-c. 1300*, New York 2001, 143-144;

⁶⁶⁸ За биографију поменутог владара видети детаљније: Károly Szabó, *Kun László 1272-1290*, Budapest 1886

⁶⁶⁹ Најпознија тосканска верзија *Морејске хронике* спомиње се 5 000 коњаника стрелаца које је српски владар послао као помоћни одред цару Михаилу VIII. Друге верзије спомињу скромније броје, без помена о каквим се трупама ради. *Chroniques gréco-romanes inédites ou peu connues*, trans. Carl Hopf, Berlin 1873, 441; Узелац, *Под сенком Пса*, 104.

⁶⁷⁰ Данило Други, *Животи краљева и архиепископа српских*, 53-54; *ИСН I*, 356. (Сима Ђирковић); Aleksandar Uzelac, *Foreign Soldiers in the Nemanjić State: A Critical Overview*, БИГ 6 (2015) 71. Узелац, *Под сенком Пса*, 103; Vasary, *Cumans and Tatars*, 99-100. О улози Кумана у историји Србије видети: Александар Узелац, *Кумани у средњовековној Србији*, Историјски архив Ваљево-Гласник 43 (2009) 5-17;

⁶⁷¹ Vasary, *Cumans and Tatars*, 106; *ИСН I*, 442-443. (Љубомир Максимовић). О питању градова у српско-угарском пограничју током средњег века видети: Дејана Васин, *Погранични српски и угарски градови на Сави и Дунаву у средњем веку*, Нови Сад 2017. (докторска теза у рукопису).

Македонији, као и Малој Азији, на Меандру и у Фригији.⁶⁷²

Део монголских снага које су предводили Бајдар и Орда, упао је у Пољску и у бици код Легница 9. априла 1242. године уништио је снаге Хајнриха II Шлеског и његових савезника.⁶⁷³ Они су се затим упутили у Угарску. Бату-канов и Суботајев контингент је прошао кроз Веречки пролаз (*Porta Rusciae*) и веома лако су уништили погранична утврђења и продрли дубоко у територију Угарске. Док се краљевска војска окупљала у околини Пеште, монголски коњаници су напредовали огромном брзином. После неколико мањих сукоба њихове снаге су се повлачиле, што је охрабрило Белу. Он је окупио снаге како би задао удар освајачима. До одлучујуће битке дошло је код Мухе на реци Шајо 11. априла 1241. године. У овој бици угарске снаге су претрпеле тежак пораз, краљев брат Коломан је умро у Чазми, од последица рањавања, а сам краљ се морао спасити бекством у Аустрију.⁶⁷⁴ Тамо га је војвода Фридрих II заточио у Хинбургу, одакле се ослободио тек

⁶⁷² Greg. II.5.36.23-37.1-9. Податке о њиховом пресељењу доносе и Нићифора Григору помињу и Георгије Акрополит и Јован Кантакузин, George Akropolites, *The History*, trans. Ruth Macrides, Oxford 2007, cap. 40, 215; Cap. I.18.13. Овде Нићифор Григора наводи да је цар преселио 10 000 Кумана. Број који помиње Григора је свакако преувеличан, али потврђује значај Кумана у војној политици Јована Ватаца. Георгије Острогорски, *Пронија: прилог историји феудализма у Византији и јужнословенским земљама*, Београд 1951, 41; Рокаи и др., *Историја Мађара*, 74; István Vásáry, *Cuman warriors in the fight of Byzantium with the Latins*, *AOrientHung* 57-3 (2004) 263-270.

⁶⁷³ Długosz, *The Annals*, 177-181; James Chambers, *The Devil's Horsemen-The Mongol Invasion of Europe*, London 1979, 96-101; Jean W. Sedlar, *East Central Europe in the Middle Ages, 1000-1500*, Seattle-London 1994, 212-213. О продору Монгола у Пољску и бици код Легница детаљније: Stefan Krakowski, *Polska w walce z najazdami tatarskimi w XIII wieku*, Warsaw 1956, 140-149; Józef Matuszewski, *Relacja Długosza o najeździe tatarskim w 1241 roku: Polskie zdania legnickie*, Łódź 1980, 11-129; Gerard Labuda, *Zaginiona kronika z pierwszej połowy XIII wieku w Rocznikach Królestwa Polskiego Jana Długosza. Próba rekonstrukcji*, Poznań 1983, 229-254; *Bitwa Legnicka: Historia i tradycja*, ed. Waclaw Korta, Wrocław-Warsaw 1994; Jerzy Maron, *Koczownicy i rycerze: Najazd Mongołów na Polskę w 1241 roku na tle sztuki wojennej Europy XII i XIII w.*, Wrocław 2001, 124-142.

⁶⁷⁴ *Carmen*/Bak-Rady, 180; 182; 184; 192; 194. (латински изворник); 181; 183; 185; 193; 195. (превод на енглески језик); *Carmen*/Srdelić, 62; 64; 74. (латински изворник); 63; 65; 75. (превод на хрватски језик). Од свих савременика најдетаљнији опис битке дао је Тома Архиђакон: Thomas of Split, *History of the Bishops*, 36.258; 260; 262; 264; 266; 268; 270; 272. (латински изворник); 259; 261; 263; 265; 267; 269; 271; 273. (превод на енглески језик); Тома Архиђакон, *Kronika*, 125-129; 132; *The Illuminated Chronicle*, 177.324. (латински изворник); 325. (превод на енглески језик); *The Hypatian Codex, Part II: The Galician-Volynian Chronicle: An Annotated Translation*, trans. George A. Perfecky, Munich 1973, 49. Персијски историчар Џујани када описује битку на реци Шајо наводи да је угарска војска с којом су се Монголи сукобили бројала 400 000 војника. Ala-ad-Din ata Malik Juvaini, *Genghis Khan: The History of the World Conqueror vol. 1*, trans. J. A. Boyle, Manchester 1958, 270-271; EncMedWar III, 32-34. (László Veszprémy); James Chambers, *The Devil's Horsemen-The Mongol Invasion of Europe*, London 1979, 101-104; Jean W. Sedlar, *East Central Europe in the Middle Ages, 1000-1500*, Seattle-London 1994, 213-214; Peter Jackson, *Mongols and the West 1221-1410*, London-New York 2005, 63-64. Археолошки подаци о бици на Мухи: József Laszlovszky, Stephen Pow, Tamás Pusztai, *Reconstructing the Battle of Muhi and the Mongol Invasion of Hungary in 1241: New Archaeological and Historical Approaches*, *Hungarian Archaeology* (2016) 1-10; Stephen Pow, József Laszlovszky, *Finding Batu's Hill at Muhi: Liminality between Rebellious Territory and Submissive Territory, Heaven and Earth for a Mongol Prince on the Eve*

након што му је предао три жупаније западне Угарске: Мошон, Шопрон и Лоцсманд. Ово је накнада за износ новца који је краљ наводно изнудио од војводе. Овде се ради о уговору из 1233. године који је био неповољан по аустријску страну.⁶⁷⁵ Угарски владар је на све стране тражио помоћ, од папе, цара Фридриха II Хоенштауфена и француског краља Луја IX, али до помоћи није дошло. Дошло је до сусрета две велике монголске групације. Крајем марта, снаге које је предводио Кадан су продрле из правца Ердеља. Снаге под Ордом и Бајдаром продрли су у Угарску из Пољске и Моравске. Тома Архиђакон наводи да су Монголи опустошили целу Трансилванију, из Подунавља су протерали становништво.⁶⁷⁶ Њихово даље напредовање било је заустављено на реци Дунаву, али то ће само бити случај до зиме 1241/2. године. Рогерије наводи да температуре дуго нису биле тако ниске, дошло је до замрзавања Дунава, монголске снаге су искористиле ситуацију како би упале у западне делове Угарске.⁶⁷⁷ Разбијајући лед, угарска страна је покушала да спречи њихов прелазак, али ова мера се показала краткотрајним решењем. Монголи су захваљујући превари успели да пређу реку. Пустивши стада стоке и коња одвукли су пажњу бранилаца, који су кренули да сакупљају неочекивани плен. Тако је област Срема поново страдала, овај пут од Монгола.⁶⁷⁸

На југу Угарске, војним операцијама је командовао принц Бучек, потомак Тулаја. О његовом деловању на овом простору наилазимо на помене код Виљема Рубрука, францисканског мисионара на Истоку. Овај фламански путописац наводи да се на путу на

of Battle, Hungarian Historical Review 8-2 (2019) 261-289. О учешћу принца Коломана у борби против Монгола: Gábor Barabás, *Prince Coloman's Life after 1226. A Member of the Árpáadian Dynasty and Central European Narrative Sources*, Hungary and Hungarians in Central and East European Narrative Sources (10th -17th Centuries), eds. Dániel Bagi, Gábor Barabás, Márta Font, Endre Sashalmi, Pécs 2019, 113-119.

⁶⁷⁵ *Carmen/Bak-Rady*, 192. (латински изворник); 193. (превод на енглески језик); *Carmen/Srdelić*, 74. (латински изворник); 75. (превод на хрватски језик).

⁶⁷⁶ *Interea Tartarorum exercitus depopulata omni regione Transilvana, cesis ac fugatis Hungaris ex Transdanubialibus horis, composuerunt se in locis illis totam ibi estatem et yemem peracturi*. Thomas of Split, *History of the Bishops*, 36.278. (латински изворник); 279. (превод на енглески језик); Тома Архиђакон, *Kronika*, 134.

⁶⁷⁷ Климатска анализа потврђује Рогеријев исказ. Температура током зиме 1241/1242. године биле су изразито ниске. Andrea Kiss, *Weather events during the first Tatar invasion in Hungary (1241-42)*, Acta Geographica Universitatis Szegediensis 37 (2000) 149-156.

⁶⁷⁸ *Carmen/Bak-Rady*, 214. (латински изворник); 215. (превод на енглески језик); *Carmen/Srdelić*, 92. (латински изворник); 93. (превод на хрватски језик); Тома Архиђакон када описује монголски начин ратовања наводи да су они били способни да прелазе реке уз помоћ импровизованих пловила од прућа и животињских кожа. Thomas of Split, *History of the Bishops*, 284. (латински изворник); 285. (превод на енглески); Тома Архиђакон, *Kronika*, 138. Коришћење импровизованих пловила је било раширено међу степским народима. О овом питању видети детаљније: Denis Sinor, *On water transport in Central Eurasia*, Ural-Altische Jahrbücher 33 (1961) 156-179.

двор кана Менгкеа, сусрео се са заробљеницом Пашом (Pascha или Raquette), која је била служавка у дому канове Ђерке. Она је била пореклом из Меца у Лорени, а заробљена је у Угарској. У монголском ропству се поново удала за једног руског занатлију.⁶⁷⁹ Она их је обавестила о судбини још једног угарског заробљеника, Гијома Бушеа.⁶⁸⁰ Услови у којима су живели заробљеници били су веома тешки и њих описује један други писац и мисионар, Ђовани Плано Карпини. Знатно бољи третман имали су заробљене занатлије и други стручни радници.⁶⁸¹ Поменути путописац наводи да је до значајних информација о монголском владару дошао управо од заробљених Руса и Угра.⁶⁸²

Осим неколико утврђених места Монголи су овладали целокупном територијом Угарске.⁶⁸³ Преживело становништво је уточиште потражило на неприступачним местима, у шумама и мочварама.⁶⁸⁴ Густе шуме на простору леве стране Дунава омогућили су угарској популацији да се склони пред налетом освајача.⁶⁸⁵ Захваљујући краљевском печату који је дошао у њихов посед, они су послали писма којим су у име краља позивали становништво да се врати својим кућама. Нажалост, ова обмана је деловала знатан број становника, коју су поверовало у истинитост вести. Монголи су убијали све без обзира на

⁶⁷⁹ Rubruck, *The Mission*, 182-183. Ближу идентификацију поменуте заробљенице покушао је да пружи историчар Жан Шнајдер. За њу каже да је била жена Варина Онгре (*Pacchata laica, uxor Warini le Hongre*). Jean Schneider, *La ville de Metz aux XIIIe et XIVe siècles*, Nancy 1950, 191-192. Други историчар француски Жан Ришар сматра да је Паша постала удовица пре или током 1241. године, а да се у Угарској затекла с циљем трговине којом се бавила породица Онгре. Jean Richard, *Les Mongols et l'Occident: deux siècles de contact*, 1274 Année chamiere: mutations et continuités, Paris 1977, 95. нап. 45.

⁶⁸⁰ Rubruck, *The Mission*, 183.

⁶⁸¹ John of Piano Carpini, *History of The Mongols*, The Mongol Mission: Narratives and Letters of the Fransiscan Missionaries in Mongolia and China in the Thirteenth and Fourteenth Centuries, trans. Cristopher Dawson, London-New York 1955, 43; Marin Oreb, *Ivan Karpini, Povijest Mongola koje nazivamo i Tatarima*, Starine 56 (1975) 85-86. О положају заробљеника детаљније видети: Thomas T. Allsen, *Mongol Imperialism: The Policies of the Grand Qan Möngke in China, Russia, and the Islamic Lands, 1251-1259*, Berkley-Los Angelos-London 1987, 213-216; Gregory G. Guzman, *European Captives And Craftsmen Among The Mongols, 1231-1255*, Historian 70-1 (2010) 122-150.

⁶⁸² Карпини помиње да је до значајних информација о монголском владару дошао од заробљених Руса и Угра. John of Piano Carpini, *History of The Mongols*, The Mongol Mission: Narratives and Letters of the Fransiscan Missionaries in Mongolia and China in the Thirteenth and Fourteenth Centuries, trans. Cristopher Dawson, London-New York 1955, 66; Marin Oreb, *Ivan Karpini, Povijest Mongola koje nazivamo i Tatarima*, Starine 56 (1975) 102.

⁶⁸³ Упоредити улогу фортификација династије Сунг у сукобу с Монголима: Stephen Pow, *Fortresses that Shatter Empires: A Look at Möngke Khan's Failed Campaign against the Song Dynasty, 1258-1259*, Annual of Medieval Studies at CEU 23 (2017) 96-107.

⁶⁸⁴ О питању избеглица пред Монголима: James Ross Sweeney, *Spurred on by the Fear of Death: Refugees and Displaced Populations during the Mongol Invasion of Hungary*, Nomadic Diplomacy, Destruction and Religion from the Pacific to the Adriatic: Papers prepared for the Central and Inner Asian Semina, eds. M. Gervers, W. Schlepp, Toronto 1994, 34-62.

⁶⁸⁵ *The Economy of Medieval Hungary*, 226. (Péter Szabó).

пол и године.⁶⁸⁶ Само мали број сељака је остављен у животу како би производио намирнице за монголску војску. На територији под њиховом контролом организована је власт на чијем челу су били избрани локални кнежеви.⁶⁸⁷ Међутим, све ово насиље није било бесмислено. Циљ је био сламање воље противника и његово потчињавање. Монголи су се терором служили као психолошким оружјем.⁶⁸⁸

Део татарских снага под војсковођом Каданом наставио је прогон угарског краља. Који је одлучио да уточиште потражи у Приморју. Са краљем и његовом свитом повлачио се велик број избеглица.⁶⁸⁹ Краљ, краљица Марија и принц Стефан су првобитно боравили у Сплиту, где је краљица родила ћерку Маргариту, коју су родитељи заветовали Богу, уколико Угарска буде спашена од уништења, како бележи њено житије.⁶⁹⁰ Бела и његова пратња напустили су Сплит и ново уточиште су пронашли у Трогиру. Монголи су опколили околину града, али како се тадашњи Трогир налазио на острву, услед недостатка флоте, нису могли да га заузму.⁶⁹¹ Монголски продор у Угарску завршио исто онако изненада како је и почео. Како је велики кан Угедај умро, кан Бату је наредио повлачење, како би могао

⁶⁸⁶ *Carmen/Bak-Rady*, 190. (латински изворник); 191. (превод на енглески језик); *Carmen/Srdelić*, 72. (латински изворник); 73. (превод на хрватски језик).

⁶⁸⁷ *Carmen/Bak-Rady*, 206; 208. (латински изворник); 207; 209. (превод на енглески језик); *Carmen/Srdelić*, 86. (латински изворник); 87. (превод на хрватски језик).

⁶⁸⁸ О стратегији коришћења терора од стране Монгола: Johannes Gieβauf, *A Programme of Terror and Cruelty: Aspects of Mongol Strategy in the Light of Western Sources*, *Chronica* 7-8 (2008) 85-96. Сличну психолошку стратегију су користили и други освајачи, попут Нормана: Robert Bartlett, *The Making of Europe: Conquest, Colonization and Cultural Change 950-1350*, Princeton 1994, 86-87.

⁶⁸⁹ *Erant autem in comitatu regio multi ecclesiarum prelati, plures principes et barones, reliquum vero vulgus utriusque sexus et etatis pene innumerabile erat.* Thomas of Split, *History of the Bishops*, 290. (латински изворник); 291. (превод на енглески језик); Тома Архидакон, *Kronika*, 140. О избеглицама на простору приморја: Радивој Радић, *Избеглице пред капијама средњовековних медитеранских градова*, *Acta Mediaevalia Magnae Tarnoviae*. Tomus I: Владетел, држава и црква на балканите през средновековието. сборник с доклади от међународна научна конференција, посветена на 60-годишнината на проф. д-р Пламен Павлов. ч. 1, ред. Николай Кънев, Велико Търново 2020, 255-260.

⁶⁹⁰ *Venerabilis itaque hec virgo Margareta ex illustri prosapia regum Hungarie duxit originem, cuius pater carnalis Ungarorum illustris rex Wela quartus, avus rex Andreas tertius, pater Beate Elizabeth secundum carnem, frater vero uterinus rex Stephanus quintus extiterunt. Quam cum adhuc mater sua, regina gestaret in utero, tempore Tartarice persecutionis pro liberatione sua et regni pariter cum rege, marito suo quasi piaculum quoddam, si filia nasceretur, ut sanctimoniam eam facerent, devenerunt. Nam praeter ipsam nulla unquam de stirpe regum Hungarie sanctimonialis fuerat effecta. Legenda Vetus, Acta Processus Canonizationis et Miracula Sanctae Margaritae de Hungaria: The Oldest Legend Acts of the Canonization Process, and Miracles of Saint Margaret of Hungary*, eds. Idikó Csepregi, Gábor Klaniczay, Bence Péterfi, Budapest-New York 2018, 44. (латински изворник); 45. (превод на енглески језик);

⁶⁹¹ *Carmen/Bak-Rady*, 214. (латински изворник); 215. (превод на енглески језик); *Carmen/Srdelić*, 92. (латински изворник); 93. (превод на хрватски језик); Thomas of Split, *History of the Bishops*, 38.290. (латински изворник); 292. 291; 293. (превод на енглески језик); Тома Архидакон, *Kronika*, 140-141.

да присуствује курултају.⁶⁹² Кадан је напустио опсаду Трогира и преко јужне Далмације, Зете, Србије и Бугарске наставио повлачење у јужноруске степе.⁶⁹³ Поред политичке борбе која је уследила после смрти кана Угедаја, постоји још један разлог монголског повлачења и он је много прагматичније природе. Монголску војску су у највећем обиму сачињавали коњаници. Недостатак испаше је вероватно приморао Монголе да се врате на своју територију.⁶⁹⁴ Овде треба и поменути неповољне климатске услове у периоду 1238-1241. године лета су била топла и сушна, док је почетак 1242. донео са собом хладне и влажне услове.⁶⁹⁵ Мочварни услови смањили су обим пашњака, а такође су отежали кретање коњице. Недостатак популације која би обрађивала земљу и обезбедила намирнице, такође је негативно утицала на логистику монголске војске.⁶⁹⁶ Треба напоменути да су Монголи војне операције најчешће водили током касне јесени и зиме и да је рано пролеће представљало период када су најрањивији, јер нису припремали храну за своје коње, те су зависили од травнатих површина.⁶⁹⁷ Ситуацију је додатно погоршало присуство породица

⁶⁹² *Carmen/Bak-Rady*, 218. (латински изворник); 219. (превод на енглески језик); *Carmen/Srdelić*, 96. (латински изворник); 97. (превод на хрватски језик).

⁶⁹³ *Carmen/Bak-Rady*, 214. (латински изворник); (превод на енглески језик 215); *Carmen/Srdelić*, 92. (латински изворник); 93. (превод на хрватски језик); Thomas of Split, *History of the Bishops*, 40.302. (латински изворник); 303. (превод на енглески језик); Тома Arhidakon, *Kronika*, 144; Рашид ад-Дин, *Сборник летописей II*, прев. Л. А. Хетагуров et al, Москва-Ленинград 1960, 45. Повратак Монгола преко балканских земаља помиње и анонимни грузијски хроничар: *Первородному сыну [Чингисхан] вручил половину армии и отправил, в Великую Кавказию до [страны] Мрака, в Осетию, Хазарию, Русь, до боргаров и сербов, ко всем туземцам Северного Кавказа, как о том говорено мною*. Цулая Гиви Васильевич, *Грузинский „Хронограф“ XIV в. о народах Кавказа*, Кавказский этнографический сборник 7, отв. ред. В. К. Гарданов, Москва 1980, 196. О монголским операцијама на територији Хрватске и Србије више видети: Panos Sophouli, *The Mongol Invasion of Croatia and Serbia in 1242*, *Fragmenta Hellenoslavica* 2 (2015) 251-278.

⁶⁹⁴ Први који је понудио ово објашњење био је Синор. Denis Sinor, *Horse and Pasture in Inner Asian History*, *Oriens Extremus* 19 (1972) 181-183. Насупрот њему, Флечер сматра да је за монголско повлачење узроковано политичком нестабилношћу. Joseph Fletcher, *The Mongols: Ecological and Social Perspectives*, *Harvard Journal of Asiatic Studies* 46-1 (1986) 11-50.

⁶⁹⁵ О временским условима за време монголског продора и после њега: Andrea Kiss, *Weather and Weather-Related Environmental Hazards in Medieval Hungary II: Documentary Evidence on the 13th Century*, *Medium Aevum Quotidianum* 68 (2014) 10-23.

⁶⁹⁶ Рогерије Спитски напомиње да су исхрану преживелих чинили празилук, тушт, црни и бели лук, као и слез, пасуљ и корење кукуте. Што се брашна тиче оно је прављено од хростове коре. *Carmen/Bak-Rady*, 222; 224. (латински изворник); 223; 225. (превод на енглески језик); *Carmen/Srdelić*, 100. (латински изворник); 101. О проблему прелазног периода током пољопривредне сезоне: Robert W. Frank, „*The Hungry Gap*,” *Crop Failure, and Famine: The Fourteenth-Century Agricultural Crisis and Piers Plowman*, *Yearbook of Langland Studies* 4 (1990) 87-104. Да логистички тешкоће нису били везани само за простор Угарске, доказује и писмо Хулагу-кана француском краљу Лују IX из 1262. године. За време кампање против Мамелука, која се одиграла две године раније, монголске снаге су биле приморане да се повуку услед недостатка хране и крмива за коње. Paul Meuvaert, *An Unknown Letter of Hulagu, Il-Khan of Persia, to King Louis IX of France*, *Viator* 11 (1980) 258.

⁶⁹⁷ О утицају климатских промена на монголско повлачење из Угарске: Ulf Büntgen, Nicola Di Cosmo, *Climatic and Environmental Aspects of the Mongol Withdrawal from Hungary in 1242 CE.*, *Scientific Reports* 6 (2016) 1-9. Поједини научници су изнели сумњу да су климатске прилике пресудно утицале на повлачење Монгола: Zsolt

монголских ратника. Тома Архиђакон помиње да су монголске жене и деца учествовали у убијању локалног становништва.⁶⁹⁸ Праксу да поход прате породице ратника потврђује монголска кампања из 1285. године.⁶⁹⁹ Упркос неоспорним војним успесима монголска страна није успела до краја да оствари своје стратешке циљеве. Они нису успели да заробе угарског краља, нити да до краја униште војне капацитете ове земље. Да целокупна угарска војска није страдала у бици на Мухи показује и кампања против Аустрије која је уследила непосредно по монголском повлачењу, а интензивирала се после смрти војводе Фридриха II Бабемберга 1244. године.⁷⁰⁰ Велики број војника помиње и пруски хроничар Николај фон Јерошин када описује сукобе Беле IV и Пшемисла II Отокара из 1260. године. Он помиње 40.000 витезова, плаћеника из разних земаља.⁷⁰¹ Међутим, монголски напад на Угарску из 1241/42. године не треба сматрати коначном војном акцијом против ове државе, већ само једном у низу инвазија које су имале ограничене циљеве.⁷⁰² Само је сплет повољних историјских околности утицао да до тога не дође веома брзо. Унутрашњи сукоби међу самим Монголима, као низ реформи омогућили су Угарској да наредни напад Монгола дочека много спремније.

Девастација Угарске је оставила је огроман утисак на савременике. Анонимни аутор *Planctus destructionis regni Hungariae per Tartaros* оптужује да су многобројни грехови довели државу и народ у страшно стање.⁷⁰³ У завршном делу свештеник позива Христа да устане против непријатеља заштићеног оружјем и штитом, како би помогао угарском краљевству. Он моли Богородицу да буде посредница и да од свог Сина затражи опроштај

Pinke, László Ferenczi, Beatrix F. Romhányi, József Laszlovszky, Stephen Pow, *Climate of Doubt: A Re-evaluation of Büntgen and Di Cosmo's Environmental Hypothesis for the Mongol Withdrawal from Hungary, 1242 CE*, *Scientific Reports* 7 (2017) 1-6; József Laszlovszky et al., *Contextualizing the Mongol Invasion of Hungary in 1241-42*, *The Hungarian Historical Review* 7-3 (2018) 419-450. Одговор на поменути критику: Ulf Büntgen, Nicola Di Cosmo, *Reply to 'Climate of Doubt: A Re-Evaluation of Büntgen and Di Cosmo's Environmental Hypothesis for the Mongol Withdrawal from Hungary, 1242, CE*, *Scientific Reports* 7 (2017) 1-2.

⁶⁹⁸ Thomas of Split, *History of the Bishops*, 36.272. (латински изворник); 273. (превод на енглески језик); Тома Архиђакон, *Kronika*, 131. Присуство монголских породица помиње и доцнији историчар Длугош. Dlugosz, *The Annals*, 182.

⁶⁹⁹ *The Hypatian Codex, Part II: The Galician-Volynian Chronicle: An Annotated Translation*, trans. George A. Perfecky, Munich 1973, 96.

⁷⁰⁰ László Szende, *Harc a Babenberg örökségért: 1246-1261*, *Sic itur ad astra* 11 (1999) 263-306.

⁷⁰¹ *The Chronicle of Prussia by Nicolaus von Jeroschin: A History of the Teutonic Knights in Prussia, 1190-1331*, trans. Mary Fischer, Burlington 2010, 180.

⁷⁰² Timothy May, *The Mongol Art of War and the Tsunami Strategy*, *Golden Horde Civilization* 8 (2015) 31-37.

⁷⁰³ *Tibi venit hic eventus tanta peste turbulentus ob peccata, que fecisti, messuisti (!), meritorum premia Planctus destructionis regni Hungariae per Tartaros*, ed. Ladislaus Juhász, *SRH II*, 594.

грехова, да се појави како би сломио непријатеља, уништио његово копље и лук и друго оружје, да успостави мир после толико патњи.⁷⁰⁴ Други извори, осликавају ситуацију још тамнијим бојама. Тако *Настављача Регенбуриких анала* наводи да су Татари после триста педесет година постојања уништили Угарску.⁷⁰⁵ Ово мишљење је веома дуго било присутно и у историографији. Поједини историчари, попут Ђерфија сматрали су да је током монголске провале страдало и до 50% становништва.⁷⁰⁶ Ипак, постојале су разлике у степену разарања између централних области Угарске, које су систематски пустошене и области преко Дунава, које су знатно мање страдале. Овде треба узети у обзир да је окупација ових области знатно краће трајала, само неколико месеци током 1242. године. Ове области су последње претрпеле напад, који је био ограниченог обима. Углавном су страдала насеља уз најважније комуникације. Западне и југозападне области Угарске су биле најгушће насељене области и пре и након монголског продора, што је посебно тачно за период XIV века.⁷⁰⁷

Посебно је занимљива перцепција страдања простора Срема. Иако је у историографији доминантан наротив да је ова област претрпела велико разарања постоје докази који говоре супротно овој тврдњи.⁷⁰⁸ У монголском продору страдао је Баноштор, који је био центар сремске дијецезе. Разарање је претрпео манастир Светог Гргура у Думбову (данашње село Нови Раковац), као и локална парохијска црква у овом месту.⁷⁰⁹

⁷⁰⁴ Ibidem, 597-598.

⁷⁰⁵ *Hoc anno regnum Ungarie, quod 350 annis duravit, a Tartarorum gente destruitur.* Hermannus Altahensis, *Annales: continuatio Ratisbonensis*, MGH SS XVII, 394. Сам Бела IV у писму папи пише да су Татари већи део Угарске претворили у пустињу. *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia I*, ed. Augustin Theiner, Rome 1859, 230.

⁷⁰⁶ György Györffy, *Magyarország népessége a honfoglalástól a XIV. század közepéig*, Magyarország történeti demográfiája, ed. József Kovacsics, Budapest 1963, 45-62. Ђерфи је своју процену засновао на броју села који се више не помињу у исправама угарских владара. Према његовим проценама највише страдале су области између Дунава и Тисе где је уништено 80% насеља. Такође, знатно разарање су доживеле Чанадска и Чонградска жупанија са 75% уништених насеља. Најмање разарање су претрпеле пренкодунасвски регион и планинске област са мање од 10% разорених насеља. Иако је ова процена претерана, неоспорна је чињеница да је монголски продор изазвао праву демографску катастрофу у Угарској. Умеренија процена од 15-20% чини се изгледнијом. István Szabó, *A falurend-szer kialakulása Magyarországon (X-XV. század)*, Budapest 1966, 95; 175-179; Marta Font, *The Crises of Medieval Society: The Mongol Invasion in Eastern and Central Europe*, Actes testantibus. Ювелејни збирник на пошану Л. Войтовича, ed. М. Литвин, Львів 2011, 691-698.

⁷⁰⁷ *The Economy of Medieval Hungary*, 57. (András Kubinyi, József Laszlovszky).

⁷⁰⁸ Ревидирани поглед на ниво девастације које је простор Срема изложен је у раду: Đura Hardi, *Cumans And Mongols in the region of Srem in 1241-1242: A discussion on the Extent of devastation*, Istraživanja (2016) 84-105.

⁷⁰⁹ Dezső Csánki, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában II*, Budapest 1890, 243. О монголском разарању Домбова детаљније: Sándor Nagy, *Dombo: srednjovekovna opatija i tvrđava*, Novi Sad 1985, 16; Nebojša Stanojević, *A dombói (Rakovac) Szent György-monostor szentélyrekesztői*, A középkori Dél-Alföld és Szer. ed. Tibor Kollár, Szeged 2000, 397-400.

Међу девастираним црквеним центрима нашла се и цистерцитска опатија Белафонс (лат. *Belaefons*, данашњи Петроварадин). Монголске снаге су вероватно пратиле постојећи војни пут који је ишао десном обалом Дунава.⁷¹⁰ Да сви делови Срема нису претрпели исти степен разарања можемо закључити на основу једног папског писма из 1247. године упућеног црквеним великодостојницима Угарске, калочко-бачком надбискупу и бискупима Чанада и Ердџа. У њему се помиње жалба сремског бискупа који наводи да је Баноштор, као центар бискупије уништен и тражи његово пребацивање у бенедиктинске манастире Светог Гргура (данашњи Гргуревци) или Светог Димитрија. Папа поменутима припадницима високог угарског клера предлаже да испитају могућност померања центра поменуте дијецезе.⁷¹¹ До премештање центра дијецезе је заиста дошло, али не у поменуте манастире већ у православни манастир Светог Иринеја, на острву које се налазило на реци Сави.⁷¹² Само постојање ових манастира показује да нису сви црквени центри на територији Срема страдали у нападима Монгола. Разлог томе лежи у чињеници да су поменути манастири били утврђени.

Следећи значајнији помени ратних сукоба на простору јужног угарског пограничја везани су за продор Османлија. Пораз крсташке коалиције код Никопоља 1396. године отворио је простор за продоре Османлија дубље у простор Подунавља. Занимљиво да од савременика само Туроци бележи турски продор на територију Срема, који је уследио после никопољског пораза. Хроничар поменути продор ставља у контекст унутрашњих борби за власт у Угарској. За њих је наводно одговоран војвода Иштван Лакфи, који је затражио војну помоћ од Бајазита, обећавши склапање брака између сина краља Владислава Напуљског и султанове ћерке. Као доказ ове завере наводи продор две велике групе османских војника на простор између Саве и Драве. Овде Туроци наводи да да је то први продор Османлија на тло Угарске, што он свакако није био, нити је незадовољство барона

⁷¹⁰ Miklós, Takács, *A bélakúti/péteváradai ciszterci apátság*, Újvidék 1989, 18.

⁷¹¹ *Vetera Monumenta historica Hungariam sacram illustrantia I*, ed. Augustino Theiner, Romae 1859, 205.

⁷¹² György Györffy, *Das Güterverzeichnis des griechischen Klosters zu Szávaszentmeyer (Sremska Mitrovica) aus dem 12. Jahrhundert*, StSl 5 (1959) 72-73; Stanko Andrić, *Bazilijanski i benediktinski samostan sv. Dimitrija u Srijemskoj Mitrovici*, Radovi: Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu 40 (2008) 152-153.

и заробљавање Жигмунда, било последица пораза на Никопољу.⁷¹³ У овом нападу посебно је тешко страдао Срем. Анонимни српски хроничар помиње да је становништво Митровице пресељено у Брусу.⁷¹⁴ Разарање ове области преко Саве и Драве и турску војну акцију све до Птуја, бележи османски ратни заробљеника, Ханс Јохан Шилтбергер.⁷¹⁵ Он је учествовао у бици код Никопоља као штитоноша, када је пао у заробљеништво, да би касније чак постао слуга на Бајазитовом двору. Са својим новим господаром је пао у заробљеништво кана Тимура. После три деценије које је провео у османској и татарској служби 1427. вратио се у Баварску.⁷¹⁶

Следећи важан корак у османском продору у Подунавље било је освајање Голупца, које је уследило после смрт деспота Стефана Лазаревића из 1427. године. Наиме, заповедник утврђења, извесни Јеремија, одбија да Жигмунду преда град, док му он не исплати суму од 12 000 дуката, коју му је дуговао преминули деспот. Ђурађ Бранковић је покушао да посредује код заповедника Голупца, али је напослетку био нападнут. Заповедник Јеремија је потом Голубац предао Турцима.⁷¹⁷ Заузимањем овог утврђења,

⁷¹³ *Hunc Stephanum wayuodam preter cetera infanda sua facinora in lesam regie Dignitatis maiestatem perpetrata eadem tempestate, cum rex Sigismundus post cladem sub Nicapoli receptam marittimis demorabatur in partibus, tale scelus commisisse accusabant. Etenim illum ad cesarem Thurcorum Pasaiithem nuncios misisse filiamque illius regi Ladislao, quem inducere conabatur. ea conditione, ut illi contra regem Sigismundum adiumento fieret, iugo matrimoniali ducere spondisse et in huius documentum ingentia Thurcorum agmina Hungaricas in partes inter flumina Zawe et Drawe situatas induxisse gravesque ibidem per eosdem depopulationes edidisse dicebant. Ante hec Thurci nondum Hungaricas lustraverant terras. Is te fuil ingressus Thurcorum in Hungariam primus, eo tunc illi ingentes, quas cernimus in civitatibus Sirimiensibus, edidere vastitates, quas civilates etiam nunc loca illarum suis orbata edificiiis non parvas fuisse testantur.* Thurocz, *Chronica Hungarorum I*, 220; Thurocz, *Chronica Hungarorum II-2*, 256-257; Thurocz, *Chronicle*, 69.

⁷¹⁴ 37. Он (Бајазит) опет се подиже са читавом војском и пође на Угре поробивши неизмерну количину (народа). Тада и Митровчане /становнике Сремске Митровице/ пресели и Земљани град /Земун/ разори, а друге области поплени. Пошто се све ово догоди, па и више од овога, нападоше Угри на Србе кад овај славни (Стефан) не беше ту и заузеше град по имену Борач и попленише многе крајеве. А (Турци) велики део угарске земље заузеше. И ко ће описати тадање велике и мале ратове које су (Угри и Турци) међусобно водили?! Константин Филозоф, *Живот деспота Стефана Лазаревића*, 42-43; *Стари српски родослови и летописи*, 219. (№ 598).

⁷¹⁵ *Hans Schiltbergers Reisebuch nach der Nurnberger Handschrift herausgegeben*, trans. Valentin Langmantel, Tubingen 1885, 7-8; *Bondage and Travels of Johann Schiltberger: A Native of Bavaria, in Europe, Asia and Africa, 1396-1427*, ed. Philip Brunn, trans. J. Buchan Telfer, Cambridge 2010, 6-7. Према одређеним тумачењима топоним *Petau* се не односи на Птуј, већ Петроварадин. Donald Edgar Pitcher, *A Historical Geography of the Ottoman Empire*, Leiden 1972, 49; Поповић, *Од Будима до Константинопоља*, 106-108.

⁷¹⁶ Биографски подаци о Хансу Јохану Шилтбергеру: LdM VII, 1465-1466. (H. D. Homann); NDB XXII, 773-774. (Markus Tremmel); ODB III, 1850. (Alexander Kazhdan); Поповић, *Од Будима до Константинопоља*, 49-50. О Шилтбергеровом повратку у отаџбину: Ewald Kislinger, *Johann Schiltberger und Demetrios Palaiologos*, *Byzantiaka* 4 (1984) 97-111.

⁷¹⁷ Dlugosz, *The Annals*, 447. *ИСН II*, 220. (Момчило Спремић); Рокаи и др., *Историја Мађара*, 136-137; Pálosfalvi, *From Nicopolis to Mohács*, 70.

Османлије су стекли значајно упориште на угарској граници. Жигмунд је покушао да походом 1428. године да поврати Голубац. Угарске снаге су крајем априла прешли Дунав код Ковина. После неуспешних борби, он је са турском страном склопио примирје на три године. Упркос ранијем споразуму дошло је до напада на угарске снаге. Дошло је до одлучујућег сукоба долази у јуну 1428. године, у коме Османлије односе велику победу. Пораз био посебно тежак зато што је у борбама страдао чувени витез, Завиша Црни.⁷¹⁸

После пола века на угарском трону 9. децембра 1437. године краљ Жигмунд је преминуо у Знојму. Последње године његове владавине биле су посвећење јачању одбрамбеног система Угарске, посебно њених јужних граница. Жигмунда је наследио његов зет, Алберт Хабзбуршки (1437-1439), који је наставио са политиком свог таста. Смену на угарском престолу тежио је да искористи султан Мурат II. Нови угарски владар је желео активно да помогне одбрани Деспотовине, али унутрашњи и спољни сукоби су паралисали сваку ефикасну акцију. Наиме, Алберт Хабзбуршки је ратовао са пољским владарем, хуситима, а био је у сукобу с грађанством Чешке. Највећа препрека за ефикасну акцију према Османлијама представљала је неактивност угарског племства које је било незаинтересовано за директан сукоб. У сврху ослобађања Смедерева припремана је флота у Бечу и Београду. Она је требала да браниоцима српске престонице дотури храну и помогне у одбијању турских снага. Филип де Диверсис истиче жељу краља Алберта да Угарску и Србију ослободи од турске претње, одбацујући критике да угарски владар није урадио довољно.⁷¹⁹ Изненадна краљева смрт оставила је утисак на његове савременике. Страх над

⁷¹⁸ *Quamobrem rex tanti principatus magnanimitate motus vi non modica armorum confata rursus vires Thurcorum tentare aggressus est, arcemque Galambocz vocatam alta in rupe supra decursum Danubii Rasceano in agro situatam tempestate eadem illis subditam multo milite cinxit. Dimicabant utriusque hostes simul et semper Sigismundane copie superiores erant, donec ille cesar Thurcorum Chalapinus oppressione suorum propulsatus bellico apparatu cum ingenti veniens rege hosti potentior visus est. Quapropter rex ipse post non modicam suorum undique decertantium stragem campum deserens Danubium transiit, et hostilem evasit manum. In hoc prelio, licet multi occubuerint, vir tamen ille nominatissimus Zauissa Niger appellatus virtute et armorum directione insignis ibidem cecidisse nostrum ad evum nostri non sine turbatione animi memoratur. Thurocz, *Chronica Hungarorum I*, 221; Thurocz, *Chronica Hungarorum II-2*, 258-259; Thuroczy, *Chronicle*, 70-71. Рокаи и др., *Историја Мађара*, 136; Pálosfalvi, *From Nicopolis to Mohács*, 70-76; *ИСН II*, 221. (Момчило Спремић); *Историја Османског царства*, 80-81. (Никола Ватен). О борбама око Голупца детаљније: László Veszprémy, *Zsigmond Galambócnál 1428-ban*, *Hadtörténelmi 2* (2008) 283-302. О поменутом утврђењу детаљније; Сима Ћирковић, *Голубац у средњем веку*, Пожаревац 1968.*

⁷¹⁹ *Quid enim his operibus celerius, quid sapientius aut salubrius effici potavit? Haec est mea sententia eventus Smederii silentio pretereundus quoniam quidam ut liberius loquar homines vulgares et indocti ea solum laudibus digna praedicant quae felix successus commendaverit. Unde huius excellentissimi regis amplissimos honores, arduis laboribus et summa prudentia et capitis sui periculo aequisitos eorum vulgaribus verbis impudenter denigrare*

неизвесном судбином, посебно Угарске и Славоније, исказао је у чувени дубровачки хуманиста Филип де Диверсис у посмртном говору посвећеном овом владару.⁷²⁰

Након турског заузимања Смедерева 1439, године за нови циљ османског освајање постављен је Београд. После неуспешне опсаде овог града, османска страна је у лето 1441. године приступила кампањи пустошења јужне Угарске. Туроци помиње да су јужни региони све до Тисе, цела Славонија и простор између Дунава и Саве претрпели тешко разарање. Османлије су уништиле велик број насеља и одвели велики број робова.⁷²¹ Такав развој догађаја утицао је на промену расположења према угарском краљу, у коме је становништво овог простора видело кривца за своје страдање. У смутним временима која су наступила у први план је дошла личност ердељског војводе Јаноша Хуњадија (1407/9-1456).

Наредни помен простора јужне Угарске у угарско-османским сукобима везан је за

conantur asserentes sui causa Smederium a Teucris occupatum quod ausim dicere falso loquuntur. Nam si ea in re prudentiores audirent linguas falsidicas adversum talem et tantum principem latrantes assiduo silentio cohercerent et de suis ut ita dicam negociolis et mercibus loquerentur. Eo enim tempore ut salvaretur Smederium semper commendanda plurima fecit. Quae ipsum speciali laude et triumpho dignissimum effecerunt quod ut clarius intelligatur animadvertite quaeso. Num ne dicite p̄cor cum inphandissimus ille inimicus et desolator christianae religionis assiduus Teucer classem et copias ingentes suas barbaras congregasset venissetque potenti manu ad obsidionem Smederii ipse christianissimus princeps, rex et imperator ardentissimus salutis Hungariae, Slavoniae et populi universi christiani, primo serenissimam dominam reginam p̄misit, tum Boemiam ibidem dimisso uno vice rege reliquit et Vienam proprium suavissimumque domicilium dimisit ut illius nequissimi Teucris potentiae obviaretur. Non equidem ipsum terruerunt longa viarum itinera non montes, non valles, non flumina, non colles, non nemora, non aeris intemperies, non calores, non frigora, non Teucris copiae maximae et classis bellantibus referta, non denique eius personae infirmitates, imo nec mors ipsa illius fortissimi principis animum a salute christianae religionis et Teucrorum prostratione a se zelo ardentissimo desyderata quovis pacto perterrefacere aut abducere potuit. Et enim pro ipsius sententia exequenda xaytas Viene, triremes et biremes Budę et Belgradi abunde pulchre et potenter struxit, paravit et armavit ex eisque classem armatorum copiosissimam et bladorum onustam studiose confecit cuius descensu his qui in Smederio clausi morabantur victus copiose traderetur et Teucris fugarentur. Filip de Diversis, Dubrovački govori u slavu ugarskih kraljeva Sigismunda i Alberta, prev. Zrinka Blažević, Boris Nikšić, Zdenka Janeković Römer, Vladimir Rezar, Dubrovni-Zagreb 2000, 142-145.

⁷²⁰ *Haec ipsius mors corporea qua iustitiae, fortitudinis, modestiae, prudentiae, pudicitiae, fidei, charitatis et spei sanctae speculum quoddam et corona refulgens decidit cum ea omnia in ipso fuerint ob seculi commoda terribilis et ululato maximo dignissima est. Nam eius decessu hominum commune iudicium est quod, o utinam fallax existat, fideles christicolae et praesertim Hungaros et Slavoniae habitatores intolerabile discrimen crudelem desolationem rerum atque personarum ab inphandissimis Teucris passuros. Filip de Diversis, Dubrovački govori u slavu ugarskih kraljeva Sigismunda i Alberta, prev. Zrinka Blažević, Boris Nikšić, Zdenka Janeković Römer, Vladimir Rezar, Dubrovni-Zagreb 2000, 153-154; Иван Божић, Две белешке о Филипу де Диверсису, ЗФФ 11-1 (1970) 325-326.*

⁷²¹ *...ac partes regni Hungariae inferiores usque ad flumen Thitiae totaque Sclavonia ac cunctus ager inter Saue et Draue flumina medius dira Thurcorum rabie vastarentur, civitates et ville ac opida vehementes per flammam comburrerentur, res diriperentur, homines sine discretionem sexus et etatis aut interficerentur, aut perpetue servitutis iugo mancipandi abducerentur, omnibus regnicolis intrinsecis fluctuantibus odiis ac partibus regni prescriptis manifesto discrimine relictis, solus ipse dominus Iohannes wayuoda tantam Christianae religionis persecutionem amaro corde titit. Thurocz, Chronica Hungarorum I, 241-243; Thurocz, Chronica Hungarorum II-2, 320-321; Thurocz, Chronicle, 124-125. Биографски подаци о Јаношу Хуњадију: LdM VII, 226. (K. Nehring).*

кампању из 1448. године. Погибија угарског краља Владислава у бици код Варне 1444. године оставила је за собом проблем наслеђивања. Како угарски сталежи нису успели да се договоре са царем, одлучено је да до пунолетства младог Ладислава земљом управља као гувернер Хуњади. Желећи да ојача свој положај новом антитурском акцијом је отпочела у јесен 1448. године, угарска војска је цео септембар провела на обали Дунава припремајући се за поход. Хуњади је упркос противљењу деспота Ђурађа, повео своје снаге преко српске територије. Прелаз је начињен код Ковина.⁷²² Даљи пут је водио Хуњадија преко долине Мораве и Сталаћа, кроз клисуру која је касније по њему добила назив Јанкова клисура и напослетку стигао на Косово поље. Мурат II који се са својим снагама налазио у кампањи против Скендербега кренуо у сусрет Хуњадију преко српске територије. До друге косовске битке дошло је 17. октобра 1448. године. У борбама које су трајале три дана угарска војска претрпела тежак пораз. То није био крај перипетијама које су пратиле угарског губернатора. Угарски намесник је био заробљен од стране деспотових људи. Он је одведен у Смедерево где је потписао уговор о миру и савезништву са српским владарем. Њему је морао да врати поседе у Угарској и да као таоца остави свог сина Ладислава. Крајем децембра, Хуњади је напослетку стигао у Сегедин. Папа је ослободио Хуњадија заклетве деспоту, тако да је до коначног измирења дошло тек 1451. године.⁷²³

⁷²² Прелаз код Ковина помиње Паскоје Соркочевих (Pasqualis Junii de Sörgo), Дубровачанина у служби деспота Ђурђа, који је као његов преговарач послат у Хуњадијев табор. Приликом треће посете Соркочевих је написао писмо, адресирану Николу Ансалонеу, витезу у Арти, у коме је описао кретање угарске војске. *Ut notificem tibi de novibus istis in partibus contingentibus cl[arissimus] eq[ues] n[omine] Comes Johannes sive Coniati Janus Regni Hungariae gubernator magno suo cum exercitu K[alendis] Sept[embris] in Choino oppido advenerat, et copias transmeavit in Soboticja ad ostium Lamorave prope Smederevo....* Првобитно издање критичко издање овог извора приредио је Мита Костић још 1926. године. Мита Костић, *Опис војске Јована Хуњадија при поласку у бој на Косово*, ГСНД књ. 1 св. 1-2 (1926) 83-86. Нови издање Соркочевиховог писма: Mark Whelan, *Pasquale de Sörgo and the Second Battle of Kosovo (1448): A Translation*, The Slavonic and East European Review 94 (2016) 138. (латински изворник); 141. (превод на енглески језик). Други извори наводе различита места преласка на српску територију. Супротно од Соркочевиха, Туроци наводи да је угарска војска начинила прелаз код Северина. *...supra castrum Zewerini Danubium transiit, Thurocz, Chronica Hungarorum I, 256; Thurocz, Chronica Hungarorum II-2; 347; Thuroczy, Chronicle, 151.* Према Бонфинију део угарских снага је прешао код Ковина, а други код Северина. *...ubi ad Cubin in conspectum Mysie pervenerunt, paulo infra, ubi Morava fluvius per Mysiam currens in Danubium fertur, Istrum traiecerunt, ad Severinum oppidum alii transmisere.* Bonfini, *Rerum ungaricarum decades III.7, 8.* Ковин као стратешки значајно место на Дунаву, налазила се скела. Петер Рокаи, „Бродови“ на Дунаву и притокама на подручју јужне Угарске у средњем веку, Пловидба Дунавом и његовим притокама кроз векове, ур. Васа Чубриловић, Београд 1983, 145. Александар Крстић, *Банат у средњем веку*, Банат кроз векове, Миодраг Матицки, Видојко Јовић, Београд 2010, 81.

⁷²³ О Другој бици на Косову и њеним последицама: Piccolomini, *Europe*, 90-93; *ИСН II*, 263-265. (Момчило Спремић); Момчило Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, Београд 1994, 335-345; EncMedWar II, 471-472. (Ferenc Sebök); Jozef Matuz, *Osmansko carstvo*, Zagreb 1992, 41; Hammer, *Historija Osmanskog carstva*, 138-141; *Историја Османског царства*, 89-90. (Никола Ватен); 190; 218; 221; Gabor Agoston, *The Last*

Турска опсада Београд 1456. године и победа угарског оружја представљале су важан догађај за савременике. О овом догађају писао је Енеја Силвије Пиколомини у свом делу *Европа*. Наводи да се после освајања Цариграда султан Мехмед посветио припремама за освајање Београда. Одбрани овог града су приступили кардинал Карвахал и Капистран.⁷²⁴ Пиколомини наводи да су крсташком позиву одговорили првенствено сиромашни, док је помоћ богатих изостала. Он наводи да је преко 40 000 крсташа, војску коју је више штитила вера, а не мач. Значајним снагама је командовао и Јанош Хуњади. Уверен у победу, султан је својим војницима већ обећао ратни плен у Немачкој и Италији. Мехмед није успео да освоји Београд, град на ушћу Саве и Београда. На копну, пресудна борба се одиграла између 21. и 22. јула. Турци су затрпали јарак око града, како би продрли кроз оштећене зидине. Уз велике напоре, угарске снаге су успеле да протерају јаничаре који су успели да продру кроз град.⁷²⁵ После рањавања је султан се са својим снагама повукао. Пиколомини истиче да је између Хуњадија и Капистрана постојао раздор и да је свако заслуге за победу приписивао себи.⁷²⁶

Пораз из 1456. године деловао је отрежњујуће на турску страну. Османска страна је одлучила да прво до краја пацификује Србију. Пад Смедерева 1459. године представљао је тежак ударац угарској безбедности. Пиколомини је овај догађај сматрао посебно трагичним. У својим *Коментарима* износи став његов прелазак у турске руке тежак пораз за Угарску, који се може мерити са падом Цариграда, јер Смедерево је стајало попут капије од Србије до Влашке, сматрајући га као идеално полазиште за рат против Угарске због великог броја

Muslim Conquest: The Ottoman Empire and Its Wars in Europe, Princeton 2021, 72; Рокаи и др., *Историја Мађара*, 156; Бабингер, *Мехмед Освајач*, 51; Pálosfalvi, *From Nicopolis to Mohács*, 141-166.

⁷²⁴ Јован Капистран (1386-1456) био је францискански свештеник, проповедник и инквизитор. Истако се као вођа крсташа за време опсаде Београда 1456. године. Преминуо је од последице куге 23. октобра исте године у близини Илока. Канонизован је као светитељ Католичке цркве 1727. године. О личности овог црквеног прелата детаљније: Ottokar Bonmann, *Die Persönlichkeit des Hl. Johannes Kapistran (1386-1456)*, *Franciscan Studies* 43 (1983) 205-217; Anđelko Mijatović, *Ivan Kapistran i borbe za Beograd 1456. godine*, *Croatia Christiana periodica* 11 (1987) 156-164; Erik Fügedi, *Lik i značaj Ivana Kapistranskog*, *Croatia Christiana periodica* 11 (1987) 131-139; Stanko Andrić, *Čudesna svetoga Ivana Kapistrana: povijesna i tekstualna analiza*, Slavonski Brod-Osijek, 1999.

⁷²⁵ Thurocz, *Chronica Hungarorum I*, 269-270; Thuroczy, *Chronicle*, 179; Bonfini, *Rerum ungaricarum decades III.8*, 185; Laonikos Chalkokondyles, *The Histories* 2, trans. Anthony Kaldellis, Cambridge, Massachusetts-London 2014, 235. Према Константину Михаиловићу у овим борбама је рањено око 400 јаничара. Константин Михаиловић из Островице, *Јаничарове успомене или турска хроника*, прев. Ђорђе Живановић, Београд 1986, 126; Konstantin Mihailovic, *Memoirs of a janissary*, trans. Benjamin Stolz, Ann Arbor 1975, 106. (изворник на пољском језику); 107. (превод на енглески језик); Калић-Мијушковић, *Београд*, 153-156. Pálosfalvi, *From Nicopolis to Mohács*, 184.

⁷²⁶ Piccolomini, *Europe*, 103.

бродова и лакоће заузимања друге обале.⁷²⁷

Уместо покушаја да нанесе пресудни пораз Угрима у једној пресудној бици, султан Мехмед се вратио опробаној османској тактици, систематском пустошењу пограничних области. Тако су снаге предвођене Али-бегом, смедерским санџакбегом, 1460. године опустошиле Ковин и Сремску Митровицу. Пораз овим снагама нанели су Михаило Силађи код Футога, за који Бонфини истиче да је богат град.⁷²⁸ Можемо претпоставити да је он требао да буде наредни плен османских пљачкаша. Боравак краља Матије у Диошђеру османске снаге су искористили и извршили нови упад. После опсаде која је трајала неколико дана заузет је Ковин, који је потом до темеља разорен.⁷²⁹

Од великог значаја за даље сукобе показала се османска кампања из 1471. године. Тада је део османских снага напао територију Славоније, док је други контингент на реци Сави започео изградњу стратешки значајног утврђење Шабац.⁷³⁰ Бонфини наводи да док је Матија био заузет ратовањем у Чешкој, султан Мехмед је дошао 20 000 војнике које су пратиле занатлије у циљу изградње утврђења које је требало да послужи као упориште за напад на Срем, најјужнији део Угарске, да би касније уследио напад на друге делове ове државе и Немачку. Неуспешни турски продор није оставио довољно велик утисак на угарског владара, да би он лично деловао против Османлија. Матија је упутио калочкобачког надбискупа Габријела и војсковођу Јаноша Унгора да сузбију Турке на Сави. Он им је напоменуо да ће Панонија пасти у руке Турака, ако не зауставе изградњу овог утврђења.

⁷²⁷ *Quae res non minus Hungarorum animos fegit qua perdita olim Constantinopolis. Est enim Senderovia porta quaedam ex Rascia in Valachiam ad bellum Hungaris infrendum opportuna, quo in loco mulatae sunt ad fluvium transeundum, et in alteram ripam descensus faciles.* Pius II, *Commentaries* Vol. 2, 24; 26. (латински изворник); 25; 27. (превод на енглески језик).

⁷²⁸ Thurocz, *Chronica Hungarorum I*, 286; Туроци сукоб погрешно датира у октобар 1458. године. За детаљну анализу његове хронологије видети: Thurocz, *Chronica Hungarorum II*, 2, 414-416; Thuroczy, *Chronicle*, 212; Bonfini, *Rerum ungaricarum decades III.10*, 241-242. Овај турски продор Бонфини датира у 1462. годину, он се одиграо 1460. године. То можемо закључити на основу чињенице да је Михаило Силађи преминуо почетком 1461. године. Pálosfalvi, *From Nicopolis to Mohács*, 201. нап. 68; Александар Крстић, *Банат у средњем веку*, Банат кроз векове, Миодраг Матицки, Видојко Јовић, Београд 2010, 82.

⁷²⁹ *Novitates autem has fraternitati vestre scribere possumus, quod castrum Cowinum alias Kewy ad manus perfidissimorum Turcorum iam deventum est...* Zichy, X, 111. Pálosfalvi, *From Nicopolis to Mohács*, 201.

⁷³⁰ Шабац (тур. Böğürdelen) је изграђен на месту ранијег трга Заслон, који се први пут помиње у изворима из 1429. године. О Шапцу детаљније: Стојан Новаковић, *Белешке к историји Шапца и шабачке владичанске столице*, Годишњица НЧ 9 (1887) 1-34; Глиша Елезовић, *О имену Шапца кроз векове, Заслон, град на Сави, град Сава, Шабац, Böğürtlen, Böğürdelen*, Гласник ЕИ 1 (1952) 29-57; Сима Ћирковић, *Средњи век, Шабац у прошлости I*, уред. Станоје Филиповић, Шабац 1970, 83-114; Милан Јефтић, Милоје Васиљевић, *Шабачка тврђава и постанак града*, Idem, 405-446; Donald Edgar Pitcher, *A Historical Geography of the Ottoman Empire*, Leiden 1972, 90; *Лексикон градова*, 111-112. (Александар Крстић).

За угарску страну, изградња Шапца је представљала велику претњу, Бонфини је назива и каменом око врата Угарске. Угарске снаге су покушале артиљеријском ватром да спрече радове, али су Турци заштићени опкопом наставили изградњу, која је окончана у августу. Посада завршеног утврђења бројала је око 2 000 људи. Угарски напад на утврђење је уз велике губитке одбијен. Као одговор на турско присуство, Угри су започели са изградњом тврђаве на сремској страни.⁷³¹ Током 1476. године, султан Мехмед II је припремао поход на Београд. Правац ове војне акције је био промене због промене понашања молдавског војводе Стефана Великог. На султанове захтеве да се покори он је одговорио тако што је погубио турске заробљенике.⁷³²

Борбе око Шапца бележе и западни извори, попут дела Хартмана Шедела *Registrum huius operis libri cronicarum cu figuris et ymagibus ab inicio mundi*, које је познатије под називом *Нирнбершка хроника*. Поменуто дело је првобитно издато на латинском језику, да би потом уследио превод на немачки језик.⁷³³ Догађај из угарске историје који је најдетаљније приказан је управо опсада Шапца. У латинској верзији која је нешто детаљнија опису ове опсаде претходи помен борби око Јајца и преузимање угарске круне од цара Фридриха III Хабзбуршког. Следи излагање о шабачкој тврђави и борбама око ње. Ова веома снажна фортификација је изграђена од дрвета на реци Сави. Тврђава је била заштићена кулама, јарковима и земљаним радовима. Затим је дат опис погибије Јана Витовеца, који је заробљен од стране Турака и погубљен. Ово је раздражило краља Матију који је напао и освојио утврђење. Шедел потом прави дигресију помињући турски напад на Шабац из 1492. године који је успешно одбијен.⁷³⁴ У *Нирнбершкој хронци* дата је веома

⁷³¹ Bonfini, *Rerum ungaricarum decades IV.2*, 38-39; Antonio Bonfini, *IV dekada*, 363-364; Ивић, *Историја Срба у Војводини*, 20-22; Pálosfalvi, *From Nicopolis to Mohács*, 236-237.

⁷³² ASMi, Sforzesco, 650/2,8,12,a. (Извештај венецијанског амбасадора). (Доступна на интернет страници: <http://vestigia.hu/infocus/kepek/1421401339.jpg>) (Прилог бр. 8); Pálosfalvi, *From Nicopolis to Mohács*, 257.

⁷³³ О Нирнбершкој хронци детаљније: EMC II 1334-1335. (Nikolaus Henkel); David Cushing Duniway, *A Study of the Nuremberg Chronicle*, The Papers of the Bibliographical Society of America 35-1 (1941) 17-34; Zoltanné Soltész, *Az ötszáz éves Schedel-krónikáról és magyar vonatkozásairól*, Magyar Könyvszemle 109 (1993) 462.

⁷³⁴ *Tandem post aliqua tempora castrum sive castellum Thurcorum, Sabats multum curiose preparatum tenoitatum ad litus fluminis Save vel Savi per eosdem ex lignis terram que multum curiose pro forti preparatum ut sequens figura per omnem diametrum ac formam ostendit turribus ac fossatis ac vallibus necnon minus militibus munitum diro hiemis sub rigore obsendit in quo lignea menia ex tabulis fabricata sunt. Quarum tabularum compago ita solidum est ut vix ab intento posset iunctura prebendi. Suntque triclinia ambitu prolixiore distincta porticum in oim decore disposita. Area vo curtis ingenti ambitu cimcte ut amplitudo impa regiam aulam ostentar. Tumqem rex acrius preplio insister et Turchi rapto comite Iohanem de Witebits ab exercitu regis ad castellum eo interfecto caput eium absciderunt cum flavescente copiosaqem coma haste suffixum ad terrorem exponi iusterunt. Mathias rex indignatus vi aggressus cepit ac expugnavit ingenti gloria. Nonissime Turchi anno MCCCCXII iterato castellum invaserunt ab Hungaris repulsi ad*

тачна представа шабачког утврђења. На илустрацији је представљена тврђава, изграђена од дрвета и окружена реком Савом. Зидови утврђења су заштићени кољем. Утврђење је подељено на два дела, где је цитадела заштићено јарком са водом и девет кула.⁷³⁵ Аустријски хроничар Јакоб Унрест повезује освајање Шапца са заробљавањем Јаноша Витовеца. Када је краљ Матија постао свестан његовог заробљавања наредио је напад у коме је освојено спољно утврђење.⁷³⁶

Следећи значајнији сукоб на простору јужне Угарске одиграо који бележе наративни извори одиграо се једни деценију касније. Смрт султана Мехмеда Освајача 1481. године није омела нову офанзиву османских снага. Током јесени исте године пет османских контингента је упало на простор Трансилваније пленећи простор око Темишвара. На њихов упад је спремно одговорио Павле Кињижи. Угарске снаге су 9. септембра сачекале турску војску код Бечеја где је Османлијама нанет тежак пораз.⁷³⁷

Осврт на последњу кампању краља Матије Корвина доноси дубровачки хуманиста Туберон. Угарски владар је умро у Бечу 1490. године за време кампање против цара Фридриха III. Туберон упућује критику угарског владара, јер је занемарио одбрану граница које су пустошили Турци, док је он био заузет сукобом са царем. Дубровачки аутор је уверен да би Турци били протерани из Европе да је краљ Матија одлучио да зарати с њима.⁷³⁸

Да погранични простор није мировао ни у наредном периоду показују борбе до којих

propria redierunt. Hartmann Schedel, *Registrum huius operis libri cronicarum cu figuris et ymagibus ab inicio mudi*, Nuremberge 1493, CCLIII. Текст доступан на интернет страници: <https://daten.digital-sammlungen.de/0003/bsb00034024/images/index.html?id=00034024&groesser=&fip=xdsydeayaxdsydxdsydeneneayayztsweayafsdren&no=30&seite=579>. (Датум приступа: 25.08.2022) (Прилог бр. 8).

Hadtörténelmi Közlemények 25-1 (1924) 209.

⁷³⁶ Jakob Unrest, *Österreichische Chronik*, ed. Karl Grossmann, MGH SS rer. Germ. N. S. XI, 61.

⁷³⁷ Bonfini, *Rerum ungaricarum decades IV.6*, 120; Antonio Bonfini, *IV dekada*, 448-449; Pálosfalvi, *From Nicopolis to Mohács*, 276-277.

⁷³⁸ *Naime, premda je car u tom ram izgubio Beči Bečko Novo Mesto, uz brojna trgovišta u Noriku i Karniji, Matijaš je ipak dopustio da mu Turci opustoše granice njegova kraljevstva dok je neumorno progonio cara. A njih bi zasigurno bio protjerao iz Europe da je odlučio protiv njih povesti rat.* Tuberon, *Komentari o mojem vremenu*, 5. Дијаметрално супротан став износи Ђурађ Сремац, аутор о коме ће бити речи. Он хвали војне успехе Матије Корвина, док критикује Јагелонце: *И тако је освојио од Турака шабачку тврђаву у грани- цама краљевства Рашана, а осим тога тврђаву Јајце у Босанском краљевству. И тако је краљ Матија чувао краљевство и до своје смрти држао његове узде. И угарски народ хвалио је краља говорећи овако: „Благословен био краљ Матија!“, док је друге краљеве проклињао након њихове смрти. Тако је краљ Ладислав Казимир са својим сином краљем Људевитом изубио сто двадесет тврђава, а то је на вечну жалост Угара. Ђурађ Сремац, *Посланица о пропасти*, 10.*

је дошло у околини Београда 1514. године. У њима се истакао будући вођа сељачког устанка, Ђорђе (Ђерђ) Дожа. Наиме, он је у двобој успео да убије истакнутог турског команданта.⁷³⁹

Краљевина Угарска и Османско царство су наставили с преговорима започетим две године раније, тежећи да склопе мир. Преговори су привремено прекинути услед папске кампање за покретање крсташког рата. У марту 1514. године из Рима се вратио острогонски надбискуп Тома Бакач с циљем организовања крсташког похода. Упркос свим отежавајућим околностима, Бакач је у априлу започео са проповедањем крсташког рата. Склапање мировног уговора са Османским царством поменуте године довело је до распуштања крсташке војске. Када је острогонски надбискуп покушао да распусти крсташку војску, тај поступак је изазвао опште незадовољство међу окупљеним крсташима, што је напослетку резултовало избијањем устанка.⁷⁴⁰ На челу устаника нашао се Ђорђе Дожа. Током борби које су уследиле Дожа се показао не само као одличан војни командант, већ и као врстан организатор. Крсташи (куруци) су успели да поразе снаге тамишког жупана Стефана Баторија код Чанада. То приликом град је запаљен, а чанадски бискуп Никола Чаки је набијен на колац. Сам жупан је морао да се спаси бекством.⁷⁴¹ Ђурађ Сремац наводи занимљив податак о етничком саставу крсташке војске, за које он каже да је *већина била трачког рода*, односно да су били Срби.⁷⁴²

Устанак је трајао веома кратко од средине маја до 15. јула 1514. године, али је оставио значајан траг у унутрашњој политици Угарске.⁷⁴³ Како краљ Владислав II није

⁷³⁹ *А у исто време био је у пограничним крајевима један витез, по имену Ђорђе Секел. И исте године, за великог поста, побио се у љутом двобоју с једним Турчином под Београдом. И био је тај Турчин најчувенији у тврђави Смедерева и нико од угарских витезова није се усудио прихватити (двобој) осим Ђорђа Сикулца...И након тога стаде Турчин на угарску страну, а угарски витез на страну Турака. У исто време појуреше с копљима један према другом и наша права хришћанска вера одмах би потврђена, јер хришћански витез Ђорђе рани Турчина и десну му руку сасвим одсече својим: мачем, те је показа у Будиму краљу Чеху. Ђурађ Сремац, *Посланица о пропасти*, 35-36. Туберон наводи да је Јурај Секел (односно Дожа) за своје јунаштво од краља награђен селом од четрдесет кметова и добрим виноградом. Tuberon, *Komentari o тојет vremenu*, 230.*

⁷⁴⁰ Опис устанка код Туберона: Tuberon, *Komentari o тојет vremenu*, 231-235.

⁷⁴¹ Ђурађ Сремац, *Посланица о пропасти*, 38-39.

⁷⁴² *Ibidem*, 39.

⁷⁴³ О устанку Ђорђа Доже детаљније: Gabriel S. Pellathy, *The Dózsa revolt: prelude and aftermath*, East European Quarterly 21-3 (1987) 275-295; Paul Freedman, *The Hungarian peasant revolt of 1514*, Grafenauerjev zbornik, ed. Vincenc Rajsp, Ljubljana 1996, 433-446; Norman Housley, *Crusading as Social Revolt: The Hungarian Peasant Uprising of 1514*, The Journal of Ecclesiastical History 49-1 (1998) 1-28; Рокаи и др., Поповић, *Срби у Војводини I*, 174-175; Ивић, *Историја Срба у Војводини*, 51-51; Engel, *The Realm of St. Stephen*, 362-364; *Историја Мађара*, 178-181; *ИСН II*, 463-464. (Сима Ђирковић).

успео да организује војни одговор на пустошење устаника, већ је и његовом гушењу пресудну улогу је имао ердељски војвода Јован Запоља, што је довело до значајног пораста његовог угледа.⁷⁴⁴

Успешно гушење Дожиног устанка увелико је подигло самопоуздање ердељског војводе. Сукоб с Османлијама који је уследио, показаће се да је овакав став био неоснован. Наиме, Запоља је покушао да освоји Жрнов у мају 1515. године.⁷⁴⁵ За тај подухват он је окупио знатне снаге, које су предводили цењени команданти, као што су Иштван (Стефан) Батори, банови Београда Имре Терек⁷⁴⁶, Михаило Пакши, као и његов брат заповедник Шапца, Гашпар. У борбама су учествовали и браћа Јакшић. Као логистички центар је послужио Београд. Из овог града, Запоља је однео знатан број топова и других опсадних справа, иако је краљевским прописима из 1495. и 1498. године било забрањено изношење оружја из Београда. У почетку је ратна срећа била наклоњена ердељском војводи, чији су људи успели да продру у Жрнов. Када се у сукоб умешао заповедник Смедерева, Бали-бег дошло је до преокрета у бици. Угарске снаге су натеране у бекство све до београдских капија. Део снага предвођених Михаилом Пакшијем покушао је да пружи отпор Османлијама и да поврати артиљерију, али у томе није имао успеха. Браћа Пакши су страдала у борби.⁷⁴⁷ Губитак топова у борбама на Авали 1515. године показао се

⁷⁴⁴ Ђурађ Сремац, *Посланица о пропасту*, 43; Tuberon, *Komentari o tojem vremenu*, 236.

⁷⁴⁵ *Postoji pak utvrda na dosta strmom vrežuljku, koji su podigli kraljevi Ilirika prije nego su Turci prešli u Evropu: njezini stanovnici nazivaju je Avala. Smještena je između Smedereva i Beograda, i to bliže Beogradu nego Smederevu, a duže se nad rijekom Istar: odande se, naime Dunav počinje nazivati tim imenom. Svojim položajem, zidinama te turskom vojnom posadom taj grad predstavlja dobro utvrđeno mesto. Odatle Turci, kao iz posmatračnice, nadziru sve što Ugri rade u Beogradu, te o tome obaveštavaju svoje u Smederevu. Ovu utvrdu, koja kao da je visila o vratu Beograda, Ugri su željeli bilo ratnim spravama do temelja uništiti, bilo odatle Turke protjerati, te unutra ostaviti vlastitu posadu.* Tuberon, *Komentari o tojem vremenu*, 237; Ђурађ Сремац, *Посланица о пропасту*, 43-44. Утврђено Жрнов се у изворима помиње по први пут као османска фортификација 1442. године, али је веома извесно да је постојало за време владавине деспота Стефана Лазаревића. О поменутом утврђењу више: Дероко, *Средњовековни градови*, 101-102; *Лексикон градова*, 109-110. (Александар Крстић).

⁷⁴⁶ За тешку ситуацију у којој се наша београдска тврђава Ђурађ Сремац оптужује Емерика Терека. За њега тврди да је убирао порезе у пет жупанија од којих је куповао тврђаве и неефикасно снабдевао посаде Београда и Шапца. Значај овог утврђења Ђурађ описује изјавом свог оца: „Сачувај, Боже, да та тврђава буде у рукама Турака, читавом хришћанству биће највећа рана неслоге.“ И напослетку се испунило иророчанство мог оца.и Ђурађ Сремац, *Посланица о пропасту*, 35.

⁷⁴⁷ *После тога војвода Јован беше чувен човек у ратовању у Угарској тако да је турски цар пред њим дрхтао, тако да га је сматрао Александром Великим. Опет је изнова скупио народ и пребродило преко воде Дунава и преко воде Саве, те је наредио да угарски барони са топовима подседају тврђаву Жрнов. И пошто су почели добро гађати турску тврђаву, много се рушила. Сад кад су Угри видели да ће тврђаву лако освојити, рекли су војводи Јовану: „Не гађај више тврђаву да (је) не оштетимо, јер та тврђава сада припада краљевском величанству.“ Овде Јован паде у сумњу и у бол срца, јер је жељаше за себе. И имао је једног војника Чехтингера који је био окретан у војничкој вештини. Он са својом четом појури у напад и успишно уђоше кроз капију тврђаве. Али их Турци с друге стране смело избацише. Тада се Турци из Смедерева, који становаху у*

далекосежним за судбину Београда. Наиме, њихов губитак никада није надокнађен те је овако значајно утврђење дочекало неспремним опсаду султана Сулејмана 1521. године.⁷⁴⁸

Долазак на османски трон Сулејмана Величанственог (1520-1566) означио је почетак новог периода експанзије турске државе. Повод за напад на Угарску 1521. године постао је лош третман султановог дипломате. Да ли је циљ кампање био освајање Угарске или само потчињавање Београда и Шапца предмет је дебате међу историчарима.⁷⁴⁹ Упркос упозорењима да ће циљ османског напада бити Београд, угарска страна није урадила скоро ништа да појача одбрану.⁷⁵⁰ Ђурађ Сремац наводи да је ситуацију око одбране Београда додатно компликовала чињеница да је управу над њим наследио малодобни Валентин Терек, у чије су име градом управљали подбанови Моргај Јанчи и Блашко.⁷⁵¹ Опис ситуације у Угарској непосредно пре османске кампање из 1521. године и освајања Београда

*том крају, сабраше у велику чету и одмах стадоше сучелице Угрима. Пре тога су (Угри) говорили да нема Турчина и ни о чем нису мислили унапред, него су само у месецу мају у једној кошуљи седели у свом табору. Кад су осетили да им је Турчин већ стао сучелице, нису то примили за шалу. Брзо су се приремили за борбу и уз Божју помоћ задобили велик плен. Утолико се више беху охрабрили. А кад су се приближиле руље Турака, пошто су Угри видели мноштво пагана, одмах су се дали у бекство према Београду. А (та два града) су на међусобном растојању од две велике миље. Кад су то видели Турци са тврђаве на брду, викали су јако, без престанка, са Жрнова, говорећи на турском језику: „Casti kaur, casti kaur,“ јер су видели бекство Угара. И ускоро су их брзо прогонили и несметано су их били све до капије београдске тврђаве. И у бекству је бежао луди Валентин. И један одважан војник (је викао) да не беже, него да им се супротставе. Кад се приближио лудом Валентину, рече му: „Што бежиш, лудаче?“ А (овај) одврати: „Зашто бежиш ти, ако си тако паметан!“ А војвода је већ дуго био у београдској тврђави и онде се веома стидели. И била је већ година 1514. Ђурађ Сремац, *Посланица о пропасти*, 43-44. Туберон пораз угарских снага објашњава тако што је су турске уходе посејале панику међу нападачима. Tuberon, *Komentari o tojjet vremenu*, 237. Калић-Мијушковић, *Београд*, 233-234; Pálosfalvi, *From Nicopolis to Mohács*, 351-353; Gabor Agoston, *The Last Muslim Conquest: The Ottoman Empire and Its Wars in Europe*, Princeton 2021, 145.*

⁷⁴⁸ Калић-Мијушковић, *Београд*, 242.

⁷⁴⁹ Грчки писац Теодор Спанудин помиње да је Сулејман, након што су угушене побуне у Египту и Сирији, одлучио да лично поведе поход против Угарске због велике увреде коју која му је учињена, не наводећи о каквој је увреди реч. Theodore Spandoune, *On the Origin of the Ottoman Emperors*, trans. Donald M. Nicole, Cambridge 1997, 65. Код Туберона као повод за избијање непријатељстава помиње се убиство двојце турских племића, који су били у дипломатском посланству, које угарски владар није казнио на адекватан начин. Према његовим наводима постојали су они који су сматрали да је Сулејман очекивао такву исхитрену акцију угарске стране, која би постала повод за рат. Туберон помиње да је сам султан наредио да се међу његовим поданицима прошири гласина да су Угри осакатили турског посланика. Tuberon, *Komentari o tojjet vremenu*, 263-264; Pálosfalvi, *From Nicopolis to Mohács*, 376-377.

⁷⁵⁰ Изостанак припрема за опсаду Београда помиње и Ђурађ Сремац: *Када је за време краља Ладислава Барнаба Белај из Ердеља био посланик, писао је веома често, непрестано, из Турске краљу Ладиславу и уопште Угрима да се на време побрину за чувену београдску тврђаву. А нимало се нису бринули за споменути тврђаву. Нису се побринули ни за барут, ни за топове, ни за храну.* Ђурађ Сремац, *Посланица о пропасти*, 46.

⁷⁵¹ Као и у случају с Јованом Запољом, Ђурађ Сремац износи оптужбу да је подбан Блашко тајно започео сарадњу с Турцима, којима је обећао предају тврђаве, што се и догодило. Након тога је заједно с Моргајем погубљен у Браничеву. Ibidem, 53; 61.

доносе нам два значајна аутора: дубровачки хуманиста Туберон и угарски војник и дипломата Ференц Зај.⁷⁵²

Дубровачки хуманиста на овом месту износи критику папе, који се противно канонима мешао у сукобе хришћана, а с друге стране није учинио довољно да спречи пад Београда, који је у очима дубровачког хуманисте био трагичнији догађај од освајања Цариграда.⁷⁵³

У даљем излагању описано је окупљање племићких снага код Бача. Туберон истиче да је околина овог града била веома плодна и могла је да исхрани многобројно људство. Овде се наводи да је угарско племство бројало шездесет хиљада људи, али овај број је био само номиналан. Учени Дубровчанин примећује да је краљевским снагама недостајао патриотизам и адекватно вођство. Код Бача се окупио само мали број војника, које није красио особени војни квалитет. Поједини су услед дуге неактивности изгубили жељу за ратовање, другима је недостајала адекватна опрема. Оштра критика је усмерена против богатих племића, који су у жељи да не потроше велика средства у одбрани земље послали минималан број војника. Због свега наведеног, краљ Лудвиг је тако остао без адекватних снага за одбрану.⁷⁵⁴

Туберон наводи да је опсади Београда претходио неуспео продор везира Мехмеда Али Михаила у Ердељу. Како би Београд био блокиран, султан је из Црног мора упутио

⁷⁵² Дело Ференца Заја је познато под називом *Az Landor Fejrwar el weeztesenek oka e wotht es így esewth* (модеран назив *Az Landor Fejrvár elveszésének oka e vót és így esött*; лат. *Historia de Belgradi amissione et causi*) односно *Губитак Београда и разлози његовог пада*, које је вероватно настало у периоду 1535. и 1538. године. Специфичност поменутог дела је у томе што је оно писано на старомађарском језику. Издање Зајевог дела: Ferenc Zay, *Az Landor Fejrvár elveszésének oka e vót és így esött*, ed. István Kovács, Budapest 1980.

⁷⁵³ ...*Možda sam papi izrekao slobodnije nego što priliči, no ne zato što bih zaboravio na službu, ili dostojanstvo pape, od čijeg ugleda za mene nema važnije stvari, nego od tuge zbog gubitka Beograda. Smatram, naime, da je kršćanstvi padom ovog grada izgubilo mnogo više nego negdašnjim uništenjem Carigrada, zato što se potonji grad, prije nego su ga Turci osvojili, na svoju najveću sramotu već bio svojevóljno odmetnuo d zajedništva s Rimskog Crkvom, a Beograd je zbog ugarskog nemara neprijateljskom varkom oduzet savezničkom kralju, silno naklonjenom Rimu, te je time u pogibelj dovedena i Italija.* Tuberon, *Komentari o mojem vremenu*, 270-271.

⁷⁵⁴ *Sam je kralj s malobrojnim konjaništvom koje mu je bilo pri ruci prešao Dunav na mjestu gde on razdvaja Budim od Pešte, te je zapovjedio da se čitavo plemstvo prema vlastitim mogućnostima opremi oružjem, konjima i ljudstvom te da se okupe kod njega u Bácsu. A procjenjivalo se da je u to doba u Ugarskom Kraljevstvu bilo oko šezdeset tisuća plemića, koji u ratu popunjava konjaničke čete: uistinu nepobjediv bojni red, smao da su imali prikladnog vojskovođu, i da su svima sloga i domovina bili jednako na srcu... No, kako to obično biva kad onaj tko zapovijeda nema dovoljan ugled, na kraljev su se proglas okupili tek malobrojni. Neki su se, naime, ulijenili zbog dugotrajna dokoličarenja, pa im se nije dalo u rat, a drugima je nedostajalo novca da se opreme oružjem i konjima. Neke je pak, i to vrlo bogate ljude, iskvarila pohlepa, pa su željeli uštedeti na troškovima pripreme za pohod. Oni su kralju poslali nekolicinu nazovi vojnika, samo da se ne bi učinilo da nisu poslušali zapovijed i da zbog toga jednom ne bi odgovarali za izdaju, a sami su se skrivali u svojim domovima. I tako je kralj bio gotovo napušten od svojih ljudi.* Tuberon, *Komentari o mojem vremenu*, 271.

флоту Дунавом. Остатак снага је ишао Цариградским друмом, преко Једрена и Ниша.⁷⁵⁵ Као султанова претходница кретао се Бали-бег Јахија, који је извиђао територију Срема и требао да спречи довоз хране у Београд. Првобитна султанова наредба је била да се Срем поштеди разарања. Поменута мера је имала за циљ да додатно појача анимозитет који је владао између сељаштва и племства, а био је присутан од устанка Доже Ђерђа. Епизода која је довела до промена султанове политике на овом простору је, према Туберону, повезана са сестром браће Јакшић. Она је наводно понудила предају Сулејману, што је он са радошћу прихватио. Тако добијено време је искористила да драгоцености пошаље на безбедно, да би потом убила турске изасланике. Након овог чина заједно са децом се пребацила на територију под угарском контролом.⁷⁵⁶

Што се опсаде Београда тиче, Туберон износи занимљиво мишљење, према коме су Срби директно одговорни за пад Београда.⁷⁵⁷ Како окупљене снаге нису биле адекватне да се са Османлијама директно сакупи, краљ Лудвиг је одлучио да браниоце Београда помогне на тај начин што ће им доставити преко неопходни барут. Ово је требало да се учини бродовима, којима су управљали угарски војници преобучени у Турке. О овој тајној акцији Османлије је обавестио, према Тубероновој тврдњи, један српски пребег. Сазнање да браниоци немају барута убрзало је пад утврђења, јер су турски војници охрабрени овом информацијом почели са још жешћим нападима. Недостатак барута додатно је пољуљао морал браниоца, чији су топови због тога постали неупотребљиви.⁷⁵⁸

Султан Сулејман, се према Туберону, двоумио да ли да настави са продором дубоко у угарску територију или да се посвети опсадама стратешки значајних пограничних утврђења, Београда и Шапца. После консултација с блиским људима, османски владар се одлучио за другу опцију. Као пресудан фактор за такву одлуку било је очекивано понашање

⁷⁵⁵ Tuberon, *Komentari o mojem vremenu*, 267.

⁷⁵⁶ Tuberon, *Komentari o mojem vremenu*, 267-268. Српски хроничар Божидар Горажданин такође описује деспотицино напуштање Срема. *Стари српски записи и натписи III*, 151. (№ 5590); *Стари српски родослови и летописи*, 263. (№ 875 ж); Теодор Љубавић, *Као змајеви крилати*, *Antologija stare srpske knjizevnosti*, прир. Ђорђе Ср. Радојчић, Београд 1960, 229; Ивић, *Историја Срба у Војводини*, 55.

Момчило Спремић, *Српски деспоти у Срему*, Срем кроз векове: Слојеви култура Фрушке горе и Срема, уред. Миодраг Матицки, Београд-Беоцин 2007, 68; Снежана Божанић, *Срем у периоду од 1502. до 1526. године*, *Споменица Историјског архива Срем 6 (2007)* 78.

⁷⁵⁷ За детаљну анализу перцепцију Срба у Тубероновом делу: Злата Д. Бојовић, *Србија у хуманистичким Коментарима о мојем времену Луја (Лудовика) Цријевића Туберона*, *Средњи век у српској науци, историји, књижевности и уметности IX*, уред. Гордана Јовановић, Деспотовач 2018, 185-195.

⁷⁵⁸ Tuberon, *Komentari o mojem vremenu*, 271.

Срба. Султан је био уверен да ће Срби, који су бранили поменуте градове брже приступити предаји због присуства својих породица и стоке. Он је такође сматрао да између Угра и Срба постоји верски анимозитет, услед кога ће ови потоњи бити спремнији да постану османски поданици.⁷⁵⁹ Дубровачки хуманиста објашњава да су верске разлике између католика и православних пре у домену обреда, него религије.

Сулејман је у опсаду Шапца послао команданта Ахмед-пашу, који је после жестоких борби освојио овај град. Иако су браниоци били у прилици да се повуку, они су одлучили да град бране до последњег. Ово је резултовало великим турским губицима. По освајању Шапца, султанове снаге су прешле Саву, како би део трупа поставио насупрот Београда, те опсадом с више страна изазвао већи страх код браниоца, а уједно спречио да их споља помогне. Како би пребацио трупе изграђен је понтонски мост на Сави, кога је однела олуја, те је султан наредио да се други подигне више Београда.⁷⁶⁰ Османски владар је желео што пре да освоји Београд, схватајући његов значај у дугорочној политици према Угарској.⁷⁶¹

За то време Бали-бег је продро у Срем, чију је територију пустошио. Иницијални контингент османских војника поразио је угарски командант Стефан Батори. Пораз није био пресудан, те је Бали-бег са већим снагама наставио пустошење сремске територије с које се локално становништво повукло. Током похода су страдали Купиник, Сремска Митровица, Барич, Беркасово, Сремски Карловци, Сланкамен и Петроварадин. Према Туберону, повод за овакво понашање Османлија била је издаја Јелене Јакшић. Да би повратак локалног становништва био спречен на дужи период, Османлије су употребиле стратегију спаљене земље. Грађевински материјал који није уништен ватром бацан је у реке

⁷⁵⁹ *Zbog toga je odlučio, a prijatelji su to zdušno prihvatili, da se lati opsade Šabca i Beograda, te je tamo ispred sebe uputio opremu. Car je inače vjerovao u brzu predaju Srba koji su naseljavali one gradove. Smatrao je, naime, da oni neće duže vrijeme podnositi opsadu jer su se u okruženju našli zajedno sa svojim obiteljima i stokom. Osim toga, zato što se Srbi razlikuju u crkvenom obredu od Ugra koji su činili vojnu posadu u gradu, vjerovao je Sulejman da će se oni radije podložiti turskoj vlasti, nego se povinovati zapovijedima onih koji se kao vrhovnom poglavaru kršćanske crkve pokoravaju papi u Rimu.* Tuberon, *Komentari o mojem vremenu*, 272.

О опсади Београда детаљније: Marko Popović, *Siege of Belgrade in 1521 and Restoration of Fortifications After Conquest*, Belgrade: 1521-1867, eds. Srđan Rudić, Selim Aslantaş, Dragana Amedoski, Belgrade 2018, 5-25.

⁷⁶⁰ Tuberon, *Komentari o mojem vremenu*, 272-273; Pálosfalvi, *From Nicopolis to Mohács*, 384; 389. О веома краткој опсади Шапца писао је краљ Лудвиг II граду Звољену од 12. јула 1521. године у коме је тражио новчану помоћ од 400 флорина. DF 268968. (Доступно на интернет старници: <https://archives.hungaricana.hu/en/charters/view/295129/?pg=0&bbox=-975%2C-3403%2C6186%2C-332>). (Датум приступа: 22.02.2020). (Прилог бр. 9); Pálosfalvi, *From Nicopolis to Mohács*, 380.

⁷⁶¹ *Tolika ga je, naime, obuzimala želja za osvojenjem Beograda, dakako zato da bi Turci lakše mogli napadati panonski teritorij, te da bi se turske granice lakše štatile od ugarskih napada.* Tuberon, *Komentari o mojem vremenu*, 273.

Дунав и Саву. Турска страна је исправно сматрала да ће угарска страна покушати да поврати контролу над Сремом, па је било потребно то што више отежати.⁷⁶² Даље Туберон описује предају Земуна до које је дошло после преговора. Иако је Земунцима обећала слободу, турска страна је прекршила заклетву побивши мушко становништво, док је остатак становништва пао у ропство. Туберон затим описује епизоду о једном јунаку који је одбио мирно да се преда.⁷⁶³ Поменути опис се односи на Марка Скоблића, вођу одбране града.

У опису даљег тока опсаде Београда, дубровачки хуманиста поново износи оптужбе да су Срби одговорни за освајање овог града. Због снажних утврђења, која су одолевала, османска страна се поколебала и била је скоро решена да одустане од опсаде. Ситуацију су у турску корист преокренула два пребега који су обавестили Османлије да је део утврђења према Сави посебно рањив. Убрзо је турска артиљерија срушила зидине на поменутом месту.⁷⁶⁴ Угарска страна није могла да одговори адекватно на бомбардовање, због Запољиног губитка топова током напада на Авалу, односно Жрнов, а други услед немарности нису допремљени.⁷⁶⁵ На рушење зидина грађани Београда, који су скоро сви српског порекла, су неадекватно одговорили. Они нису наставили са одбраном, већ су због издаје или страха запалили град и пре него што су се турски војници појавили, да би се потом повукли у тврђаву. Турске снаге су улетеле у град претрпевши губитке, од мањих угарских топова у београдској цитадели. Османлије су почеле на три места да бомбардују утврђење у циљу да растегну угарску посаду. Браниоци су трпели губитке од артиљеријске и пушчане ватре.⁷⁶⁶ Одбраном је уз Јована Боту заповедао и Блаж Угрин. Овај потоњи је командовао одбраном београдског утврђења у трајању од педесет дана. Туберон наводи да је посада бројала само четири стотине људи.⁷⁶⁷ Браниоци су пружили жесток отпор османским снагама, чији је морал почео да опада. Преокрет у борби за освајање утврђења донео је један Француз обраћеник на ислам, који се борио у саставу султанових трупа. Он је предложио да се део зидина минира, што је и учињено. Туберон наводи да су после

⁷⁶² Tuberon, *Komentari o mojem vremenu*, 273-274

⁷⁶³ *Ibide*, 274; 310. нап. 483.

⁷⁶⁴ О ефикасности османске артиљерије у XVI веку говори и податак да у периоду 1521. до 1566. године само тринаест угарских гарнизона је успело да издржи бомбардовање дуже од десет дана, а само девет утврђења је издржало од двадесет дана. Gábor Ágoston, *Guns for the sultan: Military power and the weapons industry in the Ottoman Empire*, New York 2005, 35.

⁷⁶⁵ Tuberon, *Komentari o mojem vremenu*, 275.

⁷⁶⁶ *Ibidem*, 275-276.

⁷⁶⁷ *Ibidem*, 276-277.

минирања, Срби који су да тада одбијали да преговарају с Османлијама, услед страха одлучили на тај корак. У почетку су преговори били тајни и за њих није знала угарска страна. Минирање није побољшало турски положај, већ напротив додатно је отежало приступ зидинама. За Србе дубровачки писац каже су навикнути само на провале и пљачку, без војних знања која би им помогла да издрже опсаду. Због свега наведеног међу њима је владао страх да ће они заједно с породицама пасти у турско заробљеништво. Они су почели са заповедницима одбране договарати предају Османлијама. Туберон каже да су они час молили, час претили, указујући на недостатак залиха и изостанак краљеве помоћи. Угри су против своје воље били приморани да пристану на предају, због бројности Срба, који су били решени да то што пре учине. Договор је предвиђао да војна посада може да напусти Београд, док су Срби могли да остану у граду под истим условима под којим су пре живели. По предаји, Османлије су одлучиле, Србе са породицама преселе у Цариград, због сумњи у њихову верност. Српско становништво је са собом у Цариград пренело значајне хришћанске реликвије: мошти Свете Петке и Свете царице Теофаније, као и икону Богородице коју је живописао Свети апостол Лука.⁷⁶⁸ Пренос хришћанских светиња помињу и други извори који говоре о освајању Београда, попут летописа молдавског епископа Макарија.⁷⁶⁹ Поред пљачке која је увек била пратилац оваквих војних подухвата, летописац помиње да је Сулејман из Београда однео мошти Свете Петке у Цариград.⁷⁷⁰ Туберон наводи да је више разлога утицало на пад Београда, као што су неразборитост угарских великаша, похлепа краљевих намесника, непостојаност београдске посаде, српска издаја, али и турски изненадни напад.⁷⁷¹

⁷⁶⁸ Tuberon, *Komentari o tojtem vremenu*, 277-278. О преносу поменутих светиња видети: Иларион Руварац, *О светињама београдске цркве 1521. године*, Гласник СУД 49 (1881) 1-5; Александар Дероко, *Београдска икона Богородице у Цариграду*, Старинар 3-4 (1952-1953) 217-221; Idem, *Београдска икона Богородице у Цариграду* 5-6 (1954-1955) 363-364.

⁷⁶⁹ Биобиблиографски подаци о епископу Макарију: *Christian-Muslim Relations* 7, 313-320. (Radu G. Păun).

⁷⁷⁰ *Славяно-молдавская летопись Макария 1504-1551 гг.*, Славяно-Молдавские летописи XV-XVI вв., прев. Ф. А. Грекул, В. И. Буганов, Москва 1976, 78.

⁷⁷¹ *Na taj način preslavni grad pao u Sulejmanovu vlast. Dogodilo se to najprije zbog nerazboritosti i nekakve nepromišljene nadutosti ugarskih velikaša, koji nisu smjeli tako bahato odbiti i prezreti ponude za mir turskog cara, najvećeg od svih za koje znamo, i to na način da mu nisu poslali nikakav odgovor, te mu povrh toga mimo međunarodnoga prava zadržali njegova poliksara, iako im je vojska bila potpuno nespremna, te su oskudijevali svime potrebnim za vođenje rata. Zatim, padu je kumovala kako nebriga, tako i pohlepa kraljevih namjesnika, da ne optužim i samoga kralja Ludovika, za kojeg smatram da ga zbog njegove dobi ne smije optuživati. Naime, trebalo je silno bdjeti nad odbranom ove utvrde zbog spasa čitavog kraljevstva, te se nije smjelo štedjeti ni na kakvimtroškovima njezine zaštite. Nadalje, kriva je i nepostojanost vojne posade, jer se širi sasvim pouzdan glas da Ugrima, koji su je sačinjavali, nije toliko ponestalo hrane, i da ih nije toliko mučila glad da ne mogli opsadu podnosti barem mjesec*

Сулејманов грандиозан успех који је представљао освајање Београда је био помућен породичном трагедијом. Непосредно по освајању овог града султану је преминуо син. Како угарска страна не би искористила тренутну ситуацију неколико пљачкашких похода је усмерено на Угарску. Јован Запоља је успео да порази нападаче, док су Османлије имале успеха током продора у доњу Далмацију.⁷⁷² Туберон своје дело завршава описом поновне кампање у Срему од стране Бали-бега Јахије (Јахјапашића), који је постављен за заповедника Београда. Када је обавештен о поразу османских снага у Ердељу, он је са три хиљаде коњаника прешао Саву и опустошио Срем. Кампања је прекинута када су Угри заробили његовог водича. Том приликом део војника био убијен, а део заробљен, када су житељи Срема су напали позадину османских снага.⁷⁷³ Сматрајући да је будност Угра опала после овог окршаја, Бали-бег је напао територију Баната, прешавши преко залеђеног Дунава. Прешавши такође залеђену Тису, упао је у Бачку, где је опустошио неколико села. Овај турски заповедник се вратио у Београд, претрпевши знатне губитке, а и сам је био рањен у једној угарској заседи.⁷⁷⁴

Опис унутрашњих сукоба и дисфункционалности угарске државе који су уследили након пада Београда 1521. године дао је Ђурађ Сремац. Одбрану све угроженије границе на себе је преузео Павле Томори. У недостатку искусних команданата Томори који је у међувремену постао францискански монах, позван је да постане капетан Доњих крајева. На срећу Угарске он је овај позив прихватио. Томори је у својој личности обједињавао и црквену и световну власт, пошто је био и калочки надбискуп.⁷⁷⁵

Угарска владајућа елита на челу са краљем Лудвигом II је занемаривала заштиту јужних граница државе. Овакав ирационалан приступ видљив је у односу круне према становништвом које је бринуло о речној одбрани Угарске. Када су се насадисти из Сланкамена, Земуна и Београда, појавили пред краљем у Будиму 1518. године, били су

dana, nakon čega bi Turčin odustao i otišao odande. Konačno, tu je srpska izdaja, te neprijateljska varka, jer Turčin Ugrima nije po uobičajnom međunarodnom pravu objavio rat, da bi ih mogao napasti dok ga oni ne očekuju. Tuberon, Ibidem, 279.

⁷⁷² Ibidem, 281-282.

⁷⁷³ Ibidem, 283-284; 310. нап. 396.

⁷⁷⁴ Tuberon, *Komentari o tojetoj vremenu*, 284. Снаге овог војног команданта су упале по први пут у Бачку и однеле су летину из околини Жабља. Ово је утицало на смањење прихода Калочко-бачке надбискупије, што се одразило на одбрану земље. Рокаи и др., *Историја Мађара*, 182.

⁷⁷⁵ Ђурађ Сремац, *Посланица о пропасти*, 61-63.

понижавани од стране држаног благајника. Ни поновне молбе нису уродиле плодом, те су насадисти напустили своју службу.⁷⁷⁶

Што се Угарске тиче османски продор је настављен и после освајања Београда. Тако је Бали-бег у марту 1523. године напао и опсео Петроварадин, али је приморан да се повуче у околину Сланкамена. Угарска страна је желела да овај град утврди, како би он преузео улогу пограничног утврђења, коју је до тада играо Београд, до чега није дошло пошто је угарском краљу изостала помоћ немачких контингената.⁷⁷⁷

Последње две године пред Мохачку битку можемо сматрати врхунцем феудалног партикуларизма и неуспеха централних власти да консолидују функционисање државног апарата. Све наведено се кобно одразило на одбрану Угарске. Угарска дијета из 1525. године одустала је од утврђивања Сланкамена.⁷⁷⁸ Током ове године, Томори је започео преговоре са Павлом Бакићем, угледним српским командантом у турској служби. Ово је била значајна вест за угарску страну пошто је Бакић био веома угледан племић. Његов прелазак на страну Угарске, изазвао је велику одмазду над његовим рођацима и присталицама.⁷⁷⁹

За Бродарића Угарска представља штит и бедем хришћанства.⁷⁸⁰ У наставку дела описана је ситуација непосредно пре Мохачке битке. Она је у пограничном простору је била веома тешка, посебно после пада Београда. Како би простор Срема био заштићен калочко-бачки надбискуп Павле Томори је позван да заповеда одбраном Срема у чему се истакао веома добар командант.⁷⁸¹ Овде ћемо се осврнути на опис Срема који даје Ђурађ Сремац. И

⁷⁷⁶ Ђурађ Сремац оптужује краља Ладислава II за занемаривање одбране Београда, иако по његовим речима су за њу три године раније знали грађани Београда, Земуна и Сланкамена, који су били шајкаши (насадисти). Аутор наводи да су му насадисти упутили питање које сведочи о њиховом очају: *Ђурђу поне, што то нами срамоту чини, но ако Угрима не требају Београд, требају цару?* Насадисти су му се обратили на српском језику што указује на њихово етничко порекло. Гладни и без новца они су напустили одбрану Београда. Ђурађ Сремац, *Посланица о пропасту*, 56-57.

⁷⁷⁷ Ђурађ Сремац, *Посланица о пропасту*, 63; Pálosfalvi, *From Nicopolis to Mohács*, 402-406.

⁷⁷⁸ Pálosfalvi, *From Nicopolis to Mohács*, 417.

⁷⁷⁹ Ђурађ Сремац, *Посланица о пропасту*, 68; ИСН II, 474-475. (Сима Ђирковић); Ивић, *Историја Срба у Војводини*, 56-63.

⁷⁸⁰ *...fuimus semper scutum et clipeus omnium aliorum Christianorum...* Brodericus, *Historia verissima*, 21; Brodarić, *Мohačka битка 1526.*, 15.

⁷⁸¹ *Sirmio etei regni parti, quae inter Savum et Dravum per ripam Danubii iacet, Paulus Thomory archiepiscopus Colocensis praeerat ex ordine eorum, quos fratres minores de observantia vocamus, vir strenuus, et qui, antequam eam religionem intrasset, plurima exhibuerat nec modica suae virtutis argumenta cum hoste saepius congressus. Vacante postea archiepiscopatu Colocensi, cum ea loca amisso paulo ante Belgrado non minus defensore quam sacrorum ministro indigere viderentur, et postulatum fuisset in publico regni conventu ab omnibus ut Paulus e religione, si exire abnueret, etiam vi et autoritate summi pontificis Romani extraheretur illi ecclesiae illisque locis ab*

код њега налазимо перцепцију Срема као острва, а када описује градове, као што су Сланкамен и Сремски Карловци, за њих каже да су још увек била насељена. Сремац помиње да је обала Срема била небрањена.⁷⁸² Као и код Туберона помиње се султанова наредба да се Срем осваја без уништавања. Одбрана поменуте области се у потпуности урушила. На територији Срема помиње се шеснаест утврђења, од којих су нека напуштена од стране својих посада, док су друга чак предата у руке Турцима.⁷⁸³

Катастрофи код Мохача је претходила дугорочна војна припрема османске стране. Султан Сулејман је склопио мировне уговоре са суседним државама, пре него што је кренуо у поход против Угарске. Бродарић бележи да је значајна предност Османлија остварена освајањем Београда и Шапца, разарањем Сланкамена и других сремских градова до Петроварадина. Ово је отворило простор за честе продоре у Угарску које је било веома тешко спречити.⁷⁸⁴ Томори је изнео немоћ својих снага и предлог да се турске снаге брзо сузбијају код Београда на прелазу на Сави.⁷⁸⁵ Док је трајала широка дипломатска акција у

hoste defendendis praeficeretur, diu multumque ac vere non simulate reluctatum tandem voluntati regiae ac regni parere coegerunt. In qua praefectura confessione omnium, perperam etiam de eo iudicantium (ut nulla excellens virtus sine invidia est) ita se gessit, ut nihil penitus praetermiserit, non solum quod ad strenuum militem et imperatorem sed etiam quod ad virum religiosum et bonum archiepiscopum pertineret, nihil de priore vitae austeritate neque in cultu corporis neque in ulla alia re remittens aut immutans. Brodericus, *Historia verissima*, 24-25; Brodarić, *Мохачка битка 1526.*, 18-19.

⁷⁸² После тога, кад су писали годину 1526, дође турски цар у Угарску са шест стотина хиљада Турака. Ипак, још је било неоштећено Сремско острво. Уз то, још су становали у граду Сланкамену. Град Сремски Карловци био је пун и тако исто поједини градови. Обала Дунава била је с обе стране пуна војске од Сланкамена до Будима. Али угарски великаши се нису гошало бринули и препустили су опасности тако преславно угарско краљевство. Ђурађ Сремац, *Посланица о пропасти*, 68.

⁷⁸³ Турски цар је сад из дана у дан надирао у сремску покрајину. Дозволио је и наредио турским првацима да не потпаљују, него да само подјармљују народ и тврђаве. Само би тврђаву на силу освојио, после тога сви су били подјармљени. Из многих других тврђава излазили су и имали обичај да их оставе празне. Чудна и нечувена је ствар била да су у руке Турака слободно предавали тврђаве. Тако смо у Сремском острву набројили тврђаве што их беше освојио-шеснаест тврђава, то јест Земун, Сланкамен, Петроварадин, Черевих, Баноштор, Илок, Шаренград, Сотин, Борово, Вуковар, Ердут, Сентгергељ, Сремску Митровицу, Рачу, Купиник, Барич, Беркасово, и друге-тако да турски цар није могао попутити тврђаве часници. Ђурађ Сремац, *Посланица о пропасти*, 68-69.

⁷⁸⁴ *Et is fere erat status rerum in Hungaria, quando regi Ludovico nunciatum est Solymanum pace cum omnibus finitimis in annos plures firmata arrna infesta contra se terra aquisque movere, cui ad id faciendum magnam s praebat opportunitatem Belgradum et Sabacia paucis ante annis in potestatem redacta, Zalankemen et omnibus aliis oppidis citra Savum eodem tempore dirutis usque ad Varadinum Petri, quem totum tractum nos durante adhuc antiquo vocabulo Sirmium appellamus, quae res talem hosti aditum in Hungariam patefecerat, ut quoties Savum transire et in Hungariam irrumpere vellet, aegre posset ab eo prohiberi.* Brodericus, *Historia verissima*, 26; Brodarić, *Мохачка битка 1526.*, 20-21.

⁷⁸⁵ *...edocet suarum ad hostem reprimendum virium imbecillitatem, celeritate esse opus ad arcendum hostem Savi apud Belgradum transitu et rem, si in tempore provideatur, tametsi difficilem, non tamen esse prorsus factu impossibilem, ad id, si necessaria sibi praestentur, suam operam pollicetur.* Brodericus, *Historia verissima*, 26; Brodarić, *Мохачка битка 1526.*, 21.

западној Европи у којој је угарски двор, безуспешно тражио савезника, турска претходница је прешла Саву код Београда. Краљ и његови најближи сарадници су одлучили да покушају да спрече даље покрете турске војске на реци Драви.⁷⁸⁶

Даље излагање Бродарић је посветио мохачком поразу. Град код кога се одиграла пресудна битка угарског средњег века се налази између града Бате и ушћа реке Драве у Дунав, на коме се налази. Околина Мохача је окружена равницом, без брежуљака и шуме. Он је окружен виноградима и мочваром која је настала од реке Крашице.⁷⁸⁷ Географски положај чини околину Мохача веома погодним простором за вођење битке. Угарске снаге су биле убеђене у своју победу, сматрајући да су најбоље османске трупе изгинуле под Београдом и приликом освајања Родоса, а да су надлазеће снаге лоше наоружане и обучене. Сва ова надања су се показала неоснованим. Турске снаге су освојиле Осиек без отпора и после изградње моста наставиле су да се крећу у Барањи према Мохачу. Под притиском османских снага које су се приближавале, требало је донети одлуку да ли ући у директни сукоб или се повући и сачекати долазак додатних снага. Угарске снаге су бројале око 20 000 људи, Бродарић помиње да је султанова војска бројала 300 000, од чега су 70 000 били борци, који су поседовали и 300 речних бродова.⁷⁸⁸ Упркос бројчаној надмоћи преовладало је мишљење да се треба сукобити са османским снагама. До битке је дошло 29. августа 1526. године. После првобитних успеха угарска страна је натерана на повлачење жестоком артиљеријском ватром, отпором јаничара и нападом с леђа коњаника Балибега.⁷⁸⁹ Дисциплина угарског левог крила је била разбијена, а и сам краљ Лудвиг се дао у бег. У околини села Целеј пронађено је његово тело. Несрећни угарски владар се удавио у

⁷⁸⁶ ...ab aliis Turcam iam Belgrado appropinquare et aliquam copiarum partem, quae praemissa erat, iam Savum transire, quae res acriores addidit et regi et iis, qui apud regem erant, stimulos rerum omnium appropinquandarum et ante omnia hostis, quando iam Savi transitu arceri non posset, a Dravi transitu prohibendi. Brodericus, *Historia verissima*, 28; Brodarić, *Mohačka bitka 1526.*, 24.

⁷⁸⁷ *Erat id oppidum episcopatus Quinqueecclesiensis inter Batham et ostia Dravi fluminis in ripa Danubii situm. Danubius paulo supra Batham scinditur in duos alveos, maior ulteriorem, quae campestris est, Hungariam secat, minor Batham et Mohachium alluit, ambo infra Mohachium in unum coeuntes insulam ibi efficiunt. Mohachii vicus sive oppidum est satis celebre, habet circa se quaque versum ingentem planiciem nullis collibus vel sylvis impeditam, habet ad solis occasum Quinqueecclesias civitatem, ut diximus, ante hanc cladem satis insignem, a septentrione estei ea, quam diximus, Batha, ab oriente habet illum minorem Danubii alveum, a meridie quatuor et amplius milliariis remotum Dravum fluvium, inter quem et Mohachium suni partim colles vitiferi, partim palustria quaedam loca. Et in hoc s ipso spatio erat non procul a Mohach aqua polius quaedam palustris, quam quod s ea vel palus vel amnis vocari possit, Krasso eum incolae appellant....* Brodericus, *Historia verissima*, 40-41; Brodarić, *Mohačka bitka 1526.*, 37.

⁷⁸⁸ Brodericus, *Historia verissima*, 46; Brodarić, *Mohačka bitka 1526.*, 41-42.

⁷⁸⁹ О употреби артиљерије током Мохачке битке: Gábor Ágoston, *Guns for the sultan: Military power and the weapons industry in the Ottoman Empire*, New York 2005, 24.

мочвари заједно са својим коњем. Сличну судбину су доживели и други угарски угледници. Према Бродарићу око 1500 угарских заробљеника је погубљено. Већи део угарске војске је погинуо у бици.⁷⁹⁰ Турски продор се наставио све до Ђера. Једини значајнији вид отпора је краткотрајно дао острогонски надбискуп. У султанове руке је пао и Будим, који је већински попаљен. После боравка у Пешти, султанове трупе су наставиле да харају простор између Дунава и Тисе. Многобројна популација је побијена, а значајан број је одведен у ропство. Услед унутрашњих сукоба у Анадолији султан је био приморан да прекине овај ратни поход. Бродарић процењује да је у турском походу из 1526. године страдало око 200 000 људи.⁷⁹¹ Мохачки пораз и разарање Угарске у својој хроници бележи и молдавски епископ Макарије. Он победу османских снага приписује њиховој подмуклости, што у његовом делу представља трајну турску особину.⁷⁹² Да је тежина пораза на Мохачу била препозната у ширим европским круговима сведочи и то да у размаку од само неколико месеци о њему пише шпански хуманиста Хуана Луиса Вивеса у делу *De Europae dissidiis et bello Turcico*. Судбина угарске државе за Вивеса служи као упозорење до чега је довео европски партикуларизам.⁷⁹³

⁷⁹⁰ О току Мохачке битке и њеним последицама: Brodericus, *Historia verissima*, 49-57; Brodarić, *Мохачка битка 1526.*, 46-55.

Само мали број угарских војника био заробљен. Међу заробљеницима нашао се и Бартоломеј Георгијевић. Он је у турском заробљеништву провео до 1534. године, оставивши сведочанство о животу у Османском царству. Видети: Бартоломеј Георгијевић, *Моје робовање у Турској; О обичајима и начину живота Турака*, прев. Стјепан Орхановић, прир. Дејан Ацовић, Дејан Аничкић, Лозница 2017.

⁷⁹¹ Brodericus, *Historia verissima*, 58-59; Brodarić, *Мохачка битка 1526.*, 57-58.

Султан Сулејман је ушао у Будим 12. септембра и у њему је боравио наредних пет дана, да би потом прешао у Пешту, коју је потом спалио. Повратак су убрзали немири у Турској. Сулејман се већ 7. октобра 1526. године налазио у Петроварадину, да би територију Угарске напустио 12. октобра.

⁷⁹² *Въ третое и тридесатое лѣто // къ седмым тысѣщам пакы постиже Угорьсваа землѣ перское множество, и въ третое лѣто повънегда понорити им Родос съ своим трѣклтим самодръжцем Сулийменом царем, и самого краля и въсе воинство его воучение коварным хытрѣство до конца избиша, и многаа часть землѣ тоа плѣнница, и Будж, кральскый град, разбиша и въ своа мирни пакы отидоша. Славяно-молдавская летопись Макария 1504-1551 гг.*, Славяно-Молдавские летописи XV-XVI вв, прев. Ф. А. Грекул, В. И. Буганов, Москва 1976, 79.

⁷⁹³ *У овом месецу Турчин је прешао Дунав с моћном армијом, упавши у Угарску и великој бици побио наше трупе, међу којима и самог краја који је био веома млад, али не без великог масакра Турака. Јер Чеси и други Немци су на почетку снажно бранили своје положаје. Али моћна непријатељска хорда их је опсела и када су неки од њих побегли из бојног реда, отворивши редове, разбили их и изложили непријатељским нападима. Затим су Турци продрли кроз Угарску, пљачкајући и одмах запаљили градове, убијајући масовно људе и одводећи крда стоке, ширећи смрт и разарање свуда, чинећи бројна зверства и страхоте.* J. L. Vives, *De Europae dissidiis et bello Turcico*, J. L. Vives, *De Europae dissidiis et republica*, trans. Edward V. George, Gilbert Tournouy, Leiden-Boston 2019, 119.

Развој перцепције јужне Угарске током средњег века

На овом месту покушаћемо да пружимо анализу развоја перцепције јужне Угарске током средњег века. Процеси дугог трајања, као што су географија и клима, имају пресудну улогу у историјским токовима. На човекову дубоку зависност од природних фактора указао је још оснивач школе Анала, Фернан Бродел⁷⁹⁴ Битан елемент у дискурсу наративних извора заузимају управо географски описи.

Пасивност појединих делова Паноније била је примећена још од стране античких аутора. Прекодунавски простор никада није трајно инкорпориран у састав Царства, те је сматран делом барбарикума. Подручје Бачке је додатно опустело након миграције келтских племена Боја и Тауриска, која је била последица пораза који им је нанео дачки краљ Бурбиста, након чега ова област постаје позната као *deserta Boiorum*.⁷⁹⁵ Слична тенденција је била присутна и током средњовековног периода. Услед демографског опадања дошло је до пасивизације и подручја јужно од Саве и Дунава. Простор између угарске границе и града Ниша био изразито слабо насељен и веома шумовит, па се у изворима среће и под називом *бугарска пустиња* или *бугарска шума*. У Раулфуловм излагању *бугарска шума* не представља само реални, географски простор, већ и митско-симболички топос. Средњовековна перцепција шума представља сложена комбинацију реалних елемената, симболизма и фантазије, која се креће у распону од страха до одушевљења зависно од перспективе гледаоца.⁷⁹⁶ У случају путописаца који су путовали јужном Угарском прелазак у простор *бугарске шуме* је прелазак из простора цивилизације у непознату и опасну дивљину. Присуство ратоборних и опасних номада, који нису хришћани додатно је

⁷⁹⁴ *Čovjek je, u toku stoljeća, zatvorenik klima, vegetacija, životinjskog svijeta, kultura, polako ustanovljene ravnoteže od koje se ne može odvojiti bez opasnosti da sve poremeti.* Braudel, Fernand, *Historija i društvene nauke-Dugo trajanje*, Časopis za suvremenu povijest 15-2 (1983) 104

⁷⁹⁵ *Noricis iunguntur lacus Peiso, deserta Boiorum; iam tamen colonia divi Claudii Sabaria et oppido Scarabantia luha habitantur.* Plin. *NH* III.XXIV.145. (латински изворник 107; превод на енглески језик 108). Под истим називом се овај простор помиње и код Страбона (ἡ Βοίων ἐρημία). *Strab.* VII 1.5 (грчки изворник 164; превод на енглески језик 165); VII 5.2 (грчки изворник 252; 254 превод на енглески језик 253; 255); *Illyricum, Pannonia ab Oriente flumine <D>rino, ab occidente desertis, in quibus habitabant Boi et Carni, a septentrione flumine Danubio, a meridie mari Adriatico. Dimensuratio provinciarum* 18, у: Paul Schnabel, *Die Weltkarte des Agrippa als wissenschaftliches Mittelglied zwischen Hipparch und Ptolemaeus*, *Philologus* 90 (1935) 429; Фанула Папазоглу, *Прилози историји Сингидунума и средњег Подунавља у античко доба*, ИЧ 7 (1957) 314-315; Ивица Дегмеџић, *Пораз Боја и Тауриска на Туси*, Рад војвођанских музеја 8 (1959) 28; Dragana Grbić, *Agripa, Plinije i geografija Pirika*, *Lucida intervalla* 41 (2012) 101.

⁷⁹⁶ О перцепцији шума у средњовековној култури: Marilyn Sandidge, *The Forest, the River, the Mountain, the Field, and the Meadow*, *Handbook of Medieval Culture: Fundamental Aspects and Conditions of the European Middle Ages* vol. 1, ed. Albrecht Classen, Berlin-Boston 2015, 537-545.

појачавала ову перцепцију. Перцепцији шуме у делима средњовековних била је двојака. Мрачне и негостољубиве оне су биле дом дивљих звери и натприродних бића: вила, вештица и чудовишта. У њима су уточиште налази сви они који су морали вољно или невољно да се удаље од света: луталице, разбојници, бегунци, путници, монаси и светитељи. Оне су уједно биле извор ресурса и хране. Такође су представљале и место за омиљену забаву феудалне класе, лов. Из истог разлога у њима су боравили и омражене ловокрадице.⁷⁹⁷ Шума постаје елемент у формирању наратива који треба да истакне побожност и пожртвованост јунака који путује кроз овај непознат и потенцијално опасан простор. Она представља супротност подручју који припада хришћанском поретку и цивилизацији. Веома сличан топос је постојао и у византијској култури који је настао под утицајем Херодотовог описа Скитије.⁷⁹⁸ Византијски аутори су користили синтагму *скитска пустиња* (грч. *ἡ Σκυθῆων ἐρημία*) када су желели да опишу пуст простор који је настао војним разарањем или услед сурове експлоатације од стране локалне администрације.⁷⁹⁹

Сличну топос у путописном наративу заузимају и реке. Још од античког периода река Дунав је представљала више од географског појма. Он је био симболична граница између цивилизације и непознатог света варвара. Прва личност у античкој перцепцији која је то учинила био је Александар Велики.⁸⁰⁰ Ова стратешки значајна река наставила је да игра симболичку улогу и за време римске владавине. Као дуготрајни симбол за крајњу тачку цивилизације у античкој имагологији, Дунав је постало део империјалне идеологије Рима везане за овај гранични простор.⁸⁰¹ Иста тенденција биће присутна и у изворима који описују јужну Угарску током сукоба са Османлијама. Тако опис простора код Вранчића има

⁷⁹⁷ О перцепцији шума у средњовековном светоназору: Le Gof, *Srednjovekovna civilizacija zapadne Evrope*, 160-163; Idem, *Srednjovekovno imaginarno*, Sremski Karlovci-Noví Sad 1999, 73-88.

⁷⁹⁸ HdT IV.5. На Херодотов приказ Скитије блиско се надовезује онај који се приписује Хипократу. Под пустињом подразумева се степска област без дрвећа, са бројним воденим токовима. Hippoc. XVIII, 118. (грчки изворник); 119. (превод на енглески језик).

⁷⁹⁹ Radić Radić, "Scythian desert" in *the Works of the Late-Byzantine Authors. Several Examples*, Aureus: Volume dedicated to Evangelos K. Chrysos, eds. Taxiarches G. Koliás, Konstantinos G. Pitsakes, Caterina Synelle, Athens 2014, 683-688.

⁸⁰⁰ Сматра се да је пре Александра кратак прелазак преко Дунава учинио његов отац, Филип II. О преласку Дунава од стране поменутих македонских владара: Ian Worthington, *By the Spear: Philip II, Alexander the Great, and the Rise and Fall of the Macedonian Empire*, Oxford 2012, 76; 80; 128-129; Peter Green, *Alexander of Macedon 356-323: A Historical Biography*, Berkeley 2013, 127-130.

⁸⁰¹ О Дунаву као елементу у римско империјалној идеологији: Vladimir D. Mihajlović, *Imagining the Ister/Danube in Ancient Thought and Practice: River, the Scordisci, and Creation of Roman Imperialistic Space*, Етноантрополошки проблеми 3 (2018) 747-780.

двоструку функцију. Он доноси информације о локалној географији, али има и симболичку функцију. Дунав, као у ранијим наративима, постоје симболична граница између цивилизованог света и простора варварства. Тешко приступачно, разорено и некултивирано подручје под влашћу Османског царства је стављено у контраст са европским простором из кога путописац долази. Дунав поново постаје граница између цивилизације и варварства, овог пута оличеног у османској држави. Слика девастираног пограничја Угарске код Вранчића је свакако много ближа истини, него она какву приказује угарски хуманиста попут Миклоша Олаха.⁸⁰² Ипак, ова два извештаја нам показују велику резилујенцију простора јужне Угарске који је упркос честим ратним пустошењима наставио да егзистира.

Као што смо навели географска знања средњег века у великој мери су зависила од античког наслеђа. У путописној литератури присутно је коришћење класичних географских назива или свесна архаизација. Да су наративни извори који су писани из или на основу аутопсије богатили ограничена географска знања о рубним деловима Угарске можемо видети на основу сведочанстава везаних за реку Саву. У делима Алберта Ахенског, Виљема Тирског, *Gesta Friderici* и Арнолда из Либекa налазимо на примену некалсичних, словенском језику блиских хидронима.⁸⁰³

Још једна карактеристика наративних исказа везаних за средњовековну Угарску су малобројна сведочанства о урбаном животу. У средњовековној перцепцији ниво урбанизације директно је пропорционалан културном нивоу одређеног простора.⁸⁰⁴ Деконструирајући мали број помена урбаних насеља, може закључити да су западни аутор на Угарску гледали као на земљу која се налази на периферији урбане, хришћанске Европе. Највећи број помена урбаног живота је веза за територију Срема. Као урбани центри се помињу Сремска Митровица, Франкавила, Свети Марти, Сремски Карловци и Земун. Свакако најбитније урбано насеље које се помиње у изворима је Београд. Управо је простор Срема кроз изворе показао завидан економски потенцијал и резилујентно на ратну девастацију.

Када је у питању перцепција становништва јужне Угарске она је доживело знатну

⁸⁰² Oláh, Miklós, *Magyarország leírása 1536, Régi utazások Magyarországon és a Balkán- félszigeten 1054-1717*, szerk. Szamota István, Budapest 1891, 536.

⁸⁰³ Hrvoje Gračanin, *Rijeka Sava u srednjovjekovnim narativnim vrelima*, Rijeka Sava u povijesti: zbornik radova znanstvenog skupa održanog u Slavonskom Brodu 18.-19. listopada 2013, ur. Branko Ostajmer, Slavonski Brod 2015, 63-64.

⁸⁰⁴ Peter Biller, *The Measure of Multitude: Population in Medieval Thought*, Oxford 2000, 223-225.

трансформацију у периоду од XI до XVI века. Интензивнија интеракција западних путника са становништвом Угарске било је последица интензивније употребе копнене руте која је водила до Константинопоља. Како су ову руту током XI века користили првенствено ходочасници извори у којима је описан јужна Угарска неминовно на овај простор гледају кроз верску призму. Угарска бива описана као тек християнизована земља на чијим рубним областима живи номадска, паганска популација. У изворима Првог крсташког рата веома битан елемент заузима сукоб становништва јужне Угарске са крсташима. Иако у већини случајева извори одговорност за сукобе се приписују односу крсташа према локалном становништву, неповерење према Угрима присутно је и у наредном периоду. Реминисценцију на сукобе становништва Угарске и крсташа можемо пронаћи у делу *Chanson D' Antioche*, које је настало између 1110. и 1130. године, у коме се Мађари помињу у кампу турског емира.⁸⁰⁵ Такође, тенденциозни опис становника Угарске из пера Отона Фрајнзишког условљен је политичким несугласицама између две државе. Он има јасну идеолошку функцију. У њему доминира дихотомни приказ плодне и богате земље, коју настањује дивља и варварска популација. Угарски краљ влада суровим методама и његова власт је скоро апсолутна. Овакав приказ има за циљ да Угарску прикаже као земљу која је другачија од цивилизованог Царства. Када се узме у обзир и опис анархије која влада Италијом из друге књиге *Дела*, Отонов циљ постаје јаснији. Праведни поредак цара Фридриха је представљен као супротност оном који влада у Угарској и Италији.⁸⁰⁶ Иако је приказ Угарске обележен идеолошким ставовима аутора, он је у великој мери тачан. Угарска је била земља са шароликим етничким саставом поседовала знатан привредни потенцијал, а у њој је постојала јака централна власт владара.

Монголски продор у западну Европу утицао је на трансформацију перцепције Угарске, која је поново перципирана као гранична област хришћанства, али са том разликом што су њени становници сада посматрани као пуноправни чланови хришћанске екумене. Простор јужне Угарске је у изворима представљен као темељно уништен не само од упада Монгола, већ и од унутрашњег сукоба са Куманима, који су се понашали антагонистички

⁸⁰⁵ *The Chanson d' Antioche: An Old French Account of the First Crusade*, trans. Susan B. Edgington, Carol Sweetenham, London-New York 2011, 358.

⁸⁰⁶ Sverre Bagge, *Ideas and narrative in Otto of Freising's Gesta Frederici*, *Journal of Medieval History* 22-4 (1996) 359-360; 363; 371; Nora Berend, Przemysław Urbańczy, Przemysław Wiszewski, *Central Europe in the high Middle Ages: Bohemia, Hungary and Poland c. 900-c. 1300*, Cambridge 2013, 18-19.

према угарском становништву. И током XIV века Угарска бива перципирана као рубна област латинског хришћанства, чује су јужне области у контакту са шизматичким суседима. Упркос порасту интересовања за Угарску квалитет информација о њеној географији и унутрашњем уређењу нису на завидном нивоу.

Како је експанзија Османлија постајала све очигледнија, у свести Европљана дошло је до формирања наратива да је Угарска презиђе или бастион хришћанства. У извесном смислу судбина Угарске је одлучивала судбину Европе, па чак и хришћанства.⁸⁰⁷ Та судбина ће бити одређена на њеном јужном пограничју.

⁸⁰⁷ Janos M. Bak, *Hungary and Crusading in the Fifteenth Century*, *Crusading in the Fifteenth Century: Message and Impact*, ed. Norman Housley, Basingstoke 2004, 118; Norman Housley, *Religious Warfare in Europe, 1400-1536*, Oxford 2002, 16-17; Nora Berend, *Défense de la Chrétienté et naissance d'une identité: Hongrie, Pologne et péninsule Iberique au Moyen Age*, *Annales* 5 (2003) 1026-1027.

Закључак

Простор Балкана је имао значајну улогу у светско-историјским токовима. Преко њега су се протезале не само државне, већ и границе култура, религија и цивилизација. Подједнако је био простор сукоба и прожимања. Рубови римске државе су овде добили своје коначне обресе. Од времена позне антике па све до данашњих дана њега одликује посебна динамика, током које се смењују читави народи, који се појављују, егзистирају и нестају. Управо такав историјски ток определиће и историју јужне Угарске.

Област Паноније је током своје кратке егзистенције под влашћу Рима доживела свој највећи политички, привредни и културни успон у периода антике. Међутим, Pax Romana је овде трајао сувише кратко. Виталност овог простора била је стављена на кушњу током периода Сеобе народа. Слом римског лимеса и продор варварских народа су наново преобликовали целокупан простор од Аквинкума до Константинопоља. За већину варварских народа, циљ је био докопати се Апенинског полуострва или макар неке западне провинције Царства које је полако, али сигурно пролазило кроз свој зенит. Тиме је овај простор био испражњен миграцијама, ратним сукобима и епидемијама. Долазак Словена као новог етничког елемента делимично је попунило територије над којим је царство Ромеја, желело да успостави власт. Каснија досељавања Бугара и напослетку Мађара додатно ће обојити овај интересантни геополитички простор.

Управо ту, на рубу Балкана и југоисточне Европе, дошло је до формирања средњовековне угарске државе. Након што се Угри одрекли свог продора на Запад и прихватили хришћанство, њихово јужно пограничје почело је да игра улогу у глобалним кретањима чије се консеквенце осећају и данас.

Управо преко територије Угарске ишла је веома важна ходочасничка рута. Присуство великог броја путника довело је до повећања броја података о овој земљи. Историјски извори XI века приказују Угарску као тек христијанизовану државу, чији се владар добро односи према ходочасницима ходочаснике. Њено јужно пограничје према Византијском царству је пасивна зона коју настањује номадска популација Печенег. Зависно од историјског тренутка ови номади су могли да се појаве као савезници или противници Византије или Угарске. Код Београда, ходочасници су се укључивали на саобраћајницу *Via militaris*, која је водила ка Цариграду. И друга страна пограничја је била у великој мери пасивизирана о чему сведочи назив ове области *Бугарска пустиња*. Путни

правац преко Угарске и Византијског царства, упркос свим могућим искушењима, био је веома популаран. На путовање се нису одлучивале само мале групе верника, што нам показује и пример Великог немачког ходочашћа из 1064-1065. године.

Турбулентна дешавања у Светој земљи крајем XI века додатно су појачале атрактивност овог путног правца. Ограничена војна акција, која је имала за циљ да се помогне царство Ромеја у борби агресивним исламом, претворила се у све европски верски рат. Позив на крсташки рат папе Урбана II, галванизовао је масе верника на простору целе Европе. Њиме су тада путовале велике групације фанатизованих крсташа, што је неминовно водило ка сукобима. Некада је за сукобе било одговорно локално становништво, али знатно чешће њих су изазивали крсташа. Управо су погранични крајеви Угарске страдали у сукобима. Због таквих насилних епизода присутна је стереотипизацију пограничног простора, која је присутна и у топономастици, тако се Земун назива *Malevilla*, односно лоше место. Из извора је евидентно да је у угарском пограничју постојао организован систем складиштења намирница, што указује не само на привредни потенцијал, већ и на развијену администрацију и ефикасан систем управљања потребама становништва. Економским и привредним потенцијалом се посебно истицао простор Срема. Као значајан елемент рељефа у простору пограничја се помињу веома густе шуме, које су за живот средњовековног човека биле вишеструко значајне, а њихова перцепција вишезначна. Да је маршрута која је водила преко Угарске препозната као значајан путни правац на ширем европском нивоу показују епизоде са скандинавским владарима, данским принцем Свеном и норвешким краљем Сигурдом I Магнусоном, који су користили овај путни правац за путовање у Свету земљу или за повратак из ње. Крсташки ратови су у наредном периоду наставили да буду важан мотивациони фактор за избор поменуте маршруте.

Извори половине XII века указују колико је питање личне перцепција аутора важна за интерпретирање слике угарског пограничја. Други крсташки рат је учинио путни правац преко Угарске актуелним. Одо де Деј и Отон Фрајнзишки указују на изузетне природне потенцијале Угарске. Земља је била веома плодна, те је могла задовољити потребе крсташа за храном, током пута за који Деј каже да је трајао петнаест дана. Фрајнзишки пореди Угарску, са Рајем или земљом Египатском из Светог писма, али о популацији ове земље пише крајње негативно. Угре портретише као примитивне и дивље, одвратног физичког изгледа и навика. Са чуђењем се пита што је Бог тако дивну земљу дао таквим људима.

Учени немачки путописац истиче да су грађевине скромног изгледа од трске, ретко дрвета, а још ређе од камена. Скоро у потпуности различито простор Угарске приказују арапски путописци Абу Хамид и Идризи. Што се тиче исламске популације Угарске, њено присуство и економску снагу потврђено је у делу немачког путописца *Magistri Thietmari peregrination* с почетка XIII века. То што су Угарски муслимани присутни у Алепу и Јерусалиму, указује на економску моћ ове популације.

Најмасовнији крсташки покрет преко Угарске повео је цар Фридрих Барбароса. Део војног контингента се до угарске границе кретао Дунавом, а остатак војника је користио сувоземне путеве. Ансберт, царев биограф описује покрете војске преко територије Срема, који су крсташе водили ка Београду. Овај стратешки значајан град се у датом тренутку налазио у рушевинама, што је последица војне акције краља Беле III из 1182. године. У даљем кретању крсташа значајну улогу је имало Браничево, које се тада налазило у византијским рукама. Покрет овако велике групе крсташа, који је протекао без сукоба, сведочи о великом привредном потенцијалу и доброј административној организацији Угарске.

Драстичне демографске, административне и војне промене изазвао је монголски продор у Угарску 1241-1242. године. Монголски притисак утицао је на померање номадске популације Кумана. Њима је краљ Бела IV дозволио насељавање у Угарској. Његова интенција да у насељеницима стекне одане војне снаге се изјавила. Рогерије Сплитски пребацује владару одвећ благонаклон став према Куманима, који нису били феудални подложици, што је изазивало анимозитет, како код кметства, тако и код аристократије. Присуство Кумана уместо да утиче на смиривање ситуације и порасту краљевог ауторитета у Угарској изазвало је супротан ефекат. Номадска популација, која се својом културом и обичајима разликовала од већинске популације није могла бити брзо интегрисана у угарско друштво. Ово је неминовно водило ка сукобима. Монголски продор је довео тога да анимозитет према Куманима се испољи на најгори могући начин. Убиство њиховог вође Кутена је окренуло Кумане против угарске популације. У тим сукобима посебно је страдала територија Срема, коју ће непосредно после тога похарати и Монголи. Као и остале војске западне Европе, Угарска се показала неспособном да заустави монголску инвазију. Ситуација је била толико тешка да је угарски владар морао да се спаси бекством. За савременике, попут Рогерија Сплитског и Томе Архиђакона, девастација коју је доживела

Угарска је деловала потпуном. Велик број насеља је уништен, а становништво је десетковано. Тешка ситуација се наставила и по одласку Монгола услед свеопште глади. Управо је монголски продор скоро у потпуности уништио муслиманску заједницу у Угарској. Значајнија муслиманска популација се на овом простору поново појавила тек с доласком Османлија. Веома тамну слику последица монголског продора у Угарску јако дуго је прихватала и историографија. Међутим, поједине историјске епизоде попут оне са фалсификатором Лаурентија из Бешенова, нам показују да се економски живот на простору Срема, само деценију после монголског пустошења вратио у нормалу. Све ово нам показује велику резилијентност простора јужне Угарске.

У реконструкцији односа међу балканским земљама с почетка XIV века увелико је значајан географско-политички трактат који је назван *Anonymi descriptio Europae Orientalis*. Иако анонимни аутор у приказивању Угарске меша елементе традиције, предања и фантастике, његов исказ је веома значајан за анализу перцепције Балканског простора из визуре припадника католичког клера. Упркос извесним мањкавостима и анахронизмима, у његовом делу можемо пронаћи реалне историјски и географски релевантне информације.

Појава Османлија као новог политичког и војног фактора у југоисточној Европи определило је фокус наративних извора на приказивање сукоба хришћана с овом ратоборном исламском популацијом. Извори с краја XIII, као и они током XIV века приказују угарско пограничје као простор константних сукоба. Пораз крсташких снага код Никопоља 1396. године означио је крај заједничке акције европских држава против Османлија. Одбрана граница хришћанства почело је да се своди на одбрану Угарске. Експанзија турске државе добијала је све више на замаху. Као тампон зона између надирућа османске претње све више се појављивала Србија. Ангорска битка је имала за последицу прелазак српског владара, деспота Стефана Лазаревића на страну Угарске. Везивање српске државе за Краљевину Угарску имало је за последицу померање њеног тежишта ка угарском пограничју. Добијање Београда, Голупца и Мачве утицало је на јачање Деспотовине. Извори с почетка XIV бележе занимљиву судбину Београда, угарског пограничног града, коме је историјски усуд наменио важну улогу у историји Србије. Девастирани град је захваљујући преданом раду деспота Стефан постао не само престоница и снажно војно упориште, већ и духовни центар српске државе. Такав развој догађаја је утицао на јачање српског присуства на простору угарског пограничја. Срби су на овом простору били

присутни веома дуг временски период, али су сукоби с Османлијама додатно утицали да се њихов број повећа. После деспотове смрти дошло је до повратка Београда под власт Угарске, међутим Срби су као доминантан етнички елемент остали присутни у њему и после османског освајања. Његов губитак је утицао на наследника деспота Стефана, Турђа Бранковића да изгради нову српску престоницу-Смедерево. Помени Београда из четврте деценије XIV указује на пораст његовог војног значаја за Угарску, што је посебно дошло до изражаја посебно после предаје Голупца и привременог пада Деспотовине под власт Османлија. Управо су Голубац и Браничево постали централна упоришта турске војске за дубље продоре у Угарску. Покушајима Османлија да освоје простор Угарског пограничја били су праћени ратним сукобима, разарањем и одвођењем робља. Услед османског притиска долази миграција српског становништва на територију Срема и Баната, као и дубље у унутрашњост Угарске. Ратни сукоби који су добили на интензитету с краја четврте и почетка пете деценије XIV века, још једном су потврдили колико је велик био стратешки значај Београда, не само за Краљевину Угарску, већ за судбину читаве Европе.

Пад Цариграда је означио не само потчињавање преосталих делова Византијског цара, већ у идеолошком смислу тријумф ислама над врховним владарем хришћанства. Мехмед II је међу своје бројне титуле могао да уврсти и ону цара Римљана. Тиме су његова освајања добила и идеолошко оправдање. На нови напад није требало дуго чекати. Као што је Цариград представљао стратешки значајан град за контролу путних праваца између Европе и Азије, тако је Београд био престављао град кључан не само за одбрану Угарске, већ и западних рубова хришћанске Европе. Стратешки значај Београда, препознају како хришћански, тако и османски извори. Опсада Београда 1456. године ставила је у фокус личност францисканског проповедника и будућег светитеља, Јована Капистрана. Уз кардинала Карвахала и Јаноша Хуњадија, он је био личност која је пресудно утицала на Београд буде одбрањен од Османлија. Тријумф хришћанског оружја у коме је надахнути проповедник имао кључну улогу постао је део епике. Османско освајање Смедерева 1459. и Босне 1463. додатно су повећали притисак на погранични простор Угарске. Најважнији сукоб владавине поменутог владара била је опсада Шапца 1476. године. О значају овог утврђења на безбедност Угарске обавештавају нас и западни извори попут *Нирнбершка хроника*.

Смрт Матије Корвина 1490. године представља један од најважнијих момената у

историји средњовековне Угарске. Нестанак такве личности од ауторитета неминовно је означило прелазак иницијативе на страну Османског царства. Аутори као што је Туберон сматрају да је његова западна политика одговорна за занемаривање одбране јужног угарског пограничја. За време владавине династије Јагелонаца у Угарској, 1490-1526. године, дошло је до даље дезинтеграције одбрамбеног система ове земље. Недостатак јаке централне власти, феудални партикуларизам и све тежи финансијски дефицит су представљали превелике изазове за нову династију на угарском трону. Упркос веома тешкој ситуацији у којој се Угарска нашла, постојали су појединци попут Феликса Петанчића, који су се надали да ова земља може да буде носилац заједничког европског крсташког рата. Стратегијски план за преношење борби на тло Османског царства овај аутор је изнео у делу *Quibus itineribus Turci sint aggrediendi*. Кључни градови у спровођењу координисаног крсташког похода су управо погранични градови Угарске, Београд и Шабац. И поред подршке папства, за један овакав општехришћански поход спровођење крсташког рата је изостало. Очекивања да међусобно сукобљене државе хришћанског Запада могу оставити своје разлике у име борбе с Османским царством показала су се неостварљивим. У њиховој перцепцији, Турци су били страхан и суров пагански народ, који не преставља директну опасност за њих. Борба проти Османлија остаће искључиво угарска обавеза. Да је у овој земљи постојао значајан крсташки сентимент, постало је очигледно избијањем устанка Доже Ђерђа 1514. године. Разочарани одустајањем клера и високог племства од спровођења планираног рата против Турака, крсташи су своје незадовољство претворили у устанак. Истакнути борац с простора угарског пограничја, Дожа Ђерђ је постао симбол како изневерених крсташких очекивања, тако и социјалног незадовољства, не само сељачких маса већ и средњег племства. Овај устанак је веома брзо угушен, али се то негативно одразило на спремност Угарске за даље сукобе с Османлијама. У гушењу овог устанка истакао се ердељски војвода Јован Запоља. Борба проти Османлија остаће искључиво угарска обавеза. Да је у овој земљи постојао значајан крсташки сентимент, постало је очигледно избијањем устанка Доже Ђерђа 1514. године. Разочарани одустајањем клера и високог племства од спровођења планираног рата против Турака, крсташи су своје незадовољство претворили у устанак. Истакнути борац с простора угарског пограничја, Дожа Ђерђ је постао симбол како изневерених крсташких очекивања, тако и социјалног незадовољства, не само сељачких маса већ и средњег племства. Овај устанак је веома брзо

угушен, али се то негативно одразило на спремност Угарске за даље сукобе с Османлијама. У гушењу овог устанка истакао се ердељски војвода Јован Запоља. Међутим, наредни сукоби с Турцима су показали да ратовање с организованом војном силом знатно тежи подухват него гушење локалног устанка. Губитак београдске артиљерије који се догодио у војводином нападу на Жрнов 1515. године показао се као дугорочним фактором у Османском освајању овог града.

Сулејман Величанствени, у жељи да изађе из сенке свога оца окренуће фокус османског продора поново ка Западу. Први корак у потчињавању Угарске биће освајање Београда 1521. године. Тврђава, која је успела да се одржи и пред великим Мехмедом Освајачем постала је плен агресивног младог султана. Аутори као што су Туберон и Ђурађ Сремац нам описују атмосферу међусобних сукоба угарске властеле, која је упркос очекиваном османском нападу, учинила скоро ништа за спас Београда. Упркос значајном привредном, економском и војном потенцијалу у супротстављању Османлијама угарској држави је недостајао ауторитет краљеве личности и ефикасност државне администрације. Они посебно критикује племство због њихове кратковидости и задовољавања сопствених интереса у тренутка када је земља била веома угрожена. Туберон пружа занимљиву интерпретацију пада Београда. Према његовом мишљењу за њега су одговорни Срби. Посматрајући ову кроз призму хришћанских сукоба између православних и католика, он оптужује Србе да су недорасли тако озбиљном задатку као што је била одбрана Београда. Извори наводе да је посебно страдала област Срема, који су Османлије темељно подвргни уништавању, како би спречили што скорији повратак становника и угарских власти. Позиви да се после пада Београд пружи помоћ Угарској, попут оног који је Бернандин Франкопан изнео пред дијетом у Нирнбергу остали су недоговорени. Угарска, као и годинама пре, остала је сама да се суочи с новим османским претњама.

Освајање Шапца и Београда 1521. године означило је почетак краја за средњовековну Угарску. Ова два стратешки значајна града постали су упоришта за даљи продор у унутрашњост краљевине. Коначни пораз Угарске одиграо се код Мохача 29. августа. У њој је страдао цвет угарског племства, као и краљ Лудвиг II. Угарска која је за ауторе као што је Стефан Бродарић била бедем и штит хришћанства, постала је подељена земља. Остацима некад јединственог краљевства управљали су Хабзбурзи, Запоља и Османлије. Бојазан од даљег продора у Европу можемо пронаћи код шпанског хуманисте

Хуана Луиса Вивеса, у чијем се делу *De Europae dissidiis et bello Turcico* поново проналази став да је Београд не само капија Угарске, већ и хришћанства. Његово залагање да се формира јединствен фронт хришћанских земаља према Османлијама, као и много пута пре тога остаће само замисао забринутог хуманисте. Упркос склоношћу ка стереотипима и субјективним сагледавањем појединих догађаја, захваљујући поменутих извори XVI века, ми можемо боље сагледати ову драматичну епоху угарске историје и разумети каква је била рецепција преломних догађаја у јавности западне Европе.

Када сагледамо наративне изворе који говоре о простору јужне Угарске у хронолошком периоду дугом нешто више од пола миленијума може запазити неколико особености. Упркос бројним изазовима које доноси интерпретација наративних извора, можемо закључити да они доносе веома садржајну слику једног веома комплексног и вишезначног простора. Он је кроз своју дугу историју често представљао транзитну зону за броје популације варварских народа. Оне су у дужем или краћем временском периоду насељавали простор јужне Паноније, да би он напослетку био трајно насељен од стране Словена и Угра. Поменути простор одликује етничка и верска хетерогеност, која је његова константа. Поред доминанте угарске популације, овај простор насељава словенско, односно српско становништво. Упркос повременим сукобима, извори бележе добре односа Срба и Угра, који су у знатној мери били условљени заједничком спољном опасношћу оличеној у Османском царству. Што се тиче верске перцепције простора Угарске, она је доживела трансформацију од тек христијанизоване државе у којој су присутни пагански, односно исламски елементи, до земље чија је судбина постала једнозначна са оном хришћанске Европе. С развојем идеологије крсташког рата Угарска, а посебно њено јужно пограничје играло је значајну улогу у транзиту крсташа према Светој земљи. У описима крсташких похода ова земља је приказа углавном позитивно, те су ставови које износи Отон Фрајнзишки, пре изузетак него правило. Угарску и њене јужне крајеве одликује знатан број градова који су богати и развијени с бројном популацијом. Искуство монголског продора и касније пограничног ратовања с Османлијама, променило је перцепцију Угарске у очима хришћанске Европе. Она је почела да бива перципирана као презиђе хришћанства. Управо је јужна граница ове државе била оно судбоносно бојиште на коме је преко сто година био заустављен продор Османлија. Пресудну улогу у томе је имало угарско, али и српско

становништво. Стратешки значајни градови, у првом реду Београд, су имали улогу у одбрани не само Угарске, већ и читавог европског простора. Управо су ратни сукоби били још једна од константи угарског пограничја. Највећи део излагања о овом простору је посвећено опису сукоба који су се догађали на граничном простору.

Јужна Угарска је кроз своју историју била рубни простор Европе, који је врло често перципиран као далека и страна област која представља границу између реалног и митолошког, место сусрета хришћанске Европе с непознатим и суровим народима Азије. Простор коме је намењена улога у апокалиптичној борби с хордама Гога и Магога. То је била област у којој се живело у константном сукобу или ишчекивању истог. Истовремено ово је био простор који је поседовао бројне привредне капацитете. Поред природних богатстава, шума, поља, водотокова, који су погодвали развијеној пољопривредни, ово је био простор који је имао знатан демографски потенцијал. Управо захваљујући погодним природним условима и становништву које било одлучно да издржи све притиске на овако турбулентном простору ова област је могла да одигра историјску улогу какву је играла у историји Угарске, а тако и у историји Европе. Резилијентност становништва јужне Угарске је потврђено упркос бројним демографских катастрофама које су потресале ову област. И поред свим сложених околности које средњи век носи са собом, када је упитању верски живот, поменути простор је веома значајан као показатељ да различите верске групације могу да егзистирају толеришући једна другу упркос бројним тешкоћама.

Када посматрамо развој дискурса о јужној Угарској у периоду од XI до XVI века можемо закључити да је он настао и развијао се под директним утицаје културних и верских перцепција и предрасуда западне Европе. Његова еволуција је довела до радикалне промене у перцепцији Угарске и њеног становништва. Угри су у имагологији средњег века прешли дуг пут од варвара до браниоца хришћанске Европе. У историјским односима Угарске, како са Западом, тако и са Истоком, пресудну улогу је одиграо простор њеног јужног пограничја. Овде су укрштали су се многобројни политички, верски и културни утицаји, који су обликовали овај простор, али и саму историју Угарске.

Да би смо што адекватније дошли до спознаје како је средњовековни човек разумевао свет око себе неопходно је позабавити питањем перцепције. На овим страницама налази се наш скромни покушај да се један значајан период средњовековне историје Угарске сагледа на нов начин. Сматрамо да смо текстом ове тезе само одшкринули врата

перцепције јужне Угарске у средњем веку и надамо се да ће он послужити као подстицај за даља истраживања на овом пољу.

Извори и литература

Непубликовани извори:

ASMi, Sforzesco, 650/2,8,12,a. (Извештај миланског амбасадора). (Доступна на интернет страници: <http://vestigia.hu/infocus/kepek/1421401339.jpg>). (Датум приступа: 22.02.2022).

Писмо угарског краља граду Звољену од 12. јула 1521. године DF 268968. (Доступно на интернет страници: <https://archives.hungaricana.hu/en/charters/view/295129/?pg=0&bbox=-975%2C-3403%2C6186%2C-332>). (Датум приступа: 22.02.2022).

Извори:

A honfoglalás korának írott forrásai. trans. Gyula Kristó, Terézia Olajos, Tóth H. Imre, István Zimonyi, Szeged 1995.

A Pilgrims Guide: A Critical Edition II, ed. Paula Gerson, London 1998.

Abū Hāmid el Granadino y su relacion de viaje por terras eurasiaticas, trans. Cesar Dubler, Madrid 1953.

Acta Bosnae potissimum ecclesiastica cum insertis editorum documentorum regestis: ab anno 925 usque ad annum 1752, ed. Eusebius Fermendžin, Zagrebiae 1892.

Adam Bremensis, *Gesta Hamburgensis Ecclesiae Pontificum*, ed. Bernhard Schmeidler, MGH SS, rer. Germ. 2, Hannover-Leipzig 1917.

Adam of Bremen, *History of the Archbishops of Hamburg-Bremen*, trans. Francis J. Tschan, New York 1959.

Adelbold of Utrecht, *The Life of Emperor Henry II*, ed. Hand van Rij, Amsterdam 1983.

Adémar de Chabannes, *Chronique*, publiée d'après les manuscrits, par Jules Chavanon, Paris 1897.

Agrip af Noregskonungasogum: A Twelfth-Century Synoptic History of the Kings of Norway, trans. M. J. Driscoll, London 2008.

Ala-ad-Din ata Malik Juvaini, *Genghis Khan: The History of the World Conqueror vol. 1*, trans. J. A. Boyle, Manchester 1958.

Albert of Aachen, *Historia Ierosolimitana: History of the journey to Jerusalem*, trans. Susan B. Edgington, Oxford 2007.

Alcuin, *Vita Willibrordi Archiepiscopi Traiectensis*, ed. Wilhelm Levison, MGH SS rer.

Merov VII, Hannoverae et Lipsiae 1920, 81-141.

Annales Altahenses Maiores, edd. Wilhelmus de Giesebrecht, Edmundus L. B. ab Oefele, MGH XX., Hannoverae 1868, 772-824.

Annales Austriae, Continuatio Sanctrucensis II, ed. Wilhelmus Wattenbach, MGH SS IX, Hannoverae 1851, 637-646.

Annales Fuldenses, ed. Fridericus Kurze, MGH SS rer. Germ. VII, Hannoverae 1891.

Annales Palidenses auctore Theodoro monacho ab O. c.-1182 et 1390, ed. Georgius Henricus Pertz, MGH SS XVI, Hannoverae 1859, 48-98.

Annales Pegavienses et Bosovienses a. 1000 c.-1149, ed. Georgius Henricus Pertz, MGH SS XVI, Hannoverae 1859, 232-270.

Annales Polonorum I, ed. Richardo Röpell Wilhelmo Arndt, MGH SS XIX, 609-656.

Annales Posonienses, SRH I, ed. Emericus Szentpetery, Budapest 1937, 119-127.

Annales Sancti Pantaleonis Coloniensis, ed. Hermanno Cardauns, MGH SS XXII, Hannoverae 1872, 529-547.

Annalista Saxo a. 741-1139, ed. Georgius Waitz, MGH SS VI, Hannoverae 1844, 542-777.

Anonymi Bele Regis notarii Gesta Hungarorum. Anonymus, notary of King Bela, The Deeds of the Hungarians, ed. and trans. Martyn Rady and Laszlo Veszpremy, in: Anonymus and Master Roger, Budapest-New York 2010, 2-129.

Anonymi Descriptio Europae Orientalis: „Imperium Constantinopolitanum, Albania, Serbia, Bulgaria, Ruthenia, Ungaria, Polonia, Bohemia“ anno MCCCVIII exarata, ed. O. Gorka, Cracoviae 1916.

Anonymous Leobensis, Catalogus Fontium Historiae Hungaricae I, ed. Albinus Franciscus Gombos, Budapestini 1938, 270.

Ansbert, *The History of the Expedition of the Emperor Frederick*, The Crusade of Frederick Barbarossa: The History of the Expedition of the Emperor Frederick and Related Texts, trans. Graham A. Loud, Farnham 2010, 33-134.

Antologija stare srpske knjizevnosti, prir. Đorđe Sp. Radojčić, Beograd 1960.

Appianus, *Historia Romana*, edd. P. Viereck, A. G. Roos, E. Gabba, Leipzig 1962, 326-351.

Arnoldi abbatis Lubecensis chronica a. 1172-1209, ed. Johannes M. Lappenberg, MGH SS XXI, Hannoverae 1868, 100-250.

Aurelius Victor, *De Caesaribus*, trans. Harold W. Bird, Liverpool 1994.

- Bartholomaeus Anglicus, *De genuinis rerum coelestium, terrestrium et inferarum proprietatibus libri XVIII*, Francofurti 1601.
- Benedicti Sancti Andreae monachi, *Chronicon*, ed. Georgius Heinricus Pertz, Hannoverae 1839, MGH SS III, 695-722.
- Bernoldi Chronicon*, ed. Georgius Heinricus Pertz, MGH SS V, Hannoverae 1843, 390-467.
- Berthold of Reichenau, *Chronicle: first version*, Eleventh-Century Germany: The Swabian Chronicles, trans. I. S. Robinson, Manchester 2008, 508-107.
- Berthold of Reichenau, *Chronicle: second version*, Eleventh-Century Germany: The Swabian Chronicles, trans. I. S. Robinson, Manchester 2008, 108-244.
- Berthold of Reichenau, *Chronicon, Die Chroniken Bertholds von Reichenau und Bernolds von Konstanz, 1054-1100*, ed. Ian S. Robinson, MGH SS rer. Germ. N. S. 14, Hanover 2003, 161-382.
- Beschreibung der Reisen des Reinhold Lubenau I*, hrsg. Wilhelm Sahn, Frankfurt am Main 1995.
- Bibliotheca Graeca Medii Aevi VII*, ed. Constantinus N. Sathas, Paris 1894.
- Bondage and Travels of Johann Schiltberger: A Native of Bavaria, in Europe, Asia and Africa, 1396-1427*, ed. Philip Brunn, trans. J. Buchan Telfer, Cambridge 2010.
- Bonfini, Antonio, *IV dekada Rerum Ungaricarum decades*, prev. Milica Kisić, Novi Sad 2020.
- Bonfini, Antonio, *Rerum ungaricarum decades I-IV*, eds. Iosephus Fógel, Béla Iványi, Ladislao Juhász, Leipzig 1936.
- Brief König Betas IV. an Papst Innozenz IV. vom 11. November (1250)*, Der Mongolensturm-Berichte von Augenzeugen und Zeitgenossen 1235-1250, Hrsg. Hansgerd Göckenjan, James R. Sweeney, Graz-Wien-Köln 1985, 297-314.
- Brocardus, *Directorium ad passagium faciendum*, ed. Ch. Kohler, RHC, HA II, Paris 1906, 368-517.
- Byzantium in the Time of Troubles: The Continuation of the Chronicle of John Skylitzes (1057-1079)*, trans. Eric McGeer, John Nesbitt, Leiden-Boston 2020.
- Caesar, *The Gallic War*, trans. H. J. Edwards, Loeb Classical Library No. 72, London 1958.
- Calendar of Letters, Despatches, and State Papers, Relating to the Negotiations between England and Spain II: Henry VIII, 1509-1525*, ed. G. A. Bergenroth, London 1866.

Carpini, Friar Giovanni DiPlano, *The Story of the Mongols Whom We Call the Tartars*, trans. Erik Hildinger, Boston 1996.

Carpini, John of Piano, *History of The Mongols, The Mongol Mission: Narratives and Letters of the Fransiscan Missionaries in Mongolia and China in the Thirteenth and Fourteenth Centuries*, trans. Cristopher Dawson, London-New York 1955, 3-72.

Cassiodori Senatoris Variarum, ed. Theodorus Mommsen, MGH AA XII, Berolini 1894, 1-385.

Chronica Baiuvariorum, Veit Ampeck, *Samtliche Chroniken*, ed. Georg Leidinger, QE 3, München 1915, 1-443.

Chronica prioratus de casa Videcomitis, Chroniques des églises, eds. Paul Marchegay, Emile Mabille, Paris 1869, 341-BROJ

Chronica ragusina Junii Restii (ab origine urbis usque ad annum 1451) item Joannis Gundulae (1451-1484), Digessit S. Nodilo, Zagrabiae 1893.

Chronica Regia Coloniensis, ed. Georgius Waitz, MGH SS rer. Germ XVIII, Hannoverae 1880, 136-152.

Chronicles of the Investiture Contest- Frutolf of Michelsberg and His Continuator, trans. T. J. H. McCarthy, Manchester 2013.

Chronicon Austriacum anonymi, Catalogus Fontium Historiae Hungaricae I, ed. Albinus Franciscus Gombos, Budapestini 1938, 504-518.

Chronicon Faventinum, Rerum italicarum Scriptores XXVIII-1, ed. Giuseppe Rossini, Bologna 1939.

Chronicon Henrici de Mügeln, ed. Eugenius Travnik, SRH II, 89-223.

Chronicon Hugonis monachi Viridunensis et Divionensis, abbatis Flaviniacensis, ed. Georgius Heinricus Pertz, MGH SS VIII, Hannoverae 1848, 280-503.

Chronicon Posoniense, ed. Alexander Domanovszky, SRH II, 7-51.

Chronicon Universale Anonymi Laudunensis in: Krijnie Ciggaar, N., *L'émigration anglaise á Byzance après 1066. Un nouveau texte en latin sur les Varangues á Constantinople*, REB 32 (1974) 320-339.

Chronicon sancti Hubert Andaginensis, ed. L. C. Bethmann, Wilhelmus Wattenbach, MGH SS VIII, Hannoverae 1848, 565-630.

Chronique de Matthieu d'Edesse 962-1136, avec la continuation de Grégoire le Prêtre jusqu'en 1162, ed. Edouard Dulaurier, Paris 1858.

- Chroniques gréco-romanes inédites ou peu connues*, trans. Carl Hopf, Berlin 1873.
- Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis II*, ed. Georgius Fejér, Budae 1829.
- Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis V.1*, ed. Georgius Fejér, Budae 1829.
- Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis V.2*, ed. Georgius Fejér, Budae 1829.
- Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae II*, ur. Tadija Smiciklas, Zagreb 1904.
- Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae III*, ur. Tadija Smiciklas, Zagreb 1905.
- Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae IV*, ur. Tadija Smiciklas, Zagreb 1906.
- Constantine Porphyrogenitus, *De administrando imperio*, trans. R. J. H. Jenkins, G. Moravcsik, Washington D. C. 1967.
- Constantine Porphyrogenitus, *De administrando imperio: Commentary*, trans. R. J. H. Jenkins, G. Moravcsik, Washington D. C. 2012.
- Dalché, Patrick Gautier, *Une géographie provenant du milieu des marchands toscans (début du XIVe siècle)*, Patrick Gautier Dalché, *L'espace géographique au Moyen Âge*, Firenze 2013, 171-179.
- de Diversis, Filip, *Dubrovački govori u slavu ugarskih kraljeva Sigismunda i Alberta*, prev. Zrinka Blažević, Boris Nikšić, Zdenka Janeković Römer, Vladimir Rezar, Dubrovni-Zagreb 2000.
- De Institutione Morum ad Emericum Ducum*, trans by J. B. Bak, J.R. Sweeney (Saint Stephen), *New Hungarian Quarterly* 29-112 (1988) 98-106.
- De invasione Tartarorum fragmentum*, ed. Oswald Holder-Egger, MGH SS XXIX, Hannoverae 1892, 599-600.
- De Vriendt, Sera, *Reyse van Bruussele vut Brabant te Constantinopels in Thracyen en Reyse van Weenen in Hoosteryc te Constantinopels in Thracyen: twee reisjournaals uit de jaren 1570-1585*, Gent 1971, 183-208. (Левинус Ријма).
- Descriptio Europae Orientalis - Опис источне Европе*, прир. Т. Живковић, Д. Кунчер, А. Узелац, Београд 2013.
- Descriptio qualiter Karolus Magnus, Die Legende Karls des Grossen im 11. und 12. Jahrhundert*, ed. Gerhard Rauschen, Leipzig 1890, 95-125.

Dimensuratio provinciarum, Paul Schnabel, *Die Weltkarte des Agrippa als wissenschaftliches Mittelglied zwischen Hipparch und Ptolemaeus*, *Philologus* 90 (1935) 425-431.

Dlugosz, Jan, *The Annals of Jan Dlugosz: A History of Eastern Europe from A.D. 965 to A.D. 1480*, trans. Maurice Michael, Chichester 1997.

Doukas, *Decline and Fall of Byzantium to the Ottoman Turks*, trans. Harry J. Magoulias, Detroit 1975.

Einhard, *Život Karla Velikog*, prevela Zvezdana Sikirić, Zagreb 1992.

Einhardi, *Vita Karoli Magni*, ed. Georgius Henricus Pertz, Georgius Waitz, MGH rer. Germ. XXV, Hannoverae-Lipsiae 1911.

Ekkehardi Uraugiensis, *Chronica*, ed. Georgius Waitz, MGH SS VI, Hannoverae 1844, 1-267.

El-Cazwini, *Kosmographie II: Die Denkmäler der Länder*, ed. Ferdinand Wüstenfeld, Göttingen 1848.

Emonis Chronicon 1204-1234, ed. Ludevicius Weiland, MGH SS XXIII, Hannoverae 1874, 465-523.

Eutropi Breviarium ab urbe condita cum versionibus graecis et Pauli Landolfique additamentis, ed. Hans Droysen, MGH AA II, Berolini 1879.

Eutropius, *The Breviarium ab Urbe Condita*, trans. Harold W. Bird, Liverpool 2011.

Ex Rodulphi Glabri historiarum libris V usque ad. 1044, ed. Georgius Waitz, MGH SS VII, Hannoverae 1846, 48-72.

Ex Breviario Historiarum Regum Norwegiensium, ed. ed. Finnur Jónsson, MGH SS XXIX, Hannoverae 1892, 353-354.

Ex historia regum Norwegiensium dicta Morkinskinna, ed. ed. Finnur Jónsson, MGH SS XXIX, Hannoverae 1892, 355-357.

Ex Snorronis Historia Regum Norwegiensium dicta Heimskringla, ed. Finnur Jónsson, MGH SS XXIX, Hannoverae 1892, 333-349.

Expositio totius mundi et gentium, trans. Jean Rouge, Paris 1966.

Florentii Wigorniensis monachi Chronicon ex chronicis I, ed. B. Thorpe, Londini 1848.

Florus, *Epitome of Roman History*, trans. E. S. Forster, Loeb Classical Library No. 231, Cambridge, Massachusetts 1929.

Fortis, Alberto, *Put po Dalmaciji*, prir. Josip Bratulić, Zagreb 1984.

Fracheto, Gerardi de, *Vitae fratrum Ordinis praedicatorum necnon cronica ordinis ab anno MCCIII usque ad MCCLIV ad fidem codicum manuscriptorum accurate recognovit notis breviter illustravit*, ed. J. J. Berthier, Benedikt Maria Reichert, Lovanii 1896.

Frankapan Modruški, Bernardin, *Oratio pro Croatia-Govor za Hrvatsku (1522.)*, studija, prijepis i prijevod Ivan Jurković, Violeta Moretti, Modruš 2010.

Gaufredo Malaterra, *De Rebus Gestis Rogerii Calabriae et Siciliae Comitis et Roberti Guiscardi Ducis fratris eius*, *Rerum Italicarum Scriptores V.1*, ed. Ernesto Pontieri, Bologna 1928.

Géographie d'Aboulféda II, trans. Joseph Toussaint Reinaud, Paris 1848.

George Akropolites, *The History*, trans. Ruth Macrides, Oxford 2007.

Gesta Episcoporum Virdunensium, ed. Georgius Waitz, MGH SS IV, Hannoverae 1841, 36-51.

Gesta Federici I. Imperatoris in Expeditione Sacra, Gesta Federici I. imperatoris in Lombardia auctore cive Mediolanensi (Annales Mediolanenses maiorem), ed. Oswaldus Holder-Egger, MGH SS XXVII, Hanoverae 1892, 74-98.

Gesta Francorum et aliorum Hierosolimitanorum, ed. Rosalind Hill, Oxford 1962.

Gesta Friderici I. Imperatoris Ottonis et Rachewini, ed. Adolfus Hofmeister, MGH SS rer. Germ XLVI, Hannoverae-Lipsiae 1912.

Gestorum Treverorum continuatio III, ed. Georgius Waitz, MGH SS XXIV, Hannoverae 1879, 380-389.

Goffredo Malaterra, *The Deeds of Count Roger of Calabria and Sicily and of His Brother Duke Robert Guiscard*, trans. Kenneth Baxter Wolf, Ann Harbor 2005.

Gregorii VII Registrum I, ed. Erich Caspar, MGH Epp. sel. 2.1, Berlin 1920.

Guiberto Novigenti, *Historia quae dicitur Gesta Dei per Francos*, ed., RHC, Occ. IV, Paris 1879, 113-165.

Hall, Martin, *The historical, biographical and intellectual context of John of Garland's 'De triumphis Ecclesie: ' a new critical edition*, London 2017. (докторска теза у рукопису).

Hans Schiltbergers Reisebuch nach der Nurnberger Handschrift herausgegeben, trans. Valentin Langmantel, Tübingen 1885.

Hayton, *Flos Historiarum Terre Orientis*, ed. Ch. Kohler, RHC, HA II, Paris 1906, 255-363.

Hermannus Altahensis, *Annales: continuatio Ratisbonensis*, ed. Philippus Jaffé, MGH SS

XVII, Hannoverae 1861, 416-420.

Hesiod, *Theogony. Works and Days. Testimonia I*, trans. Glenn W. Most, Loeb Classical Library No. 57N, Cambridge, Massachusetts-London 2006.

Hippocrates, *Airs, waters, places*, Hippocrates vol. 1. Greek text with an English, trans. W. H. S. Jones, Loeb Classical Library No. 147, London-New York 1923, 65-137.

Histoire de Yahya ibn Said d'Antioche, fast. 2, ed. Ignace Kratchkovsky, tr. F. Micheau, G. Tropeau, PO 23, no. 2, Paris 1932

Histoire de Yahya ibn Said d'Antioche, fast. 3, ed. Ignace Kratchkovsky, tr. F. Micheau, G. Tropeau, PO 47/4, no. 212, Turnhout 1997.

Historia d'Adémar de Chabannes, ed. J. Lair, Paris 1899.

Historia pontificum et comitum Engolismensium, ed. J. Boussard, Paris, 1957.

History and Politics in Late Carolingian and Ottonian Europe: The Chronicle of Regino of Prüm and Adalbert of Metz, trans. Simon MacLean, Manchester 2009.

Hudud al-Alam. The Regions of the World: A Persian Geography 372 A. H./982 A. D., trans. Vladimir Minorsky, London 1937.

Ioannis Skylitzae, *Synopsis Historiarum*, ed. Ioannes Thurn, CFHB 5, Berlin 1973.

Iordanis Romana et Getica, ed. Theodorus Mommsen, MGH AA V-1, Berolini 1882, 53-138.

Itinera hierosolymitana saecvli IIII-VIII, trans. Paulus Geyer, Pragae-Vindobonae-Lipsae 1898.

Itineraria Romana. Römische Reisewege an der Hand der Tabula Peutingeriana dargestellt. Mit 317 Kartenskizzen und Textbildern, ed. Conrad Miller, Stuttgart 1916.

Itinerary from Bordeaux to Jerusalem-'The Bordeaux Pilgrim' (333 A.D.), trans. Aubrey Stewart, London 1887.

Játvarðar saga, Icelandic Sagas and Other Historical Documents Relating to the Settlements and Descents of the Northmen on the British Isles Vol. 1, ed. Gubrand Vigfusson, London 1887, 388-400.

Koppitz, Ulf, *Thietmar, Peregrinatio. Magistri Thietmari Peregrinatio. Pilgerreise nach Palästina und auf den Sinai den Jahren 1217/1218*, *Concilium medii aevi* 14 (2011) 121-221.

Lamberti Hersfeldensis annales a. 1040-1077, ed. Victor Cl. Lud. Frid. Hesse, MGH SS V, Hannoverae 1844, 134-263.

Landulphus de S. Paulo, *Historia Mediolanensis*, *Rerum Italicarum Scriptores* V.3, ed. G. Garducci, V. Fiorini, Bologna 1934, 1-39.

Laonikos Chalkokondyles, *The Histories* 1-2, trans. Anthony Kaldellis, Cambridge, Massachusetts-London 2014.

Legenda S. Stephani reigs maior et minor atque legenda ab Hertvico episcopo conscripta, SRH II, 363-440.

Legenda Vetus, Acta Processus Canonizationis et Miracula Sanctae Margaritae de Hungaria: The Oldest Legend Acts of the Canonization Process, and Miracles of Saint Margaret of Hungary, eds. Idikó Csepregi, Gábor Klaniczay, Bence Péterfi, Budapest-New York 2018.

Leonis Marsicani et Petri Diaconi, *Chronica monasterii Casinensis*, ed. Wilhelmus Wattenbach, MGH SS VII, Hannoverae 1846, 574-727.

Libellus de institutione morum, ed. Josephus Balogh, SRH II, 611-628.

Liudprand of Cremona, *Retribution*, *The Complete Works of Liudprand of Cremona*, trans. Paolo Squatriti, Washington D. C. 2007, 41-203.

Lučín, Bratislav, ‘*Simonis Begnii, episcopi Modrusiensis, de Coruatiæ desolatione oratio ad Mag. Thietmari Peregrinatio*, *Historia de dispositione Terre Sancte*, hrsg J. C. M. Laurent, Hamburgi 1857.

Mariani Scotti chronicon a. 1-1082, ed. Georgius Waitz, MGH SS V, Hannoverae 1844, 485-562.

Matthæi Parisiensis, *Chronica Majora* VI, ed. Henry Richards Luard, London 1882.

Matthew of Edessa, *Armenia and the Crusades: tenth to twelfth centuries: The Chronicle of Matthew of Edessa*, trans. Ara Edmond Dostourian, Lanham-New York-London 1993.

Matthew Paris's English History: From the Year 1235 to 1273 vol. II, trans. John Allen Giles, London 1853.

Michael Attaleiates, *The History*, trans. Anthony Kaldellis, Dimitris Krallis, Cambridge, Massachusetts 2012.

Michael Psellos, *Chronographia II*, ed. Emile Renauld, Paris 1928.

Michaelis Attaliatae, *Historia*, CFHB 50, ed. Eudoxos Th. Tsolakis, Athens 2011.

Miklosich, Franz, *Monumenta serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii*, прир. Раде Михаљчић, Београд 2006.

- Morkinskinna*, ed. Finnir Jónsson, København 1932.
- Morkinskinna: the earliest Icelandic chronicle of the Norwegian kings (1030-1157)*, trans. Theodore Murdock Andersson, Kari Ellen Gade, Ithaca 2000.
- Nicephore Bryennios, *Histoire*, CFHB 9, trans. P. Gautier, Brussels 1979.
- Notae S. Mariae Mediolanensis a. 382, 931, 1018-1253*, ed. ed. Philippus Jaffé, MGH SS XVIII, Hannover 1863, 385-386.
- Odo of Deuil, *De Profectione Ludovici VII In Orientem: The Journey of Louis VII to the East*, trans. Virginia Gingerick Berry, New York 1948.
- Odonis de Deogilo, *Liber de via sancti sepulchri*, ed. Georgius Waitz, MGH SS XXVI, Hannoverae 1882, 59-73.
- Oláh, Miklós, *Magyarország leírása 1536*, Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten 1054-1717, szerk. Szamota István, Budapest 1891.
- Orderici Vitalis, *Ecclesiasticae Historiae libri tredecim I-V*, ed. A. Le Prevost, Paris 1838-1845.
- Ordericus Vitalis, *Historiae Ecclesiasticae libri tredecim III*, ed. A. Le Prévost, Paris 1845.
- Oreb, Marin, *Ivan Karpini, Povijest Mongola koje nazivamo i Tatarima*, Starine 56 (1975) 37-107.
- Otto of Freising, Rahewin, *The Deeds of Frederick Barbarossa*, ed. Charles Christopher Mierow, Richard Emery, Toronto 1994.
- Otto, Bishop of Freising, *The Two Cities: A Chronicle Of Universal History To The Year 1146 A.D.*, trans. Charles Christopher Microw, ed. Austin P. Evans, Charles Knapp, New York 2002.
- Ottonis episcopi Frisingensis, *Chronica sive Historia de duabus civitatibus*, ed. Adolfus Hofmeister, MGH SS rer. Germ XLV, Hannoverae-Lipsiae 1912, 1-457.
- Passio Thiemonis archiepiscopi*, ed. Georgius Heinricus Pertz, MGH SS 11, Hannoverae 1854 51-62.
- Paulus Orosius, *Seven Books of History Against the Pagans*, trans. Roy J. Defferari, Washington, D. C. 1964.
- Petantio, Felice, *De itineribus in Turciam libellus Felice Petantio cancellario Segniae Autore*, Vienna 1522. (http://real-r.mtak.hu/174/1/MTA_KIK_RM_IV_129.pdf).
- Petri Ansolini de Ebulo, *De rebus Siculis carmen*, ed. Ettore Rota, Rerum Italicarum Scriptores 31-1, Città di Castello 1904.

Petrus Tudebodus seu Tudebovis, *Historia de Hierosolymitano itinere*, ed., RHC, Occ. III, Paris 1866.

Piccolomini, Aeneas Silvius, *Europe (c. 1400-1458)*, trans. Robert Brown, Washington D. C. 2013.

Pius II, *Commentaries Vol. 1-2*, ed. Margaret Meserve, Marcello Simonetta, Cambridge, Massachusetts-London 2003-2007.

Planctus destructionis regni Hungariae per Tartaros, ed. Ladislaus Juhász, SRH II, 589-598.

Pliny, *Natural History II*, trans. H. Rackman, Loeb Classical Library No. 352, Cambridge, Massachusetts-London 1961.

Polo, Marco, *The Description of the World I-II*, eds A. C. Moule, Paul Pelliot, London 1935-1938.

Putovanje Karla Velikog u Jerusalem i Carigrad, prev. Vlado Drašković, Beograd 1965.

Relation Fratris Ricardi, ed. Iosephus Deér, SRH II, 529-541.

Robert the Monk's History of the First Crusade: Historia Iherosolimitana, trans. Carol Sweetenham, Aldershot 2006.

Rodulfus Glaber, *Opera*, ed. John France, Neithard Bulst, Paul Reynolds, Oxford 2002.

Rogerije iz Apulije, *Carmen miserabile*, prev. Mirko Sardelić, Zagreb 2010.

S. Aurelius Augustinus, *Epistolarum classis II, Epistola LXXVIII*, PL XXXIII, ed. Jacques-Paul Migne, Parisiis 1902, 267-272.

S. Gregorius Nyssenus, *Epistola II*, PG XLVI, ed. Jacques-Paul Migne, Parisiis 1863, 1009-1016.

Sacrorum conciliorum nova et amplissima collection, ed. Joannes Dominicus Mansi, Venetiis 1775.

Schedel, Hartmann, *Registrum huius operis libri cronicarum cu figuris et ymagibus ab inicio mundi*, Nuremberge 1493. (<https://daten.digitale-sammlungen.de/0003/bsb00034024/images/index.html?fip=193.174.98.30&seite=1&pdfseite=x>)

Schreiben der Ungarn an den Papst vom 2. Februar 1242, Der Mongolensturm-Berichte von Augenzeugen und Zeitgenossen 1235-1250, Hrsg. Hansgerd Göckenjan, James R. Sweeney, Graz-Wien-Köln 1985, 289-295.

Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum I-II, ed. Emericus Szentpétery, Budapest 1937-1938.

Sexti Aurelii Victoris, *Liber de Caesaribus, praecedunt Origo gentis Romanae et Liber de viris illustribus Urbis Romae, subsequitur Epitome de Caesaribus*, R. Gruendel, Leipzig 1966.

Simonis de Kéza, *Gesta Hungarorum*, trans. László Veszprémy, Frank Schaer, Budapest 1999

Snorre Sturlasøn, *Kongesagaer*, oversat af Gustav Storm, Kristiania 1899.

Spandoune, Theodore, *On the Origin of the Ottoman Emperors*, trans. Donald M. Nicole, Cambridge 1997

Stephanus Brodericus, *De conflictu Hungarorum cum Solymano Turcarum imperatore ad Mohach historia verissima-Oratio ad Adrianum VI. pontificem maximum*, eds. Petrus Kulcsár, Csaba Csapodi, Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum Series nova, VI. Budapest 1985.

Tafur, Pero, *Travels and Adventures 1435-1439*, trans. Malcolm Letts, London 1926.

Tasso, Torquato, *Oslobođeni Jeruzalem*, prev. Gjorgjo Ivanković, Zagreb 1965.

The 'Opus Maius' of Roger Bacon, ed. John Henry Bridges, Oxford 1900.

The Anglo-Saxon Missionaries in Germany: Being the Lives of SS. Willibrord, Boniface, Sturm, Leoba, and Lebuin, together with the "Hodoeporicon" of St. Willibald and a Selection from the Correspondence of St. Boniface, trans. C. H. Talbot, London 1954.

The Chanson d' Antioche: An Old French Account of the First Crusade, trans. Susan B. Edgington, Carol Sweetenham, London-New York 2011.

The Chronicle of Arnold of Lübeck, trans. Graham A. Loud, London-New York 2019.

The Chronicle of Prussia by Nicolaus von Jeroschin: A History of the Teutonic Knights in Prussia, 1190-1331, trans. Mary Fischer, Burlington 2010.

The Deeds of the Hungarians. Epistle to the Sorrowful Lament upon the Destruction of the Kingdom of Hungary by the Tatars trans. Martyn Rady, János M. Bak, László Veszprémy, Budapest-New York 2010.

The Ecclesiastical History of Orderic Vitalis vol. 2, trans. Majorie Chinball, Oxford 1969.

The Etymologies of Isidore of Seville, trans. Stephen A. Barney, W. J. Lewis, J. A. Beach, Oliver Berghof, Cambridge 2006.

The Geography of Strabo Cambridge III, trans. Horace Leonard Jones, Loeb Classical Library No. 182, Massachusetts-London 1924.

The Historia Vie Hierosolimitane of Gilo of Paris and a Second Anonymous Author, ed. C. W. Grocock, J. E. Siberry, Oxford 1997.

The History of Leo the Deacon: Byzantine Military Expansion in the Tenth Century, trans. Alice-Mary Talbot, Denis F. Sullivan, George T. Dennis, Stamatina McGrath, Washington D.C. 2005.

The Illuminated Chronicle of the Deeds of the Hungarians from the Fourteenth century, trans. Janos Bak, Laszlo Vespémi, Budapest 2018.

The Laws of the Medieval Kingdom of Hungary 1: 1000-1301, eds. János M. Bak, György Bónis, James Ross Sweeney, Andor Csizmadia, Bakersfield, California 1989.

The Mission of Friar William of Rubruck: His Journey to the Court of the Great Khan Möngke, 1253-1255, trans. Peter Jackson, London 1990.

The Mission of Friar William of Rubruck: His Journey to the Court of the Great Khan Möngke 1253-1255, trans. Peter Jackson, David Morgan, London 1990.

The Old French Continuation of William of Tyre, 1184-97, The Conquest of Jerusalem and the Third Crusade-Sources in Translation, ed. Peter W. Edbury, London-New York 2016, 11-145

The Russian Primary Chronicle-Laurentian text, trans. Samuel Hazzard Cross, Olgerd P. Sherbowitz-Wetoz, Cambridge, Massachusetts 1953.

The Saga of Edward the Confessor in: Krijnie Ciggaar, N., *L'émigration anglaise à Byzance après 1066. Un nouveau texte en latin sur les Varangues à Constantinople*, REB 32 (1974) 340-342.

The Secret History of the Mongols I, trans. Igor de Rachewiltz, Leiden-Boston 2004.

The Historia Iherosolimitana of Robert the Monk, ed. Damien Kempf, Marcus G. Bull, Woodbridge 2013.

Theodorici Monachi, *Historia de Antiquitate Regum Norwagiensium*, Monumenta Historica Norvegiae, ed. Gustav Storm, Kristiania 1880, 1-68.

Theodosii Diaconi, *De Creta capta*, ed. Hugo Criscuolo, Leipzig 1979.

Theophylactus Achridensis, *Clementis Bulgarorum archiepiscopi vita, conversatio, certamen*, PG 126, 1193-1240.

Thomas of Split, *History of the Bishops of Salona and Split*, ed. Damir Karbic, Mirjana Matijević Sokol, James Ross Sweeney, Budapest-New York 2006.

Thurocz, Johannes de, *Chronica Hungarorum II-Commentarii 2. Ab Anno 1301 Usque Ad*

- Annum 1487*, ed. Elemér Mályusz, Julius Kristó, Budapest 1988.
- Thurocz, Johannes de, *Chronica Hungarorum I-Textus*, eds. Erzsébet Galántai, Gyula Kristó, Budapest 1985.
- Toma Arhiđakon, *Kronika*, prev. Vladimir Rismondo, Split 1970.
- Trankvil Andronik Dalmatinac Govor Nijemcima o poduzimanju rata protiv Turaka*, Govori protiv Turaka, Split, 1983, prev. Vedran Gligo, 227-255.
- Unrest, Jakob, *Österreichische Chronik*, ed. Karl Grossmann, MGH SS rer. Germ. N. S. XI, Wimaridae 1957.
- Vetera Monumenta historica Hungariam sacram illustrantia I*, ed. Augustino Theiner, Romae 1859.
- Vigfusson, Gudbrand, Powell, Frederick Y., *Corpus poeticum boreale II*, Oxford 1883.
- Vita S. Blasii Amoriensis*, AASS Novembris IV, edd. Hippolyto Delehaye, Paulo Peeters, Bruxelles 1925, 656-669.
- Vita s. Joannis ep. Traguriensis auctore anonymo*, Ferdo Šišić, *Priručnik izvora hrvatske historije*, Zagreb 1914.
- Vita Theoderici abbatis Andaginensis-1087*, ed. Wilhelmus Wattenbach, MGH SS XII, Hannoverae 1856, 36-57.
- Vives, J. L., *De Europae dissidiis et bello Turcico*, J. L. Vives, *De Europae dissidiis et republica*, trans. Edward V. George, Gilbert Tournoy, Leiden-Boston 2019, 89-159.
- Vrančić, Antun, *Putovanje iz Budima u Drinopolje*, u: Alberto Fortis, *Put po Dalmaciji*, prir. Josip Bratulić, Zagreb 1984, 119-145.
- Widukind of Corvey, *Deeds of the Saxons*, trans. Bernard S. Bachrach, David S. Bachrach, Washington D.C. 2014.
- Wilkinson, John, *Jerusalem Pilgrims Before the Crusades*, 1977.
- Willelmi Tyrensis Archiepiscopi, *Chronicon*, ed. R. B. C. Huygens, Corpus Christianorum. Continuatio Mediaevalis Vol. LXIII, Tournhout 1986.
- Willermi Tyrensis, *Historia rerum in partibus transmarinis gestarum*, ed. A. Meineke, RHC, Occ. I, Paris 1844.
- William, Archbishop of Tyre, *A History of Deeds Done Beyond the Sea I-II*, Cambridge 1943.
- Wipo, *Gesta Chuonradi II. Imperatoris*, ed. Harry Bresslau, SS Rer. Germ LXI, Hannover-Leipzig 1956, 1-62.

Wipo, *The Deeds of Conrad II*, in: Theodor Mommsen, Karl F. Morison, *Imperial lives and letters of the eleventh century*, London-New York 1962, 52-100.

Zay, Ferenc, *Az Landor Fejérvár elveszésének oka e vót és így esött*, ed. István Kovács, Budapest 1980.

ал-Бакуви, Абд ар-рашид, *Китаб талхис ал-асар ва'аджа'иб ал-малик ал-каххар*, пер. З. М. Буниятова, Москва 1971.

Амијан Марцелин, *Историја*, пред. Милена Милин, Београд 1998.

Васильевич, Цулая Гиви, *Грузинский „Хронограф“ XIV в. о народах Кавказа*, Кавказский этнографический сборник 7, отв. ред. В. К. Гарданов, Москва 1980, 193-207.

Византијски извори за историју народа Југославије I, ур. Георгије Острогорски, Београд 1955.

Византијски извори за историју народа Југославије III, ур. Георгије Острогорски, Фрањо Баришић, Београд 1966.

Византијски извори за историју народа Југославије IV, ур. Георгије Острогорски, Фрањо Баришић, Београд 1971.

Византијски извори за историју народа Југославије VI, ур. Фрањо Баришић и Божидар Ферјанчић, Београд 1986.

Георгијевић, Бартоломеј, *Моје робовање у Турској; О обичајима и начину живота Турака*, прев. Стјепан Орхановић, прир. Дејан Ацовић, Дејан Аничић, Лозница 2017.

Грџки извори за българската история V, съст. М. Войнов и др., София 1964.

Данило Други, *Животи краљева и архиепископа српских; Службе*, Стара српска књижевност у 24 књиге: Књига шеста, прир. Гордон Мак Даниел, Дамјан Петровић, Београд 1988.

Димић, Жарко, *Овде живе Срби: страни путници и путописци о Сремским Карловцима од друге половине XV до прве половине XX века*, Сремски Карловци 2001.

Извори за средновековната история на България (VII-XV в.) в австријските рџкописни сбирки и архививи II, прир. Васил Гюзелев, София 2000.

Кекавмен, *Советы и рассказы: Сочинение византийского полководца IX века*, перев. Г. Г. Литаврин, Санкт-Петербург 2003.

Константин Филозоф, *Живот деспота Стефана Лазаревића*, прев. Гордана Јовановић, Београд 2009.

Куник, А. Розен, В., *Известія Ал-Бекри и другихъ авторовъ о Руси и Славянахъ I*, Санкт-Петербургъ 1878, 59-60.

Лаврентьевская летопись, ПСРЛ I, Вып 1, Ленинград 1926.

Латински извори за българската история III, съст. М. Войнов и др., София 1965.

Лемајић, Ненад, *Уговор у Тати између деспота Стефана Лазаревића и Жигмунда. Луксембуршког*, Радови Филозофског факултета 8 (2007) 443-448.

Мавро Орбини, *Краљевство Словена*, прев. Здравко Шундрица, Београд 2006.

Повеље кнеза Лазара: текст, коментари, снимци, прир. Александар Младеновић, Београд 2015.

Поло, Марко, *Милион*, прев. Радмила Д. Мандић, Београд 2011.

Путешествие Абу Хамида ал-Гарнати в Восточную и Центральную Европу (1131-1153 гг.), ред. О. Г. Большакова, А. Л. Монгайта, Москва 1971.

Рашид ад-Дин, *Сборник летописей II*, прев. Л. А. Хетагуров et al, Москва-Ленинград 1960.

Розен, В. Р., *Император Василий Болгаробойца: Извлечения из летописи Яхьи Антиохийского*, Санктпетербургъ 1883.

Свето писмо Старога и Новога завјета: Библија, Свето писмо Старога завјета превео Ђура Даничић, Нови завјет Господа нашега Исуса Христа превод Комисије Светог архијерејског синода Српске православне цркве, Београд 2004.

Славяно-молдавская летопись Макария 1504-1551 гг., Славяно-Молдавские летописи XV-XVI вв, прев. Ф. А. Грекул, В. И. Буганов, Москва 1976, 75-93.

Стари српски записи и натписи I-VI, прир. Љубомир Стојановић, Београд 1902-1923.

Стари српски родослови и летописи, прир. Љубомир Стојановић, Сремски Карловци 1927.

Стефан Првовенчани, Доментијан, Теодосије: Десет векова српске књижевности II, приредила Љиљана Јухас Георгијевска, Нови Сад 2012.

Стефан Првовенчани, *Житије Светог Симеона*, у: Стефан Првовенчани, Доментијан и Теодосије, прир. Љиљана Јухас Георгијевска, Нови Сад 2012, 41-67.

Херодот, *Историја*, пред. Милан Арсенић, Београд 2005.

Литература:

A Companion to Juan Luis Vives, ed. Charles Fantazzi, Leiden-Boston 2008.

A History of the Crusades I-VI, ed. Kenneth M. Setton, Madison 1969-1985.

Aberth, John, *An Environmental History of the Middle Ages: The Crucible of Nature*, New York 2012.

Abulafia, Anna S., *Christians and Jews in dispute. Disputational literature and the rise of anti-Judaism in the West c. 1000-1150*, Aldershot 1998.

Abulafia, Anna S., *Christians and Jews in the Twelfth-Century Renaissance*, London-New York 1995.

Ady, Cecilia M., *Pius II (Aeneas Silvius Piccolomini) the Humanist Pope*, London 1913.

Agoston, Gabor, *Where Environmental and Frontier Studies Meet: Rivers, Forests, Marshes and Forts along the Ottoman-Hapsburg Frontier in Hungary*, *The Frontiers of the Ottoman World*, ed. A. C. S. Peacock, Oxford 2009, 57-79.

Ágoston, Gábor, *Guns for the sultan: Military power and the weapons industry in the Ottoman Empire*, New York 2005.

Aigle, Denise, *Mongol Empire Between Myth and Reality: Studies in Anthropological History*, Leiden-Boston 2014.

Almási, Tibor, *Megjegyzések Rogerius magyarországi méltóságviseléséhez*, *Acta Universitatis Szegediensis:Acta Historica* 86 (1988) 9-14.

Amadio, Giulio, *La vita e l'opera di Antonio Bonfini, primo storico della nazione ungherese in generale e di Mattia Corvino in particolare*, Montalto Marche 1930.

Andrić, Stanko, *Bazilijanski i benediktinski samostan sv. Dimitrija u Srijemskoj Mitrovici*, *Radovi: Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu* 40 (2008) 115-186.

Andrić, Stanko, *Samostan Svetog Križa u Frankavili (Mandelosu)*, *ИЧ* 52 (2005) 33-82.

Angold, Michael, *The Byzantine State on the Eve of the Battle of Manzikert*, *BF* 16 (1991) 9-34.

Aradi, Éva, *About the Territory of Magna Hungaria*, *Journal of Eurasian Studies* 5-2 (2013) 10-21.

Armstrong, Gregory T., *Constantine's Churches: Symbol and Structure*, *JSAH* 33 (1974) 5-16.

Aubé, Pierre, *Godefroy de Bouillon*, Paris 1985.

Avenarius, Alexander, *Die Awaren in Europa*, Amsterdam-Bratislava 1974.

Avramea, Anna, *Land and Sea Communications, Fourth-Fifteenth Centuries, The Economic*

History of Byzantium: From the Seventh Through the Fifteenth Century, ed. Angeliki E. Laiou, Washington D. C. 2002, 57-90.

Babcock, Barbara A., Macaloon, John J., *Commemorative essay: Victor W. Turner (1920-1983)*, *Semiotica* Vol. 65 Iss. 1-2 (1987) 1-28.

Babinger, Franz, *Maestro Ruggiero della Puglie, relatore prepoliano sui Tartari*, Nel VII centenario della nascita di Marco Polo, ed. Roberto Almagia et al, Venice 1955, 53-61.

Backmund, Norbertus, *De abbatia Francavillensi in Hungaria*, *Analecta Praemonstratensia* 6 (1930) 363-366.

Backmund, Norbertus, *Monasticon Praemonstratense, id est historia circariarum atque canonicarum candidi et canonici Ordinis Praemonstratensis I*, Straubing 1949.

Bagge, Sverre, *Ideas and narrative in Otto of Freising's Gesta Frederici*, *Journal of Medieval History* 22-4 (1996) 345-377.

Bak, Janos M., *Hungary and Crusading in the Fifteenth Century*, *Crusading in the Fifteenth Century: Message and Impact*, ed. Norman Housley, Basingstoke 2004, 116-127.

Baldwin, Marshall W., *Some Recent Interpretations of Pope Urban II's Eastern Policy*, *The Catholic Historical Review* 25-4 (1940) 459-466.

Banescu, Nicolae, *Les duché byzantins Paristrion (Paradounavon) et de Bulgarie*, Bucharest 1946.

Barabás, Gábor, *Prince Coloman's Life after 1226. A Member of the Árpáadian Dynasty and Central European Narrative Sources*, *Hungary and Hungarians in Central and East European Narrative Sources (10th -17th Centuries)*, eds. Dániel Bagi, Gábor Barabás, Márta Font, Endre Sashalmi, Pécs 2019, 107-123.

Barešić, Martina, *Percepcija o Turcima u srednjovjekovnim latinskim narativnim izvorima*, Zagreb 2016. (Diplomski rad u rukopisu). (Доступно на интернет страници: <https://repozitorij.ffzg.unizg.hr/islandora/object/ffzg:1607/datastream/PDF/download>). (Датум приступа: 25.08.2022).

Barth, Frederick, *Introduction*, *Ethnic Groups and Boundaries*, ed. Frederick Barth, Boston 1969, 15-16.

Bartlett, Robert, *The Making of Europe: Conquest, Colonization and Cultural Change 950-1350*, Princeton 1994 86-87.

Bartosiewicz, László, *Camels in antiquity: the Hungarian connection*, *Antiquity* 70 (1996) 447-

453.

Barz, Paul, *Heinrich der Löwe. Ein Welfe bewegt Geschichte*, Hamburg 1987.

Bathó, Edit, *Jászberény ist die Hauptstadt von Jászén*, *Chronica: Annual of the Institute of History, University of Szeged* 7-8 (2007-2008) 3-5.

Beagon, Mary, *Roman Nature: The Thought of Pliny the Elder*, Oxford 1992.

Beazley, Charles R., *The Dawn of Modern Geography: A History of Exploration and Geographical Science, I: From the Conversion of the Roman Empire to ad 900, with an Account of the Achievements and Writings of the Christian, Arab, and Chinese Travellers and Students*, London 1897.

Beazley, Charles Raymond, *The dawn of modern geography II*, London 1901.

Belamarić-Divjak, Senia, *Antun Vrančić/Antonius Verantius, 1504-1573.*, *Latina et Graeca* Vol. 2 No. 6 (2004) 101-102.

Bell, Gregory, *In Starvation's Shadow. The role of Logistics in the Strained Byzantine-European Relations during the First Crusade*, *Byzantion* 80 (2010) 38-71.

Bennett, Matthew, *Military Aspects of the Conquest of Lisbon, 1147*, *The Second Crusade: Scope and Consequences*, eds. Jonathan Phillips, Martin Hoch, Manchester 2001, 71-89.

Berend, Nora, *At the Gate of Christendom: Jews, Muslims and 'Pagans' in Medieval Hungary, c. 1000-c. 1300*, New York 2001.

Berend, Nora, *Cuman integration in Hungary*, *Nomads in the Sedentary World*, eds. Anatoly M. Khazanov, Andre Wink, Richmond 2001, 103-121.

Berend, Nora, *Defense de la Chretiente et naissance d'une identite: Hongrie, Pologne et peninsule Iberique au Moyen Age*, *Annales* 5 (2003) 1026-1027.

Berend, Nora, *Immigration nomade dans un royaume chrétien: le cas des Coumans en Hongrie*, *Migrations et diasporas méditerranéennes (Xe-XVIIe siècles)*, eds. Michel Balard, Alain Ducellier, Paris 2002, 133-147.

Berend, Nora, Laszlovszky, József, Szakács, Béla Zsolt, *The Kingdom of Hungary, Christianization and the Rise of Christian Monarchy: Scandinavia, Central Europe and Rus' c. 900-1200*, ed. Nora Berend, Cambridge 2007, 319-368.

Berend, Nora, Urbańczy, Przemysław, Wiszewski, Przemysław, *Central Europe in the high Middle Ages: Bohemia, Hungary and Poland c. 900-c. 1300*, Cambridge 2013.

Berkhofer Jr., Robert F., *Beyond the Great Story: History as Text and Discourse*, Cambridge-

London 1997.

Berry, Virginia, *The Second Crusade*, A History of the Crusades I, ed. Kenneth M. Setton, Madison 1969, 463-512.

Bibicou, Helene, *Une page d'histoire diplomatique de Byzance au XIe siecle: Michel VII Doukas, Robert Guiscard et la pension de dignitaires*, Byzantion 29-30 (1959-1960) 43-75.

Biller, Peter, *The Measure of Multitude: Population in Medieval Thought*, Oxford 2000.

Birkenmeier, John W., *The Development of the Komnenian Army 1081-1180*, Leiden-Boston 2002.

Birnbaum, Marianna D., *Croatian and Hungarian Latinity in the Sixteenth Century*, Zagreb 1993.

Bisaha, Nancy, *Creating East and West- Renaissance Humanists and the Ottoman Turks*, Philadelphia 2004.

Bitwa Legnicka: Historia i tradycja, ed. Waclaw Korta, Wroclaw-Warsaw 1994.

Blaise, Albert, *Lexicon latinitatis medii aevi, praesertim ad res ecclesiasticas investigandas pertinens*, Turnholti 1975.

Blake, E. O., Morris, C., *A Hermit Goes to War: Peter and the Origins of the First Crusade*, Studies in Church History 21 (1984) 79-107.

Blanks, David, *The Sense of Distance and the Perception of the Other*, Journal of Medieval Worlds 1 (2019) 21-44.

Blažević, Zrinka, *The Image of the Wall: The Antemurale Christianitatis Myth from an Imagological Perspective*, National Stereotyping, Identity Politics, European Crises, eds. Jürgen Barkhoff, Joep Leerssen, Leiden-Boston 2021, 160-172.

Bloch, Mark, *Feudalno društvo*, Zagreb 1958.

Blondal, Sigfús, *The Varangians of Byzantium, An aspect of Byzantine military history*, translated, revised and rewritten by Benedikt S. Benediktz, Cambridge 1978.

Bokonyi, Sándor, *History of Domestic Mammals in Central and Eastern Europe*, Budapest 1974.

Bökönyi, Sándor, *Representations of camels in a Hungarian medieval chronicle*, Acta Agronomica Academiae Scientiarum Hungaricae 18 (1969) 247-251.

Bonmann, Ottokar, *Die Persönlichkeit des Hl. Johannes Kapistran (1386-1456)*, Franciscan Studies 43 (1983) 205-217.

Booth, Philip, *Thietmar: person, place and text in thirteenth-century Holy Land pilgrimage*, Lancaster 2017. (докторска теза у рукопису).

Bošković, Aleksandar, *Kratak uvod u antropologiju*, Beograd 2010.

Boyle, Johan Andrew, *Juvayni and Rashid al-Din as Sources on the History of the Mongols*, *Historians of the Middle East*, ed. Bernard Lewis, Peter Malcom Holt, London 1962, 133-137.

Boyle, Johan Andrew, *Rashid al-Din: The First World Historian*, *Iran* 9 (1971) 19-26.

Boyle, Johan Andrew, *The Significance of Jami' al-Tawarikh as a Source on Mongol History*, *Iran-Shenasi* 2 (1970) 1-8.

Boyle, John Andrew, *Alexander and the Mongols*, *Central Asiatic Journal* Vol. 24 Iss. 1-2 (1980) 18-35.

Brachfeld, Oliver, *Note sur l'imagologie ethnique*, *Revue de Psychologie des Peuples* 17 (1962) 341-349.

Braudel, Fernand, *Historija i društvene nauke-Dugo trajanje*, *Časopis za suvremenu povijest* 15-2 (1983) 99-122.

Braunstein, Philippe, *Forêts d'Europe au Moyen-Âge*, *Cahiers du Centre de Recherches Historiques* 6 (1990) 15-24.

Bubalo, Đorđe, Mitrović, Katarina, Radić, Radmila, *Jurisdikcija katoličke crkve u Sremu*, Beograd 2010.

Bučko, Peter, *The Romance Population in The Medieval Kingdom of Hungary*, *Analele Banatului*, S.N., *Arheologie – Istorie* XXII (2014) 261-266.

Büntgen, Ulf, Di Cosmo, Nicola, *Climatic and Environmental Aspects of the Mongol Withdrawal from Hungary in 1242 CE.*, *Scientific Reports* 6 (2016) 1-9.

Büntgen, Ulf, Di Cosmo, Nicola, *Reply to 'Climate of Doubt: A Re-Evaluation of Büntgen and Di Cosmo's Environmental Hypothesis for the Mongol Withdrawal from Hungary, 1242, CE*, *Scientific Reports* 7 (2017) 1-2.

Burnett, Charles, Dalche, Patric Gautier, *Attitudes toward the Mongols in medieval literature: The XXII kings of Gog and Magog from the court of Frederick II to Jean de Mandeville*, *Viator* 22 (1991) 153-167.

Buzov, Marija, *On Antique Viticulture and Wine Selling in Southern Pannonia*, *Histria Antiqua* 15 (2007) 293-305.

Cahen, Claude, *La Campagne de Mantzikert d'après les sources Musulmanes*, *Byzantion* 9 (1934) 613-642.

Cahen, Claude, *The Turkish invasion: The Selchükids*, *A History of the Crusades I*, ed. Kenneth M. Setton, Madison 1969, 135-147.

Callahan, Daniel F., *Ademar of Chabannes, Charlemagne, and the pilgrimage to Jerusalem in 1033*, *Medieval Monks and Their World: Ideas and Realities, Studies in Honor of Richard E. Sullivan*, eds. David Blanks, Michael Frassetto, Amy Livingstone, Leiden-Boston 2006, 71-80.

Callahan, Daniel F., *Jerusalem and the Cross in the Life and Writings of Ademar of Chabannes*, Leiden-Boston 2016.

Callahan, Daniel F., *The Cross, the Jews and the Destruction of the Church of the Holy Sepulcher in the Writings of Ademar of Chabannes*, *Christian Attitudes toward the Jews in the Middle Ages: A Casebook*, ed. Michael Frassetto, New York-London 2007, 15-24.

Camassi, Romano et al., *The 1511 Eastern Alps earthquakes: a critical update and comparison of existing macroseismic datasets*, *Journal of Seismology* 15 (2010) 191-213.

Cameron, Averil, *Byzantine Matters*, Princeton 2014.

Canard, Marius, *La destruction de l'Eglise de la Résurrection par le calife Hakim et l'histoire de la descent du feu sacré*, *Byzantion* 35 (1955) 16-43.

Caputo, John D., *Deconstruction in a Nutshell*, New York 1997.

Cate, James Lea, *The crusade of 1101*, *A History of the Crusades I*, ed. Kenneth M. Setton, Madison 1969, 343-367.

Chalmeta, Pedro, *La Méditerranée Occidentale et Al-Andalus de 934 á 941: les Données d'ibn Ḥayyān*, *Rivista degli studi orientali* 50-3/4 (1976) 337-351.

Chambers, James, *The Devil's Horsemen-The Mongol Invasion of Europe*, London 1979.

Charanis, Peter, *A Greek Source on the Origin of the First Crusade*, *Speculum*, 24-1 (1949) 93-94.

Charanis, Peter, *Aims of the Medieval Crusades and How They Were Viewed by Byzantium*, *Church History* 21-2 (1952) 123-134.

Charanis, Peter, *Byzantium, the West and the origin of the first crusade*, *Byzantion* 19 (1949) 17-36.

Charanis, Peter, *On the date of the occupation of Gallipoli by the Turks*, *Byzantinoslavica* 16 (1955) 113-117.

Chazan, Robert, *European Jewry and the First Crusade*, Berkeley-Los Angeles 1987.

Chazan, Robert, *God, Humanity, and History: The Hebrew First Crusade Narratives*, Berkeley-London, 2000.

Chazan, Robert, *In the Year 1096: The First Crusade and the Jews*, Philadelphia 1996.

Chenu, Marie-Dominique, *Nature, man and society in the twelfth century*, Chicago-London 1968.

Cheyne, Jean-Claude, *Mantzikert; un désastre militaire?*, *Byzantion* 50 (1980) 410-438.

Chibnall, Marjorie, *Pliny's Natural History in the Middle Ages, Empire and Aftermath: Silver Latin II*, ed. T. A. Dorey, London 1975, 57-78.

Christian Raffensperger, *Identity in Flux-Finding Boris Kolomanovich in the Interstices of Medieval European History*, *The Medieval Globe* 2-1 (2016) 15-38.

Christian-Muslim Relations: A Bibliographical History Volume 3: (1050-1200), eds. David Thomas et al., Leiden-Boston 2011.

Christian-Muslim Relations: A Bibliographical History Volume 2: (900-1050), eds. David Thomas et al., Leiden-Boston 2010.

Christian-Muslim Relations: A Bibliographical History Volume 5: (1350-1500), eds. David Thomas et al., Leiden-Boston 2013.

Christian-Muslim Relations: A Bibliographical History Volume 6: Western Europe (1500-1600), eds. David Thomas et al., Leiden-Boston 2014.

Christian-Muslim Relations: A Bibliographical History Volume 7: Central and Eastern Europe, Asia, Africa and South America (1500-1600), eds. David Thomas et al., Leiden-Boston 2015.

Christo Dimitrov, *Über die bulgarisch-ungarischen Beziehungen (1218-1255)*, *Bulgarian Historical Review* 2-3 (1997) 16-19.

Chwilkowska, Ewa, *Wiadomości perskiego pisarza Gardzl'ego (XI w.) o ludach wschodniej i środkowej Europy*, *Slavia Antiqua* 25 (1978) 141-172.

Ciggaar, Krijna Nelly, *Western travellers to Constantinople: The West and Byzantium, 962-1204, Cultural and political relations*, Leiden-New York-Köln 1996.

Ciggaar, Krijnie, N., *England and Byzantium on the Eve of the Norman Conquest*, *Anglo-Norman Studies* 5: Proceedings of the Fifth Battle Abbey Conference, ed. R. Allen Brown, Ipswich 1983, 78-96.

Ciggaar, Krijnie, N., *L'émigration anglaise á Byzance après 1066. Un nouveau texte en latin sur les Varangues á Constantinople*, *REB* 32 (1974) 301-342.

Ciggaar, Krijnie, N., *Refugies et employes occidentaux an XIe siecle*, *Medievals* 12 (1987) 19-24.

Clarke, Katherine, *In Search of the Author of Strabo's Geography*, *Journal of Roman Studies* 87 (1997) 92-110.

Clifford Geertz by his colleagues, eds. Richard A. Shweder, Byron Good, London-Chicago 2005.

Cohn, Robert L., *The Shape of Sacred Space: Four Biblical Studies*, Chico, California 1981.

Colker, Marvin L., *America Rediscovered in the Thirteenth Century?*, *Speculum* 54 (1979) 712-726.

Connell, Charles W., *Western views of the origin of the 'Tartars': An example of the influence of myth in the second half of the thirteenth century*, *The Spiritual Expansion of Medieval Latin Christendom: The Asian Missions*, ed. James D. Ryan, Farnham 2017, 103-126.

Constable, Giles, *A Further Note on the Conquest of Lisbon in 1147*, *The Experience of Crusading I*, eds. Marcus Bull, Norman Housley, Peter Edbury, Jonathan Phillips, Cambridge 2003, 39-44.

Constable, Giles, *Opposition to Pilgrimage in the Middle Ages*, *Studia Gratiana* 19 (1976) 125-146.

Constable, Giles, *The Second Crusade as Seen by Contemporaries*, *Traditio* 9 (1953) 213-279.

Constable, Olivia Remie, *Trade and Traders in Muslim Spain: The commercial realignment of the Iberian Peninsula, 900-1500*, Cambridge 1995.

Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria Vol. 1, ed. Ivan Jordanov, Sofia 2003.

Coüasnon, Charles, *The Church of the Holy Sepulchre in Jerusalem*, London 1972.

Cowdrey, H. E. J., *The Mahdia Campaign of 1087*, *EHR* 92 (1977) 1-29.

Cowdrey, H. E. J., *The Peace and the Truce of God in the Eleventh Century*, *Past and Present* 46 (1970) 42-67.

Csánki, Dezső, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I-V*, Budapest 1890-1913.

Csóka, Johannes L., *Geschichte des benediktinischen Monchtums in Ungarn*, München 1980.

Culler, Jonathan, *On Deconstruction: Theory and Criticism after Structuralism*, Ithaca 1982.

Cultivating Symbolic Boundaries and the Making of Inequality, eds. Michèle, Lamont, Marcel Fournier, Chicago 1992.

Curta, Florin, *The image and archaeology of Pechenegs*, *Banatica* 23 (2013) 143-202.

Czegléd, Károly, *Magna Hungaria*, *Századok* 77 (1943) 277-306.

Czegléd, Károly, *Még egyszer a magyarok 942. évi spanyolországi kalandozásáról*, *Magyar Nyelv* 77 (1981) 419-423.

Czegléd, Károly, *Új arab forrás a magyarok 942. évi spanyolországi kalandozásáról*, *Magyar Nyelv* 75 (1979) 273-285.

- Ćirković, Sima, *Kosovska bitka kao istorijski problem*, Novi Sad 1992.
- Dales, Richard, *A Twelfth-Century Concept of Natural Order*, *Viator* 9 (1978) 179-192.
- Daniel, Norman, *Islam and the West. The Making of an Image*, Oxford 1993.
- David Woodward, *Geography*, *The Cambridge History of Science Vol. 2: Medieval Science*, eds. David C. Lindberg, Michael H. Shank, Cambridge 2013, 548-568.
- Davidson, H. R. Ellis, *The Secret Weapon of Byzantium*, *BZ* 66 (1973) 61-74.
- Davis, Natalie Z., *The Possibilities of the past*, *The Journal of Interdisciplinary History* 12-2, *The New History: The 1980s and beyond (II)* (1981) 267-275.
- Davis, R. H. C., *William of Tyre*, *Relations between East and West in the Middle Ages*, ed. Derek Baker, Edinburgh 1973, 64-76.
- Deconstructions: A User's Guide*, ed. Nicholars Royle, Basingstoke-New York 2000.
- Deer, Josef, *Karl der Große und der Untergang des Awarenreiches*, *Karl der Grosse. Lebenswerk und Nachleben I*, Hrsg. Wolfgang Braunfels, Dusseldorf 1967, 719-791.
- Deman, Dominik, *Jakov Markijski u srednjovjekovnoj Ugarskoj*, *Godišnjak za znanstvena istraživanja Zavoda za kulturu vojvođanskih Hrvata* 2 (2010) 9-31.
- Deman, Dominik, *Jakov Markijski*, Novi Sad 2009. (Magistarska teza u rukopisu).
- Derwich, Marek, *Monastycyzm Benedyktyński w średniowiecznej Europie i Polsce wybrane problemy*, Wrocław 1998.
- DeWeese, Devin A., *The influence of the Mongols on religious consciousness of 13th century Europe*, *Mongolian Studies* 5 (1978-1979) 41-78.
- Diaconu, Petre, *Les Pétchénegues au Bas-Danube*, Bucharest 1970.
- Die byzantinischen Bleisiegel in Österreich II: Zentral-und Provinzialverwaltung*, hrg. K. Wassiliou, W. Seibt, Vienna 2004.
- Dienes, Mary, *Eastern Missions of the Hungarian Dominicans in the First Half of the Thirteenth Century*, *Isis* 27 (1937) 225-241.
- Dimitrov, Hristo, *Die Magyaren in Makedonien (X.-XII. Jh.)*, *Bulgarian Historical Review* 23-3 (1995) 12.
- Downey, Glanville, *Earthquakes at Constantinople and Vicinity, A.D. 342-1454*, *Speculum* 30 (1955) 596-600.
- Drijvers, Jan Willem, *Helena Augusta-the mother of Constantine the Great and the legend of her finding of the true cross*, Leiden-New York-København-Köl 1992.

- Duby, Georges, *Rural Economy and Country Life in the Medieval West*, London 1968.
- Dukić, Davor, *Predgovor: O imagologiji, Kako vidimo strane zemlje: Uvod u imagologiju*, prir. Davor Dukić, Zrinka Blažević, Lahorka Plejić Poje, Ivana Brković, Zagreb 2009, 8-10.
- Duncalf, Frederic, *The Peasant's Crusade*, AHR 26 (1921) 440-453.
- Duniway, David Cushing, *A Study of the Nuremberg Chronicle*, The Papers of the Bibliographical Society of America 35-1 (1941) 17-34.
- Dunlop, Douglas M., *The Karaits of Eastern Asia*, Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London 11-2 (1944) 276-289.
- Dyserinck, Hugo, *O problemu „images“ i „mirages“ i njihovu istraživanju u okviru komparativne književnosti*, Kako vidimo strane zemlje: Uvod u imagologiju, prir. Davor Dukić, Zrinka Blažević, Lahorka Plejić Poje, Ivana Brković, Zagreb 2009, 23-35.
- Dyserinck, Hugo, *Zum Problem der 'images' und 'mirages' und ihrer Untersuchung im Rahmen der Vergleichenden Literaturwissenschaft*, Arcadia 1 (1966) 107-120.
- Dorđević, Maja, *Arheološka nalazišta rimskog perioda u Vojvodini*, Beograd 2007.
- Eckhardt, Sandor, *I Endre francia zarandokai*, Magyar Nyelv 32 (1936) 38-40.
- Edbury, Peter W., Rowe, John Gordon, *William of Tyre and the patriarchal election of 1180*, EHR 93 (1978) 1-25.
- Edbury, Peter W., Rowe, John Gordon, *William of Tyre, Historian of the Latin East*, Cambridge 1988.
- Ehlers, Joachim, *Heinrich der Löwe: Eine Biographie*, Göttingen-Zürich 1997.
- Eldevik, John, *Driving the Chariot of the Lord: Siegfried I of Mainz (1060-1084) and Episcopal Identity in an Age of Transition*, The Bishop Reformed: Studies of Episcopal Power and Culture in the Central Middle Age, eds. John S. Ott, Anna Trumbore Jones, London 2007, 159-186.
- Elter, István, *Magyarország Idrīsī földrajzi művében (1154)*, Acta Universitatis Szegediensis: Acta historica 82 (1985) 53-63.
- Encyclopedia of the Medieval Chronicle I-II*, ed. Graeme R. Dunphy, Leiden-Boston 2010.
- Engel, Pal, *The Realm of St. Stephen: A History of Medieval Hungary, 895-1526*, London-New York 2001.
- Evans, Jonathan D., *Medieval studies and semiotics: Perspectives on research*, Semiotica Vol. 63 Iss. 1-2 (1987) 13-32.

- Favreau-Lilie, Marie-Luise, *Welf IV. und der Kreuzzug von 1101.*, Welf IV. Schlüsselfigur einer Wendezeit. Regionale und europäische Perspektiven, hrsg. Dieter R. Bauer, Matthias Becher, München 2004, 420-447.
- Fehling, Detlev, *Herodotus and His Sources*, Leeds 1989.
- Fehling, Detlev, *The Art of Herodotus and the Margins of the World*, Travel fact and travel fiction: studies on fiction, literary tradition, scholarly discovery and observation in travel writing, ed. Zweder von Martels, Leiden- New York-Köln 1994, 1-15.
- Fell, Christine, *The Icelandic saga of Edward the Confessor: its version of the Anglo-Saxon emigration to Byzantium*, Anglo-Saxon England 3 (1974) 179-196.
- Ferzoco, George, *The Origin of the Second Crusade, The Second Crusade and the Cistercians*, ed. Michael Gervers, New York 1992, 91-99.
- Fink, Harold S., *The Foundation of the Latin states 1099-1118*, A History of the Crusades I, ed. Kenneth M. Setton, Madison 1969, 368-408.
- Fleet, Kate, *Italian Perceptions of the Turks in the Fourteenth and Fifteenth Centuries*, Journal of Mediterranean Studies 5-2 (1995) 159-172.
- Fletcher, Joseph, *The Mongols: Ecological and Social Perspectives*, Harvard Journal of Asiatic Studies 46-1 (1986) 11-50.
- Flori, Jean, *Pierre l'Ermite et la Première Croisade*, Paris 1999.
- Fodorean, Florin-Gheorghe, *Listing Settlements and Distances: The Emona-Sigidunum Road In Tabula Peutingeriana, Itinerarium Antonini And Itinerarium Burdigalense*, Старинар 67 (2017) 95-108.
- Forey, Alan, *The Siege of Lisbon and the Second Crusade*, Portuguese Studies 20 (2004) 3-13.
- France, John, *The Crusades and the Expansion of Catholic Christendom 1000-1714*, Abingdon 2005.
- France, John, *War and Christendom in the thought of Rodulfus Glaber*, Studia Monastica 30 (1988) 105-119.
- Freed, John B., *Frederick Barbarossa: A Prince and the Myth*, New Heaven-London 2016.
- Freedman, Paul, *The Hungarian peasant revolt of 1514*, Grafenauerjev zbornik, ed. Vincenc Rajsp, Ljubljana 1996, 433-446.
- Freely, John, *Celestial revolutionary: Copernicus, the man and his universe*, London-New York 2014.

- Freibergs, Gunar, *The "Descriptiones Terrarum": its date, sources, author and purpose*, Christianity in East Central Europe, 2. Late Middle Ages, Jerzy Kloczowski, Pawel Kras, Wojciech Polak, Lublin 1999, 180-201.
- Friendly, Alfred, *The Dreadful Day: The Battle of Manzikert 1071*, Charlottesville 1982.
- Fügedi, Erik, *Castle and Society in Medieval Hungary (1000-1437)*, Budapest 1986.
- Fügedi, Erik, *Lik i značaj Ivana Kapistranskog*, Croatica Christiana periodica 11 (1987) 131-139.
- Fügedi, Erik, *Vár és társadalom a 13-14. századi Magyarországon*, Értekezések a történeti tudományok körébo"l 82, Budapest 1977.
- Geertz, Clifford, *Deep Play: Notes on the Balinese Cockfight*, Daedalus 101-1 (1972) 1-37.
- Geertz, Clifford, *History and Anthropology*, New Literary History 21-2 (1990) 321-335.
- Geertz, Clifford, *Local Knowledge: Further Essays in Interpretive Anthropology*, New York 1983.
- Geertz, Clifford, *The Interpretation of Cultures*, New York 1973.
- Gerndt, Helge, *Das Nachleben Heinrich des Löwen in der Sage*, Heinrich der Löwen, ed. W. D. Mohrmann, Göttingen 1980, 440-465.
- Gibb, Hamilton A. R., *Zengi and the fall of Edessa*, A History of the Crusades I, ed. Kenneth M. Setton, Madison 1969, 449-462.
- Gießauf, Johannes, *A Programme of Terror and Cruelty: Aspects of Mongol Strategy in the Light of Western Sources*, Chronica 7-8 (2008) 85-96.
- Gießauf, Johannes, *Bilder und Topoi vom eurasischen Steppennomaden im Spiegel der spätantiken und mittelalterlichen Geschichtsquellen des lateinischen Westens*, Graz 2000. (Докторска теза у рукопису).
- Gil, Moshe, *A History of Palestine, 634-1099*, Cambridge 1992.
- Gil, Moshe, *The political history of Jerusalem during the early Muslim period*, The history of Jerusalem: the early Muslim period, 638-1099, eds. Joshua Prawer, Haggai Ben-Shammai, Jerusalem-New York 1996, 1-37.
- Glasheen, Charles R., *Provisioning Peter the Hermit: from Cologne to Constantinople, 1096*, Logistics of Warfare in the Age of the Crusades, ed. John H. Pryor, Aldershot 2006, 119-129.
- Godfrey, John, *The Defeated Anglo-Saxons Take Service with the Eastern Emperor*, Anglo-Norman Studies 1: Proceedings of the First Battle Abbey Conference, ed. R. Allen Brown, Ipswich 1978, 63-74.
- Golden, Peter B., *The migrations of the Oguz*, Archivum Ottomanicum 4 (1972) 45-84.

- Golden, Peter P., *The Pechenegs*, The Cambridge History of Early Inner Asia, ed. Denis Sinor, Cambridge 2008, 270-275.
- Goldstein, Ivo, *Hrvatski rani srednji vijek*, Zagreb 1995.
- Górski, Karol, *The Author of the Descriptiones Terrarum: A New Source for the History of Eastern Europe*, The Slavonic and East European Review 61 (1983) 254-258.
- Gosman, Martin, *Marco Polo's voyages: the conflict between confirmation and observation*, Travel fact and travel fiction: studies on fiction, literary tradition, scholarly discovery and observation in travel writing, ed. Zweder von Martels, Leiden-New York-Köln 1994, 72-84.
- Gould, John, *Herodotus*, London 1989.
- Gračanin, Hrvoje, *Late Antique Dalmatia and Pannonia in Cassiodorus' Variiae*, Millennium. Jahrbuch zu Kultur und Geschichte des ersten Jahrtausends n. Chr. 13, Berlin-Boston 2017, 211-273.
- Gračanin, Hrvoje, Pisk, Silvija, *Pisani izvori o šumama u savsko-dravskom međuriječju u kasnoj antici i srednjem vijeku*, Slavonske šume kroz povijest, ur. Dinko Župan, Robert Skenderović, Slavonski Brod 2017, 41-62.
- Gračanin, Hrvoje, *Rijeka Sava u srednjovjekovnim narativnim vrelima*, Rijeka Sava u povijesti: zbornik radova znanstvenog skupa održanog u Slavonskom Brodu 18.-19. listopada 2013, ur. Branko Ostajmer, Slavonski Brod 2015, 55-75.
- Grbić, Dragana, *Agripa, Plinije i geografija Ilirika*, Lucida intervalla 41 (2012) 93-105.
- Green, Peter, *Alexander of Macedon 356-323: A Historical Biography*, Berkeley 2013.
- Gribaudo, Pietro, *La geografia di S. Isidore di Siviglia contributo alla storia della geografia nel medioevo*, Memorie della reale accademia della scienze di Torino 56 (1906) 1-76.
- Gross, Mirjana, *Dekonstrukcija historije ili svijet bez prošlosti*, Historijski zbornik 1 (2009) 165-195.
- Gumplowicz, Maks, *Borys Kolomanovic królewicz węgierski*, Przegląd historyczny 2 (1906) 5-19.
- Guzman, Gregory G., *European Captives And Craftsmen Among The Mongols, 1231-1255*, Historian 70-1 (2010) 122-150.
- Guzman, Gregory, *Reports of Mongol cannibalism in the thirteenth-century Latin sources: oriental fact or western fiction?*, Discovering new worlds: Essay on medieval exploration and imagination, ed. Scott D. Westrem, New York 1991, 31-68.

- Györffy, György, *Das Güterverzeichnis des griechischen Klosters zu Szávaszentdemeter (Sremska Mitrovica) aus dem 12. Jahrhundert*, StSl 5 (1959) 9-74.
- Györffy, György, *István király és műve*, Budapest 1977.
- Györffy, György, *Magyarország népessége a honfoglalástól a XIV. század közepéig, Magyarország történeti demográfiája*, ed. József Kovacsics, Budapest 1963, 53-54.
- Györffy, István, *Magyar nép, magyar föld*, Budapest 1942.
- Györkös, Attila, *La relation de Raoul Glaber sur les premières décennies de l'Etat hongrois*, The First Millennium of Hungary in Europe, eds. Klára Papp, János Barta, Debrecen 2002, 120-126.
- Hagenmeyer, Hans, *Peter der Ermite: ein kritischer Beitrag zur Geschichte des ersten Kreuzzuges*, Leipzig 1879.
- Hagenmeyer, Heinrich, *Chronologie de la Première Croisade (1094-1100)*, Paris 1902.
- Hagenmeyer, Heinrich, *Chronologie de L'histoire du royaume de Jérusalem, Règne de Baudouin I (1101-1118)*, ROL IX (1902) 384-464.
- Halasi-Kun, Tibor, *Ottoman Data on Lesser Cumania: Keçkemet nahiyesi – Varoş-i Halaş – Kariye-i Kökut*, Archivum Eurasiae Medii Aevi 4 (1984) 89-150.
- Haldon, John, Byrne, M., *A Possible solution to the problem of Greek fire*, BZ 70 (1977) 91-99.
- Haldon, John, *Greek fire' revisited: current and recent research*, Byzantine Style, Religion and Civilization: In Honour of Sir Steven Runciman, ed. Elizabeth Jeffreys, Cambridge- New York 2006, 290-325.
- Hammer, Joseph von, *Historija Osmanskog carstva I*, Zagreb 1979.
- Hardi, Đura, *Cumans And Mongols in the region of Srem in 1241-1242: A discussion on the Extent of devastation*, Istraživanja (2016) 84-105.
- Hartog, François, *The Mirror of Herodotus*, Berkeley-Los Angeles 1988.
- Harvey, David, *Evaluation Geographical Knowledge in the Eye of Power: Reflections on Derek Gregory's Geographical Imaginations*, Annals of the Association of American Geographers 85-1 (1995) 160-164.
- Haskins, Charles Homer, *The Renaissance of the Twelfth Century*, Cambridge, Massachusetts-London, 1971.
- Hazel Jr., Harry, *Images of war, guilt, and redemption in the First crusade speech of Urban II*, Communication Quarterly 26-2 (1978) 24-30.
- Head, Constance, *Alexios Comnenos and the English*, Byzantion 47 (1977) 186-198.

- Hiestand, Rudolf, *Zum Leben und zur Laufbahn Wilhelms von Tyrus*, Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters 34 (1978) 345-380.
- Higounet, Charles, *Les grandes haies forestières de l'Europe médiévale*, Actes des congrès de la Société des historiens médiévistes de l'enseignement supérieur public 10 (1979) 213-217.
- Hingley, Richard, *Globalizing Roman Culture-Unity, diversity and Empire*, London-New York 2005.
- Hiti, Filip, *Istorija Arapa*, Sarajevo 1988.
- Holmes, Catherine, *Basil II and the Governance of Empire (976-1025)*, Oxford 2006.
- Holmes, Urban T. Jr., *The Idea of a Twelfth-Century Renaissance*, Speculum 26-4 (1951) 643-651.
- Holtzmann, Walther, *Die Unionsverhandlungen zwischen Kaiser Alexios I. und Papst Urban II. im Jahre 1089*, BZ 28 (1928) 38-67.
- Horváth, Tibor Antal, *Melyik rendhez tartozott a szentkereszti apátság Szerém megyében?*, Századok 61 (1927) 460-461.
- Housley, Norman, *Crusading as Social Revolt: The Hungarian Peasant Uprising of 1514*, The Journal of Ecclesiastical History 49-1 (1998) 1-28.
- Housley, Norman, *Religious Warfare in Europe, 1400-1536*, Oxford 2002.
- Hülsen, Christian, *Le chiese di Roma nel Medio Evo*, Firenze 1927.
- Humphreys, R. Stephen, *From Saladin to the Mongols: The Ayyubids of Damascus, 1193-1260*, Albany 1977.
- Hunt, Edward David, *Holy Land Pilgrimage in the Late Roman Empire, AD 312-406*, Oxford 1982.
- Ian Worthington, *By the Spear: Philip II, Alexander the Great, and the Rise and Fall of the Macedonian Empire*, Oxford 2012.
- Ignác, Ágoston, *Vér nélkül. IV. Henrik 1063. évi magyarországi hadjáratáról*, Fejezetek a hadtörténelemből 7. A győzelem és a vereség arcai. A hadviselés és a fegyveres küzdelem történeti szálai, sz. Krisztián Bene, Márton Kiss, István Sarlós, Pécs-Budapest 2019, 77-102.
- Inalcik, Halil, *The Meaning of Legacy: The Ottoman Case*, Imperial Legacy: The Ottoman Imprint on the Balkans and the Middle East, ed. L. Carl Brown, New York 1996, 17-29.
- Irmédi-Molnár, László, *The Earliest Known Map of Hungary*, Imago Mundi 18 (1964) 53-59.
- Irmscher, Johannes, *Friedrich I. Barbarossa and Byzanz*, Byzantinoslavica 54-1 (1993) 38-42.

- Ivanović, Miloš, Stojkovski, Boris, *Reka Sava kao granica između Srbije i Ugarske u srednjem veku*, Rijeka Sava u povijesti: zbornik radova znanstvenog skupa održanog u Slavonskom Brodu 18.-19. listopada 2013, ur. Branko Ostajmer, Slavonski Brod 2015, 77-103.
- Jackson, Peter, *Marco Polo and His 'Travels'*, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 61 (1998) 82-101.
- Jackson, Peter, *Medieval Christendom's encounter with the alien*, *History Research* 74-186 (2001) 347-369.
- Jackson, Peter, *Mongols and the West 1221-1410*, London-New York 2005.
- Jackson, Peter, *William of Rubruck in the Mongol Empire: Perception and Prejudices*, *Travel fact and travel fiction: studies on fiction, literary tradition, scholarly discovery and observation in travel writing*, ed. Zweder von Martels, Leiden-New York-Köln 1994, 54-71.
- Jackson, Tatjana, *Harald, Bolgara brennir, in Byzantine Service*, *Scandinavia and the Balkans: Cultural Interactions with Byzantium and Eastern Europe in the First Millennium A. D.*, eds. Oksana Minaeva, Lena Holmquist. Cambridge 2015, 72-82.
- Jacoby, David, *Bishop Gunther of Bamberg, Byzantium and Christian Pilgrimage to the Holy Land in the Eleventh Century*, *Zwischen Polis, Provinz und Peripherie: Beiträge zur Byzantinischen Geschichte und Kultur*, ed. Lars M. Hoffmann, Wiesbaden 2005, 267-285.
- Jakobsson, Ármann, *Image is Everything: The Morkinskinna Account of King Sigurðr of Norway's Journey to the Holy Land*, *Parergon* 30-1 (2013) 121-140.
- Jakobsson, Sverrir, *The Varangians: In God's Holy Fire*, London 2020.
- Jaritz, Gerhard, *Interdisciplinarity in Medieval Studies*, *Handbook of medieval studies: terms, methods, trends* 1, ed. Albrecht Classen, Berlin-New York 2010, 711-716.
- Jaspert, Nikolas, *Capta est Dertosa clavis Christianorum: Tortosa and the Crusades*, *The Second Crusade: Scope and Consequences*, eds. Jonathan Phillips, Martin Hoch, Manchester 2001, 90-100.
- Jefferson, John, *The Holy Wars of King Wladislas and Sultan Murad: The Ottoman-Christian Conflict from 1438-1444*, Leiden-Boston 2012.
- Jeitler, Markus F., *Wald und Waldnutzung im frühmittelalter*, *Das Mittelalter* 13-2 (2008) 12-27.
- Jenkins, Keith, *The Postmodern History Reader*, London-New York 1997.
- Jeremić, Miroslav, *The Relationship Between the Urban Physical Structures of Medieval Mitrovica and Roman Sirmium*, *Hortus Artium Medievalium* 12 (2006) 137-161.

- Jestice, Phyllis G., *A Great Jewish Conspiracy? Worsening Jewish-Christian Relations and the Destruction of the Holy Sepulcher*, *Christian Attitudes toward the Jews in the Middle Ages: A Casebook*, ed. Michael Frassetto, New York-London 2007, 25-42.
- John, Simon, *Godfrey of Bouillon: duke of Lower Lotharingia, ruler of Latin Jerusalem, c. 1060-1100*, London-New York 2018.
- Johnson, Edgar N., *The Crusade of Frederick Barbarossa and Henry VI, A History of the Crusades II*, ed. Kenneth M. Setton, Madison 1969, 87-122.
- Joranson, Einar, *The Alleged Frankish Protectorate in Palestine*, *AHR* 32-2 (1927) 241-261.
- Joranson, Einar, *The Great German Pilgrimage of 1064- 1065*, *The Crusades and Other Historical Essays Presented to Dana C. Munro by his Former Students*, ed. Louis J. Paetow, New York 1928, 3-56.
- Joranson, Einar, *The Palestine Pilgrimage of Henry the Lion*, *Medieval and historiographical essays in honor of James Westfall Thompson*, eds. James Lee Kate, Eugen N. Anderson, Chicago 1938, 146-225.
- Jotischky, Andrew, *Crusading and the Crusader States*, Harlow 2004.
- Jovanović, Neven, *Antiturcica iterata-ponovni pogled na hrvatsku renesansnu protutursku književnost*, *Colloquia Maruliana* 25 (2016) 101-146.
- Jung, Julius, *Notizen*, *Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung* 19 (1898) 388-389.
- Jurić, Božena, *Antika u Vrančićevom putopisu „Iter Buda Hadrianopolim“*, Zagreb 2021. (Diplomski rad u rukopisu). (Доступно на интернет страници: <https://repozitorij.hrstud.unizg.hr/islandora/object/hrstud%3A2651/datastream/PDF/view>).
- (Датум приступа: 25.08.2022).
- Kaegi, Walter Emil, *Heraclius: Emperor of Byzantium*, Cambridge 2003.
- Kahl, Hans-Dietrich, *Wie kam es 1147 zum 'Wendenkreuzzug'?*, *Europa Slavica-Evropa Orientalis: Festschrift für Herbert Ludat zum 70. Geburtstag*, eds. Klaus-Detlev Grothusen, Klaus Zernack, Berlin 1980, 286-296.
- Kamusella, Tomasz, *The politics of language and nationalism in modern Central Europe*, Basingstoke 2009.
- Karácsonyi, János, *A magyar nemzet áttérése a nyugati kereszténységre 997-1095. Szent-László Ny.*, Oradea-Mare-Nagyvárad 1926.

- Karl, Louis, *La Hongrie et les Hongrois dans les chansons de geste*, *Revue des Langues Romanes* 51 (1908) 5-38.
- Kartalija, Nebojša, *Serbian Grand Prince Beloš as a Participant in the Hungarian-Rus' relations in the Mid-12th Century*, *Colloquia Russica Series I*, vol. 5, Rus' and Central Europe from the 11th to the 14th Century, Krakow-Bratislava 2015, 89-101.
- Kastoryano, Riva, *Codes of Otherness*, *Social research* 77- 1 (2010) 79-100.
- Kasza, Péter, *Remarks to the biography of Istvan Brodarics*, *Podravina* 9 (2010) 17-22.
- Katona-Kiss, Attila, *A „sirmioni hunok”. Egy muszlim katonai kötelék a XII. századi Magyar királyi erőkben*, „Fons, skepsis, lex”. Ünnepi tanulmányok a 70 esztendő Makk Ferenc tiszteletére. Szerk.: Almási Tibor, Révész Éva, Szabados György, Szeged 2010, 159-171.
- Kedar, Benjamin Z., *Crusade Historians and the Massacres of 1096*, *Jewish History* 12-2 (1998) 11-31.
- Kedar, Benjamin Z., *The Patriarch Eraclius*, *Outremer: Studies in the History of the Crusading Kingdom of Jerusalem presented to Joshua Prawer*, ed. B. Z. Kedar, H. E. Mayer, R. C. Smail, Jerusalem 1982, 177-204.
- Kedar, Benjamin Z., *Ungarische Muslime in Jerusalem im jahre 1217*, *AOrientHung* 40 2/3 (1986) 325-327.
- Khazanov, Anatoly M., *Nomads and the Outside World*, Madison 1994.
- Kisić, Milica, *Antonio Bonfini, istoriograf ugarskog kraljevstva*, *Istraživanja* 24 (2013) 129-149.
- Kislinger, Ewald, *Johann Schiltberger und Demetrios Palaiologos*, *Byzantiaka* 4 (1984) 97-111.
- Kiss, Andrea, *Weather and Weather-Related Natural Hazards in Medieval Hungary II: Documentary evidence from the 13th Century*, *Medium Aevum Quotidianum* 68 (2014) 5-46.
- Kiss, Andrea, *Weather events during the first Tatar invasion in Hungary (1241-42)*, *Acta Geographica Universitatis Szegediensis* 37 (2000) 149-156.
- Klaić, Nada, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, Zagreb 1975.
- Klaniczay, Gábor, *Holy Rulers and Blessed Princesses: Dynastic Cults in Medieval Central Europe*, Cambridge 2002.
- Kniewald, Dragutin, *Feliks Petančić i njegova djela*, Beograd 1961.
- Knoch, Peter, *Studien zu Albert von Aachen*, Stuttgart 1966.
- Knoll, Paul W., *Poland as "Antemurale Christianitatis" in the Late Middle Ages*, *The Catholic Historical Review* 60-3 (1974) 381-401.

Kolia-Dermizaki, Athina, *Michael VII Doukas, Robert Guiscard and the Byzantine-Norman Marriage Negotiations*, *Byzantinoslavica* 58 (1997) 251-268.

Kollinger, Karol, *St Bruno of Querfurt and His Account of a Mission to the Pechenegs, Conversions: looking for ideological change in the Early Middle Ages*, eds. Leszek Shipecki, Rudolf Simek, Fassungsbauer-Wien 2013, 187-202.

Korai magyar történeti lexikon (9-14. század), szerk. Gyula Kristó, Pál Engel, Ferenc Makk, Budapest 1994.

Kortüm, Hans-Henning, *Der Pilgerzug von 1064/65 ins Heilige Land. Eine Studie über Orientalismuskonstruktionen im 11. Jahrhundert*, *Historische Zeitschrift* Bd. 277, H. 3 (2003) 561-592.

Kosovo: Legacy of Medieval Battle, eds. Wayne S. Vucinich and Thomas A. Emmert, *A Modern Greek Studies Yearbook Supplement*, Minneapolis 1991.

Kostick, Conor, *The Social Structure of the First Crusade*, Leiden-Boston 2008.

Kosztolnyik, Zoltan J., *Hungary in the thirteenth century*, New York 1996.

Kosztolnyik, Zoltan J., *The Importance of Gerard of Csanád as the First Author in Hungary*, *Traditio* 25 (1969) 376-386.

Kosztolnyik, Zoltan J., *The Negative Results of the Enforced Missionary Policy of King Saint Stephen of Hungary: The Uprising of 1046*, *The Catholic Historical Review* 59-4 (1974) 569-586.

Kovács, Attila, *1071 : Besenyők, Magyarok, bizánciak*, *Acta Historica* 139 (2017) 45-53.

Kovács, Szilvia, *Borc, a kunok negyedik fejedelme*, *Acta Universitatis Szegediensis: Acta Historica* 120 (2005) 55-66.

Kovács, Szilvia, *The Cuman Campaigns in 1091*, *Golden Horde Review* 3 (2014) 174-189.

Krause, Karl Ernst Hermann, *Zu Magister Thetmarus (Thietmarus)*, *Forschungen zur deutschen Geschichte* 15 (1875) 153-156.

Krautheimer, Richard, *The Constantinian Basilica*, *DOP* 21 (1967) 115-140.

Krey, August C., *Urban's Crusade-Success or Failure*, *AHR* 53-2 (1948) 235-250.

Krey, August C., *William of Tyre. The making of an historian in the Middle Ages*, *Speculum* 16 (1941) 149-166.

Kristó, Gyula, *Hanenburch = Kakasd?*, *Nevtani Ertesítő* 4 (1980) 3-7.

Krmpotić, Branko, *Dubrovčanin Feliks Petančić kancelar senjski*, *Senjski zbornik* 6 (1975) 297-304.

- Kučinić, Ivana, *Na izvorištima balkanizma: imagološka analiza "Europe" Enea Silvia Piccolominijska*, Zagreb 2021. (Diplomski rad u rukopisu). (Доступно на интернет страници: <https://zir.nsk.hr/islandora/object/ffzg:5271>). (Датум приступа: 25.08.2022).
- Kuezler, Andreas, *The Byzantine road system in Eastern Thrace: some remarks*, Byzantine Thrace, evidence and remains: Komotini, 18-22 April 2007: proceedings, eds. Charalambos Bakirtzis, Nikos Zekos, Xenophon Moniaros, Amsterdam 2011, BF 30 (2011) 179-202.
- Kursar, Vjieran, *Srednjovjekovne percepcije islama*, Povijesni prilozi 24 (2003) 133-148.
- La distruzione di Milano (1162). Un luogo di memorie*, a cura di Pietro Silanos, Kai-Michael Sprenger, Milano 2015.
- Labuda, Gerard, *Zaginiona kronika z pierwszej połowy XIII wieku w Rocznikach Królestwa Polskiego Jana Długosza. Próba rekonstrukcji*, Poznań 1983.
- Lach, Donald F., *Asia in the Making of Europe Vol. 1: The Century of Discovery*, Chicago 1965.
- Ladurie, Emmanuel Le Roy, *Histoire et Climat*, Annales 14-1 (1959) 3-34.
- Lamberton, Robert, *The Neoplatonists and the Spiritualization of Homer*, Homer's Ancient Readers, eds. Robert Lamberton, John J. Keaney, Princeton 1992, 115-133.
- Lander, Richard, *Rodolfus Glaber and the dawn of the new millennium: Eschatology, historiography, and the year 1000*, Revue Mabillon 68 (1996) 57-77.
- Landes, Richard, *Relics, Apocalypse, and the Deceits of History: Ademar of Chabannes, 989-1034*, Cambridge, Massachusetts-London 1995.
- Landes, Richard, *The Massacres of 1010: On the Origins of Popular Anti-Jewish Violence in Western Europe*, From Witness to Witchcraft: Jews and Judaism in Medieval Christian Thought, ed. Jeremy Cohen, Wiesbaden 1996, 79-111.
- Langille, Edouard M., *La Constantinople de Guillaume de Tyre*, Byzantion 63 (1993) 173-197.
- Lanman, Jonathan T., *The Religious Symbolism of the T in T-O Map*, Cartographica 18-4 (1981) 18-22.
- Larner, John, *Marco Polo and the Discovery of the World*, New Haven 1999.
- Lasker, Daniel J., *The Impact of the Crusades on the Jewish-Christian Debate*, Jewish History 13-2 (1999) 23-36.
- László Veszprémy, *'More Paganismo': Reflections on the Pagan and Christian Past in the Gesta Hungarorum of the Hungarian Anonymous Notary*, Historical Narratives and Christian Identity on

- a European Periphery-Early History Writing in Northern, East-Central, and Eastern Europe (c.1070-1200), ed. Ildar H. Garipzanov, Turnhout 2011, 183-201.
- Laszlovszky, József, *Angol-magyar kapcsolatok Szent Istvántól a 13. század elejéig*, Budapest 1991.
- Laszlovszky, József, et al., *Contextualizing the Mongol Invasion of Hungary in 1241-42*, *The Hungarian Historical Review* 7-3 (2018) 419-450.
- Laszlovszky, József, Pow, Stephen, Pusztai, Tamás, *Reconstructing the Battle of Muhi and the Mongol Invasion of Hungary in 1241: New Archaeological and Historical Approaches*, *Hungarian Archaeology* (2016) 1-10.
- Laurent, Vitalien, *Arétè Doukaina, la kralaina*, *BZ* 65 (1972) 35-39.
- Laurent, Vitalien, *Le thème byzantin de Serbie au XIe siècle*, *REB* 15 (1957) 185-195.
- Le Gof, Žak, *Da li je Evropa nastala u srednjem veku?*, Beograd 2010.
- Le Gof, Žak, *Srednjovekovna civilizacija zapadne Evrope*, Sremski Karlovci-Noví Sad 2010.
- Le Gof, Žak, *Srednjovekovno imaginarno*, Sremski Karlovci-Noví Sad 1999.
- Lee, Everett S., *A Theory of Migration*, *Demography* 3 (1966) 47-57.
- Leerssen, Joep, *Imagologija: povijest i metoda*, *Kako vidimo strane zemlje: Uvod u imagologiju*, prir. Davor Dukić, Zrinka Blažević, Lahorka Plejić Poje, Ivana Brković, Zagreb 2009, 169-185.
- Lefebvre, Henri, *The Production of Space*, Oxford 1991.
- Lemerle, Paul, *Invasions et migrations dans les Balkans depuis la fin de l'époque Romaine jusqu'au VIIIe siècle*, *Revue Historique* 211-2 (1954) 265-308.
- Lexikon des Mittelalters I-IX*, eds. Robert-Henri Bautier, Robert Auty, Norbert Angermann, Stuttgart-Weimar 1999.
- Lindner, Rudi Paul, *What Was a Nomadic Tribe?*, *Comparative Studies in Society and History* 24-4 (1982) 689- 711.
- Lolos, Yannis, *Via Egnatia after Egnatius: Imperial Policy and Inter-regional Contacts*, *Mediterranean Historical Review* 22 (2007) 273-293.
- Loud, G. A., *The Age of Robert Guiscard*, London-New York 2000.
- Lozić, Blanka, *Carigradski drum u djelima Antuna Vrančića, Jakete Palmotića Dionorića i Ruđera Boškovića: historijsko-imagološka analiza*, Zagreb 2021. (magistarski rad u rukopisu). (Доступно на интернет страници:

<https://repozitorij.ffzg.unizg.hr/islandora/object/ffzg%3A4088/datastream/PDF/view>). (Датум приступа: 25.08.2022).

Lozovsky, Natalia, *“The Earth is Our Book”*: *Geographical Knowledge in the Latin West ca. 400-1000*, Ann Arbor 2001.

Lozovsky, Natalia, *Carolingian geographical tradition: was it geography?*, *Early Medieval Europe* 5-1 (2007) 25-43.

Lozovsky, Natalia, *Geography and Ethnography in Medieval Europe: Classical Traditions and Contemporary Concerns*, *Geography and Ethnography: Perceptions of the World in Pre-Modern Societies*, eds. Kurt A. Raaflaub, Richard J. A. Talbert, Chichester-Malden, Massachusetts 2010, 311-329.

Lučin, Bratislav, *Antun Vrančić i Monumentum Ancyranum*, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 45-1 (2019) 219-251.

MacArtney, Carlile A., *The Petchenegs*, *The Slavonic and East European Review* 23 (1929) 342-355.

MacKinney, Loren C., *The People and Public Opinion in the Eleventh-Century Peace Movement*, *Speculum* 5-2 (1930) 181-206.

Macrides, Ruth, *Dynastic marriages and political kingship*, *Byzantine diplomacy*, ed. Jonathan Shepard, Simon Franklin, London 1990, 263-280.

Madgearu, Alexandru, *Byzantine Military Organization on the Danube, 10th-12th Centuries*, Leiden-Boston 2013.

Madgearu, Alexandru, *Despre “Noua Anglie” de la Marea Neagră (secolul al XI-lea)*, *Revista istorica NS* 14 (2003) 137-144.

Magdalino, Paul, *The Empire of Manuel I Komnenos, 1143-1180*, Cambridge 2002.

Makk, Ferenc, *Saint Ladislav et les Balkans*, *Acta Universitatis Szegediensis de Attila Jozsef Nominatae. Opuscula Byzantina*, 9 (Byzance et ses voisins. Melanges a la memoire de Gyula Moravcsik a l’occasion du centieme anniversaire de sa naissance) (1994) 59-67.

Makk, Ferenc, *The Arpads and the Comneni: Political Relations between Hungary and Byzantium in the 12th Century*, Budapest 1989.

Malamut, Elizabeth, *L' image byzantine des Petchenegues*, *BZ* 88 (1995) 105-142.

- Maps and Travel in the Middle Ages and the Early Modern Period: Knowledge, Imagination, and Visual Culture*, eds. Ingrid Baumgärtner Nirit Ben-Aryeh Debby, Katrin Kogman-Appel, Berlin 2019.
- Maraval, Pierre, *The Earliest Phase of Christian Pilgrimage in the Near East (before the 7th Century)*, DOP 56 (2002) 63-74
- Marjanović-Vujović, Gordana, *Archaeological proving the presence of the Pechenegs in Beograd town*, Balcanoslavica 3 (1974) 183-188.
- Marković, Petar, *Putovanja po balkanskom poluotoku XVI. veka. 1, Felix Petančić i njegov opis puteva u Tursku*, Rad JAZU 49 (1879) 103-164.
- Maron, Jerzy, *Koczownicy i rycerze: Najazd Mongołów na Polskę w 1241 roku na tle sztuki wojennej Europy XII i XIII w.*, Wrocław 2001.
- Martin, Geoffrey J., *All Possible Worlds: A History of Geographical Ideas*, New York-Oxford 2005.
- Matijević-Sokol, Mirjana, *Archdeacon Thomas of Split (1200-1268)-a source of early Croatian history*, Review of Croatian History 3 (2007) 251-269.
- Matuszewski, Józef, *Relacja Długosza o najeździe tatarskim w 1241 roku: Polskie zdania legnickie*, Łódź 1980.
- Matuz, Jozef, *Osmansko carstvo*, Zagreb 1992.
- Mauntel, Christoph, *The T-O Diagram and its Religious Connotations: A Circumstantial Case*, Geography and Religious Knowledge in the Medieval World, ed. Christoph Mauntel, Berlin-Boston 2021, 57-82.
- May, Timothy, *The Mongol Art of War and the Tsunami Strategy*, Golden Horde Civilization 8 (2015) 31-37.
- McCormick, Michael, *Byzantium on the move: imagining a communications history*, Travel in the Byzantine world: papers from the thirty-fourth Spring Symposium of Byzantine Studies, Birmingham, April 2000, Aldershot 2002, 3-29.
- McCormick, Michael, *Origins of the European Economy: Communications and Commerce A.D. 300-900*, Cambridge 2003.
- McCullagh, C. Behan, *The logic of history: putting postmodernism in perspective*, London-New York 2004.
- Medieval Iberia: An Encyclopedia*, ed. Michael Gerli, London-New York 2013.

- Melich, János, *Etymologien, Über den serbischen und kroatischen Namen Fruška Gora*, Zeitschrift für slavische Philologie 2 (1925) 39-51.
- Mélon, Amadon, *La etapa isidoriana en la geografi'a medieval*, Arbor 28 (1954) 454-467.
- Menache, Sophia, *Tartars, Jews, Saracens and the Jewish-Mongol 'Plot' of 1241*, History Vol. 81 No. 263 (1996) 319-342.
- Merrills, Andy, *Geography and memory in Isidore's Etymologies*, Mapping Medieval Geographies: Geographical Encounters in the Latin West and Beyond, 300-1600, ed. Keith Lilley, Cambridge 2013, 45-64.
- Meyvaert, Paul, *An Unknown Letter of Hulagu, Il-Khan of Persia, to King Louis IX of France*, Viator 11 (1980) 245-260.
- Micheau, Françoise, *Les itinéraires maritimes et continentaux des pèlerinages vers Jerusalem*, Actes des congrès de la Société des historiens médiévistes de l'enseignement supérieur public 9 (1978) 79-111.
- Mihajlovski, Robert, *A Collection of Medieval Seals from the Fortress Kale in Skopje, excavated between 2007 and 2012*, Byzantion 86 (2016) 261-316.
- Mijatović, Anđelko, *Ivan Kapistran i borbe za Beograd 1456. godine*, Croatica Christiana periodica 11 (1987) 156-164.
- Miličić, Irena, *Književnost ili povijest? Knjižica o opisu putova u Tursku: Feliks Petančić i njegov renesansni bestseler*, Povijesni prilozi 32 (2013) 155-168.
- Mócsy, András, *Pannonia and Upper Moesia*, London-Boston 1974.
- Moravcsik, Gyula, *Byzantinoturcica I-II*, Leiden 1983.
- Moravcsik, Gyula, *Byzantium and the Magyars*, Budapest 1970.
- Moretti, Violeta, *Oratio pro Croatia Bernardina Frankapana*, Modruški zbornik 3, ed. Boris Olujčić, Modruš 2009, 165-186.
- Morris, Colin, *Peter the Hermit and the Chroniclers*, The First Crusade: Origins and Impact, ed. Jonathan Phillips, Manchester 1997, 21-34.
- Morrison, Karl, *Otto of Freising's Quest for the Hermeneutic Circle*, Speculum 55-3 (1980) 207-236.
- Mrgić, Jelena, *Some Considerations on Woodland Resource in the Medieval Serbia and Bosnia*, Београдски историјски гласник 1 (2010) 87-101.
- Mulinder, Alec C., *The Crusading Expeditions of 1101-02*, Swansea 1997. (Докторска теза у

рукопису).

Munkler, Herfried, *Empires: The Logic of World Domination from Ancient Rome to United States*, Cambridge 2007.

Munro, Dana C., *Did the Emperor Alexius I. Ask for Aid at the Council of Piacenza, 1095?*, AHR 27-4 (1922) 731-733.

Munro, Dana C., *The Speech of Pope Urban II at Clermont 1095*, AHR 11 (1906) 231-242.

Munslow, Alun, *Deconstructing History*, London-New York 2006.

Munslow, Alun, *The Routledge Companion to Historical Studies*, New York-London 2000.

Murray, Alan V., *The Army of Godfrey of Bouillon, 1096-1099: Structure and Dynamics of a Contingent on the First Crusade*, Revue Belge de Philologie et d'Histoire 70 (1992) 301-329.

Murray, Alan V., *The Middle Ground: Land and Sea Routes in Crusades to the Holy Land, 1096-1204*, A military history of the Mediterranean Sea aspects of war, diplomacy and military elites, eds. Georgios Theotokis, Aysel Yıldız, Leiden-Boston 2018, 185-201.

Muscantine, Charles, *Locus of Action in Medieval Narrative*, Romance Philology 17-1 (1963) 115-122.

Nagy, Sándor, *Dombo: srednjovekovna opatija i tvrđava*, Novi Sad 1985.

Needham, Joseph, Ling, Wang, *Science and Civilisation in China, Volume 4, Physics And Physical Technology, Part II: Mechanical Engineering*, Cambridge 1965.

Nekić, Antun, *Europske predodžbe o „turskoj“ prijetnji (14.-16. stoljeće)*, Povijesni prilozi 43 (2012) 81-118.

Nesbitt, John W., *The Rate of March of Crusading Armies in Europe: A Study and Computation*, Traditio 19 (1963) 167-181.

Neue Deutsche Biographie 1, ed., Berlin 1953.

Neue Deutsche Biographie 22, ed. Hans Günter Horckert, Berlin 2005.

Neue Deutsche Biographie 6, ed., Berlin 1964.

Nicol, Donald, *Byzantium and England*, Balkan Studies 15 (1974) 191-193.

Nikolov, Alexandar, *Cumani Bellatores in the Second Bulgarian State (1186-1396)*, Annual of Medieval Studies at CEU 11 (2005) 223-229.

Nikolov, Alexander, *"Ethnos skythikon": the Uzes in the Balkans (facts and interpretations)*, The Steppe lands and the world beyond them: studies in honor of Victor Spinei on his 70th birthday, eds. Florin Curta, Bogdan-Petru Maleon, Iasi 2013, 235-248.

- Niles, John D., *On the Logic of "Le Pèlerinage De Charlemagne"*, Neuphilologische Mitteilungen, 81- 2 (1980) 208-216.
- Noreña, Carlos G., *Juan Luis Vives*, The Hague 1970.
- Norris, Christopher, *Deconstruction: Theory and Practice (New Accents)*, London-New York 2002.
- Novaković, Darko, Vratović, Vladimir, *S visina sve. Antun Vrančić*. Zagreb 1979.
- Nowell, Charles E., *The Historical Prester John*, Speculum 28-3 (1953) 435-445.
- Obolensky, Dimitri, *The Balkans in the Ninth Century: Barrier of Bridge?*, BF 13 (1988) 47-66.
- Oborni, Teréz, *King John I of Szapolyai's Diplomat: István Brodarics*, Podravina: Časopis za multidisciplinarna istraživanja 18 (2010) 23-33.
- O'Callaghan, Joseph F., *Reconquest and Crusade in Medieval Spain*, Philadelphia 2013.
- Olschki, Leonardo, *Guillaume Boucher: A French Artist at the Court of the Khans*, Baltimore 1946..
- Opll, Ferdinand, *Friederich Barbarossa*, Darmstadt 1990.
- O'Sullivan, Firmin, *The Egnatian Way*, Newton Abbot 1972.
- Ott, John S., 'Both Mary and Martha': Bishop Lietbert of Cambrai and the Construction of Episcopal Sanctity in a Border Diocese around 1100, *The Bishop Reformed: Studies of Episcopal Power and Culture in the Central Middle Age*, eds. John S. Ott, Anna Trumbore Jones, London 2007, 137-160.
- Pageaux, Daniel-Henri, *Od kulturnog imaginarija do imaginarnog*, Kako vidimo strane zemlje: Uvod u imagologiju, priir. Davor Dukić, Zrinka Blažević, Lahorka Plejić Poje, Ivana Brković, Zagreb 2009, 131-133.
- Pais, Dezső, *Les rapports franco-hongrois sous le règne des Árpád*, Revue des études hongroises et finno-ougriennes 1 (1923) 137-144;
- Pálosfalvi, Tamas, *From Nicopolis to Mohács: A History of Ottoman-Hungarian Warfare, 1389-1526*, Leiden-Boston 2018.
- Parat, Josip, *Šume i drveće u antici južne Panonije*, Slavonske šume kroz povijest, ur. Dinko Župan, Robert Skenderović, Slavonski Brod 2017, 15-40.
- Paroń, Aleksander *The Pechenegs: Nomads in the Political and Cultural Landscape of Medieval Europe*, Leiden-Boston 2021.
- Paron, Aleksander, "Facta est Christiana lex, in pessimo et crudelissimo populo", *Bruno of*

- Querfurt among the Pechenegs*, *The Steppe Lands and The World Beyond Them: Studies in honor of Victor Spinei on his 70th birthday*, eds. Florin Curta, Bogdan-Petru Maleohn, Iasi 2013, 161-178.
- Paroń, Aleksander, *Medieval nomadism*, *The Routledge Handbook of East Central and Eastern Europe in the Middle Ages 500-1300*, ed. Florin Curta, London-New York 2021, 62-82.
- Partington, James R., *A History of Greek Fire and Gunpowder*, Cambridge 1960.
- Paulova, Milada, *Die tschechisch-byzantinischen Beziehungen und ihr Einfluss*, *Byzantinoslavica* 19 (1958) 195-205.
- Pearson, Lionel, *Herodotus on the Source of the Danube*, *Classical Philology* 29 (1934) 328-337
- Pellathy, Gabriel S., *The Dózsa revolt: prelude and aftermath*, *East European Quarterly* 21-3 (1987) 275-295.
- Petrovich, Michael B., *The Croatian Humanists and the Ottoman Peril*, *Balkan Studies* 20 (1979) 257-273.
- Petrovics, István, *Foreign Ethnic Groups in the Towns of Southern Hungary in the Middle Ages*, *Segregation, Integration, Assimilation: Religious and Ethnic Groups in the Medieval Towns of Central and Eastern Europe*, eds. Derek Keene, Balázs Nagy, Katalin Szende, London-New York 2016, 67-87.
- Petry, Ray C., *Three Medieval Chroniclers: Monastic Historiography and Biblical Eschatology in Hugh of St. Victor, Otto of Freising, and Ordericus Vitalis*, *Church History* 34-3 (1965) 282-293.
- Pfeiffer, Attila, *Istorija Bača od poznog srednjeg veka do opadanja moći Osmanskog carstva*, Novi Sad 2019. (Докторска теза у рукопису).
- Phillios, Seymour, *The outer World in the European Middle Ages*, *Implicit understandings: observing, reporting, and reflecting on the encounters between Europeans and other peoples in the early modern era*, ed. Stuart B. Schwartz, Cambridge 1994, 23-63.
- Phillips, Jonathan, *Defenders of the Holy Land: Relations between the Latin East and the West, 1119-1187*, Oxford 1996.
- Phillips, Jonathan, *Odo of Deuil's De profectione Ludovici VII in orientem as a source for the Second Crusade*, *The Experience of Crusading Vol. I: Western Approaches*, eds. Norman Housley, Marcus Bull, Cambridge 2003, 80-95.
- Phillips, Jonathan, *St Bernard of Clairvaux, The Low Countries and the Lisbon Letter of the Second Crusade*, *The Journal of Ecclesiastical History* 48 (1997) 485-497.

- Phillips, Kim M., *Before Orientalism: Asian Peoples and Cultures in European Travel Writing, 1245-1510*, Philadelphia 2014.
- Phillips, J. R. S., *The Medieval Expansion of Europe*, Oxford 1998.
- Pitcher, Donald Edgar, *A Historical Geography of the Ottoman Empire*, Leiden 1972.
- Polgár, Szabolcs *Kötöny, kún fejedelm*, *Tanulmányok a középkori magyar történelemről* ed. S. Homonnai, F. Piti, and I. Tóth, Szeged 1999, 91-102.
- Popović, Marko, *Les forteresses du système défensif byzantin en Serbie au XIe-XIIe siècle*, *Starinar* 42 (1991) 169-185.
- Popović, Marko, *Siege of Belgrade in 1521 and Restoration of Fortifications After Conquest*, *Belgrade: 1521-1867*, eds. Srđan Rudić, Selim Aslantaş, Dragana Amedoski, Belgrade 2018, 5-25.
- Popović, Mihailo, *Zur Lokalisierung des "Trajansweges" des Theophylaktos Simokattes*, *JÖB* 53 (2003) 83-96.
- Porges, Walter, *The Clergy, the Poor, and the Non-combatants on the First Crusade*, *Speculum* 21-1 (1946) 1-23.
- Pow, Stephen Lindsey, *Deep Ditches and Well-Built Walls: A Reappraisal of the Mongol Withdrawal from Europe in 1242*, Calgary, Alberta 2012.
- Pow, Stephen, *Fortresses that Shatter Empires: A Look at Möngke Khan's Failed Campaign against the Song Dynasty, 1258-1259*, *Annual of Medieval Studies at CEU* 23 (2017) 96-107.
- Pow, Stephen, *Hungary's Castle Defense Strategy in the Aftermath of the Mongol Invasion (1241-1242)*, *Fortifications, Defence Systems, Structures and Features In The Past*, eds. Tatjana Tkalčec et al., Zagreb 2019, 239-250.
- Pow, Stephen, Liao, Jingjing, *Subutai: Sorting Fact from Fiction Surrounding the Mongol Empire's Greatest General (with Translations of Subutai's Two Biographies in the Yuan Shi)*, *Journal of Chinese Military History* 7 (2018) 37-76.
- Pow, Stephen, *Mongol inroads into Hungary in the thirteenth century: investigating some unexplored avenues*, *The Routledge Handbook of the Mongols and Central-Eastern Europe: Political, Economic, and Cultural Relations*, eds. A. V. Maiorov, Roman Hautala, London-New York 2021, 98-118.
- Powell, James M., *Anatomy of a Crusade: 1213-1221*, Philadelphia 1994.
- Pringle, Denys *The Churches of the Crusader Kingdom of Jerusalem III: The City of Jerusalem*,

Cambridge 2007.

Prutz, Hans, *Studien über Wilhelm von Tyrus*, Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde 8 (1883) 93-132.

Ptolemy in Perspective Use and Criticism of his Work from Antiquity to the Nineteenth Century, ed. Alexander Jones, New York 2010.

Rački, Franjo, *Boj na Kosovu*, Rad JAZU 97 (1889) 1-68.

Radičević, Dejan, *Medieval Fortification in Dupljaja near Bela Crkva (Southern Banat)*, Studia Universitatis Cibiensis, Series Historica 10 (2013) 85-98.

Radičević, Dejan, *Medieval fortifications in Dupljaja and Grebenac*, Regional Conference Reserch, Preservation and Presentation of Banat Heritage: Current State and Long Term Strategy, ed. Ivana Pantović, Vršac 2012, 85-88; 218.

Radičević, Dejan, *Medieval Settlement on the site of Crvenka near Vrsac*, Banatica 23 (2013) 329-346.

Rady, Martyn, *Attila and the Hun Tradition in Hungarian Medieval Texts*, Studies on the Illuminated Chronicle, eds. János M. Bak, László, Budapest 2018, 127-138.

Rahner, Hugo, *Greek Myths and Christian Mystery*, London 1963.

Redfield, James, *Herodotus the Tourist*, Classical Philology 80 (1985) 97-118.

Reilly, Bernard F., *The Kingdom of Leon-Castilla Under King Alfonso VII, 1126-1157*, Philadelphia 1998.

Resnick, Irven M., *Marks of Distinctions: Christian Perceptions of Jews in the High Middle Ages*, Washington D. C. 2012.

Ribarič, Vladimir, *The Idrija earthquake of March 26, 1511: a reconstruction of some seismological parameters*, Tectonophysics 53 (1979) 315-324.

Richard, Jean, *Les Mongols et l'Occident: deux siècles de contact, 1274 Année chamiere: mutations et continuités*, Paris 1977, 85-96.

Riley-Smith, Jonathan, *The Motives of the Earliest Crusaders and the Settlement of Latin Palestine, 1095-1100*, EHR 98 (1983) 721-736.

Rodinson, Maxime, *Europe and the Mystique of Islam*, Seattle-London 1987.

Rogers, Leslie, *Anglo-Saxons and Icelanders at Byzantium: with special reference to the Icelandic Sage of St. Edward the Confessor*, Byzantine papers: proceedings of the First Australian Byzantine Studies Conference, Canberra, 17-19 May 1978, eds. Elizabeth Jeffreys, Michael

- Jeffreys, Ann Moffatt, Leiden-Boston 2017, 82-89.
- Rokay, Peter, *Das Motiv des unverwirklichten Kreuzzuges in den Biographien der mittelalterlichen Herrscher*, 900 Years from St. Ladislav's Death, eds Alexandru Sasianu, Gheorghe Gorun, Oradea 1996, 78-82.
- Rokay, Peter, *Motiv neostvarenog križarskog rata u biografijama srednjovjekovnih evropskih vladara*, Zvonimir, kralj hrvatski, ur. Ivo Goldstein. Zagreb 1997, 241-246.
- Rokay, Péter, *Salamon és Póla*, Újvidék 1990.
- Róna-Tas, András, *Hungarians and Europe in the early Middle Ages: An introduction to early Hungarian history*, New York 1999.
- Rowe, John G., *The Origins of the Second Crusade: Pope Eugenius III, Bernard of Clairvaux and Louis VII of France*, The Second Crusade and the Cistercians, ed. Michael Gervers, New York 1992, 79-89.
- Rózsa, Zoltán, Balázs, János, Csányi, Viktor, Tugya, Beáta, *Arpad Period Muslim Settlement and Cemetery in Oroshaza*, Hungarian Archaeology 3 (2014) 1-7.
- Rubenstein, Jay *How, or How Much, to Reevaluate Peter the Hermit*, The Medieval Crusade, ed. Susan J. Ridyard, Woodbridge 2004, 53-69.
- Runciman, Steven, *Charlemagne and Palestine*, EHR 50 (1935) 606-619.
- Runciman, Steven, *The crusades of 1101*, JÖB 1 (1951) 3-12.
- Runciman, Steven, *The First Crusaders' journey across the Balkan peninsula*, Byzantion 19 (1949) 207-221.
- Russell, Josiah C., *The Population of the Crusader States*, A History of the Crusades V, ed. Kenneth M. Setton, Madison 1985, 295-314.
- Ryle, Gilbert, *Collected Papers Volume 2: Collected Essays 1929-1968*, London-New York 2009.
- Salmon, Thomas, *The Byzantine Science of Warfare: from Treatises to Battlefield*, A Companion to Byzantine Science 1, ed. Stavros Lazaris, Leiden-Boston 2020, 419-463.
- Salway, Benet, *There but Not There: Constantinople in the Itinerarium Burdigalense*, Two Romes: Rome and Constantinople in Late Antiquity, eds. Lucy Grig, Gavin Kelly, Oxford-New York 2012, 293-324.
- Sandridge, Marilyn, *The Forest, the River, the Mountain, the Field, and the Meadow*, Handbook of Medieval Culture: Fundamental Aspects and Conditions of the European Middle Ages vol. 1, ed. Albrecht Classen, Berlin-Boston 2015, 537-564.

- Sardelić, Mirko, *Europski klerici i misionari o Mongolima: percepcija stepskih barbara u Europi sredinom*, Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti 29 (2011) 1-21.
- Saunders, John J., *A History of Medieval Islam*, London-New York 2002.
- Schaffarik, Paul Joseph, *Historia de expeditione Friderici Imperatoris , edita a quodam Austriensi clerico, qui eidem interfuit, nomine Ansbertus, nunc primum e Gerlaci chronico, cujus ea partem constituit , typis expressa. Curante Josepho Dobrowsky. Praga. 1827*, Jahrbücher der Literatur 42 (1828) 27-64.
- Schlumberger, Gustave, *Les campagnes du roi Amaury I*, Paris 1906.
- Schmidt, Rudolf R., *Iz prošlosti Bača*, ГИДНС 37-38 (1939) 382-413.
- Schneider, Jean, *La ville de Metz aux XIIIe et XIVe siècles*, Nancy 1950.
- Schuster, Beate, *The Strange Pilgrimage of Odo of Deuil, Medieval Concepts of Past: Ritual, Memory, Historiography*, eds. Gerd Althoff, Johannes Fried, Patrick Geary, New York 2002, 253-278.
- Schwoebel, Robert, *The Shadow of the Crescent: The Renaissance Image of the Turk 1453-1517*, New York 1969.
- Sedlar, Jean W., *East Central Europe in the Middle Ages, 1000-1500*, Seattle-London 1994.
- Sekulić, Ante, *Pregled povijesti drevne Srijemske biskupije do dolaska Turaka*, Diacovensia 3 (1995) 157-168.
- Selmeczi, László, *Ясы в Венгрии в XIII-XIV веках*, Chronica: Annual of the Institute of History, University of Szeged 7-8 (2007-2008) 204-207.
- Setton, Kenneth M., *Penrose Memorial Lecture. Pope Leo X and the Turkish Peril*, Proceedings of the American Philosophical Society 113-6 (1969) 367-424.
- Shatzmiller, Maya, *Women and Wage Labour in the Medieval Islamic West: Legal Issues in an Economic Context*, Journal of the Economic and Social History of the Orient 40-2 (1997) 174-206.
- Shepard, Jonathan, *Another New England? Anglo-Saxon Settlement on the Black Sea*, Byzantine Studies 1-1 (1974) 18-39.
- Shepard, Jonathan, *Cross-purposes: Alexius Comnenus and the First Crusade*, The First Crusade: Origins and Impact, ed. Jonathan Phillips, Manchester-New York 1997, 107-129.
- Shepard, Jonathan, *The English and Byzantium: A Study of Their Role in the Byzantine Army in the Later Eleventh Century*, Traditio 29 (1973) 53-92.

Shepkaru, Shmuel, *The Preaching of the First Crusade and the Persecutions of the Jews*, *Medieval Encounters* 18 (2012) 93-135.

Shoemaker, Karl, *Sanctuary and Crime in the Middle Ages, 400-1500*, New York 2011.

Sholod, Barton, *Charlemagne in Spain: The Cultural Legacy of Roncesvalles*, Geneve 1966.

Silverberg, Robert, *The Realm of Prester John*, Athens, Ohio 1972.

Simeonova, Liliana, *The Short Fuse. Examples of Diplomatic Abuse in Byzantine and Bulgarian History*, *BF* 23 (1996) 55-73.

Sinor, Denis, *Horse and Pasture in Inner Asian History*, *Oriens Extremus* 19 (1972) 171-183.

Sinor, Denis, *On water transport in Central Eurasia*, *Ural-Altäische Jahrbücher* 33 (1961) 156-179.

Sinor, Denis, *The Mongols in the West*, *Journal of Asian History* 33-1 (1999) 1-44.

Sinor, Denis, *Un voyageur du treizième siècle: le Dominicain Julien de Hongrie*, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 14-3 (1952) 589-602.

Skok, Petar, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika I*, Zagreb 1971-1973, 457.

Słownik starożytności słowiańskich VII-suppl. I, ed. Gerarda Labudy, Zdzisława Stiebera, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1982.

Smith, Leslie F., *Pope Pius II's Use of Turkish Atrocities*, *Southwestern Social Science Quarterly* 46 (1966) 408-415.

Sophouli, Panos, *The Mongol Invasion of Croatia and Serbia in 1242*, *Fragmenta Hellenoslavica* 2 (2015) 251-278.

Sophoulis, Panos, *Banditry in the Medieval Balkans, 800-1500*, London 2020.

Sopron, Ignaz, *Monographie von Semlin und Umgebung*, Semlin 1890.

Speros Vryonis Jr., *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, Berkeley 1971.

Spinei, Victor, *The Great Migration*, Cluj-Napoca 2003.

Sprague, Maurice, *Deconstruction in Medieval Studies*, *Handbook of medieval studies: terms, methods, trends* 1, ed. Albrecht Classen, Berlin-New York 2010, 393-405.

Srodecki, Paul, *Antemurale-based frontier identities in East Central Europe and their ideological roots in medieval/early modern alterity and alienity discourses*, *Collective Identity in the Context of Medieval Studies*, eds. Michaela Antonín Malaníková, Robert Antonín, Ostrava 2016, 97-120.

Stagl, Justin, *Ars apodemica and Socio-Cultural Research*, Artes Apodemicae and Early Modern Travel Culture, 1550-1700, eds. Karl A. E. Enenkel, Jan Jong, Leiden-Boston 2019, 17-26.

Stanko Andrić, *Čudesna svetoga Ivana Kapistrana: povijesna i tekstualna analiza*, Slavonski Brod-Osijek, 1999.

Stanojev, Nebojša, *A dombói (Rakovac) Szent György-monostor szentélyrekesztői*, A középkori Dél-Alföld és Szer. ed. Tibor Kollár, Szeged 2000, 383-428.

Stephenson, Paul, *The legend of Basil the Bulgar-slayer*, Cambridge 2003.

Stojkovski, Boris, Kartalija, Nebojša, *The Other and the Self in the Travel Accounts of Southern Hungary and Serbia in the Works of Al-Idrisi and Abu Hamid Al-Garnati*, Romano-Arabica XVIII (2018) 211-214.

Stojkovski, Boris, *Southern Hungary and Serbia in al-Idrisi's Geography*, Voyages and Travel Accounts in Historiography and Literature. Voyages and Travelogues from Antiquity to the Late Middle Ages, ed. Boris Stojkovski, Budapest 2020, 113-140.

Störmer, Wilhelm, *Heinrich der Löwe-Ein europäischer Fürst des Hochmittelalters*, Zeitschrift für bayerische Landesgeschichte 73-3 (2010) 779-789.

Strack, Georg, *The sermon of Urban II in Clermont 1095 and the Tradition of Papal Oratory*, Medieval Sermon Studies 56 (2012) 30-45.

Strčić, Petar, *Bernardin Frankopan i njegovo doba. Prilog za sintezu o vrhuncu srednjovjekovnoga razvoja i početka borbe za opstanak Frankopana i hrvatskoga naroda*, Modruški zbornik 3, ed. Boris Olujić, Modruš 2009, 3-27.

Stukey, Jace, *Charlemagne as Crusader? Memory, Propaganda, and the Many Uses of Charlemagne's Legendary Expedition to Spain*, Matthew Gabriele, Jace Stuckey, *The Legend of Charlemagne in the Middle Ages- Power, Faith, and Crusade*, New York 2008, 137-152.

Sumption, Johnathan, *Pilgrimage: A Image of Medieval Religion*, Ottawa, New York, 1975.

Sweeney, James Ross, *Spurred on by the Fear of Death: Refugees and Displaced Populations during the Mongol Invasion of Hungary*, Nomadic Diplomacy, Destruction and Religion from the Pacific to the Adriatic: Papers prepared for the Central and Inner Asian Semina, eds. M. Gervers, W. Schlepp, Toronto 1994, 34-62.

Szabados, György, *The Hungarian National Defense during the German Wars 1030-1052*, Chronica: Annual of the Institute of History, University of Szeged 6 (2006) 72-81.

Szabó, István, *A falurend-szer kialakulása Magyarországon (X-XV. század)*, Budapest 1966.

- Szabó, Károly, *Kun László 1272-1290*, Budapest 1886.
- Szabó, Péter, *Changes in woodland cover in the Carpathian Basin*, Human nature: studies in historical ecology and environmental history, eds. Péter Szabó, Radim Hédl, Brno 2008, 106-115.
- Szántó, Richard, *Spanyolországi források a kalandozó magyarok 942. évi hadjáratáról*, Acta Universitatis Szegediensis: Acta Historica 103 (1996) 43-48.
- Székely, György, *Wallons et Italiens en Europe centrale aux XIe-XVIe siècles*, Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae, Sectio historica 6 (1964) 3-71.
- Szende, Katalin, *Buda and the Urban Development of East Central Europe*, Medieval Buda in Context, eds. Balázs Nagy, Martyn Rady, Katalin Szende, András Vadas, Leiden-Boston 2016, 526-553.
- Szende, László, *Harc a Babenberg örökségért: 1246-1261*, Sic itur ad astra 11 (1999) 263-306.
- Szücs, Jenő, *The Admonitions of St. Stephen and His State*, New Hungarian Quarterly 29-112 (1988) 89-97.
- Šegvić, Kerubin, *Toma Splićanin, državnik i pisac (1200-1268)*, Zagreb, 1927.
- Šišić, Ferdo, *O značenju imena Nándorfejérvár*, Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti 207 (1915) 103-136.
- Tadeusz Wasilewski, *Le thème Byzantin de Sirmium-Serbie au XIe et XIIe siècle*, 3BPII 8-2 (1964) 465-482.
- Tai, Emily Sohmer, *The Legal Status of Piracy in Medieval Europe*, History Compass 10-11 (2012) 838-851.
- Tamm, Marek, *A new World into old words: the eastern Baltic region and the cultural geography of medieval Europe*, The Clash of Cultures on the Medieval Baltic Frontier, ed. Alan V. Murray, Farnham 2009, 11-35.
- Tatár, Sarolta, *Roads Used by the Mongols into Hungary, 1241-1242*, Proceedings of the 10th International Congress of Mongolists vol. 1: Prehistoric and Historic Periods of Mongolia's Relations with Various Civilizations, Ulaan Baatar 2012, 334-342.
- Taylor, Joan E., *Christians and the Holy Places-The Myth of Jewish-Christian Origin*, Oxford 1993.
- Taylor, Pegatha, *Moral Agency in Crusade and Colonization: Anselm of Havelberg and the Wendish Crusade of 1147*, The International History Review 22 (2000) 757-784.

- The Crusades: an encyclopedia I-IV*, ed. Alan V. Murray, Santa Barbara-Denver-Oxford 2006.
- The economy of medieval Hungary*, eds. József Laszlovszky, Balázs Nagy, Péter Szabó, András Vadas, Leiden-Boston 2018.
- The Encyclopaedia of Islam I*, eds. H. A. R. Gibb, J. H. Kramers, E. Lévi-Provençal, J. Schacht, S. M. Stern, B. Lewis, Ch. Pellat And J. Schacht, C. Dum, Leiden 1986.
- The Encyclopaedia of Islam II*, eds. B. Lewis, CH. Pellat, J. Schacht, Leiden 1991.
- The Encyclopaedia of Islam III*, eds. B. Lewis, V. L. Menage, Ch. Pellat, J. Schacht, Leiden-London 1986.
- The Encyclopaedia of Islam V*, eds. C. E. Bosworth, E. Van Donzel, B. Lewis, Ch. Pellat, Leiden 1986.
- The Oxford Dictionary of Byzantium I-III*, ed. Alexander P. Kazhdan, New York-Oxford 1991.
- The Oxford Encyclopedia of Medieval Warfare and Military Technology I-III*, ed. Clifford J. Rogers Oxford 2010.
- The Peace of God-Social Violence and Religious Response in France around the Year 1000*, eds. Thomas Head and Richard Landes, Ithaca-London 1992.
- Theodorescu, Razvan, *Marginalia to 11th Century. Anglo-Saxons in the Pontic Area*, *Revue roumaine d'histoire* 20 (1981) 637-645.
- Therborn, Goran, *European modernity and beyond: The trajectory of European societies 1945-2000*, London 1995.
- Thomas T. Allsen, *Mongol Imperialism: The Policies of the Grand Qan Möngke in China, Russia, and the Islamic Lands, 1251-1259*, Berkley-Los Angeles-London 1987.
- Thomov, Thomas, *Was Boris Kalamanovič Buried in the Church of St. Plato at Constantinople?*, *Byzantion* 73-2 (2003) 510-529.
- Togan, A. Zeki Velidi, *The composition of the History of the Mongols by Rashid al-Din*, *Central Asiatic Journal* 7-1 (1962) 60-72.
- Török, Zsolt Gyöző, *Two maps of Hungary: A critical study of Wolfgang Lazius' chorographic maps (1556-57)*, Wolfgang Lazius (1514-1565). *Geschichtsschreibung, Kartographie und Altertumswissenschaft im Wien des 16. Jahrhundert*, hrsg. Stefan Donecker, Petra Svatek, Elisabeth Klecker, Wien 2021, 85-114.
- Tóth, Sándor László, *A honfoglalás idopontja*, *Acta Universitatis Szegediensis: Acta Historica* 102 (1995) 3-10.

- Toth, William, *The Christianization of the Magyars*, Church History 11-1 (1942) 33-54.
- Tsougarakis, Dimitris, *Byzantine Crete: From the 5th Century to the Venetian Conquest*, Athens 1988.
- Turchányi, Tihamér, *Rogierius mester Siralmas éneke a tatárjárásról*, Századok 37 (1903)412-430; 493-514.
- Urban, William, *The Wendish princes and the "Drang nach dem Osten*, Journal of Baltic Studies 9 (1978) 225-244.
- Uzelac, Aleksandar, *Foreign Soldiers in the Nemanjić State: A Critical Overview*, БИГ 6 (2015) 69-89.
- Uzelac, Aleksandar, *Notes on the capture of William Buchier by the Mongols in Hungary*, Medieval History of Central Eurasia 1 (2020) 27-34.
- Van Cleve, Thomas C., *The Fifth Crusade*, A History of the Crusades II, ed. Kenneth M. Setton, Madison 1969, 377-429.
- Varga, Szabolcs, *Stjepan Brodarić kao biskup Pečuha (1532-1537)*, Podravina: Časopis za multidisciplinarna istraživanja 9 (2010) 34-38.
- Vásáry, István, *Cuman warriors in the fight of Byzantium with the Latins*, ActaOrientHung 57-3 (2004) 263-270.
- Vasary, Istvan, *Cumans and Tatars: Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans, 1185-1365*, Cambridge 2005.
- Vasiliev, A. A., *The Opening Stages of the Anglo-Saxon Immigration to Byzantium in the Eleventh Century*, SemKond 9 (1937) 39-70.
- Verhulst, Adriaan, *The Carolingian Economy*, Cambridge 2002.
- Vessey, D. T. W. C., *William of Tyre and the art of historiography*, Mediaeval Studies 35 (1973) 433-455.
- Veszprémy, László, *Conversion in Chronicles: The Hungarian Case*, Christianizing Peoples and Converting Individuals, eds. Guyda Armstrong, Ian N. Wood, Turnhout 2000, 133-146.
- Veszprémy, László, *Dux et preceptor Hierosolomitatorum. König Ladislaus (László) von Ungarn als imaginärer Kreuzritter*, The Man of Many Devices, Who Wandered Full Many Ways: Festschrift in Honor of János M. Bak, ed. Balázs Nagy, Marcell Sebők, Budapest 1999, 470-477.
- Veszpremy, Laszlo, *Magyarország es az első kereszties hadjarat: Aacheni Albert tanusaga*, Hadtortenelmi Kozlemenyek 118 (2005) 501-516.

Veszprémy, László, *Royal saints in Hungarian chronicles, legends and liturgy*, *The Making of Christian Myths in the Periphery of Latin Christendom (c. 1000-1300)*, ed. Lars Boje Mortensen, Copenhagen 2006, ed. Lars Boje Mortensen, Copenhagen 2006, 217-245.

Veszprémy, László, *Zsigmond Galambócnál 1428-ban*, *Hadtörténelmi* 2 (2008) 283-302.

Vincent, Hugues, Abel, Félix-Marie, *Bethléem, le sanctuaire de la nativité*, Paris 1914;

Vlado Rezar, *Dubrovački humanistički historiograf Ludovik Crijević Tuberon*, *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku* 37 (1999) 47-94.

Voegelin, Eric, *The Mongol Orders of Submission to European Powers, 1245-1255*, *Byzantion* 15 (1940-1) 378-413.

Voyages and Visions: Towards a Cultural History of Travel, eds. Jas Elsner, Joan-Pau Rubies, London 1999.

Vryonis, Speros Jr., *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, Berkeley-Los Angeles-London 1971.

Walbank, Frank W., *The original extent of the Via Egnatia*, *Liverpool Classical Monthly* 2 (1977) 73-74.

Walker, Paul E., *Al-Ḥākim and the Dhimmī*, *Medieval Encounters* 21 (2015) 345-363.

Weatherford, Jack, *Genghis Khan and the Making of the Modern World*, New York 2004.

Werner, Karl Ferdinand, *Ademar von Chabannes und die Historia pontificum et comitum Engolismensium*, *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters* 19 (1963) 297-326.

Werner, Karl Ferdinand, *Ademar von Chabannes und die Historia pontificum et comitum Engolismensium*, *Einheit der Geschichte*, Sigmaringen 1999.

Whelan, Mark, *Pasquale de Sorgo and the Second Battle of Kosovo (1448): A Translation*, *The Slavonic and East European Review* 94 (2016) 126-145.

White, Arthur, *Plague and Pleasure: the Renaissance world of Pius II*, Washington D. C. 2014.

Widmer, Berthe, *Enea Silvio Piccolomini, Papst Pius II*, Basel 1960.

Williams, John Bryan, *The Making of a Crusade: The Genoese Anti-Muslim Attacks in Spain, 1146-1148*, *Journal of Medieval History* 23 (1997) 29-53.

Williams, John, *Isidore, Orosius, and the Beatus Map*, *Imago Mundi* 49 (1997) 7-32.

Wojciech Fałkowski, *The letter of Bruno of Querfurt to King Henry II*, *Fruhmittelalterliche Studien* 43 (2009) 417-438.

- Wolff, Robert L., *How the News was brought from Byzantium to Angoulême; or, The Pursuit of a Hare in an Ox Cart*, *Byzantine and Modern Greek Studies* 4 (1978) 139-189.
- Wolff, Robert L., *The 'Second Bulgarian Empire.' Its Origin and History to 1204*, *Speculum* 24 (1949), 167-206.
- Wolfram, Herwig, *Conrad II, 990-1039: Emperor of Three Kingdoms*, University Park, Pennsylvania 2006.
- Woolf, Greg, *Tales of the Barbarians: Ethnography and Empire in the Roman West*, Oxford 2011.
- Wright, David Curtis, *Nomadic Power, Sedentary Security, and the Crossbow*, *ActaOrientHung* 58-1 (2005) 15-31.
- Wright, John Kirtland, *The Geographical Lore of the Time of the Crusades: a Study in the History of Medieval Science and Tradition in Western Europe*, New York 1925.
- Zacher, Christian K., *Curiosity and pilgrimage: the literature of discovery in fourteenth-century England*, Baltimor- *Vives's De Europae dissidiis* London 1976.
- Zappala, Michael, *De Europae dissidiis et bello turcico, the Quattrocento Dialogue and 'open' Discourse*, *Acta Conventus Neo-Latini Torontonensis*, eds. Alexander Dalzell, Charles Fantazzi, Richard Schoeck, Binghamton 1991, 823-830.
- Zbornik o Antunu Vrančiću*, ur. Vilijam Lakić, Šibenik 2005.
- Zenghelis, C., *Le feu gregeois et les armes a feu des Byzantins*, *Byzantion* 7-1 (1932) 265-286.
- Zsoldos, Attila, *Confinium és marchia: Az Árpád-kori határvédelem néhány intézményéről*, *Századok* 134 (2000) 99-116.
- Zsoldos, Attila, *Magyarország világi arhontologiaja 1000-1301*, Budapest 2011
- Zsolt Pinke, László Ferenczi, Beatrix F. Romhányi, József Laszlovszky, Stephen Pow, *Climate of Doubt: A Re-evaluation of Büntgen and Di Cosmo's Environmental Hypothesis for the Mongol Withdrawal from Hungary, 1242 CE*, *Scientific Reports* 7 (2017) 1-6.
- Антоновић, Милош, *Етничка кретања у Поморављу у XI и XII веку*, Моравска Србија, историја-култура-уметност, ур. Синиша Мишић, Крушевац 2007, 73-84.
- Антоновић, Милош, *Наративни извори за историју Европе: средњи век*, Београд 2009.
- Божанић, Снежана, *Срем у периоду од 1502. до 1526. године*, Споменица Историјског архива Срем 6 (2007) 72-88.
- Божјић, Иван, *Две белешке о Филипу де Диверсису*, ЗФФ 11-1 (1970) 311-329.
- Бој на Косови, старија и новија сазнања*, ур. Раде Михаљчић, Београд 1992.

- Бојовић, Злата Д., *Србија у хуманистичким Коментарима о мојем времену Луја (Лудовика) Цријевића Туберона*, Средњи век у српској науци, историји, књижевности и уметности IX, ур. Гордана Јовановић, Деспотовац 2018, 185-195.
- Борис Стојковски, *Бачки жупан Вид*, Споменица историјског архива Срем 7 (2008) 210-222.
- Бошковић, Александар, *Клифорд Герц: једна каријера*, Гласник Етнографског института 55-1 (2007) 245-251.
- Васин, Дејана, *Погранични српски и угарски градови на Сави и Дунаву у средњем веку*, Нови Сад 2017. (Докторска теза у рукопису).
- Гавриловић, Љиљана, Дукић, Душан, *Реке Србије*, Београд 2014.
- Гај-Поповић, Добрила, *Оловна була мађарског краља Саломона*, Годишњак града Београда 25 (1978) 163-168.
- Горуновић, Гордана, *Клифорд Герц: антрополошка каријера*, Антропологија 2 (2006) 67-88.
- Грујић, Радослав, *Један папски инквизитор 15. века у Војводини*, ГИДНС 4 (1931) 437-440.
- Група аутора, *Светска енциклопедија мира I*, Београд 1998.
- Гюзелев, Васил, *Житието на Власий Аморийски като извор за българската историја*, Годишник на Софийския университет. Философско-исторически факултет 61-3 (1968) 3-31.
- Гюзелев, Васил, *Средновековна Българија и Скандинавија през IX-XV век*, Викингите-мореплаватели, откриватели, сздатели, ред. Елизария Рускова, Софија 2002, 27-67.
- Гюзелев, Васил, *Volgara Brennir: Норвежският конунг Харалд Хардради (1016-1066)*, Almanach Via Evrasia 1 (2012) 11-19.
- Дегмецић, Ивица, *Пораз Боја и Таурисика на Тиси*, Рад војвођанских музеја 8 (1959) 21-43.
- Дероко, Александар, *Београдска икона Богородице у Цариграду* 5-6 (1954-1955) 363-364.
- Дероко, Александар, *Београдска икона Богородице у Цариграду*, Старинар 3-4 (1952-1953) 217-221;
- Дероко, Александар, *Смедеревски град*, Старинар НС 2 (1951) 59-98.
- Динић, Михаило, *Ђорђе Сремац и наша народна епика*, Прилози проучавању народне поезије 6 (1939) 158-166.
- Динић, Михаило, *Однос између краља Милутина и Драгутина*, ЗРВИ 3 (1955) 49-82.
- Динић, Михаило, *Средњовековни Срем*, ГИДНС 4-1 (1931) 1-12.
- Динић, Михаило, *Сремско острво*, ГИДНС 8 (1935) 439-444.

- Динић, Михаило, *Српске земље у средњем веку: историјско-географске студије*, прир. Сима Ћирковић, Београд 1978.
- Динић, Михаило, *Стефан Драгутин „rex Serviae“*, ГИДНС 4-3 (1931) 436-437.
- Дукић, Душан, *Сава: потамолошка студија*, Београд 1957.
- Елезовић, Глиша, *О имену Шапца кроз векове, Заслон, град на Сави, град Сава, Шабац, Bögürtlen, Börğürdelen*, Гласник ЕИ 1 (1952) 29-57.
- Ердељан, Јелена, *Изабрана места: конструисање Нових Јерусалима код православних Словена*, Београд 2013.
- Живковић, Тибор, *Рама у титулатури угарских краљева*, ЗВРИ 41 (2004) 153-164.
- Здравковић, И. *Смедерево, највећа српска средњовековна тврђава*, Старинач 20 (1969) 423-429.
- Зиројевић, Олга, *Цариградски друм од Београда до Софије 1459-1683*, Београд 1970.
- Златарскиј, Васил, *Устройство Болгарии и положеніе болгарскаго народа въ первое время послѣ покоренія ихъ Василиемъ II Болгаробойцею*, SemKond 4 (1931) 49-67.
- Ивић, Алекса, *Споменица цара Јована Ненада Суботичког 1527-1927*, Суботица 1927.
- Ивић, Алекса, *Четиристогодишњица цара Јована Ненада (1527-1927)*, Братство 21 (1927) 1-117.
- Историја Османског царства*, ур. Роберт Мантран, Београд 2002.
- Историја српског народа I*, ур. Сима Ћирковић, Београд 1981.
- Јанковић, Милица, Јанковић, Ђорђе, *Подунавски градови поменути као пострадали 1072. године*, Годишњак града Београда 25 (1978) 41-58.
- Јефтић, Милан, Васиљевић, Милоје, *Шабачка тврђава и постанак града*, Шабац у прошлости I, ур. Станоје Филиповић, Шабац 1970, 405-446.
- Јиречек, Константин, *Војна цеста од Београда до Цариграда и балкански кланци*, Зборник Константина Јиречека I, ур. Михаило Динић, Београд 1959, 71-190.
- Јиречек, Константин, *Историја Срба I*, Београд 1952.
- Јиречек, Константин, *Хришћански елемент у топографској номенклатури балканских земаља*, Зборник Константина Јиречека I, ур. Михаило Динић, Београд 1959, 524-528.
- Јованка Калић, *Најстарија карта Угарске. Tabula Hungariae*, ЗРВИ 24-25 (1986) 423-435.
- Gaudenyi, Tivadar, Jovanović, Mladen, *Lazarus' Map of Hungary*, Зборник радова Географског института „Јован Цвијић“ 62-2 (2012) 117-131.

- Калић, Јованка *Жупан Белош*, ЗРВИ 36 (1997) 63-81.
- Калић, Јованка, *Вести Константина VII Порфирогенита о Београду*, ИГ 1-2 (1993) 7-13.
- Калић, Јованка, *Византијски печат из Београда*, ЗРВИ 21 (1982) 33-37.
- Калић, Јованка, *Кула Небојша у Београду*, ЗФФ 15-1 (1985) 115-123.
- Калић, Јованка, *Ниш у средњем веку*, ИЧ 31 (1984) 5-40.
- Калић, Јованка, *Подаци Абу Хамида о приликама у јужној Угарској средином XII века*, ЗМСИ 4 (1971) 25-37.
- Калић, Јованка, *Подаци Алберта Ахенског о угарско-византијским односима крајем XI века*, ЗФФ X-1 (1968) 183-191.
- Калић-Мијушковић, Јованка, *Београд у средњем веку*, Београд 1967.
- Карталија, Небојша, *Слика Смедерева у наративним изворима позног средњег века*, Смедеревски крај и Подунавље кроз историју, уред. Александар Кадиевић, Светозар Бошков, Борис Стојковски, Смедерево-Нови Сад 2019, 67-79.
- Кодер, Јоханес, *Византијски свет: Увод у историјску географију источног Медитерана током византијске епохе*, Београд 2011.
- Коматина, Ивана, *Црква и држава у српским земљама од XI до XIII века*, Београд 2016.
- Коматина, Предраг, *Појам Бугарске у XI и XII веку*, Византијски свет на Балкану књ. 1, ур. Бојана Крсмановић, Љубомир Максимовић, Радивој Радић, Београд 2012, 41-56.
- Кораћ, Душан, Радић, Радивој, *Из Каракорума у Бар: Србија у делу анонимног европског географа XIII века*, ЗРВИ 37 (1998) 247-257.
- Косовска битка 1389. године и њене последице*, Међународни симпозијум Химелстир 1989, ур. Никола Тасић, Веселин Ђуретић, Београд 1991.
- Крстић, Александар, *Банат у средњем веку*, Банат кроз векове, Миодраг Матицки, Видојко Јовић, Београд 2010.
- Крстић, Александар, *Чланови династија југоисточне Европе у средњовековној Угарској*, Нови Сад 2014. (Докторска теза у рукопису).
- Лексикон градова и тргова средњовековних српских земаља*, ред. Синиша Мишић, Београд 2010.
- Линч, Џозеф, *Историја средњовековне цркве*, Београд 1999.
- Литаврин, Геннадий Г., *Болгария и Византия в XI-XII вв.*, Москва 1960.

Максимовић, Љубомир, Поповић, Марко, *Византијски печати подунавске регије у Србији I*, Љубомир Максимовић, *Византијски свет и Срби*, Београд 2008, 455-472.

Марковић, Мирослав, *Два натписа из Задра*, ЗРВИ 2 (1953) 103-138.

Миливојевић, Никола, *"Österreichische Chronik" Јакоба Унреста о Јовану Капистрану и опсади Београда 1456. године*, Рад Музеја Војводине (2017) 45-54.

Недвидек, Далибор, *Остава сребрног новца 12-13. века*, Годишњак Музеја града Новог Сада 3-4 (2007-2008) 40-93.

Новаковић, Стојан, *Белешке к историји Шапца и шабачке владичанске столице*, Годишњица НЧ 9 (1887) 1-34.

Новаковић, Стојан, *Срби и Турци XIV и XV века*, Београд 1960.

Оскфордска историја ислама, ур. Џон Л. Еспозито, Београд 2002.

Острогорски, Георгије, *Пронија: прилог историји феудализма у Византији и јужнословенским земљама*, Београд 1951.

Павлов, Пламен, *Средновековна Българија и куманите. Военнополитически одношения (1186-1241)*, Трудове на ВТУ Св.св. Кирил и Методий, историја, т. 27, кн. 3 (1989) Велико Търново 1992, 7-61.

Папазоглу, Фанула, *Прилози историји Сингидунума и средњег Подунавља у античко доба*, ИЧ 7 (1957) 303-321.

Пеинтер, Сидни, *Историја средњег века: (284-1500)*, Београд-Бања Лука 1997.

Пириватрић, Срђан, *Самуилово царство: обим и карактер*, Београд 1997.

Плетнева, Светлана, *Половци*, Москва 2010.

Поповић, Владислав, *„Методијев“ гроб и епископска црква у Мачванској Митровици, Sirmium-Град царева и мученика*, Сремска Митровица 2003, 297-302.

Поповић, Михаило Ст., *Од Будима до Константинопоља- Via Traiana у светлу путописне литературе у периоду од 14. до 16. века*, Нови Сад 2017.

Порчић, Небојша, *Путовање-живот у покрету, Приватни живот у српским земљама средњег века*, ур. Сима Марјановић Душанић, Даница Поповић, Београд 2004, 195-217.

Пурковић, Миодраг Ал., *Кнез и деспот Стефан Лазаревић*, Београд 1978

Радић, Радивој, *Да ли је Роџер Бејкон знао за Србију?*, Наша прошлост 12 (2011) 73-78.

Радић, Радивој, *Избеглице пред капијама средњовековних медитеранских градова*, Аста Mediaevalia Magnae Tarnoviae. Tomus I: Владетел, држава и црква на балканите през

средновековието. сборник с доклади от международна научна конференция, посветена на 60-годишнината на проф. д-р Пламен Павлов. ч. 1, ред. Николай Кънев, Велико Търново 2020, 254-270.

Радић, Радивој, Кораћ, Душан, *Београдски Парижанин на двору монголског кана*, Словенско средњовековно наслеђе, прир. Ирена Шпадијер, Београд 2002, 493-503.

Радић, Радивој, Петковић, Радослав, *Средњовековни путовођа*, Београд 2011.

Радић, Радивој, *Страх у позној Византији: 1180-1453 II*, Београд 2000.

Радић, Радивој, *Црно столеће: Време Јована V Палеолога (1341-1391)*, Београд 2013.

Радојичић, Светозар, *Идеја о савршеном граду у држави деспота Стефана Лазаревића*, Зограф 32 (2008) 5-12.

Радонић, Јован, *Споразум у Тати 1426 и српско-угарски односи од XIII и XIV века*, Београд 1941.

Ранкова, Снежанка, *Феликс Петанчич, Буда и Венеција: интересът към Османската империя в началото на XVI век*, *Studia Balcanica* 30 (2014) 241-250.

Расовскій, Д. А., *Половцы I: Происхождение Половцевъ*, *SemKond* 7 (1935) 245-262.

Расовскій, Д. А., *Половцы II: Разселение Половцевъ*, *SemKond* 8 (1936) 161-182.

Расовскій, Д. А., *Половцы III: Предълы „поля половсцакаго“*, *SemKond* 9 (1937) 71-85.

Расовскій, Д. А., *Половцы III: Предълы „поля половсцакаго“*, *SemKond* 10 (1938) 155-178.

Розанов, С. П., *Евфимия Владимировна и Борис Коломанович. Из европейской политики XII в.*, Известия Академии наук СССР, Отделение гуманитарных наук Серия VII, 8 (1930) 585-599.

Розанов, С. П., *Евфимия Владимировна и Борис Коломанович. Из европейской политики XII в.*, Известия Академии наук СССР, Отделение гуманитарных наук Серия VII, 9 (1930) 649-671.

Рокаи Петар, Ђере, Золтан, Пал, Тибор, Касаш. Александар, *Историја Мађара*, Београд 2002.

Рокаи, Петер, *Дачани као име за Мађаре у византијским изворима*, *ЗРВИ* 38 (1999-2000) 229-238.

Руварац, Иларион, *О светињама београдске цркве 1521. године*, Гласник СУД 49 (1881) 1-5.

- Симеонова, Лиљана, *Дијагонален пџт: рјадко изпользваният пџт на балканското Средновековие*, *Mediaevalia* 5 (2012) 1-9.
- Скок, Петар, *Топономастика Војводине*, Војводина I, ур. Душан Ј. Поповић, Нови Сад 1939, 108-127.
- Скок, Петар, *Топономастика Војводине*, Гласник Историског друштва у Новом Саду XII-1 (1939) 1-20.
- Спремић, Момчило, *Деспот Ђураћ Бранковић и његово доба*, Београд 1994.
- Спремић, Момчило, *Српски деспоти у Срему*, Срем кроз векове: Слојеви култура Фрушке горе и Срема, ур. Миодраг Матицки, Београд-Беоцин 2007, 45-73.
- Станковић, Влада, *Краљ Милутин: (1282-1321)*, Београд 2012.
- Станојев, Небојша, *Средњовековна насеља од V до XV века*, Нови Сад 1996.
- Станојевић, Станоје, *Бешеново-Печенешко село*, ГИДНС 2-1 (1929) 88-89.
- Станојевић, Станоје, *Богумили и хусити у Срему и Бачкој*, ГИДНС 1-1 (1928) 114-115.
- Станојевић, Станоје, *Прављење лажног новца у Бешенову у 13. веку*, ГИДНС 2-2 (1929) 88-89.
- Стојковски, Борис, *Abii Hämid in Hungary*, *Истраживања* 22 (2011) 107-115.
- Стојковски, Борис, *Арапски географ Идризи о јужној Угарској и Србији*, *Зборник Матице српске за историју* 79-80 (2009) 59-69.
- Стојковски, Борис, *Ниш у византијско-угарским односима у XI и XII веку*, Ниш и Византија VII, ур. Миша Ракоција, Ниш 2009, 383-394.
- Стојковски, Борис, *Срем у животописима у делима угарских хуманиста у доба Матије Корвина*, *Између Подунавља и Средоземља: тематски зборник посвећен проф. др Синиши Мишићу поводом његовог 60. рођендана*, уредници Катарина Митровић, Александар Узелац, Ниш-Пожаревац 2021, 299-330.
- Стојковски, Борис, *Цар Јован Ненад звезда падалица позног средњег века: неколико разматрања о изворима*, *Војвођански простор у контексту европске историје: Личности војвођанског простора*, ур. Владан Гавриловић, Светозар Бошков, Нови Сад 2014, 181-190.
- Стојковски, Борис, *Цар Јован Ненад*, Будимпешта 2018.
- Стојковски, Борис, *Црквена историја Срема у средњем веку*, Нови Сад 2012. (Докторска теза у рукопису).
- Томац, Петар, *Битка на Марици*, *Војноисторијски гласник* 1 (1956) 61-64.

- Томац, Петар, *Косовска битка*, Београд 1968.
- Ћирковић, Сима, *Голубац у средњем веку*, Пожаревац 1968.
- Ћирковић, Сима, *Средњи век*, Шабац у прошлости I, ур. Станоје Филиповић, Шабац 1970, 83-114.
- Ћирковић, Сима, *Смедерево, престоница Српске Деспотовине*, Ослобођење градова у Србији од Турака 1862-67, Београд 1970, 61-69.
- Ћоровић, Владимир, *Anonymi Descriptio Europae Orientalis*, Архив за арбанаску старину, језик и етнологију 1-2 (1923) 236-238.
- Ћоровић, Владимир, *Један нови извор за српску историју из почетка XIV века*, Прилози за КЈИФ 4 (1924) 67-74.
- Узелац, Александар *Скитски разбојници у бугарској пустињи: поглед једног ходочасника на Поморавље средином XI века*, ИЧ 59 (2010) 59-76.
- Узелац, Александар, *Западне пџтешественици в 'Deserta Bulgariae' преди пџрвия кџрстоносен поход*, Списание Епохи т. XXV књ. 1 (2017) 196-202.
- Узелац, Александар, *Источна и југоисточна Европа у делу Анонимног тосканског географа*, Споменица академика Милоша Благојевића (1930-2012), ур. Синиша Мишић, Београд 2015, 233-244.
- Узелац, Александар, *Камиле у српским средњовековним земљама*, Иницијал. Часопис за средњовековне студије 3 (2015) 23-34.
- Узелац, Александар, *Кан Ногај, краљ Милутин и српско татарски сукоби крајем XIII века*, Војноисторијски гласник 1 (2009) 9-31.
- Узелац, Александар, *Крсташи и Срби (XI-XII век)*, Београд 2018.
- Узелац, Александар, *Кумани у средњовековној Србији*, Историјски архив Ваљево-Гласник 43 (2009) 5-17.
- Узелац, Александар, *Под сенком Пса: Татари и Јужнословенске земље у другој половини XIII века*, Београд 2015.
- Узелац, Александар, *Цртице за историју Браничева у XIV веку, Власт и моћ: властела Моравске Србије од 1365. до 1402. године*, ур. Синиша Мишић, Крушевац-Београд 2014, 305-318.
- Узелац, Александра, *„Чувај се Белијалових синова и отровних стрела!“-Поморавље у другој половини XII*, Стефан Немања и Топлица, ур. Драгиша Бојовић, Ниш 2011, 97-107.

- Ферјанчић, Божидар, *Проблем византијског наслеђа у северозападној Србији*, Ваљево. Постанак и успон градског средишта, ур. Сениша Бранковић Ваљево 1994, 49-58.
- Ферјанчић, Божидар, *Сирмијум у доба Византије*, Сремска Митровица: у част двадесетпетогошњице ослобођења града, ур. Радомир Прица, Сремска Митровица 1969, 33-56.
- Ферлуга, Јадран, *Византијски печат из Сирмијума*, ЗРВИ 21 (1982) 47-52.
- Ферлуга, Јадран, *Византиска управа у Далмацији*, Београд 1957.
- Харди, Ђура, *Господари и банови Оностраног Срема и Мачве у XIII веку*, Споменица ИАС 8 (2009) 65-80.
- Харди, Ђура, *Криминални случај фалсификатора новца Лаурентија из Бешенова из 1253. године као извор за средњовековну историју Срема*, Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду XL-2 (2015) 245-255.
- Цвитковац, Немања П., *Црквена припадност краља Драгутина после 1291. године*, Баштина 48 (2019) 355-371.
- Цвитковац, Немања, *Верска политика Стефана Драгутина Немањића у светлу српске и хрватске историографије*, Теолошки погледи 50-1 (2017) 101-114.
- Цуњак, Младен, *Смедеревска тврђава: новија истраживања*, Смедерево 1998.
- Шидак, Јарослав, *Херетички покрет и одјек хуситизма на славенском југу*, ЗМСДН 31 (1962) 5-24.
- Шкриванић, Гавро, *Косовска битка*, Цетиње 1956.
- Шкриванић, Гавро, *Битка на Марици (26. септембра 1371)*, Војноисторијски гласник 3 (1963) 71-94.
- Шкриванић, Гавро, *Идризијеви подаци о југословенским земљама (1154)*, Monumenta cartographica Jugoslaviae II, Средњовековне карте, прир. Гавро Шкриванић, Београд 1979, 11-23.
- Шкриванић, Гавро, *Путеви у средњовековној Србији*, Београд 1974.

Интернет странице:

Archivio di Stato di Milano (ASMi). Sforzesco (www.vestigia.hu) (Датум приступа: 25.08.2022). ASMi, Sforzesco, 650/2,8,12,а. (Извештај миланског амбасадора). (Доступна на интернет

страницы: <http://vestigia.hu/infocus/kepek/1421401339.jpg>). (Датум приступа: 25.08.2022).

Barešić, Martina, *Percepcija o Turcima u srednjovjekovnim latinskim narativnim izvorima*, Zagreb 2016. (Diplomski rad u rukopisu). (Доступно на интернет страници: <https://repozitorij.ffzg.unizg.hr/islandora/object/ffzg:1607/datastream/PDF/download>). (Датум приступа: 25.08.2022).

Jurić, Božena, *Antika u Vrančićevom putopisu „Iter Buda Hadrianopolim“*, Zagreb 2021. (Diplomski rad u rukopisu). (Доступно на интернет страници: <https://repozitorij.hrstud.unizg.hr/islandora/object/hrstud%3A2651/datastream/PDF/view>). (Датум приступа: 25.08.2022).

Kučinić, Ivana, *Na izvorištima balkanizma: imagološka analiza "Europe" Enea Silvia Piccolominiја*, Zagreb 2021. (Diplomski rad u rukopisu). (Доступно на интернет страници: <https://zir.nsk.hr/islandora/object/ffzg:5271>). (Датум приступа: 25.08.2022).

Lozić, Blanka, *Carigradski drum u djelima Antuna Vrančića, Jakete Palmotića Dionorića i Ruđera Boškovića: historijsko-imagološka analiza*, Zagreb 2021. (Magistarski rad u rukopisu). (Доступно на интернет страници: <https://repozitorij.ffzg.unizg.hr/islandora/object/ffzg%3A4088/datastream/PDF/view>). (Датум приступа: 25.08.2022).

Magyar Nemzeti Levéltár, Budapest (Hungarian National Archives). Mohacs előtti gyűjtemény (Pre-Mohacs Collection). Diplomatikai leveltar (Medieval Charters (DL) and Diplomatikai fenykegyűjtemény (Collection of Photocopies (DF) (<https://archives.hungaricana.hu/en/charters/>) (Датум приступа: 25.08.2022).

Marzio, Galeotto (Galeottus Narnensis), *Dizionario Biografico degli Italiani* 71 (2008) (G. Miggiano) [https://www.treccani.it/enciclopedia/galeotto-marzio_\(Dizionario-Biografico\)](https://www.treccani.it/enciclopedia/galeotto-marzio_(Dizionario-Biografico)). (Датум приступа: 25.08.2022).

Niketas Karikes, patrikios (<http://pbw2016.kdl.kcl.ac.uk/person/Niketas/20215/>). (Датум приступа: 25.08.2022).

Niketas Karikes, protoproedros and doux of Bulgaria (<http://pbw2016.kdl.kcl.ac.uk/person/Niketas/20214/>). (Датум приступа: 25.08.2022).

Niketas, doux of the Bulgarians (governor of Belgrade or Nis), (<http://pbw2016.kdl.kcl.ac.uk/person/Niketas/4001/>). (Датум приступа: 25.08.2022).

Petantio, Felice, *De itineribus in Turciam libellus Felice Petantio cancellario Segniae Autore*,

Vienna 1522. (http://real-r.mtak.hu/174/1/MTA_KIK_RM_IV_129.pdf). (Датум приступа: 25.08.2022).

[Prosopography of the Byzantine World \(PBW\)](https://pbw2016.kdl.kcl.ac.uk/): <https://pbw2016.kdl.kcl.ac.uk/>

Ranzano, Pietro, *Dizionario Biografico degli Italiani* 86 (2016) (B. Figliuolo) ([https://www.treccani.it/enciclopedia/pietro-ranzano-\(Dizionario-Biografico\)/](https://www.treccani.it/enciclopedia/pietro-ranzano-(Dizionario-Biografico)/)). (Датум приступа: 25.08.2022).

Писмо угарског краља граду Звољену од 12. јула 1521. године DF 268968. (Доступно на интернет страници: <https://archives.hungaricana.hu/en/charters/view/295129/?pg=0&bbox=-975%2C-3403%2C6186%2C-332>). (Датум приступа: 25.08.2022).

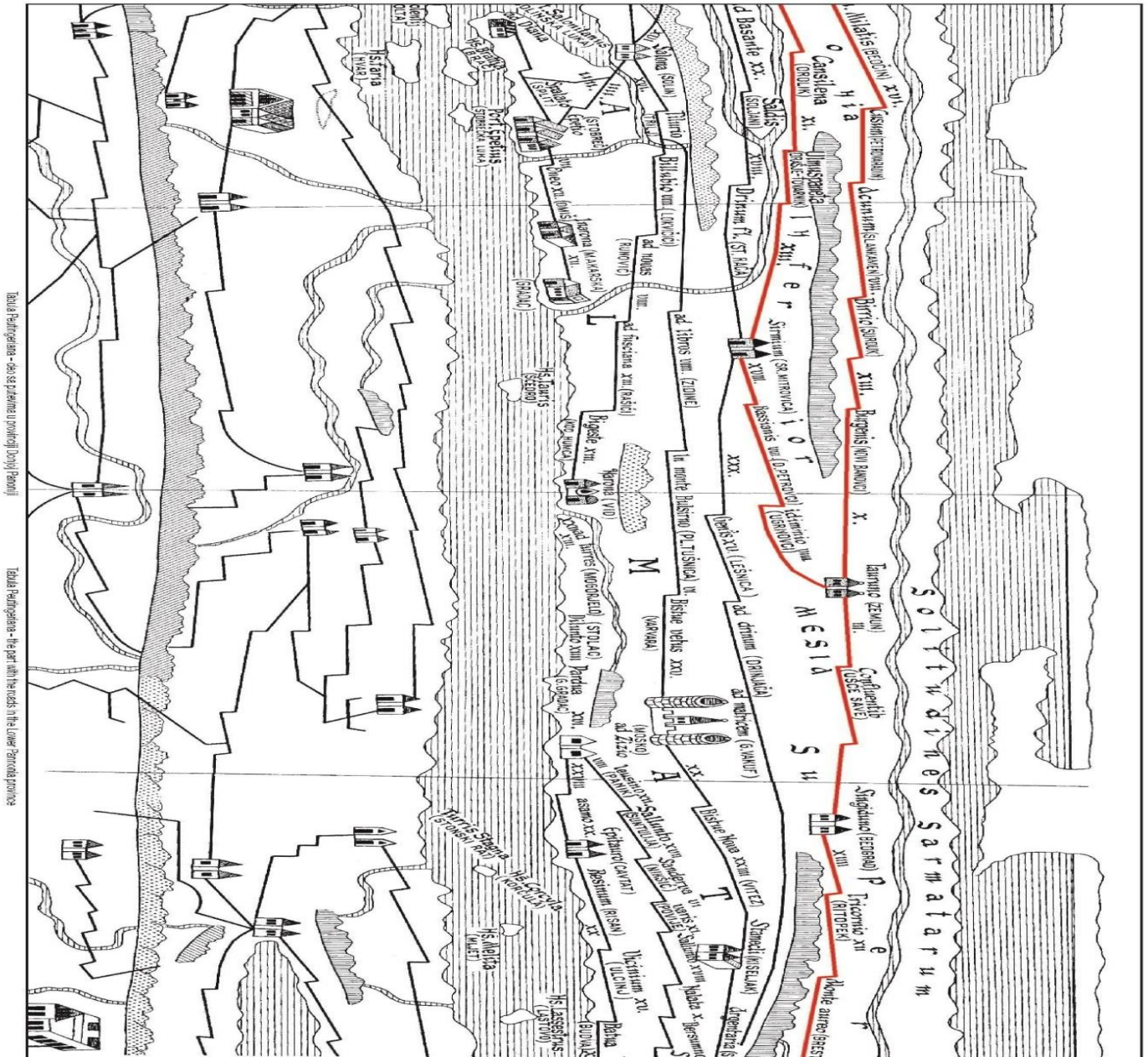
Приказ простора Бачке на карти Угарске Волфганга Лацијуса из 1555. године (црвеним је назначено Мала Куманија, *Cumanorum campus*, односно Бачка жупанија) (Доступно на интернет страници: https://www.researchgate.net/figure/Map-of-the-Hungarian-Kingdom-by-Wolfgang-Lazius-1552_fig1_317007349). (Датум приступа: 25.08.2022).

Приказ простора јужне Угарске на најстаријој карти Угарске из 1528. године. (Доступно на интернет страници: <http://www.doiserbia.nb.rs/img/doi/0350-7599/2012/0350-75991202117G.pdf>). (Датум приступа: 25.08.2022).

Приказ тврђаве Шабац из *Нирнбершке хронике* Хартмана Шедела (Hartmann Schedel, *Registrum huius operis libri croniarum cu figuris et ymagibus ab inicio mundi*, Nuremberge 1493, ССLIII) из 1493. године (Доступно на интернет страници: <https://daten.digital-sammlungen.de/0003/bsb00034024/images/index.html?id=00034024&groesser=&fip=xdsydeayaxdsydxdsydeneneayayztsweayafsdren&no=30&seite=579>). (Датум приступа: 25.08.2022).

Репродукција странице рукописа Petri Ansolini de Ebulo, *De rebus Siculis carmen*, ed. Ettore Rota, *Rerum Italicarum Scriptores* 31-1, Città di Castello 1904, 204, у боји. (http://warfare.gq/12/Liber_ad_honorem_Augusti-f145r-large.htm). (Датум приступа: 25.08.2022).

Прилог

Tabula Peutingeriana - deo sa putevima u provinciji Dođoj Panoniji

Tabula Peutingeriana - deo sa putevima u provinciji Dođoj Panoniji

Прилог бр. 1

Појтингерова табла (Tabula Peutingeriana)-део са путевима у провинцији Доњој Панонији (Преузето из: Maja Đorđević, *Arheološka nalazišta rimskog perioda u Vojvodini*, Beograd 2007, 110-111).

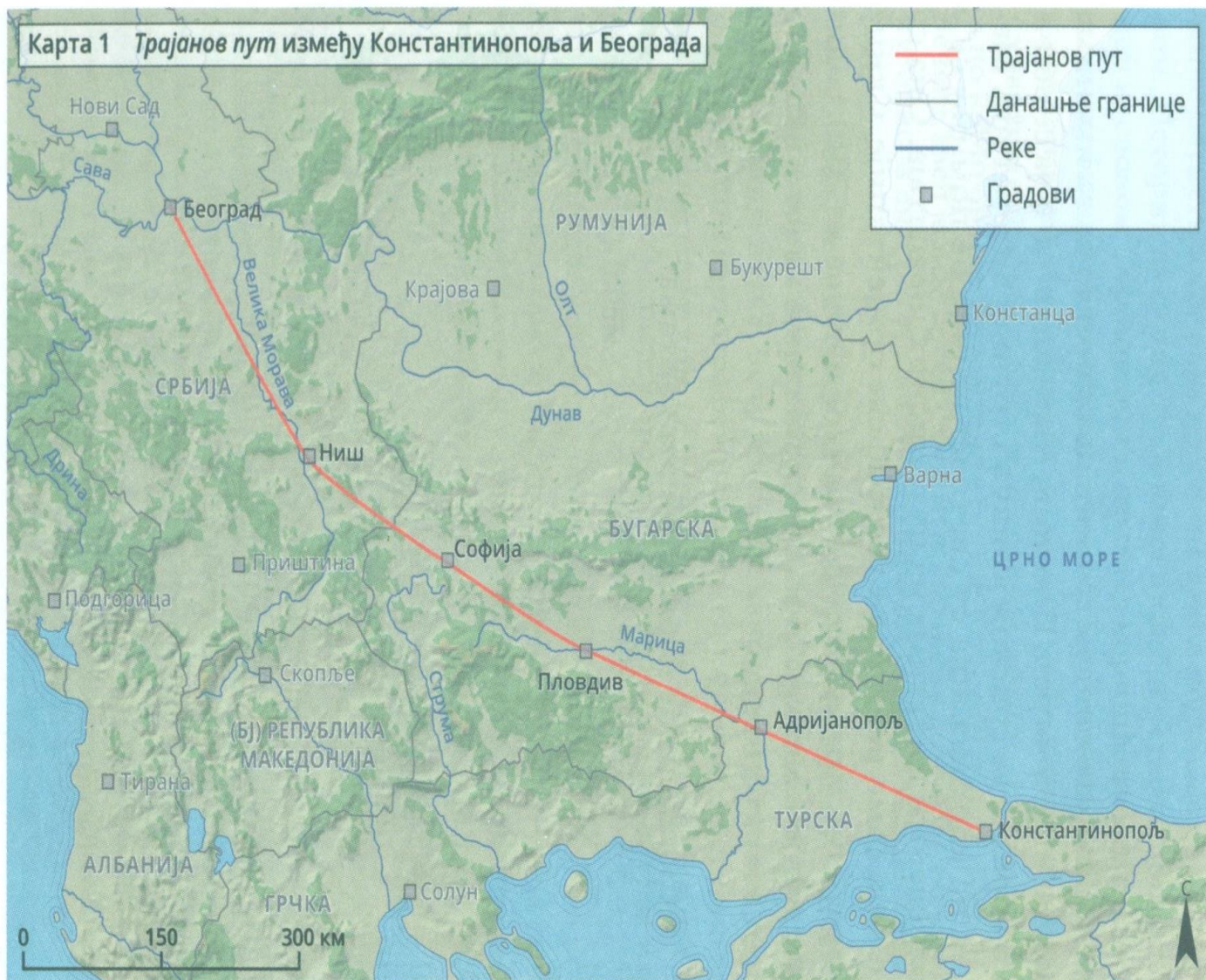

Прилог бр. 2

Мапа *Itinerarium Burdigalense* (*Itinerarium Hierosolymitanum*)

(Преузето са интернет странице: https://umap.openstreetmap.fr/nl/map/itinerarium-burdigalense_294532#5/41.919/31.509

Датум приступа: 25.08.2022).

Прилог бр. 3

Карта Трајановог пута (*Via militaris*) између Константинопоља и Београда
 (Преузето из: Михаило Ст. Поповић, *Од Будима до Константинопоља- Via Traiana* у
светлу путописне литературе у периоду од 14. до 16. века, Нови Сад 2017, карта 1, 8).

Прилог бр. 4

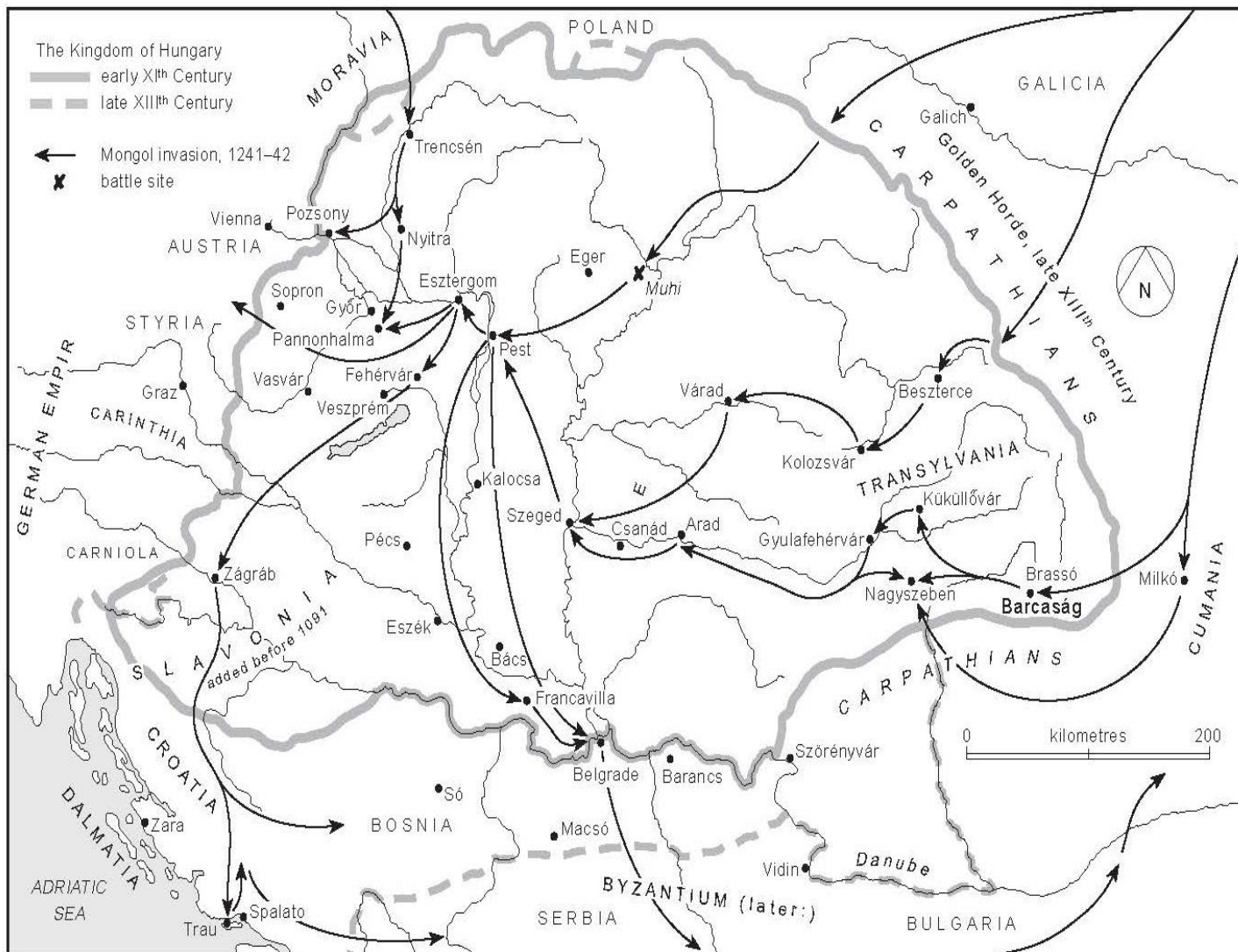
Фридрих Барбароса наређује крчење шуме током проласка крсташа кроз Угарску током
Трећег крсташког рата

(Fredericus Imperator iubet incidi nemus Ungarie)

(извор: Petri Anselmi de Ebulo, *De rebus Siculis carmen*, ed. Ettore Rota, *Rerum Italicarum
Scriptores* 31-1, Città di Castello 1904, 204).

(Репродукција странице рукописа у боји: http://warfare.gq/12/Liber_ad_honorem_Augustif145r-large.htm).

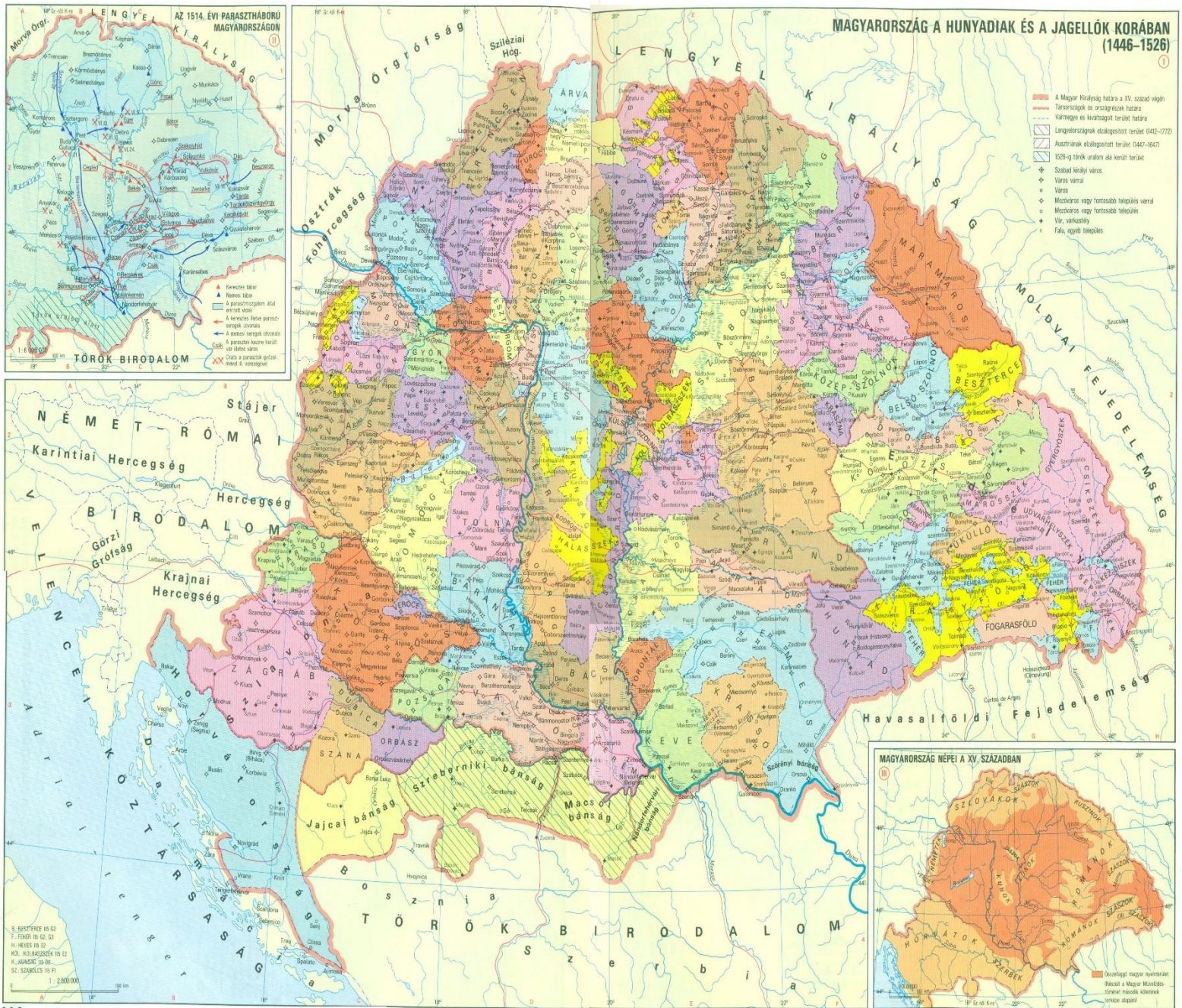
(Датум приступа: 25.08.2022).

Прилог бр. 5

Монголска инвазија на територији Угарске

(преузето из: Nora Berend, *At the Gate of Christendom: Jews, Muslims and 'Pagans' in Medieval Hungary, c. 1000-c. 1300*, New York 2001, 18).

Прилог бр. 6

Административно уређење Угарске у периоду 1446-1526. године

(Преузето из: *Történelmi világlasz, sz.* Erno Gaal, Laszlo Katus, Janos Sarkady, Otto Szabolcs, Ervin Vladär, Budapest 2001, 114-115).

1676 20 maggio Copia d'omni capituli quorundam litterarum scripturarum in peza. p. Antonium
bonifilio lamenfem. sub die xx^o Maij. 1776. die octid. ad S. Azium gentile janniofem

O. E. Murina

Denovo quere stato lo Ambasciatore de dalachi p fare la pace, et dicto Ambasciatore ha domadato i la pace
Lo. S^o del otodoro che era parato del dlarcho, et altri S^o de gaha, dico li ha futi mozzare tuti, et ha
da intendere allo Ambasciatore de dalachi dicit esse i paxone, et fece fentizantie andate lo Ambasciatore
de dalachi alle paxoni de fora, ad violare do le altre paxone, che erano i paxone, digado erano essi,
Lo Ambasciatore de dalachi frondando no erano glii et crebava, monstro desso mente, et
primone la pace, con dare lo carago, et disse doue dare tuti glii turchi, che erano paxoni
in dalachia do lo sigilo de spah bassa, et molti altri nominati, et cosi se ne andorno do la
pace facta, et cosi andoi compagnia dello Ambasciatore de dalachi duo Ambasciatore de qsto
S^o p li paxoni, et quando fo i dalachia davanti al Loro S^o si fore jstize tuti li Turchi che
erano in paxoni, et el Loro Ambasciatore si messe tuti da una banda glii et dolcia, et
messi da banda, Lo dalacho li disse tu doi tuti qsti, Li disse de si, Alhora lo dalacho si
paxo tuti qsti, et lo Turco domadava, et se li fore tuti tagliare, et jmpalare, et mado ad
dice ad qsto S^o. Et no li uoleua piu dare carago, et rsi uspo qsto S^o tal nouo
se moueti de Andonopoli, et da sopra lo dalacho, Qui se arma da dele 100. i. 150.
in fusti, et parandazie, Se dit lo dalacho esse caualli. 400. duo li prestu dicitore.

Copia delle noue: hauer da peza p omnia scripta ad xxij mayo 1776. p. S. Baptiste de
Tabia: fratello de S. Ruano: qplo de S. y. dicit et i cambia al dicto S. Ruano
p. ad: ad 29 dicto.

23 festo 1776. ad 23 mayo in peza: hauceno doppo palami ueni de Andonopoli, como el S^o
Turco se messe ad camino do el suo exercito Xpo belgrado, et doppo el rutorio del suo
Ambasciatore. q. haucua madato al S^o de dalachia, sequendoli el capello de hostrono
li paxoni Turchi luy haucua duo de sei sigoli, et carago de m. tre passah, et li sequua
li paxi de Caffa, et lanno passato fuono i amcastro in uno nauigio, et omnia de Caffa
in peza, alle quali rest el S^o de dalachia, cioè skiffino ayuoda p mente uol p assentire
Uno reppo allo Ambasciatore no li uoleua dare simile cost p alomo modo, et in ella
fore alidore pnte dicto Ambasciatore tuti li paxoni Turchi, che haucua, La qte rse
intra el dicto S^o Turco, lasso el camino de ingaria, et prese la dia uspo dalachia, et ad
13. del pnte cauallo de Andonopoli, et da fora ad Galipoli fusti 60. i. dicit, le
q. mettono i ordine in alome parandazie, et di asphazie, et altri instrumti bellu p
Lo luogo de Mcastro, et hostrono, le quali se partira fia beoni guoni, et e opinione et
li dicti dalchi sono ben i ordine, et debia el subsidio de ingari, poi et la tolto lo
impugn, et la andaria de fare contra qsto S^o Turco, duo firma potentia li q. dicitore
la quale tanto desiderano, fo reppo con qualche affirmo delli dicti dalchi, et taze la grande
preparazione, et fa rostru contra li dicti. Xmpoi duo tuto po, et quale se digni de esse
Lo adiutore sempre.

ASM - Arch. Duc. (Sforzesco)

Прилог бр. 7

ASMi, Sforzesco, 650/2,8,12,a. (Извештај миланског амбасадора). (Доступна на интернет
страници: <http://vestigia.hu/infocus/kepek/1421401339.jpg>).

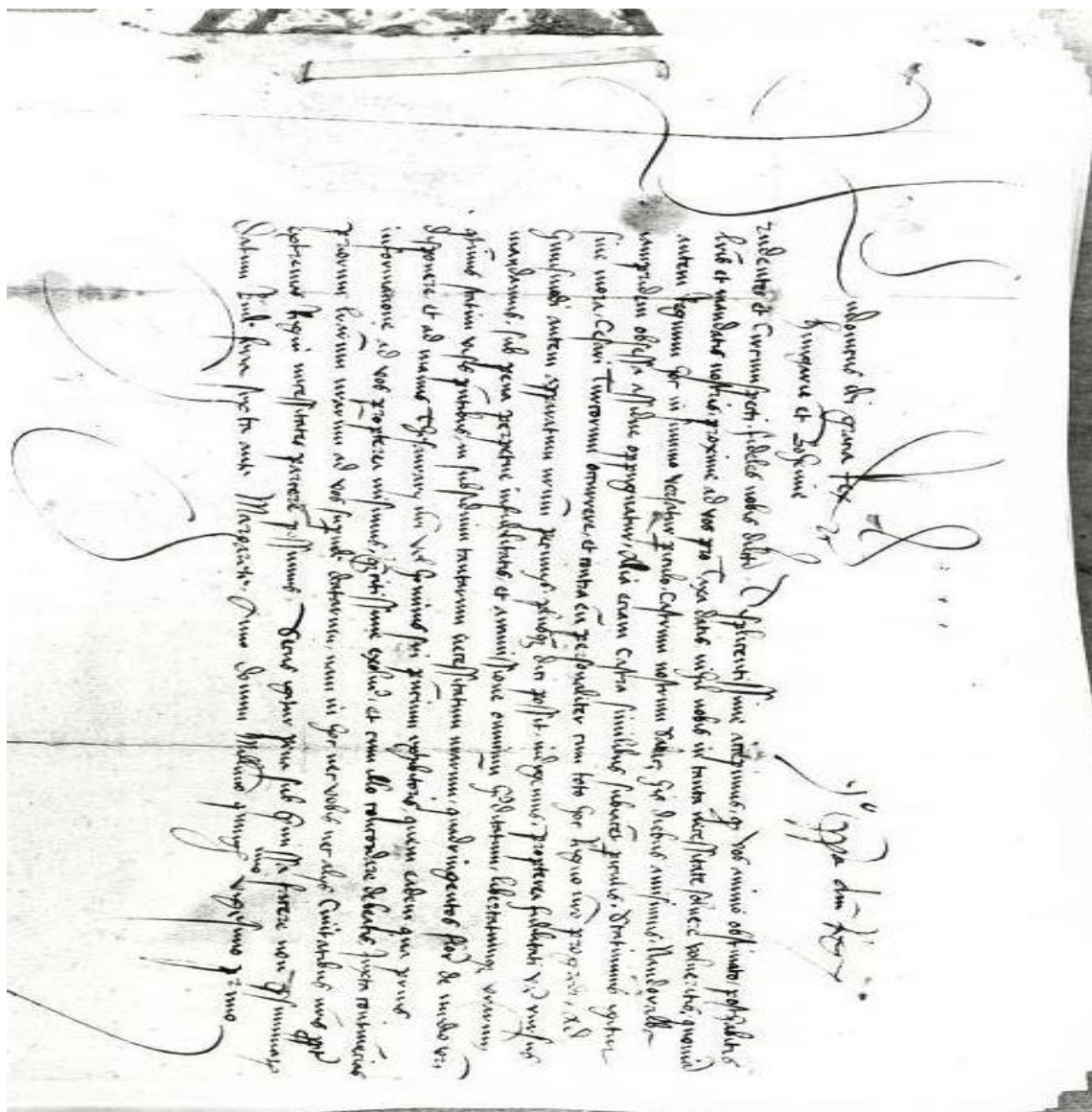
(Датум приступа: 25.08.2022).

Прилог бр. 8

Приказ тврђаве Шабаци из *Нирнбершке хронике* Хартмана Шедела (Hartmann Schedel, *Registrum huius operis libri cronicarum cu figuris et ymagibus ab inicio mundi*, Nuremberge 1493, CCLIII) из 1493. године (доступно на интернет страници: <https://daten.digital-sammlungen.de/0003/bsb00034024/images/index.html?id=00034024&groesser=&fip=xdsydeayaxdsydxdsydeneneayayztsweayafsdren&no=30&seite=579>).

(Датум приступа: 25.08.2022).

Прилог бр. 9

Писмо угарског краља граду Звољену од 12. јула 1521. године

DF 268968. (Доступно на интернет страници:

<https://archives.hungaricana.hu/en/charters/view/295129/?pg=0&bbox=-975%2C-3403%2C6186%2C-332>). (Датум приступа: 25.08.2022).

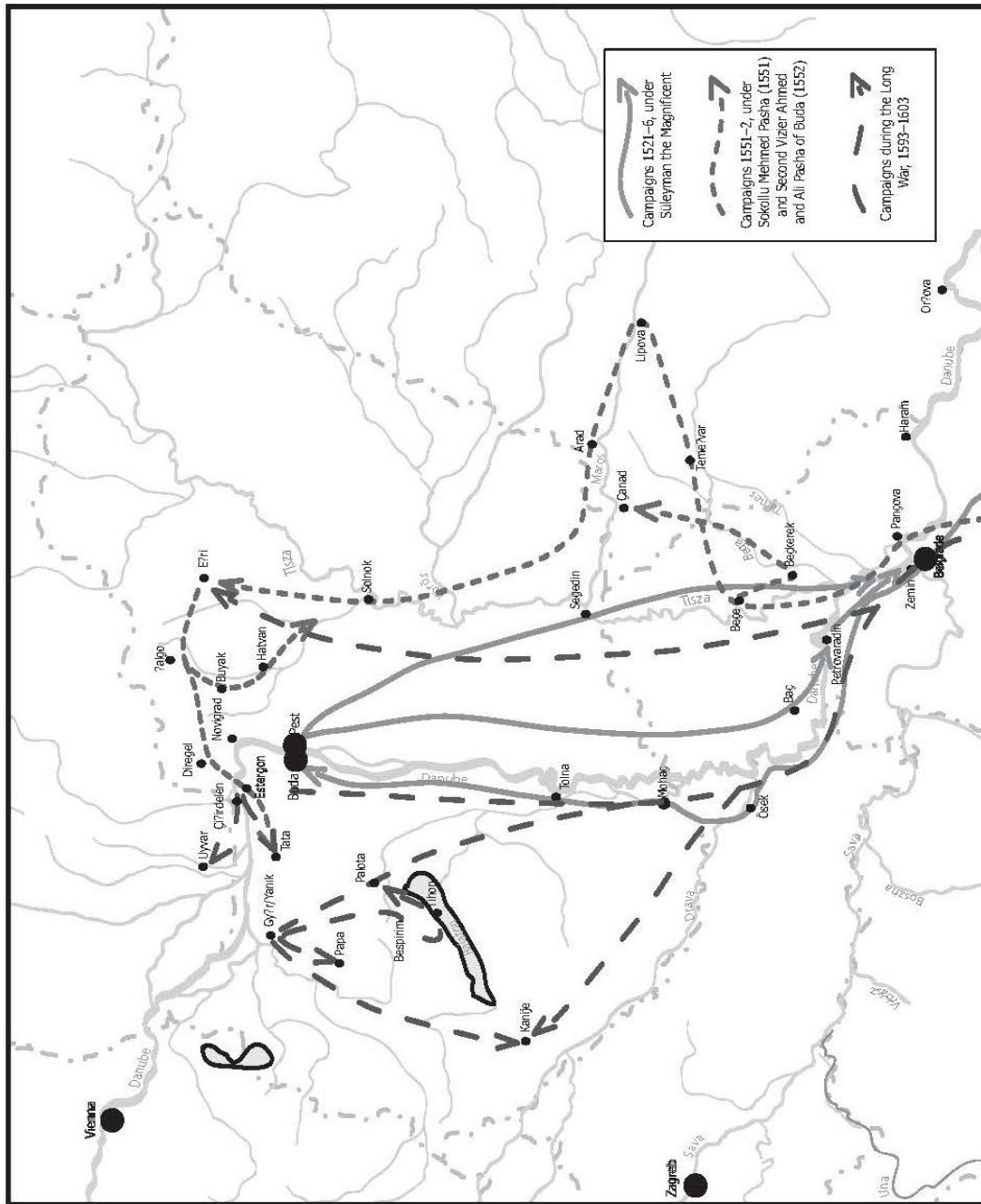
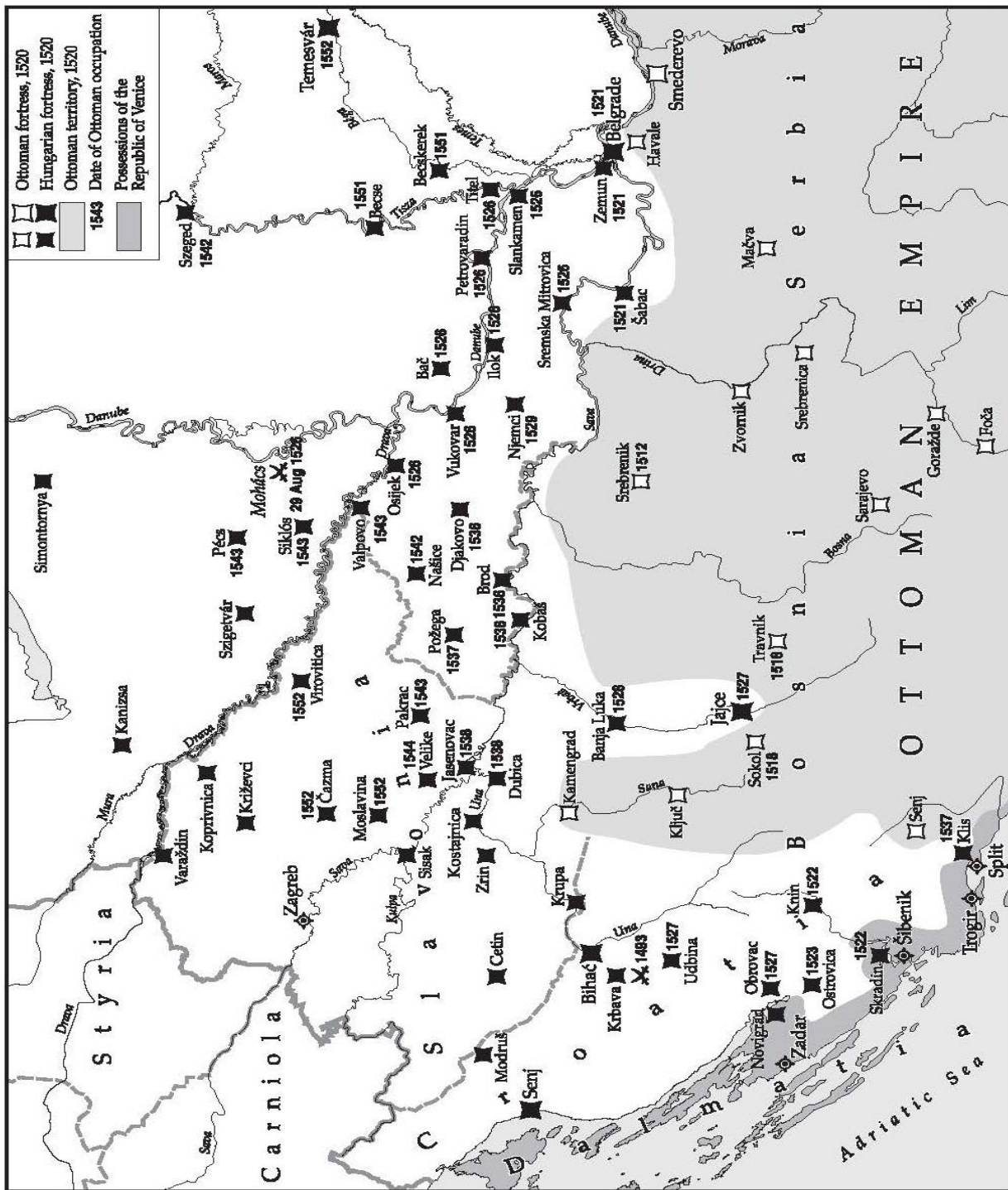

Figure 3.1. Major Ottoman campaigns in Hungary in the sixteenth century.

Прилог бр. 10

Правац отоманских војних кампања током XVI века

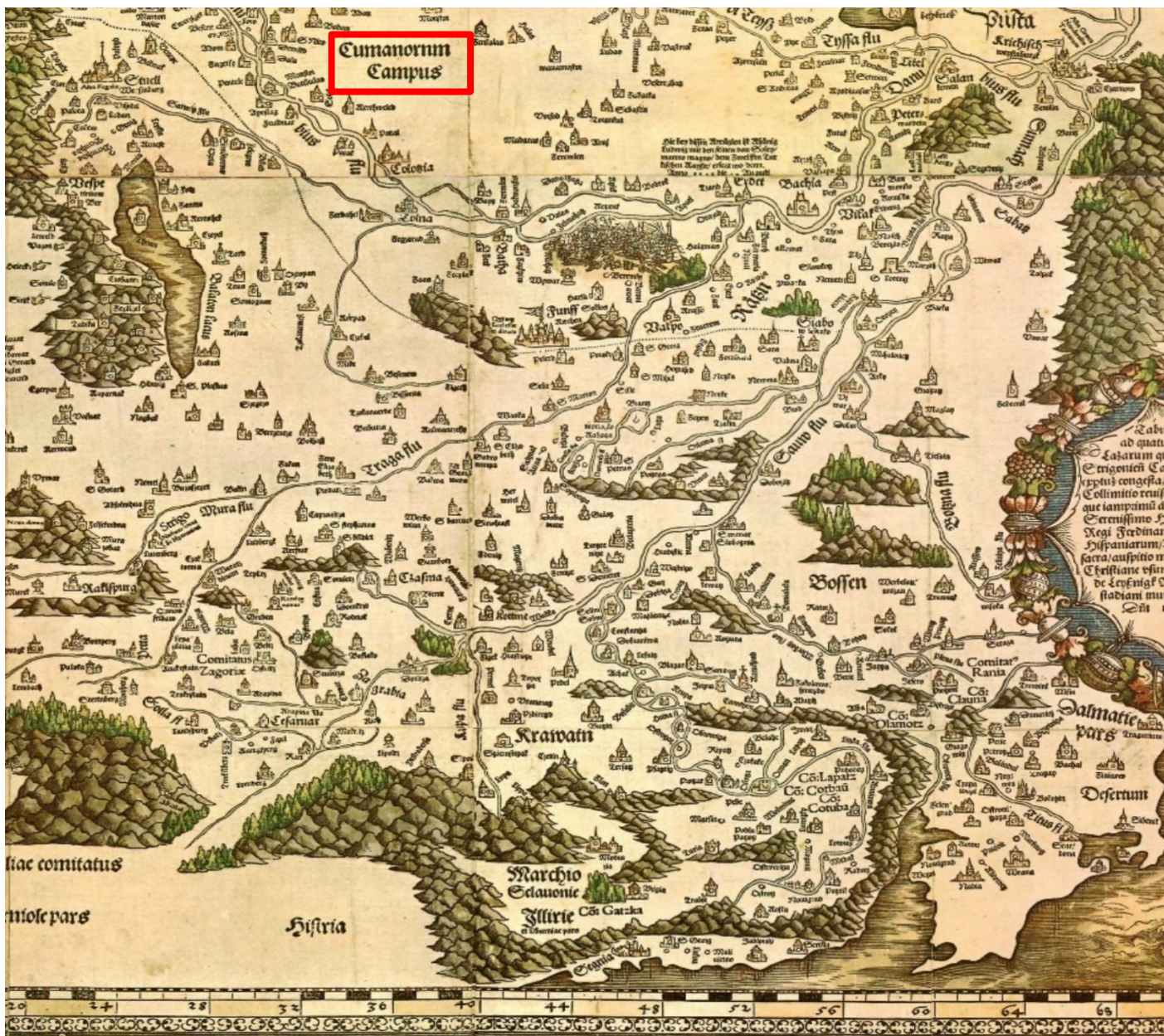
Gabor Agoston, *Where Environmental and Frontier Studies Meet: Rivers, Forests, Marshes and Forts along the Ottoman-Hapsburg Frontier in Hungary*, *The Frontiers of the Ottoman World*, ed. A. C. S. Peacock, Oxford 2009, 59.

The collapse of the Hungarian-Croatian defense system. (Drawn by Béla Nagy.)

Прилог бр. 11

Gabor Agoston, *The Last Muslim Conquest: The Ottoman Empire and Its Wars in Europe*, Princeton 2021, 158.

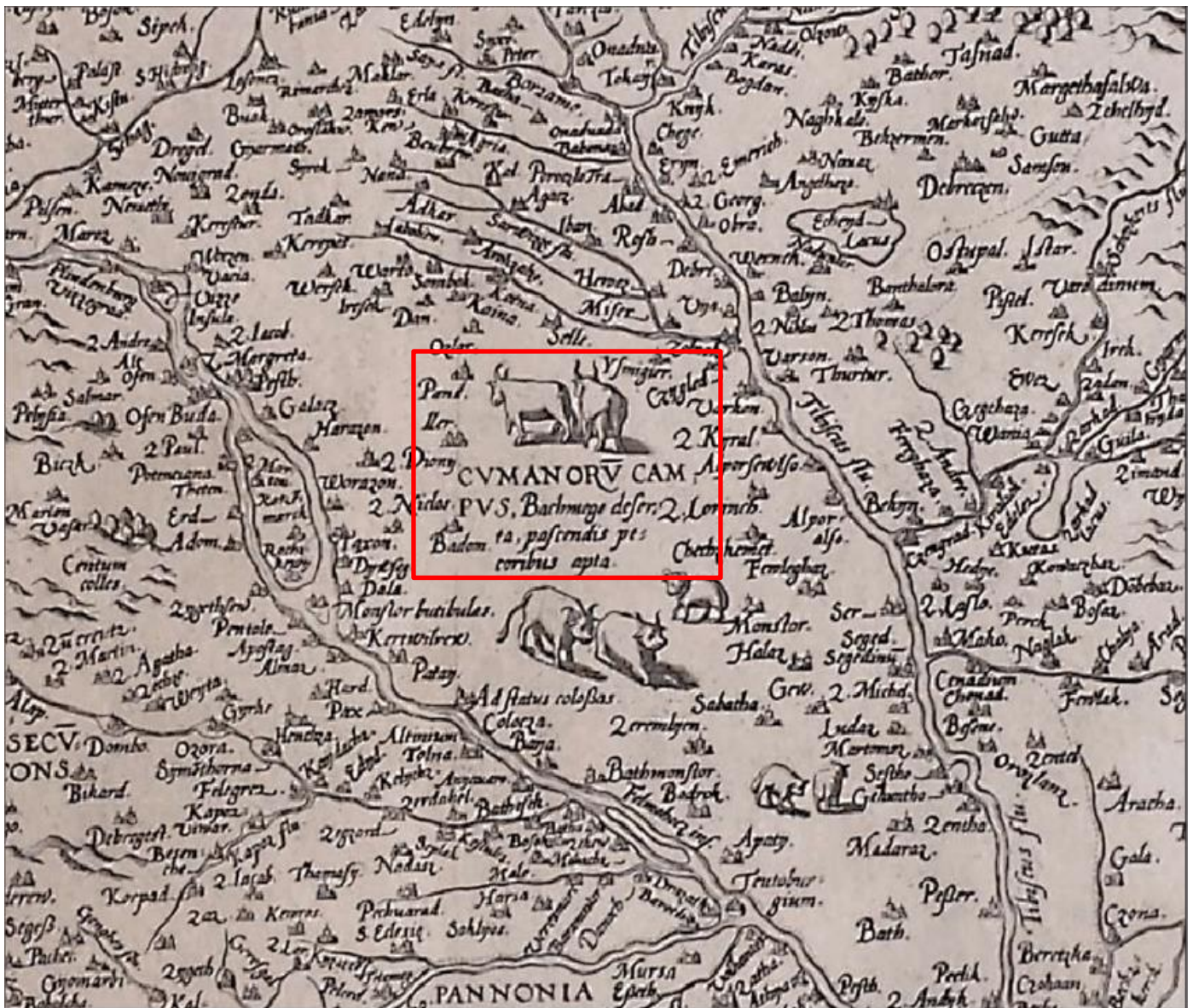

Прилог бр. 12

Приказ простора јужне Угарске на најстаријој карти Угарске из 1528. године (црвеним је назначено Мала Куманија, *Cumanorum campus*) (Доступно на интернет страници:

<http://www.doiserbia.nb.rs/img/doi/0350-7599/2012/0350-75991202117G.pdf>).

(Датум приступа: 25.08.2022).

Прилог бр. 13

Приказ простора Бачке на карти Угарске Волфганга Лацијуса из 1555. године (црвеним је назначено Мала Куманија, *Cumanorum campus*, односно Бачка жупанија) (Доступно на интернет страници: https://www.researchgate.net/figure/Map-of-the-Hungarian-Kingdom-by-Wolfgang-Lazius-1552_fig1_317007349).

(Датум приступа: 25.08.2022).